

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी



श्रीमत्पटवाक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणभट्टोजिदीक्षितविरचिता
श्रीकाव्यां राजकीयपाठशालायां गणितशास्त्राध्यापकेन

वामनाचार्येण

संशोधिता ।

यत् पुस्तकं पण्डित वामनाचार्यं के पास अथवा चांदनी चौक में
वाबू वृजभूषणदास किताबवाले के दुकान पर मिलेगा ।

वनारस

मैत्रिकन हान् नामक द्वालेय मूडिता ।

संयत् १८३०

दश ४॥

एषु से हिताया अधिविषयानसधिकायम् अनुकरणेन सौत्रत्वा भवेत् ॥ १ ॥
 अनुपपत्तिः करप्रत्ययोनवाहुलकात् ननु चतुर्दशस्थानमन्तरसमायुज्येति व्यव
 रानुपपत्तिश्चायसमाप्तासहस्रयोर्वेदव्यसिद्धे रित्यत आह माहेश्वराणीति ॥
 एवमानुपूर्वोक्तातिरेवैवातत्प्रसादात्पाणिनिना लघुश्रुतिमूलकत्वात्
 वेदरंगत्वम् अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य महेष्वास्तुस्ति
 करणोक्तान्तस्मै पाणिनेयेन स इति शिष्टावकनम् ॥ २ ॥ एतदेव कार वि
 चार्य प्रकृतिज्ञापयति व्याख्यानत इति आचार्यपदेन महेश्वरः अनुबंध
 महेष्वास्तुत्वा एवानुबन्धकरणार्थं वर्णनानुदेश इति व्याख्यात इति
 परं स्फुटीभविष्यति ॥ ३ ॥ एनामि तत्र मकारप्रत्याख्यानपरेभाष्यं
 किमदृष्टाव्यमिव तदुच्चारणमुत दृष्टाव्यमपि इति विचारपरं सर्वत्र ॥

व्याख्यानमेवं ॥
 PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.

AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

परमेवोत्पत्त्यां

॥ १ ॥ तत्र
 गानां पारायणैधर्मप्रवणेन तत्र प्राणिनिना प्रत्याख्यातस्या
 संगतिः स्यात् तदुक्तं निकेय एवैति सूत्रे सामर्थ्ययोगादिति किंच
 पश्यामि शास्त्रे यदनर्थनिकं स्यादिति किंचिदृष्टादृष्टार्थवृत्ता
 चिश्चुदादृष्टार्थविरसवचानर्थनिकं न किंचिदिति तदर्थं अत्र
 सनकाद्युद्धरणे व्यावर्त्ये पदेशत्वे स्याच्चैतन्मृत्युश्रुतित्वे
 भावेन संगच्छते उक्तं च स्यात् ॥ २ ॥ कारणेण कटामनेन इदमक्ष
 रं दोषाणिः समनुक्तं यथा चाप्युक्तं ब्रह्माह
 तयैप्रोवाच बृहस्पतिरिदं यदोभरदाजायभरदाजसं
 रुधमो ब्राह्मणेभ्यस्तं रवस्त्विसमक्षरसमाप्ता
 मित्या वदते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

अड्डण । १ । कृत्तृक् । २ । गञोड । ३ । ऐञौच । ४ । हर्
वरट् । ५ । लण् । ६ । जमडणनम् । ७ । कयञ् । ८ । छठधप् । ९ ।
जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव । ११ । कपय । १२ । शपसर् । १३ ।
हल । १४ ॥

इति माहश्वराण सत्राण्यणादिसंज्ञायानि । एषामन्त्या इतः । लणसूत्र-
ऽकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणायः ॥

* हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

हलितिसूत्रेऽन्त्यमित् स्यात् ॥

* आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल-
संज्ञायाम् ॥

* हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्या-
दिसंज्ञासिद्धौ ॥

* उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।
लणसूत्रस्यावर्णनं सहेत्त्वार्थमाणा रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न
यहणमु । अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते ।
आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहियन्ते ॥

* ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्रतः । १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वा काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमादृस्व-
दीर्घप्रतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

* उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २८ ॥

ताल्वादिषु सभागेषु स्यान्नेपूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ॥

* नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

स्पष्टम् । अत्राङ् ॥

* समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥

* तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्त बोध्यम् । उत्तरार्धं तु
परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र
तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । कृ० वोश्वाः ख्यानां न ये० ऽराः शतचक्र
यो० ऽह्न इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्निमी० इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि
प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

* मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखमहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् ।
अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लवर्णस्य द्वादश । तस्य
दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

* तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ६ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वृत्त्यं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्ण-
संज्ञः स्यात् । अक्रुहदिसर्जनीयानां † कण्ठः । इक्षुयशाना तालु । ऋटुरपाणां
मूर्धा । लतुलसानां दन्ताः । उपपध्मानीयानामोष्ठा । जमङ्गनानां नासि-
का च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् ।
जिह्वामूर्लीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य ‡ । इति स्थानानि ॥ यत्ना

अत्र विसर्जनीयपदेन अकारात्परो विसर्जनीयो विवक्षितः । इकारादिभ्यः परन्तु
पर्याप्तस्थानभाक् । अयोगप्राज्ञा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ।
यथा इकारात्परस्य तानुस्थानमुकारात्परस्याष्टावित्यादि ॥

अनुस्वारथमाना च नासिकास्थानमुच्यते इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ॥

द्विधा । आभ्यन्तरो वाङ्मयश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेपत्स्पृष्टविवृतसंवृतभे-
दात् । तत्र स्पृष्ट प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईपत्स्पृष्टमन्तस्यानाम् । विवृतमूष्मणां
स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव ।
एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि ॥

* ऌ ड इति । ८ । ४ । ६८ ॥

विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायी संपूर्णां प्रत्य-
सिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् ॥

* पूर्ववासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यासिद्धा त्रिपाद्यामपि
पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । वाङ्मयप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः सवारः
श्वासे नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरित-
श्चेति । खयां यमाः खयः ५क५पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना
अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः । वर्गज्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे
मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाय्ये प्रसिद्धः । पलिकृत्तः । चख-
खतुः । अग्निः । घृष्टन्तीत्यत्र क्रमेण कवगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः ।
तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमा जिह्वामूलीयोपध्मानीयो
विसर्गः शपसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासेऽघोषश्च । अन्येषां तु सवारो नादो
घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः ।
अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । वाङ्मयप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्त-
थाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्तव्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः
स्पृशाः । यरलवा अन्तस्याः । शपसहा ऊष्याणः । अचः स्वराः । ५क५प
इति कपाभ्यां प्रागर्ध्वविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयो । ऌ ड इत्यचः
परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ अलवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं
वाच्यम् ॥ ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्छकारपकारयोर्लकारसकारयो-
श्च सावर्ण्यं प्राप्ते ॥

* नाऽऽज्झलौ । १ । १ । १० ॥

आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौमिथः सवर्णौ न स्तः । तेन
दधीत्यस्य हरति शीतलं पष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा
दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि सदृशकशास्त्रबलादुक्तं स्यात् । तथा हि ॥

* अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ । १ । ६६ ॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । आविधीयमानोऽण उदित्सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । चकारस्त्रिंशतः । एवञ्चकारोपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैवश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाञ्भलावितिनिपेधो यद्यप्यात्तरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ठ इति ठत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यद्यला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

* तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेनादिदुदित्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । अदिति द्वादशानाम् ॥

* वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

* अदेह् गुणः । १ । १ । २ ॥

अदेह् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

* भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

* प्राप्तिश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* चादयोऽसत्त्वे † । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥

* प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥

* उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

* गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिमज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु

† भ्यादयस्तिङन्ते ॥

‡ चादयोऽप्यपेपु पठन्ते ॥

अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति
परि उप । गते प्रादयः ॥

* न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥

* स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥

* येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७० ॥

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ समासप्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः ॥ ७० ॥ उगिट्ठर्णग्रहणवर्जम् ॥ ॥

* विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

* परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

* सुप्रिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

* हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अज्झिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

* ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥

* संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

* दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

* इको गुणवृद्धी । १ । १ । २ ॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति पठ्यन्त पदमुप-
तिष्ठते ॥

* अचश्च । १ । २ । २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्जिधीयते तत्राऽच इति पठ्यन्त पदमुपतिष्ठते ॥

- * आद्यन्तौ ट्कितौ । १ । १ । ४६ ॥
 ट्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥
- * मिदचोन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥
 अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योन्यस्तस्मात्परस्तस्येवान्ता
 वयवौ प्रित्स्यात् ॥
- * षष्ठी स्यानेयोगा । १ । १ । ४८ ॥
 अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्यानेयोगा बोध्या । स्यानं च प्रसङ्गः
- * स्यानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥
 प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ यत्रानेकविधमानार्थं तत्रस्या
 नतन्त्रान्तर्धेयः ॥
- * तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥
 सप्रमोनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥
- * तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥
 पञ्चमोनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥
- * अलान्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥
 षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्यादेशः स्यात् ॥
- * डिच्च । १ । १ । ५३ ॥
 अयमण्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥
- * आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥
 परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलान्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥
- * अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥
 स्पष्टम् । अलान्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येत-
 दपि परत्वादनेन बाध्यते ॥
- * स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥
 स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरङ्गापवादाना-
 मुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ असिद्धु वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥
 निमित्तं विनाशेन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥
 ॥ इति परिभाषाकरणम् ॥

* इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्याने यण् स्यादचि संहिताया त्रिषये । सुधीउपास्य इति स्थिते ।
स्यानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुधृयउपास्य इति जाते ॥

* अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

* स्यानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्यानिवत्स्यात्तु स्यान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्यानि-
वद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्कोऽनल्विधाविति
तन्निषेधात् ॥

* अचः परस्मिन्पर्वविधौ । १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्यानिवत्स्यात् स्यानिभूतादत्रः
पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्यानिवद्भावे प्राप्ते ॥

* न पदान्ताद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।
१ । १ । ५८ ॥

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्या-
निवत् । इति स्यानिवद्भावनिषेधः ॥

* भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥

* अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥

* संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः
प्रतिषेधो वाच्यः ॥ ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मय इति पञ्चमी यण
इति पठतीति पते यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पा-
च्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकध द्वियम् ।
सुद्वयपास्यः । मद्वरिः । धाक्षशः । लाक्षतिः ॥

* नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ॥

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनिगच्छे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी
त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥

तत्परेच ॥ * ॥ पुष्पपुष्पादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धयोः ॥ * ॥ पुष्प-
हती । पुत्तहती । पुचजग्धी । पुत्तजग्धी ॥

* चिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ॥

आदिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्रम् । राष्ट्रम् ।

* सत्तत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥

द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ॥

* दीर्घादाचार्याणां । ८ । ४ । ५२ ॥

द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥

* अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हय्यनुभवः । नहयस्ति ॥

* हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे
चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येति आदित्यं
हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् ॥

* गचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥

एवः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्युरचि ॥

* तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणमामर्श्यात् । एवं
चेत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

* वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७६ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोर्वाच् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् ।
गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्मत्यादिना यत् ॥ गोर्यतौ छन्द-
स्युपसख्यानम् ॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना
यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र वकाराद् गोर्युतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्व-
भागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त
आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

* धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ॥

यादौ प्रत्यये परे धातोरेवश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य ।
लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । औयते । औयत ॥

* ज्यज्यौ शक्यार्थे । ६ । १ । ८१ ॥

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । जेतुं शक्यं ज्यम् । जेतुं शक्यं ज्यम् ।
शक्यार्थे क्रिम् । जेतुं जेतुं योग्यं जेत्यं पापं जेत्यं मनः ॥

* क्यस्तदर्थे । ६ । १ । ८२ ॥

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्तारः क्लीणीयुरिति घुट्ट्या आपणे प्रसारितं
क्यम् । क्यमन्यत् । क्यणार्हमित्यर्थः ॥

* लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ॥

ऋवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वययोर्वा लोपोऽपि परे । पूर्वत्रासिद्धमिति लोप-
शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसंधिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ठा इह । विष्ण-
विह । श्रिया उद्वतः । श्रियायुद्वतः । गुरा उत्कः । गुर वुत्कः । कानि
सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरलोपस्य स्यानिवत्त्वेन यथावादेशौ प्राप्ते नपदा-
न्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाच्च स्तः ॥

* एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* आटुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादपि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः ।
रमेशः । गङ्गादकम् ॥

* उरणरपरः । १ । १ । ४१ ॥

च इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ।
तत्रान्तरतय्यात् कृष्णार्द्धित्यत्राऽण् । तत्रत्कार इत्यत्राऽण् । त्रयो रक्षाभ्या-
मिति पक्षे द्वित्वम् ॥

* क्षरो क्षरि खयौ । ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य क्षरो लोपो वा स्यात्सवर्णं क्षरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् ।
तिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् ।

कृष्णार्द्धिः । यण इति पञ्चमो मयं इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य
म् । तस्य त्वनचिचेति । तेन तत्रत्कार इत्यत्ररूपचतुष्टयम् । द्वित्वलस्य च
ऋ नोभयोः सभयोर्पि । तत्रत्कारादिषु ह्रस्वैर्वाध्य रूपचतुष्टयम् ॥

* वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

आदेशि परे वृद्धिरेकादेशः स्याद्गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गायः ।
यम् । कृष्णोत्कण्ठम् ॥

* एत्येधत्यट्सु । ६ । १ । ८६ ॥

अवर्णादेजाद्वारेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणा-
पवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । एजाद्वोः कित् । उपेतः । मा भवान्य-
दिधत् । पुरस्तादपवादस्यापेनेयं वृद्धिरेडिपररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वेमा-
होश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । अत्तादूहिन्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
अत्ताहिणी सेना । स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥ स्वरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वेरी ।
स्वेरिणी । प्रादूहोठोठेपैष्ये ॥ * ॥ प्रौहः । प्रौठः । अर्थवद्गृह्यो नानर्थकस्य-
ग्रहणम् । “अश्चेतिसूत्रे राजेः पृथक् धाजियहणान्नापकात्” । तेन ऊठग्रहणेन
क्षान्तमेष गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकादेशः । प्रौठवान् । प्रौठिः । इष इच्छायां
तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ये ऋयादिः । एषां घञि एयति
च एष एष्य इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु
ईष उक्ते । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घापधत्वात् । ईषः । ईष्यः ।
तत्राद्गुणे प्रैषः प्रैष्यः । अते च तृतीयासमासे ॥ * ॥ सुखेन चतः सुखार्तः ।
वृत्तीयेतिक्लिम् । परमर्तः । प्रवत्सतरकञ्जलवसनार्णदशानामृणे ॥ ॥ प्रा-
र्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । अणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्लिपते तदृणार्णम् ।
दशार्णा देशः । नदी च दशार्णा । अणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥

* उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति ।
प्राच्छति ॥

* अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥

* खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते ।
अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयथर्तु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्या-
दिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोरान्तेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन न
द्विविधानार्थम् । तेन अत्यकइति पात्तिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति

* वा सुप्पापिशलेः । ६ । १ । ८२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुभ्यातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपशलि
पूजार्थम् । प्रार्पणीयति । प्रर्पणीयति । सावर्ण्याद् लवणस्यग्रहणम् । प्रः

“अपं पाठो मनोरमास्थः” ॥

रीयति । प्रत्कारीयति । तपरत्वादीर्घं न । उप ऋकारीयति । उपकारीयति ॥

* एङि पररूपम् । ६ । १ । ६४ ॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह - । लुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एङादौ सुब्धातौ वा । उपेङ्कीयति । उपेङ्कीयति । प्रौघोयति । प्रौघीयति । एवं चानियोगे ॥ * ॥ नियोगोऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवहृष्टावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥

* अचोन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । शकन्त्वादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ * ॥ तच्च टेः । शकन्त्युः । कर्कन्त्युः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्त्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोन्त्यः ॥ आकृतिगणोयम् । मार्तण्डः । ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ * ॥ स्यूलेतुः । स्यूलेतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । समासे क्तिन् । तवौष्ठः ॥

* ओमाडोश्च । ६ । १ । ६५ ॥

ओमि आङि चात्पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायो नमः । शिव एहि । शिवेहि ॥

* अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ६८ ॥

ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । घटत् इति । पटिति । एकाचो न ॥ * ॥ अदिति ॥

* नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ६९ ॥

आम्नेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । हाचि बहुलं द्वे भवतइति बहुलवचनाद्वित्वम् ॥

* तस्य परमाम्नेडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्नेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटिति ॥

* भलां जशान्ते । ८ । २ । ३६ ॥

पदान्ते भलां जशः स्युः । पटत्पटिति ॥

* अकः सवर्णौ दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णोऽचि परे दीर्घे एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णुदयः । अचिकिम् । कुमारी शेते । नाडभलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । अहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः

किम् । हरये । “अकोकि दीर्घइत्येवमुवचम्” † अति सवर्णे अथा ॥ * ॥
 होतृकारः । होतृकारः । अति सवर्णे ल वा ॥ * ॥ होत्स्वकारः । होतृकारः ।
 पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । अति अवा लति लवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं
 द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽञ्भक्तेरपरा ।
 द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि अत्यक्त इति
 पात्तिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

* गङ्गः पदान्तादति । ६ । १ । १०६ ॥

पदान्ताद्वेडोऽति परे पूर्वल्पमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥

* सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङ्गन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोश्रुतम् ।
 गोश्रुत् । एङ्गन्तस्य किम् । चित्रश्रुतम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

* अत्रङ् स्तोत्रायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अति परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाश्रुत् ।
 पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवातः ॥

* एन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

॥ अथ प्रकृतिभावः ॥

* पुनरागृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

एताः प्रकृत्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । गहि हृष्ण ३ अत्र
 गैःश्चरैति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृति-
 भावो यथा स्यादिकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥

* इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२६ ॥

पदान्ता इकोऽसवर्णेऽति परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधि-
 सामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकूलैर्गार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये
 स्थितम् । अङ्गि अत्र । चक्षत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यो । न समासे ॥ * ॥
 वाष्यश्चः । सिर्ति च ॥ * ॥ पार्श्वम् ॥

* अत्यक्तः । ६ । १ । १२८ ॥

अति परेऽक्तः प्राग्वत् । ब्रह्म अयिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव ।
 आर्द्धत् । समासेष्वयं प्रकृतिभावः । सप्तचपीणाम् । सप्तर्षीणाम् ॥

* वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्तः । ८ । २ । ८२ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः श्रुतः स्यात् । स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियां न † ॥ * ॥ प्रभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्य-
भिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव श्रुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि । भोरा-
जन्यविशां वेतिवाच्यम् ॥ * ॥ आयुष्मानेधि भो ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् ।
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ॥

* दूराद्भूते च । ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्संवाधने यद्वाक्यं तस्य टेः श्रुतः स्यात् । सकृन्निवदेवदत्त ३ ॥

* हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥

एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव श्रुतः स्यात् । हे ३ राम ।
राम है ३ ॥

* गुरोरनृतोऽनन्त्यम्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ॥

दूराद्भूते यद्वाक्यं तस्य चद्वित्रस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा श्रुतः स्यात् । दे ३
वदत्त । देवदत्त ३ । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् ।
अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो
विभज्यते तेन सर्वः श्रुतो विकल्प्यते ॥

* अप्रुतचटुपस्थिते । ६ । १ । १२६ ॥

उपस्थितोऽनार्प इतिशब्दस्तस्मिन्परे श्रुतोऽश्रुतवद्भवति । अप्रुत कार्ययणा-
दिकं करोति । सुश्लोका ३ इति । सुश्लोकेति । वत्किम् । अप्रुत इत्युक्तेऽश्रुत एव-
निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे श्रुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति ॥

* ई ३ चाक्रवमणस्य । ६ । १ । १३० ॥

ई ३ श्रुतोऽचि परेऽश्रुतवद्वा स्यात् । चिनुहि ३ इति । चिनुहीति । चिनुहि ३
इदम् । चिनुहीदम् । उभयत्रविभाषेयम् ॥

* ईदूदेष्ट्विचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

† अशूद्रस्यमृक्केऽपि वक्तव्यमिति भाष्ये वार्तिकं पठितम् ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे
अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्पस्येति तु इद्वार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

* अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते ।
मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्गृहणे एकारोप्यनुवर्तते ॥

* शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती ॥

* निपात एकाजनाड् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽज्जिपात आड्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ उ विस्मये । इ इन्द्रः । उ
उमेशः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं
किल तत् । डित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोरडित् ।
अन्यत्र डिदिति विवेकः ॥

* ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । ओहो ईशाः ॥

* संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ ॥

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति ।
विष्ण इति । विष्णविति । अनार्षदिति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यन्नवीत् ॥

* उजः । १ । १ । १७ ॥

उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥

* ऊँ । १ । १ । १८ ॥

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥

* मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्बुक्तम् । वस्या-
सिद्धुत्वान्नानुस्वारः ॥

* ईदूतौ च सप्रम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥

सप्रम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः ।
मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्ता-
वर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वोवाप्यश्वः ॥

* अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । । दधिं । दधि । अप्रगृह्यस्य
किम् । अयो ॥ ॥ इत्यच्संधिः ॥

* स्तोः श्चुना श्चुः । ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गा स्तः । हरिश्येते ।
रामश्चिनोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

* शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥

* घृना घृः । ८ । ४ । ४९ ॥

स्तोः घृना योगे घृः स्यात् । रामषष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका ।
चक्रिण्डौकसे ॥

* न पदान्ताट्टोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

अनामितिलुप्रपष्टीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः स्तोः घृनं
स्यात् । पट् सन्तः । पट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पि-
ष्टमम् । अनाञ्चवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ ॥ पण्णाप् । पण्णवतिः ।
पण्णगर्यः ॥

* तोः पि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य पकारे परे न घृत्वम् । सन्पष्टः ॥

* भलां जशोन्ते । ८ । २ । ३६ ॥

वागीशः । चिद्रूपम् ॥

* यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः ।
एतद्मुरारिः । स्यान्प्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्था विधिरयं रेफे न
प्रवर्तते । चतुर्मुखः । प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।
कथं तर्हि मदोदयाः ककुद्भन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥

* तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वल्लिखति ।
लकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥

* उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आद्रेः परस्य । उत्थानम् ।

उत्तम्भनम् । अत्राघोपस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य भरो भरोति पात्तिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव अवगं न तु खरि चेति चत्वंम् । चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥

* भयो ह्यन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

भयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोपवतो नादवतो महाप्राणस्य सवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥

* शश्छोटि । ८ । ४ । ६३ ॥

पदान्तात् भयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते ।

* खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥

खरि भलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्च शिवः । ह्रस्वममीति वाच्यम् ॥ तच् श्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि क्रिम् । वाक् श्च्योतति ॥

* योनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः त्यादृति । अलोन्त्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति क्रिम् । गम्यते ॥

* नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यऽनुस्वारः । यशांसि । आशंस्यते । झलि क्रिम् । मन्यते ॥

* अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥

स्यष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्टितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्ती-त्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णं च कृते तस्यासिद्धत्वाच्च णत्वम् ॥

* वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्गुरोपि । त्वं करोपि । सय्यन्ता । संयन्ता । सञ्जत्सरः । स वत्सरः । यल्लोकम् । यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥

* यो राजि खलः ह्यौ । ८ । ३ । २५ ॥

क्षियन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सञ्जाट् ॥

* हे सपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । खल हल चलने । क्रिम् खल-यति । किं खलयति । यवनगरे यवता वेति कल्लयम् ॥ ५ ॥

* यथासंख्यानुदेशः सप्तानास् । १ । ३ । १० ॥

सप्तसंख्यन्धी विधिर्यदासंख्यं स्यात् । किप् ह्यः । किं ह्यः । किं ह्यं हूल-
यति । किं हूलयति किं ह्यं ह्यादयति । किं ह्यादयति ।

* नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा । किन् हुते । किं हुते ॥

* ङ्गोः कुक् टुक् शरि । ८ । ३ । २८ ॥

ङकारणकारयोः कुक्कुटकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्कुटकारसिद्धत्वान्न-
श्चं न । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ प्राङ् पठः ।
प्राङ् तपठः । प्राङ् पठः । सुगण्ट् पठः । सुगण्ट् पठः । सुगण् पठः ॥

* डः छि युट् । ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुट्वा स्यात् । पट्सन्तः । पट् सन्तः ॥

* नपट् । ८ । ३ । ३० ॥

नकारान्तात्सस्य धुट्वा । सन्तः । सन्तः ॥

* शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

नस्य पदान्तस्य शे परे तुक्वा स्यात् । शश्छोटीति कृत्वविकल्पः । पत्ते
भरो भरीति चलोपः । सज्जम्भुः । सज्जम्भुः । सज्च् शम्भुः । सज् शम्भुः ।
जछौ जवछा जवशा जशाविर्त चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्कृत्वचलो-
पानां विकल्पनात् ॥

* डप्पो ह्रस्वादचि डलुङ्गित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पद तस्मात्परस्याऽचो नित्यं डमुडागमः
स्यात् । प्रत्यङ्गात्प्रा । सुगण्णीशः । सन्नञ्जुतः ॥

* यमः सुटि । ८ । ३ । ३३ ॥

समो रुः स्यात् सुटि । अलोन्त्यस्य ॥

* अच्चाऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । ३४ ॥

अत्र सप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥

* अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ३४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः ॥

* विसर्जनीयस्य रुः । ८ । ३ । ३४ ॥

खरि विमर्जनीयस्य सः स्यात् । णतदपवादे वा शरीति पात्तिके विसर्गे प्राप्ते । संपुंजानां नो दत्तः ॥ ७ ॥ संस्कर्ता । संस्कर्ता । समो वा लोपमेक इति भाष्यम् ॥ * ॥ लोपस्यापि रूपकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विमकारं तूक्तमेव । तज्जनचिचेतिमकारस्य द्वित्वपत्ते त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वाभूतीयोपध्यानीययमानामकारोपरि शर्पु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवनां त्रयाणां शरः जय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । णपा-मष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्यञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम् ॥

* पुम्पुः खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुम्पु शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपत्तेऽप्रत्ययस्येति पत्वपर्युदा-
त्ताद् ऋक्पयोः प्राप्ते । अव्युत्पत्तिपत्ते तु पत्वप्राप्ते । संपुंजानामिति सः ।
पुंस्कोऽकिलः । पुंस्कोऽकिलः । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंतीरम् ।
खयिकिम् । पुंदातः । ख्याजादेशे न । पुंख्यानम् ॥

* नष्टव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्शब्दस्य । वि-
सर्गः सत्वम् । सत्वम् । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चर्हिस्त्रायत्व ।
चर्हिस्त्रायत्व । पदस्यकिम् । इन्ति । अम्परेकिम् । सन् त्सरुः खड्गमुष्टिः ।
सप्रशान्किम् । प्रशान्तोति ॥

* नृन्ये । ८ । ३ । १० ॥

नृनित्यस्य रुः स्याद्वा एकारे परे ॥

* कुप्वोः ऋक्पौ च । ८ । ३ । ११ ॥

ऋवर्गे षवर्गे च परे विमर्जनीयस्य ऋज्जिह्वाभूतीयोपध्यानीयो सः ।
चाद्विमर्गः । येननाप्राप्तित्यायेन विमर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु
शर्परे विमर्जनीय इत्यस्य । तेन दामः क्षेमिमित्यादौ विमर्ग एव । नृन् पाहि ।
नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन्याहि ॥

* कानाम्नेडिते । ८ । ३ । १२ ॥

कान्तकारस्य रुः स्यादाम्नेडिते परे । संपुंजानामिति सः । यद्वा ॥

* कस्कादिषु च । ८ । ३ । १३ ॥

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य रुः स्यादन्यत्र तु सः । ऋक्पयोरपवाद इति

सः । कास्कान् । कास्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्क-
पालम् । आकृतिगणायम् ॥

* संहितायाम् । ६ । १ । ७२ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* छे च । ६ । १ । ७३ ॥

इत्थत्वे छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन
दः । ततश्चत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । चुत्वस्या-
सिद्धत्वाच्चाः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥

* आङ्माङेश्च । ६ । १ । ७४ ॥

एतयोश्छेपरे तुङ् स्यात्पदान्ताद्वेतिविकल्पापवादः । आच्छादयति । मा-
च्छिदत् ॥

* दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥

दीर्घाच्छे परे तुङ् स्यात् । दीर्घस्यायं तुङ् न तु कस्य । सेनासुराज्जा-
येतिज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥

* पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छेपरे तुङ्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ॥

॥ इति हल्संधिः ॥

* विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

विष्णुस्त्राता ॥

* शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ॥

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वत्यत् । कः त्सरः । घना-
घनः लोभणः । इह यथायथं सत्त्व जिह्वामूलीयश्च न ॥

* वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरि-
शेते । खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ॥ ॥ रामस्याता । रामः
स्याता । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गं सत्त्वे च त्रैलोक्यम् । कुप्त्रोः
पक्षपौ च । कक्ष करोति । कः करोति । कक्ष खनति । कः खनति । कक्ष
पचति । कः पचति । कक्ष फलति । कः फलति ॥

सिद्धान्तकौमुद्या

* सोपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदादौः कुप्वाः परयोः । पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । अन-
व्ययस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ प्रातःकल्पम् । काम्ये रारेवेति वाच्यम् ॥ * ॥
नेह । गीः काम्यति ॥

* इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥

इणः परस्य विसर्गस्य प्रकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्याशम् । सर्पिष्कल्पम् ।
सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥

* नमस्परसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ॥

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वाः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्र-
भृतित्वात् कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरो-
ऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः । परौ ।
पुरः प्रष्टव्याः ॥

* इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इकारोकारोपधस्याऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वाः । निष्प्रत्यूहम् ।
आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति ।
एकादेशशास्त्रानिमित्तकस्य न पत्वम् । कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठात् ।
तेनेह न । मातुः कृपा । मुहुसः प्रतिषेधः ॥ * ॥ मुहुःकामा ॥

* तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥

तिरसः सो वा स्यात् कुप्वाः । तिरस्कृता । तिरःकर्ता ॥

* द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥

कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य प्रकारो वा स्यात् कुप्वाः । द्विष्क-
रोति । द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥

* इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वाः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति ।
धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु
सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥

* नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ॥

इसुसोर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वाः परयोः ।
सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्का

ट्रिपु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेताविरहेपि पत्वार्थः । व्यपेतायां नित्यार्थश्च ॥

* अतः कृकमिकंसकुम्भपाचकुशः कर्णीष्णव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विमर्गस्य समासे नित्य सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्यस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कमः । अयस्कुम्भः । अयस्यात्रम् । अयःमहिता कुशा अयस्कृशा । अयस्कृणी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्यस्य किम् । परमयशःकारः ॥

* अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥

एतयोर्विमर्गस्य सादेश स्यात्पदशब्दे परे । अधस्मदम् । शिरस्मदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरः पदम् ॥ कस्कादिषु च । भास्करः ॥

॥ इति विमर्गसंधिः ॥

स्त्रोत्रसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अच्य इति स्थिते ॥

* ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुप्शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥

अतो रोरप्पुतादप्पुते । ६ । १ । ११३ ॥

अप्पुतादतः परस्य रो रुः स्यादप्पुतेऽति । भो भगो अघो इति प्राप्स्य यस्वस्याऽपवादः । उन्व प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उन्वविधेः सामर्थ्यात् ॥

* प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥

अरुः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ ण्कादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

* नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आद्गुणः । ण्डः पदान्तादिति । शिवोच्यः । अत इति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अप्पुतात्किम् । एहि सुश्रोत ३ अत्र सार्हि । प्लुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोयम् । अप्पुतादितिविशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वं । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्पुते इति किम् । तिष्ठतु पय अ ३ ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्लुतः ॥

सिद्धान्तकौमुद्याम्

* हशि च । ६ । १ । ११४ ॥

अप्तादतः परस्य रो रुः स्यादृशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्ध-
ग्रहणाच्चहं । प्रातरत्र । धातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् ॥

* भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥

गतपूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादृशि परे । असन्धिः सौत्रः । लोपः शाक-
त्यस्य । देवा इह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्व-
स्याऽसिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वात्तत्वं
स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस्,
अघोस्, इतिसकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥

* व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ॥

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चा-
रणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ॥

* आतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥

आकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य
किम् । तोयम् ॥

* उजि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उजि परे । स उ एकाग्रिः । पदे किम् ।
तन्त्युतम् । वेजः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उजिति
ग्रहीष्यते तर्हि उत्तरार्थे पदग्रहणम् ॥

* हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्यादृलि सर्वेषां
मतेन । भो देवाः । भो लल्लि । भो विद्वद्वन्द । भगो नमस्ते । अघो
याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥

* रोऽसुपि । ८ । २ । ६६ ॥

अहोरेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्षतिः । असुपि
किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् । रूपरात्रिरथन्तरेपुं रुत्वं वा-
च्यम् ॥ * ॥ अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा-
दहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ॥ * ॥ वि-
सर्गापवादः । अहर्षतिः । गीर्षतिः । भूर्षतिः । पक्षे विसर्गापध्मानीयौ ॥

* रो रि । ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥

* द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः । ६ । ३ । १११ ॥

ठरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ठकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते । अणः किम् । वृडः । वृडः । वृहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने । पूर्वयङ्गमनुतरपदेपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अलर्घाः । लीडः । मनस् रण इत्यत्र सत्वे कृते हशिच्चेत्युत्वे रो-रीति लोपे च प्राप्ते ॥

* विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्ध-मिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ॥

* गततदोः सुलोपोकारनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदार्थः सुस्तस्य लोपः स्यादृलि न तु नञ्समासे । ण्य विष्णुः । स शंभुः । अक्रोः किम् । एपक्रो रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एपोत्र ॥

* सोचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ॥

स इत्येतस्य सोलोपः स्यादचि पादश्चेत्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविट्टि प्रभृतिम् । इह लक्ष्म्याद् एव गृह्यत इति दामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादो-पीत्यपरे । सैव दाशरथी रामः । लोपेचेदिति किम् । स इत् तेति । स एवमुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्पष्टकृन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलपह-णानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोहमाजल्यशुद्धानाम् ॥

॥ इतिस्वादिसंधिः ॥

* अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

* कृतद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

कृतद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संज्ञाते पूर्वा भागः पदं तस्य चेद्वति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥

* प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

* परश्च । ३ । १ । २ ॥

अथमपि तथा ॥

* अप्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

अन्तादावन्तात्प्रातिपदिकान्तेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिप-
दिकग्रहणो निङ्गुविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे अत्राव्यहणं व्यावन्ता-
त्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् अत्राव्यहणं प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् ॥

* स्वाजसमौत्तुष्ट्याम्भिरुदेभ्यामभ्यसुडसिभ्यामभ्यसुडसोसासु-
ड्योत्तुष्टु । ४ । १ । २ ॥

इयन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुडस्योरु-
कारेकारौ नशटङ्पाश्चेतः ॥

* विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

सुप्रिडो विभक्तिसंज्ञो स्तः । तत्र सु चो जस् इत्यादीनां मप्रानां नि-
स्ताणा प्रथमादयः सप्रम्यन्ताः प्राचां सज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥

* सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणित्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

* झोळयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वं कालयेते स्तः ॥

* बहुषबहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुत्यं गतस्यात् । इत्यविमर्शा । रामः ॥

* सरूपाणामेकशेष गच्छिभक्ता । १ । २ । ६४ ॥

एकविभक्तौ गानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । प्रथम-
योः पूर्वगद्वयः । नादिचि । वृद्धिरेचि । रामौ ॥

* चरु । १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययादौ चट् इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥

* न विभक्तौ तृष्माः । १ । २ । ४ ॥

विभक्तिस्यास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ॥

* अतो गुणे । ६ । १ । ६७ ॥

अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वा-
त्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते
नोत्तरानिति न्यायेनाकःसवर्ण इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि ।
रामाः ॥

* एकवचनं संबुद्धिः । २ । ३ । ६ ॥

संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

* गङ्गस्वात्संबुद्धेः । ६ । १ । ६६ ॥

गङ्गान्ताद्वस्वान्ताच्चाङ्गादुद्गुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्यातिप्रसङ्गस्यैङ्ग-
स्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः ।
गङ्गहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धि-
गुणे कृते ह्रस्वात्परत्यं नास्ति ॥

* अग्नि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥

अकोम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥

* लशक्वतद्धिते । १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाच्चा लशक्ववर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥

* तस्माच्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

* अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि । ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि
रपाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पट्प्रत्ययायेपीति निषेधं बाधितु-
माङ्ग्रहणम् । नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोग-
वाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते ॥

* पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

* यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं
स्यात् । भवामिभविष्यामीत्यादौ विकारणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रह-
णम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततो-
प्यधिकार्यं वा मा भूत् ॥

* अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* टाडसिडसामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥

अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

* सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥

यञादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

* अतो भिस येस् । ७ । १ । ६ ॥

अकारान्तादङ्गाद्विस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥

* डेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

अतोङ्गात्परस्य डे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्यानिवद्वायेन यादेशस्य सुप्तात्सुपिचेति दीर्घः । संनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधात-
स्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कटाय क्लमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनि-
त्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥

* बहुवचने कल्येत् । ७ । ३ । १०२ ॥

कलादौ बहुवचने सुपि परे अतोङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने
किम् । रामः । रामस्य । कलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पञ्चध्वन् । जश्त्वम् ॥

* वावसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने कलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् ।
रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सत्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वंप्यान्तरत-
म्यात्स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नधेदात् । अत एव सः सीति
तादेश आरभ्यते ॥

* ओसि च । ७ । ३ । १०४ ॥

ओसि परे अतोङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ॥

* ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्ताव्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागयः स्यात् ॥

* नामि । ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपिचेति दीर्घो यद्वपि
परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्सारम्भ
सामर्थ्यात्परिभाषा आधत्ते । रामे । रामयोः । सुपि एत्ये कृते ॥

* अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥

आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

* इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५६ ॥

सहेः साङः स इतिसूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव णः । रामेषु । इण्कोः क्तिम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः क्तिम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य क्तिम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥

* सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वेतिज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति ज्ञत् परमभवकानित्यत्राकच्च सिध्यति ॥

* जसः शी । ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनानः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । न चार्वाणस्तु इत्यादाविव नानुबन्धहृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥

* सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥

* ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

* आसि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याधः सुडागमः स्यात् । एत्वणत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योष्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, इतर, इतय, अत्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेष, सम, सिम, । पूर्व, परा, वर, दक्षिणो, त्तरा, परा, धराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं, बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, क्तिम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह घाटस्तु उभका-

वित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभय-
जेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोन्यजेति । अन्यजेति । द्विवचन-
परत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । त-
स्मान्तस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेतिविकल्पे
प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डत्तर-
डतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । मुप्ति-
डन्तमितिज्ञापकात् तथापीह तदन्तग्रहणं केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनभा-
वात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाट्टिवनुविपये निर्धारणे वर्तते ।
तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्य-
पर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यदरे । नेम इत्यर्धे ।
सप्तः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति
ज्ञापकात् । अन्तरं बहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ - ॥ अ-रायां
पुरि ॥

* पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ ।

३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा
जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यव-
स्थायां किम् । दक्षिणा गायकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः
कुरवः ॥

* स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् ।
स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु
स्वाः ज्ञातयोर्या वा ॥

* अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् ।
अन्तरे अन्तरावा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परि-
धानीया इत्यर्थः ॥

* पूर्वोदिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिन्ना वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् ।
पूर्वे । एवं पक्षादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥

* न बहुव्रीहौ । १ । १ । २६ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्क-
पितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रिया-
वाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये द्वे तत्राप्य-
कच् प्रवर्तते स च समासेपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति-
वत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे दृष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं
प्रत्याचख्यौ । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञापसर्जनीभूतास्तु न सर्वा-
द्वयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्य-
मन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वा नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि ।
अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मा अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥

* तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येपि न ।
मासेन पूर्वाय ॥

* द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्वव-
यवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्ने विहितस्यामः सुडिति
व्याख्यातत्वात् ॥

* विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् ।
वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किं
तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

* प्रथमचरमतयात्यार्थकृतिप्रयनेत्याश्च । १ । १ । ३३ ॥

एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् ।
यः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे ।
: । शेषं सर्ववत् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् ॥ * ॥

। द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ब्रह्मणान्नेह । षट्पञ्चाती-
। निर्जरः ॥

* जराया जरसन्यतरस्याम् । १ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य तद-
च्च । अनेकालत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एक-

देशविकृतस्थानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च, षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्य- विरुद्धम् ॥

* पट्टज्ञेमास्त्रिंशत्तूपन्दोषन्यकञ्छक्रुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, अश्रुज्, यूप, दोष, यक्षत्, शक्षत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादस् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन । इत्यादि ॥

* सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट्प्रत्याहारः । स्वादिष्ववचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरह्नीवस्य ॥

* स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥

* यच्च भस् । १ । ४ । १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

* आकारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा- ऽनघकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

* अलोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्य ाकारस्य लोपः स्यात् ॥

* रषाभ्यां नो णः सञ्ज्ञानपदे । ८ । ४ । १ ॥

एकपदस्याभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा ॥

पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भाव इति पक्षे तु अइव्यवाय इत्येवान्न शात्वम् ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्या निवदिति तु ब्रह्म नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
शात्वेष्विति निषेधात् ॥

* न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्रपष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तद-
न्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न ।
यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ॥

* विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्यानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो
वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूणि । यूणि । पक्षे रामवत् । पट्वन्नितिसूत्रे
प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङिःश्यामपि दोषज्ञादेशो भाष्ये ककु-
दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रिषां स्वान्तं हून्मानसं मन इति
संगच्छते । आसन्नं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्नः । दोषशब्दस्य
नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुज-
बाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत
इति । दृयोर्दोर्भवो दृष्टः ॥

* संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ । ६ । ३ । ११० ॥

संख्यादिपूर्वस्याहस्याहनादेशो वा स्यात् डौ । दृष्टिः । दृष्टनिः । दृष्टे ।
विगतमहर्व्यहः । व्यष्टिः । व्यहनिः । व्यष्टे । अन्ः सायः सायाहः । सायाह्निः ।
सायाहनिः । सायाह्ने ॥ ॥ इत्यदन्ताः ॥

विश्वपाः ॥

* दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इति च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् । वृद्धिः ।
विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङिनादिचीत्येव सिद्धं जसि तु
सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घं क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्वर्थं सूत्रमिहा-
पिन्यायत्वादुपन्यस्तम् ॥

* आतो धातोः । ६ । ४ । १४७ ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य ।
विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खभ्रादयः । धातोः किम् ।
हाहान् । टा । सवर्णदीर्घः । हाहा । डे । वृद्धिः । हाहै । ङसिङ्सोर्दीर्घः ।

हाहाः २ । ओसि वृद्धिः । हाहौः । डौ । आद्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् ।
आत इति योगविभागादधातोर्प्याकारलोपः क्वचित् । त्क्लः । श्नः ॥ ॥
इत्यादन्ताः ॥

हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी ॥

* जसि च । ७ । ३ । १०६ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥

* ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् ।
हरी । हरीन् ॥

* शेषोऽयसखि । १ । ४ । ७ ॥

अनरीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णावर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसं स्यात् । शेषः
किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् ।
वातप्रम्ये । यूकिम् । मात्रे ॥

* आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ॥

घेः परस्याऽऽङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा ।
अस्त्रियां किम् । मत्या ॥

* घेर्ङिति । ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति
किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टी । घेर्ङितीतिगुणे प्राप्ते ॥

* ङमिङ्सोश्च । ६ । १ । ११० ॥

एङो ङसिङ्सोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हरेः । हर्योः ।
ऋरीणाम् ॥

* अञ्च घेः । १ । ३ । ११६ ॥

इदुद्गामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु ।
एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥

* अनङ् सौ । ७ । १ । ६३ ॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । डिञ्जेत्यन्तादेशः ॥

* अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा । १ । १ । ६१ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधा संज्ञः स्यात् ॥

अन्तपुलिङ्गम् ।

* सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

* अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४९ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सैपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

* हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घो यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लु-
प्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । “दीर्घात्किम् । निष्कौशम्बिः । अति-
खट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सि-
चो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रय-
महल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्, † सखा ।
हेसखे ॥

* सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । ६२ ॥

सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं शित्कार्येण स्यात् ॥

* अचो ङिति । ७ । २ । ११५ ॥

ङिति, णिति च परेजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः ।
सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावाच्च तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥

* ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङ्सोरत्त
उत्स्यात् । मख्युः ॥

* औत् । ७ । ३ । ११८ ॥

इदुद्धां परस्य ङरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं
हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णित्वा-
वयोरङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीतिनि-
षेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । ङसिङ्सोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वा-
भावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः । सुमखौ । इत्यादि । एवमतिशयितः
सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति त्रिवहे परमसखा । परमसखाया-
विनादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तते । सखीमतिज्ञान्तोऽसिखिः । ङिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ङच् । हरिवत् । इहानङ्णित्वे न भवतः ॥

† अयं पाठो मनोरमाख्यः । अत्वत्वस्य परस्मैपदान्ताभूत इति भाष्यप्रयोगेन

गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥

* पतिः समास एव । १ । ४ । ८ ॥

पतिशब्दः समास एव विसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं
हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपत्ये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

* बहुगणवतुडतिसंख्या । १ । १ । २३ ॥

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥

* डति च । १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

* प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ॥

लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥

* षड्भ्यो लुक् । १ । १ । २२ ॥

षड्भ्यः परयोर्जशशसोर्लुक् स्यात् ॥

* प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

* न लुमताङ्गस्य । १ । १ । ६३ ॥

लुक् श्लुः लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न
स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कर्त नाम् । कतिषु । अस्पद्यु-
ष्यद्षट्संज्ञास्त्रिषु सङ्ख्याः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥

* त्रैस्त्रयः । १ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे
तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो
नित्यं द्विवचनान्तः † ॥

* त्यदादीनामः । १ । ३ । १०२ ॥

एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥ * ॥ द्वौ २ ।
द्वौ २ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः ।
संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् ।

† सर्वाद्यन्तर्गणस्यदादिः ।

द्विः । द्वौ । द्वावतिक्लान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । ग्राधान्ये तु परद्धौ । इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडुलोमाः । लोम्नोपत्येपु बहुष्वकारो वक्तव्यः ॥ * ॥ बाह्वादीजोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् । इति इदन्ताः ॥

वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः कित । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घाज्जसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । डौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एव ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोक्मिति पपीः सूर्यः । यापोः क्तिट् चेति ईप्रत्ययः । क्तिवन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बहुयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घव्यन्तत्वाद्बलव्याविति सुलोपः ॥

* यूस्त्याख्या नदी । १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गे नदीसञ्ज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ * ॥ पूर्व स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्व वक्तव्यमित्यर्थः ॥

* अम्बार्थनदोर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ॥

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ॥

* ञाण नद्याः । ७ । १ । ११२ ॥

नद्यन्तात्परिपां ङितामाडागमः स्यात् ॥

* आटश्च । ६ । १ । ६० ॥

आटोऽचि पठे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वाच्चुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥

* डेरान्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताच्चीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । वह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अव्यन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । व्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । हलव्याविति सुलोपः ॥

* अचि श्नुधातुभ्रवां खेरियडुवडौ । ६ । ४ । ७७ ॥

इनुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्ध्व इत्यस्य चाङ्गस्त्रेयदुवडौ स्तो-
जादौ प्रत्यये परे । डिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओस्वङ् । इती-
यङि प्राप्ते ॥

* एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वा न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याने-
काचोङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे
कुमारि । अमि शसि च कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमा-
रीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्यु-
च्चैः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेत यण् । उच्च्यौ । उच्च्यः । हे
उच्च्यीः । उच्च्यम् । डेराम् । उच्च्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किल् । नीः ।
नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वाटियङ् । नियम् । नियः । डेराम् ।
नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ । गतिकारकोतरपूर्वपदस्य
यण् नेष्यते ॥ * ॥ शुद्धियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभि-
येत्यादि । उच्यते । दुस्स्यता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति
गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चि-
कशब्दस्य बुद्धिजन्यमपादानत्व नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीरि-
त्युत्तरपदलोपो वा ॥

* न भूसुधियोः । ६ । ४ । ८३ ॥

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधिय इत्यादि । सखायमि-
च्छति सखीयति । ततः क्लिप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्ग्रणि
प्राप्ते । क्लौलुप् न स्थानिवत् ॥ ॥ एकदेशविहङ्-स्थानन्यतयानङ्गित्वे । सखा ।
सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमिपूर्वरूपात्परत्वाद्ग्रणि प्राप्ते ततोपि
परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः ।
सह खेन वर्तते इति सखः । तन्मिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः ।
सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । खत्यादिति दीर्घस्यापि
यहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममि-
च्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एपां डसिङ्सोर्यण् । नत्व-
मत्वयोरसिद्धत्वात् खत्यादित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीभ्युः । शुष्की-
यतेः शुष्कीः । द्यङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । डसिङ्सोः शुष्कियइत्यादि ॥
इति ईदन्ताः ॥

शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥

* तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ६५ ॥

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

* ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ॥

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ता-न्स्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

* ऋदुशनस्यरुदंसेनेहसां च । ७ । १ । ६४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ ङौ परे ॥

* अमृन्तृच्स्वस्तृनमृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् । ६ । ४ । ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्तादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भव-
त्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रो-
ष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥

* विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्वा । क्रोष्ट्वे ॥

* ऋत उत् । ६ । १ । १११ ॥

ऋदन्तान् ङसिङ्सोरति परे उकार गङ्गादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥

* रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नात्यत्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः ।
आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते । लुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥
क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हतादौ च शंभुवत् । इत्युदन्ताः ॥

हूहः । हूहौ । हूहः । हूहम् । हूहौ । हूहनित्यादि । अतिचमूशब्दे
तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्यै । अतिचम्याः २ । अतिचमू-
नाम् । अतिचम्याम् । खलपूः ॥

* ओः सुपि । ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वा न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्थाने-
काचोङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते ।
खलप्यौ । खलप्यइत्यादि । एवं सुत्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ ।
लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लूचौ । उल्लूचः । असंयोगपूर्वस्य कि-

म् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । लुपि किम् । लु-
लुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः । स्वभुवौ । स्वभुवः ॥

* वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ॥

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः ।
अन्दूदृम्भूजम्भूकफेलूककन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भवौ । दृ-
म्भवः । दृम्भूम् । दृम्भवौ । दृम्भून् । शेषं ह्रूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये
भुवः क्षिप् । दृन्भूः । दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः ॥ * ॥ दृन्भवम् ।
दृन्भव इत्यादि । खलपूवत् । करभ्वौ । करभवः । दीर्घपाठे तु कर एव
कारः । स्वार्यिकः प्रजाद्वयः । कारभ्वौ । कारभवः । पुनर्भू-र्यागिकः पुंसि ।
पुनर्भूवित्यादि । दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयम्भूवत । इत्युदन्ताः ॥

धाता । हेधातः । धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥
धातृणामित्यादि । एवं नप्तादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्ता-
दियहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ ।
शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हेनः ॥

* नृ च । ६ । ४ । ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् । इति ऋदन्ताः ॥
कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणामिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे -प-
रत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् ।
इत्वाभावपक्षे तु ऋ-शन इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कृः ।
क्रौ । क्रः । कृस् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रै इत्यादि । इति ऋदन्ताः ॥

गन्तृ शक्नु अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शक्ना । गुणविषये तु लपर-
त्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गन्तृन् । गन्ता । गन्ते । डसि-
डसोस्तु ऋतउदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति लृदन्ताः ॥

सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ॥

* गोतो णित् । ७ । १ । २० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्त्वं स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥

* औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ६३ ॥

आ औत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्या-
त् । शसा साहचर्यात्सुबेव अम् एक्षते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् ।

गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि । औतोणिदिति वाच्यम् ॥ * ॥
विहितविशेषणं च ॥ * ॥ तेन । सुद्वौः । सुद्वौ । सुद्वौ । सुद्वौ । औकारान्ता-
द्विहितं सर्वनामस्यानमिति व्याख्यानान्नेह । हेभानो । भानवः । उः शंभुः
स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतौ । स्मृतावः । स्मृतौ । स्मृतावः । स्मृतावः । स्मृतावः । स्मृतावः ।
इत्यादि । इत्यादन्ताः ॥

* रायो हलि । ७ । २ । ८५ ॥

रैशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्यादुलि विभक्तौ । अवि आयादेशः ॥ राः ।
रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राध्यामित्यादि । इत्येदन्ताः ॥

ग्लौः । ग्लौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औ-
तोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजितिसूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञा-
पनात् ॥ ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमा ॥

[*] औड आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

आवन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् । औडित्यौकारविभक्तेः संज्ञा ॥ १८ ॥
रमाः ॥

* संबुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । ण्ड् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे २ ॥
हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ॥

* आडि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥

आडि औसि च परे आवन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमा-
याम् । रमाभिः ॥

* याडापः । ७ । ३ । ११३ ॥

आपः परस्य डिट्ठवनस्य याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सवर्णदीर्घः ।
रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥

* सर्वनाम्नः स्याड्ढस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ॥

आवन्तात्सर्वनाम्नः परस्य डितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः ।
सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् ।
सर्वसाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वसु । एवं विश्वादय आवन्ताः ॥

* विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले
इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उत्तु-
ग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिश्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै ।
बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ॥

* विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ॥

आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । ती-
यस्यङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः २ । द्वितीया-
याः २ । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अ-
स्वार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डलकास्त-
द्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शी-
भावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे
हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभा-
षाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसौ इति के चिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जर-
सादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य औङ् आपः । आङि चापः । या-
डापः । ह्रस्वनद्यापः । डेराप् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नसन्ति-
शृप्तसु तथाप्यनल्लिधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आआबिति प्रश्लिष्य आकाररूप-
स्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादिसूत्रेपि आआप् डीर्द् इति प्रश्ले-
षादतिखट्वः निष्कौशांम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवम-
प्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य याट् स्या-
दिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्री-
प्रत्यये तदादिनियमात् । पद्वच्च इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नो-
भ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा ॥

* ब्रश्चभ्रस्जस्तृजमृजयजराजभाजकुशां षः । ८ । २ । ३६ ॥

ब्रश्चादीनां सप्तानां कुशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते
च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निङ्भ्याम् । निङ्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धुट्
चत्वं । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति दृढयोष्ठयौ न । न पदान्ता-
द्वारिति छुत्वं न । निट्सु । निट्सु ॥

* षटोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्य-

सिद्धत्वात् । के वित्तु व्रश्वादिभूते दादेर्धातोरितिसूत्राद्भातोरित्यनुवर्तयन्ति । तत्पते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्व श्चुत्वं चत्वंम् । नि-
चु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनासा-
नूना मासपृत्त्वो वाच्याः शमादौवा ॥ * ॥ एतः । एता । एद्वाम् । पक्षे
सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वाच-
त्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥

* डिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥

इयदु-वङ्स्यानौ स्त्रीशब्दभिन्ना नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इव-
र्णावर्णा स्त्रियां वा नदीसंज्ञा-स्तो डिति परे । आण नद्याः । मत्यै । मतये ।
मत्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ॥

* इदुद्वाम् । ७ । ३ । ११७ ॥

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्वाम् परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अज्ज घेः । मत्याम् ।
मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥

* त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ६६ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥

* अचि र चतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृ चतसृ णयोर्ज्ञकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घात्वानामपवा-
दः । तिस्रः २ । अमि नुमचिरेति नुट् ॥

* न तिसृचतसृ । ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घा न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिच-
तुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिवत् ।
अमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विशेहे तु प्रियति-
सा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुल प्रिय-
त्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च तिस्रादेशः । न लुप्ततेति निषेध-
स्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी ।
प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्प्रभावौ ।
प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ ।
द्वयोः २ । गौरी । गौर्या । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्ये इत्यादि ।
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि-
णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ विभक्ता लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ॥ सखी । मय्या ।

सख्य इत्यादि गौरीवत् । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् ।
एषं तरोतन्त्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥

* स्त्रियाः । ६ । ४ । ७६ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

* बाल्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

अस्मि शस्मि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ ।
स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वानुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रि-
याम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

गुणनाभावौत्वनुद्धिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

स्त्रीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

जस्मि च । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः ।
वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अति-
स्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेर्ङिति । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रियोः २ ।
अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ ।

आस्यौकारे च नित्य स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्यपसर्जने ॥

स्त्रीवे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा ।
अतिस्त्रिणे । डप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्वावात्यते प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रिये ।
अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रिणाः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियांतु
प्रायेण पुंवत् । शस्मि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्व-
प्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्यानावित्यस्यैव पर्युदासस्तत्सवदुस्यै-
वानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियः ।
अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥

* नेयङुवङ्स्यानावस्त्री । १ । ४ । ४ ॥

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः ।
श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः ॥

* वामि । १ । ४ । ५ ॥

इयङुवङ्स्यानौ स्त्र्याख्यौ य वामि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्री-
णाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते
लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति रथी

कारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा
धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः ।
सुष्टु धीर्यस्याः सुष्टु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् ।
मतान्तरे पुंवत् । सुष्टुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । यामणीः पुंवत् । याम-
नयनस्योत्सर्गतः पुं धर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपव-
नादेरपि पुं धर्मत्वमौत्सर्गिक बोध्यम् ॥ धेनुमंतिवत् ॥

* स्त्रियां च । ७ । १ । ६६ ॥

स्त्रीवाची क्वाटुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥

* ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्वाट्टी । क्वाट्ट्यौ । क्वाट्ट्यः ।
वधूर्गौरीवत् । भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हापितः कासि हे सुभू इति
भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्करोति
यणा उवडो बाधनाच्चेयडुवडिति निषेधो न । हे पुनर्भू । पुनर्भवम् । पुनर्भ्वौ ।
पुनर्भवः ॥

* गकाजुत्तरपदे गः । ८ । ४ । १२ ॥

गकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्याचिमित्तात्परस्य प्राति-
पदिकान्तनुम्बिभक्तिस्यस्य नस्य नित्यं गत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याचित्यत्वे
सिद्धे पुनर्गणहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षा-
भूः । भेरुजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे
तु हे वर्षाभू । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभू । भेरुयां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे
पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभवः । स्वयंभूः पुंवत् ॥

* न षट्स्वसादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वसादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च नानां दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ॥

अप्तृल्लिति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि
मातृः । द्यौर्गौवत् । राः पुंवत् । नौर्गौवत् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

* अतोऽम् । ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् ह्रीवात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति ह्रस्वमात्रलोपः । हे ज्ञान ॥

* नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ॥

ह्रीवात्परस्योङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

* यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्याद्वीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥
जौङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ ज्ञाने ॥

* जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ॥

ह्रीवादनयोः शिः स्यात् ॥

* शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसञ्ज्ञं स्यात् ॥

* नपुंसकस्य क्लृप्तचः । ७ । १ । ७२ ॥

क्लृप्तस्याऽजन्तस्य च ह्रीवस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्धृत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

* अद्भुतरादिभ्यः † णञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

भ्यः ह्रीवेभ्यः स्वमेरद्भादेशः स्यात् ॥

* टेः । ६ । ४ । १४३ ॥

डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वाचयाने । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किय् । पञ्चमः । टेलुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्धृत् । शेषं पुंवत् । कनमत् । अन्यत् । अन्यनरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एकतरम् । सौरमादेशे हृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरस् । अजरसी । अजरे । परत्वाञ्जरसि हृते क्लृप्तत्वाच्च ॥

* सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुक्लोपवादमम्भावं वा-

† क्षारादिः सखाद्यन्तर्गणः ।

धित्वा परत्वाञ्जरत् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अज-
रम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पट्टन्न इति
हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आमन् । हृन्दि । हृदा । हृद्गामित्यादि ।
उदानि । उद्गा । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आसा । आसभ्यामित्यादि ।
यांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्यु-
क्तम् । अत एव भाष्ये मांस्यवन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन
भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पट्टन्नइत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्य-
पोभीत्यत्र मांसश्छन्दसीतिवार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेपि क्वचिदिति
कौयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुवृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

* ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥

ह्रीजे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय ।
अन संनिपातपरिभाषया आतो धातेरित्याकारलोपो न ॥

* स्वमेर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥

ह्रीवाद्ङान्स्वमेर्लुक् स्यात् । वारि ॥

* इकोचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥

दगन्तस्य ह्रीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि ।
नलुप्तमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिर्निमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि ।
आङो ना । वारिणा । घेर्ङित्तीति गुणे प्राप्ते ॥ वृद्ध्यात्त्रवृज्वावगुणेभ्यो नुम्
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ ५ ॥ वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् ।
नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ॥

* तृतीयादिषु धाणितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तक्ये धाणितपुंस्कमिगन्तं ह्रीवं पुंवद्वा स्यादादावचि । अना-
दये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृत्तस्तत्फलं पीलु तस्मै
पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥

* अस्थिर्धासक्य्यक्ष्यामनडुदातः । ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्यादादावचि स चोदातः । अक्षेपोनः । दधा । दध्ने ।
दधः । दध्नाः २ । दधि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्य्यति ।
तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदधा । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे
सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रधा । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे
मधो । हे मधु । एवमम्बादयः । सानुशब्दस्य सुर्वा । सूनि सानूनि ।

प्रियक्लोष्टु । प्रियक्लोष्टुनी । तृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्लोष्टूनि ।
 टादौपुंवत्यत्ते प्रियक्लोष्ट्रा । प्रियक्लोष्टुना । प्रियक्लोष्ट्रे । प्रियक्लोष्टवे । अन्यत्र
 तृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्लोष्टुना । प्रियक्लोष्टुने । नुमचिरेति
 नुट् । प्रियक्लोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलु-
 ना । धातृ । धातृणी । धातृणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा ।
 एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥

* गच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रव्यु । प्रव्युनी । प्रव्यूनि ।
 प्रव्युनेत्यादि । इह न पुवत् । यदिगन्त प्रव्यु इति तस्य भाषितपुंस्वात्वा-
 भावात् । एवमप्येपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविहृतस्यानन्य-
 त्वाद्रायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नमुचिरेतिनुट्यात्वे प्ररा-
 णामिति माधवः । वस्तुनस्तु सनिपातपरिभाषया नुट्यात् न । नामीति
 दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधतइत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी ।
 सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

* होटः । ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ठः स्याज्भलि पदान्ते च । हलङ्याविति सुलोपः । पदान्तत्वा-
 दस्य ठः । जगत्वचत्व । लिट् । लिङ् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ ।
 लिहः । लिहा । लिङ्भ्याम् । लिट्सु । लिट्सु ॥

* दादेर्धातोर्धः । ८ । २ । ३२ ॥

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्भलि पदान्ते च । उपदेशे किम् ।
 अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिहति । ततः
 द्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ॥

* एकाचो वशो भप् भपन्तस्य सध्वोः । ८ । २ । ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् भपन्तस्तदवयवस्य वशः स्याने भप् स्यात्सकारे
 ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह
 न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः द्विप् शिलोपो गर्दुप् । भलीति-
 निवृत्तम् । सध्वोर्यत्तगसामर्थ्यात्तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्वा-
 वेन धात्ववयवत्वाद्भप्भावः । जगत्वचत्वं । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः ।
 गत्वचत्वं । ध्रुतु ॥

* वा दुहमुहणुहण्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥
 ण्णां हस्य वा घः स्यात्फलं पदान्ते च । पक्षे ठः । धुक् । धुग् । धुट् ।
 धुङ् । दुहौ । दुहः । धुभ्याम् । धुङ्भ्याम् । धुतु । धुङ्सु । धुट्सु । एवं
 मुहणुहण्णिहाम् ॥

* इग्यणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

* बाह ऊट् । ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य बाहः संप्रसारणमूट् स्यात् ॥

* संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । गत्यधत्पूठ्सु । विश्वौहः ।
 विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव एवमिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ॥

* चतुरनडुहोरासुदात्तः । ७ । १ । ६८ ॥

अनयोरासु स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः ॥

* सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोय नुम् । अतो
 विशेषविहितेनापि नुमाऽऽम् बाध्यते । अमा च नुम् बाध्यते । सेलापः ।
 नुम्विधिसामर्थ्यादुसुसंस्वितिदत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न ।
 अनड्वान् ॥

* अम् संबुद्धौ । ७ । १ । ६६ ॥

चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वौ ।
 अनड्वहः । अनड्वहा ॥

* वसुसंसुध्वंस्वडुनहां दः । ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्गामिन्यादि । सा-
 न्तेति किम् । विट्वान् । पदान्तेति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥

* सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाट् । तुरापाङ् ।
 तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाड्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह
 इति णिः । लोके तु साहयतेः क्तिप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

* दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

दिवितिप्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्यानिवत्वाभावा-
दुलङ्याबिति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥

* दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

दिवोन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः ।
चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥

* षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

षट्सत्तकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वं द्वित्वं चतु-
र्णाम् ॥

* रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । णत्वम् । षस्य द्वित्वेप्राप्ते ॥

* शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः हे प्रियचत्वः । प्रिय-
चत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट्नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु
स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमल कमला वा आचक्षाणः कमल् । कमलौ ।
कमलः । णत्वम् । कमलषु ॥

* मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । प्रशाव्यतीति
प्रशान् । प्रशामौ । प्रशायः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥

* किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के ।
कम् । कौ । कान् । इत्यादिसर्ववत् ॥

* इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

* इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोलौपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

* दश्च । ७ । २ । १०६ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्ती-
त्युत्सर्गः ॥

* अन्ताज्जः । ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम् इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आलिति टा इत्यारभ्य सुपः
पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥

* छलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम् इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ नानर्थकेलान्त्यविधि-
हनभ्यासविकारे ॥ ॥

* आद्यन्तवदेकस्मिन् । ९ । १ । २१ ॥

एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविज्ञाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥

* नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् ।
नित्यत्वात् डेः स्त्रै पश्चादुलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् ।
आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।
ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् ।
इमकेन । इनकाभ्याम् । इमकैः ॥

* इदमेन्वादेशेऽशनुदातस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशविषयस्येदमेनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं सा-
कचकार्षम् ॥

* द्वितीयाटौस्त्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतद्वारेनादेशः स्यादन्वादेशे । किं
चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा-
नेन व्याकरणमधोतम् एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम्
एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयते-
र्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्टसु । सुगण्टस्सु । सुगण्सु । क्षिप् ।
अनुनासिकस्य क्रिभलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्सु ।
सुगाण्टसु । परत्वादुपधादीर्घः । हलङ्गादिलोपः । ततो नलोपः । राजा ॥

* न डिसंबुद्धोः । ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न स्यात् डैः संबुद्धौ च । हे राजन् । डौ तु छन्दस्युदा-
हरणम् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्यो-
मन् ॥ डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः ।
अलनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अहोपोनः । श्चु

त्वस् । न चाल्लोपः स्यान्निवत् । पूर्वज्ञासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्ग-
तयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्टौ परिभाषां प्रति श्वुत्वस्यासिद्धतयाऽन्त-
रङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः, । नजेर्जः । राज्ञः । राज्ञा ॥

* नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥

सुब्बिधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुविधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र
राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वयैस्त्वं च न । राजभिः । राज्ञे ।
राजभ्यान् । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञान् । राज्ञि । राज्ञानि । प्रतिदीव्य-
तीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । कस्य भविष्येऽज्ञाणे हते ॥

* हलि च । ८ । २ । ६० ॥

रेफवान्तस्य धातेरुपधाया इको दीर्घः स्यादुलि । न चाऽज्ञापस्य स्या-
न्निवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तव्यायेन न प्रवर्तते ।
प्रतिदीवः । प्रतिदीवेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

* न संयोगाद्गमन्तात् । ६ । ४ । १३० ॥

वकारप्रकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽङ्कारस्य लोपो न स्यात् । यज्जनः ।
यज्जना । यज्जभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥

* इन्हुन्पूर्णार्थम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥

एतां शवेवोपधाया दीर्घा नान्यत्र इति निषेधे प्राप्ते ॥

* सौ च । ६ । ४ । १३ ॥

इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हेवृत्रहृत् ।
एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥

* हो हन्तेर्जिज्ञेपु । ७ । ३ । ५४ ॥

जिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्जकारस्य कुत्वं स्यात् ॥

* हन्तोः । ८ । ४ । २२ ॥

उपसर्गस्यान्विमितात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्व स्यात् । ग्रहणवात् ॥

नान्यर्वन्त्य । ८ । ४ । २२ ॥

हन्तेरुत्पृथग्येव नस्य णत्व नान्यस्य । प्रप्लन्ति । योगक्षिभागसामर्थ्यादन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति न्याय बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति
णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादज्ञापो न स्यान्निवत् ।

यद्यपि हन्तेरुत्पृथग्येति सूत्रं सूत्रपाठे एकमेव गठितं तथापि भाष्येनैव योगक्षिभागेन
व्याख्यानम् अतोत्र तयोः सूत्राङ्गं एक एव

एतद्गः । एतद्ग्रा । इत्यादि । यत्तु एतद्ग इत्यादौ वैकल्पिकं यात्वा माधवे-
नोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्थमनूपनम् । यशस्विन्निति
चिन्तित्यये इनोऽनर्थक्येपि इन्हन्नित्यत्र गहणं भवत्येव । अनिनस्मन्गह-
गान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीतिवचनात् । अर्थेष्णि ।
अर्थेगणि । पूष्णि । पूष्णि ॥

* मघवा बहुलम् । ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन् शब्दस्य वा नृ इत्यन्तादेशः स्यात् । अ इत् ॥

* उगित्वां अर्जुनामस्यानेऽद्यातोः । ७ । १ । ७० ॥

अधातोऽगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्याने परे ।
उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घं कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न
भवति बहुल्यवहणात् । तथाच श्वदुत्तचिति निपातनान्मघशब्दान्तुपा च
भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिर्माश्रित्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जचिति
निशङ्को मखेषु मघवानसाविति धट्टिः । मघवन्तो । मघवन्तः । हेमघवन् ।
मघवन्तः । मघवन्तो । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । नृत्वा-
भावे मघवा । छन्दसीवनिषौ चेति वनिचन्तं मध्यादान्तं छन्दस्येव । अन्तो-
दात्तं तु लोक्त्रेयीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ॥

* श्वयुदलघोनायतद्विते । ६ । ४ । ११३ ॥

अनन्तानां भसंज्ञकानामेतायतद्विते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणा-
च्च । आद्रुणः । मघोनः । अनन्तानां क्रिस् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां
मघवती । अतद्विते क्रिस् । माघवनस् । मघेना । मघवभ्यामित्यादि ।
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते ॥

* न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ । १ । २७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य ने-
त्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युव-
भ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

* अर्जुनस्तथाचनजः । ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्जुनस्तथाङ्गस्य नृइत्यन्तादेशः स्याच्च तु सौ । उगित्वा-
ङ्गः । अर्जन्तो । अर्जन्तः । अर्जन्तः । अर्जन्तो । अर्जतः । अर्जता । अर्जद्भ्या-
मित्यादि । अनजःक्रिस् । अनर्वा यज्जवत् ॥

* रक्षितयूनुषात्मात् । ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे । आआदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्निधानान्त्रानुनासिकः ॥

* इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ॥

पद्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

* थो न्यः । ७ । १ । ८७ ॥

पथिमयोऽस्य त्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्याः । पन्यानौ । पन्थानः । पन्यानम् । पन्यानौ ॥

* भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ॥

असंज्ञकास्य पद्यादेरेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिध्याधित्यादि । एवं धन्याः । अमुताः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी लुमथी नगरी । अनुभुती सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुमतेति प्रत्ययलक्षण-निषेधात् । लुपथि वनम् ॥ संवुद्धो नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः ॥ ॥ हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः लुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्दुस्त्वस्य गुणो न । द्विषचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्यानत्वात् सुपन्थानि । पुन-रपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । लुपथिभ्यामित्यादि ॥

* प्यान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड् लुक् । पञ्च २ । संख्या क्रिप् । त्रिषुपः । प्रामानः । शतानि सदसानीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्सद्विधातकत्वात् । पञ्चभिः । यञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्थ्यश्चेति नुट् ॥

* नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परक्षपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुनुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियप-ञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ॥

* अष्टन जा विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन आत्स स्यादुलादौ विभक्तौ ॥

* अष्टाभ्य औष् । ७ । १ । २१ ॥

हताकारादष्टनः पर्योर्जसशसोरौष् स्यात् । अष्टाभ्य इति वक्तव्ये हता-श्वनिर्देशो जसशसोर्त्रिषुपे आत्वं ज्ञापयति । वैकालिकं चेद्रमष्टन आत्वमष्ट-दीर्घादिति सूत्रे दीर्घयहणान्त्रापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।

अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट २ । इत्यादि पञ्च-
वत् । गौणत्वेत्यात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाप्लुः । इह पूर्वस्मादपि विधा-
यल्लोपस्य स्यानिवद्धावाच्य प्लुत्वम् । कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासि-
दृत्वात् । प्रियाप्लुः । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्व प्राधान्य एव न
तु गौणतायाम् । तेन प्रियाप्लो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाप्लुः ।
प्रियाप्लुभिः । प्रियाप्लुभिः २ । प्रियाप्लुसु । प्रियाप्लो राजवत्सर्वं हाहाव-
च्चापरं हलि । भप्भावः । जश्त्वचत्वं । भुन् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा ।
भुङ्गाम् । भुङ्क्तु ॥

* ऋत्विग्दधृक्छगिदिगुणिगञ्जुयुजितुञ्चां च । ३ । २ । ५६ ॥

एध्यः क्तिन् स्यात् । अलातङ्गिकमपि किं वित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते ।
निष्पपदाद्युजेः क्तिन् । क्नावितौ ॥

* कृदितिङ् । ३ । १ । ६३ ॥

लंनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

* वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः ॥

* युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्याने नुम् स्यादसमासे । लुजोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥

* क्तिन्प्रत्ययस्य क्तुः । ८ । २ । ६२ ॥

क्तिन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कर्तव्यतादेशः स्यात्पदान्ते । तस्य कुत्वेनानुना-
मिको डङ्कारः । युङ् । नञ्चपदान्तस्थेति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽ-
सिद्धत्वाच्चाः कुरिति कुत्वं न । युज्जो । युज्जः । युज्जम् । युज्जो । युजः ।
युजा । युज्यामित्यादि । असमासे क्तिन् ॥

* लोः क्तुः । ८ । २ । ३० ॥

उवर्गस्य कर्तव्यः स्याच्छलि पदान्ते च । इति कृत्वम् । क्तिन्प्रत्ययस्येति
कृत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्तु । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठ-
पठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते
इति युक्तु । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् ।
खज्जो । खज्जः । इत्यादि । वश्चेति प्लुत्वम् । जश्त्वचत्वं । राट् । राड् ।
राजौ । राजः । राट्सु । राट्सु । एवं विष्ठाट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः ।

विश्वसृष्ट । विश्वसृष्ट । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कृत्स्नं
नेति ह्रीवे वक्ष्यते । परिभृष्ट । पत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ता-
विति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु णञ् भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । वि-
श्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥

परौ व्रजेः यः पदान्ते ॥ ॥ परावुपपदे व्रजेः क्लिप् स्याद्वीर्घश्च पदान्त-
विषये पत्वं च । परित्यज्य सव व्रजतीति परित्राट् । परित्राजौ । परित्राजः ॥

* विश्वस्य कसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादुसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वनु यस्य स
विश्ववसुः । राडितिपदान्तोपनजगार्थम् । चत्वंमविवक्षितम् । विश्वाराट् ।
विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराङ्गामित्यादि ॥

* ल्योः संयोगादोरन्ते च । ८ । २ । २६ ॥

पदान्ते भ्रानि च परे यः संयोगस्तदाटोः सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
भृष्ट । भृष्ट । यस्य ण्वुत्वेन शः । तस्य जश्चेन जः । भृज्जौ । भृज्जः ।
अत्विगित्यादिना अतावुपपदे यजेः क्लिप् क्लिन्नन्तत्वात्कुत्वम् । अत्विक् ।
अत्विग् । अत्विजौ । अत्विजः । रात्मस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः ।
जर्क् । जर्ग । जर्जौ । जर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

* तदोः सः सावनन्त्ययोः । ९ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये ।
त्याम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परजते । द्वि-
पर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ।
अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद् ।
त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एतः ।
एतौ । एते । अन्वादेशेतु एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥

* डे प्रथमद्वारम् । ९ । १ । २८ ॥

युज्जदस्मद्वा परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥

* मपर्यन्तस्य । ९ । २ । ६१ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* त्वाहौ सौ । ९ । २ । ६४ ॥

युज्जदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावमादेशो स्तः सौ परे ॥

* जुहे लोपः । ९ । २ । ६० ॥

आत्वयस्त्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ।
अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व
अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्वा
प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाभावाच्च टाप् । यद्वा ।
शेष इति सप्तमी स्यानिनोऽधिकरणत्वविधत्तया तेन मपर्यन्ताच्चेपस्य अह
इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परोष्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्त-
त्वाभावाच्च टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

* युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ॥

द्वयोस्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

* प्रथमायाश्च द्विवचने क्षाणायाम् । ७ । २ । ८८ ॥

इहयुष्मदस्मदोराकारोन्तादेशः स्यात् । औडीत्येव सुवचम् । भाषायां
किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्-
कस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति मा भूत् ।
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥

* यूयव्यौ जसि । ७ । २ । ६३ ॥

स्पष्टम् । यूयम् । व्यम् । परमयूयम् । परमव्यम् । अतियूयम् । अति-
व्यम् । इह शेषे लोपोन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । अङ्गकार्यं कृते
पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति । डे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य त्वम्
मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥

* त्वमावेकवचने । ७ । २ । ६७ ॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

* द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ ॥

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

* शसो न । ७ । १ । २६ ॥

नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यादसोऽपवादः ।
आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥

* योऽत्रि । ७ । २ । ८६ ॥

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ॥

* गुण्यदस्यादोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ॥

अनयोराकारः स्यादनादिशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम्
युष्माभिः । अस्माभिः ॥

* तुभ्यमहौ डयि । ७ । २ । ६५ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो डयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् ।
मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् ॥

* अ्यसोभ्यम् । ७ । १ । ३० ॥

अ्यसो अ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव ।
तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः । युष्मभ्यम् ।
अस्मभ्यम् ॥

* एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां पञ्चव्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । डसेश्चेति सुवचम् ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

* पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या अ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

* तवममौ डसि । ७ । २ । ६६ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो डसि ॥

* युष्मदस्मद्भां डसोऽश् । ७ । १ । २७ ॥

स्यष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

* साद्य आकम् । ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थे ससुटक-
निर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः ।
युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्वेकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्योऽन्यसख्यश्चेत्स्तौ युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥

सुजसडेडस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि मत्वाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्वैकसंख्यः समासार्थो बहुर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वैकतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । अतियुवम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् ।
अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् ।
अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिह्मा याम् ।
अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । इतिभ्यसोः । अतित्वत् २ ।
अतिमत् २ । भ्यामि प्राञ्चत् । अतितव । अतिमम । अतित्वथेः । अति-
मयोः । अतित्वकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः ।
अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् आवां वा अतिक्रान्तइतिविग्रहे
सुजस्ङेङस्सु प्राञ्चत् । औअम् औट्सु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ ।
अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्य मया । अतियुवाभ्याम् । अत्या-
वाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ।
इतिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्यावत् २ । औभिः । अतियुवयोः २ । अत्या-
वयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियु-
वासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान् इतिविग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राञ्चत् । औअम्-
औट्सु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अति-
युष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अति-
युष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । इति-
भ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । औसि । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ ।
अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु ।
अत्यस्मासु ॥

* षट्स्य । ८ । १ । १६ ॥

* षदात् । ८ । १ । १७ ॥

* अनुदातं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ । ८ । १ । २० ॥

षट्पात्परयोः पादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वाच्चावित्यादेशौ
स्वस्तौ चानुदात्ता ॥

* बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिबहुवचनान्तयोर्वसनसौ स्तः । वाचाबोहप-
वादः ॥

* तेषयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

* त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः ।

स्वामी ते मैपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

साव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योन्न वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु । अषाढा-
दौ किम् ।

वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्कृष्णः सर्वदावतु ।

स्यग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति ।
इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव ।
शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा
वक्तव्याः ॥ * ॥ अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोस्ति । धाता तत्र
भक्तोस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥

* नचवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वा मा च रक्षतु । कथं त्वां
मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षादयोगेऽयं निषेधः । परंपरासंबन्धे
तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

* पश्यार्थैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ॥

अचात्तुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वा समी-
क्षते । परम्परासम्बन्धेऽयं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु
भक्तस्त्वा पश्यति चतुषा ॥

* सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । ॥

विद्वमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेष्येते आदेशा वा स्युः ।

भक्तस्त्वभूष्यहं तेन हरिस्त्वां ज्ञायते स माम् । त्वा मेति वा ॥

* सामन्त्रितम् । २ । ३ । ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥

* आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥

स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्ने इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीन रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवमिदं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥

* नास्मन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८ । १ । ७३ ॥

विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ॥

* विभाषितं विशेषवचने । ९ । १ । ७४ ॥

अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणं परे नाविद्यमानवद्भावात् । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्या युष्यान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ॥

* पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्गामित्यादि । अग्निं मन्यतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमद्यौ । अग्निमयः । अग्निमद्गामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेणाञ्चैः सुप्युपपदे क्तिन् ॥

* अनिदितां हल उपधायाः कृति । ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्कृति ङिति च । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ॥

* अचः । ६ । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

* चै । ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राच्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ

सिद्धान्तकौमुद्यां

अच इति लोपस्य विषयेन्तर्द्धोपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परि-
भाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमज्जतीति विग्रहे । अदस अज्ज इति
स्थिते ॥

* विष्णुदेवयोश्च ढेरद्वज्जुतावप्रत्यये । ६ । ३ । ६२ ॥

अनयोः सर्वनाम्नश्च ढेरद्व्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेज्जतौ परे । अदद्विअज्ज
इति स्थिते यण् ॥

* अदसोऽसेर्दीद् दो मः । ८ । ३ । ६० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदृतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति द्वस्व-
दीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतस्याद्वस्वव्यञ्जनयोर्द्वस्वो दीर्घस्य दीर्घः ।
अमुमुयङ् । अमुमुयज्जौ । अमुमुयज्ज्वः । अमुमुयज्ज्वम् । अमुमुयज्ज्वा । अमु-
मुइचः । अमुमुईवा । अमुमुप्रभ्यामिन्यादि । मुचस्याऽसद्वृत्त्वान्न यण् ।
अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेश्येति पारभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अद-
मुयङ् । अः सेः सकारस्य म्याने यस्य सः असेरिति व्याख्यानात् त्यदाव्य-
त्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्व्यङ् । उक्तं च ।

अदसोऽद्वेः पृथङ्मुत्वं के चिद्विच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्दि दृश्यत इति ॥

विष्णुदेवयोः किम् । अश्वाची । अउदृतौ किम् । विष्णुयुक् । अप्रत्यये
किम् । विष्णुगज्जनम् । अप्रत्ययसहणं ज्ञापयति अन्यत्र ध-तुयहणे तदादिवि-
धिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः एकमीति सः । उदङ् । उदज्जौ । उदज्ज्वः ।
असादावधि ॥

* उद ईत् । ६ । ४ । १३६ ॥

उज्ज्वात्परस्य लुप्तनकारस्याज्जतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः ।
उदीचा । उदभ्यामिन्यादि ॥

* समः समि । ६ । ३ । ६३ ॥

अप्रत्ययान्तेज्जतौ परे । सम्यङ् । सम्यज्जौ । सम्यज्ज्वः । समीचः ।
समीचा ॥

* सहस्य सधिः । ६ । ३ । ६५ ॥

अप्रत्ययान्तेज्जतौ परे । सध्र्यङ् ॥

* तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ६४ ॥

अहुप्ताऽकारेज्जतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ्

तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्य-
भ्यामित्यादि ॥

वाञ्जुः पूजायास् । ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थम्याञ्चनेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् ।
गाङ् । प्राञ्चौ प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्रा-
ञ्च्यम् । प्राङ्त्तु । प्राङ्पु । एवं पूजार्थं प्रत्यङ्गादयः । कृञ्चकौटिल्याल्पी-
भावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कृङ् । कृञ्चौ ।
कृञ्चः । कृङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयो-
मुजः । वश्चति पस्वम् । स्क्वोरिति सलोपः । जश्त्वचत्वे । मङ्गट । सुवृङ् ।
सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृङ्त्तु । सुवृङ्त्तु ॥ वर्तमाने एपन्महद्गुहज्जगच्छतृव-
न्त्य ॥ २० ॥ एते निपात्यन्ते शतृञ्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वानुम् । मान्त-
गहत इति दीर्घः । मक्षते पूज्यते इति महान् । महान्ता । महान्तः ।
हे महन् । महनः । महता । महद्भ्यामित्यादि ॥

* अत्वञ्चन्तस्य धातोः । ६ । ४ । १४ ॥

अत्वञ्चन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्वातुभिच्चात्मन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे ।
परं नित्यं च नुम् धाधित्वा सचनसामर्थ्यं द्वादौ दीर्घः । ततो नुप । धी-
मान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्गुह । धातोर्णत्व-
न्तस्य दीर्घः । गोमन्तप्रिच्छति गोमानिवाचरतीति वा व्यञ्जन्तादाच रक्कि-
ञन्ताद्वा कर्तरि ङिप् । उगिद्वामिति सूत्रञ्ज्यहणं निवमार्थम् । धातोश्चे-
दुगित्त्वार्थं तत्प्रञ्चतेरेवेति । तेन सत् भवत् इत्यादौ न । अधातेरिति
तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्ता । गोमन्तः । इत्यादि ।
भतिर्भवतुः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शञ्चन्तस्य त्वत्त्वन्तत्वाभावाच्च
दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

* उभे ऋभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

पाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे सखुदिते ऋभ्यस्तसज्ज रतः ॥

* नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

ऋभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥

* जङित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

षट् धानत्रोऽन्ये जङितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जङत् ।
जङद् । जङतौ । जङतः । एवं जायत् । द्रिद्रत् । शासत् । चक्रामत् ।

सिद्धान्तकौमुद्यां

दीधीवेच्योर्दित्वेपि क्त्वात्सत्त्वाद्युत्पयेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेच्यत् । गुप्
गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥

* त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कृञ् । ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थादृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्तिन् ॥

* आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्गृदृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वादृश्चेति
षः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् ।
तादृग् । तादृशौ । तादृशः । णत्वापवादत्वात्कुत्वन खकार इति कैयट-
हरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते न तु गः । जश्त्वं प्रति
कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्विगादिभ्यो यदिति निर्देशाच्चासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् ।
अश्चेति णत्वम् । जश्त्वचत्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् ॥

* नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गान्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग । नट् । नड् । नशौ ।
नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥

* स्पृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुषुपपदे स्पृशेः क्तिन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ ।
घृतस्पृशः । क्तिन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्तिष्यपि कुत्वम् ।
स्पृक् । षडगक्षाः प्राग्वत् । जिघृषा प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्विगादिना क्तिन्
द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः, गः, कः, धृष्णोतीति
दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति
रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षट् । षड् । षड्विः ।
षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासाच्च षुत्वनिषेधः । यरोनुना-
सिक इति विकल्प बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनाच्चित्यमनुनासिकः ।
षण्णाम् । षट्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे
तु प्रियषणः । प्रियषणाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम् ॥

* वारुप्रधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपढीः । पिप-
ठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः ॥

* नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।

पुत्रत्वेन पूर्वत्वं पत्वम् । पिपटीष्णु । पिपटीःपु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादने-
कव्यवधाने पत्व न । निस्स्य । निस्से । नुमग्रहणं नुमत्यानिकानुस्वारोपलक्ष-
णार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शय्यहणेन
गतायेता । रात्सस्येति सलोपे विमर्गः । चिक्रीः । चिक्रीर्षी । चिक्रीर्षः ।
रोःसुपीति नियमान्न विमर्गः । चिक्रीर्षु । दमेडांस् । डित्वसामर्थ्याद्विलोपः ।
पत्वस्यासिद्धत्वादुत्पत्तिविसर्गो । दोः । दोषौ । दोषः । पट्टच इति वा दोषन् ।
दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्षिप् । पत्व-
स्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । इश्चेति पः । जश्त्वचत्वे । विविट् । विविड् ।
विषितौ । विषितः । स्कोरिति कलोपः । तट् । तड् । तलौ । ततः । गोरट् ।
गोरड् । गोरलौ । गोरतः । ततिरतिभ्यां एयन्ताभ्यां क्षिपि तु स्कोरिति न
प्रवर्तते । णिलोपस्य स्यानिवद्भावात् । पूर्वत्रामिदृ न स्यानिवदिति तु इह
नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपनत्वणत्वेष्विति निषिद्धम् । तस्मात्संयो-
गान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कोरिति कलोपं प्रति
कुत्वस्यासिद्धत्वात् । संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं शिवक् । दिधक् ।
पिस गतौ । सुष्टु पेषतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपी-
भ्याम् । सुपीष्णु । सुपीःपु । एवं सुनूः । तुम खण्डने । विट्टान् । विट्टांसौ ।
विट्टांसः । हे विट्टन् । विट्टांसम् । विट्टांसौ ॥

* वक्षोः संप्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ॥

वत्सन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं पत्वम् । विट्टपः । विट्ट-
पा । वसुसंखिति दत्वम् । विट्टद्व्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवंसौ ।
सेदिवंसः । सेदिवंसम् । अन्तरङ्गोपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते ।
अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुपः । सेदुपा । सेदिवद्व्यामित्यादि । सान्त-
ग्रहत इत्यत्र सान्तसंयोगोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः । महच्छ-
ब्दसाहचर्यात् । सुष्टु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्-
भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्व्याम् । एवं खत् ॥

* पुंसोऽसुड् । ७ । १ । ८६ ॥

सर्वनामस्थाने विवित्ति पुंसोऽसुड् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहु-
पुंसौ इत्यत्र उगितश्चेति डीबर्धे कृतेन पूजा डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्वेनैव
नुमसिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।
पुंभिः । पुंभु । अनुशनेत्यतड् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥ अण् संसुट्टा-

वाऽनह् लोपश्च वा वाच्यः ॥ * ॥ हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः ।
उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहो-
भ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ।
अधातेरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्टु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं असते
पिण्डवः । पिण्डवः । असु न्सु अदने ॥

* अदस औ-सु लोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति
दस्य सः । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः सावत्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥
प्रतिषेधसन्नियोगश्चिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदा-
कत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोसेरिति मत्वोत्थे । असू । असः शी ।
आदुणः ॥

* एत ईदुहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्यादस्य च मो बहूर्योक्तौ । अमी । पूर्वज्ञासिद्ध-
मिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वं कृते
धिसंज्ञायां नाभावः ॥

* न मु ने । ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावे नामिदुः स्यात् । अमुना । अमुभ्याम् ३ ।
अमीभिः । अमुष्यै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीणाम् ।
अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

॥ इति हलन्ताः पुलिङ्गाः ॥

* न हो धः । ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धः स्यात्कलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ ।
उपानहः । उपानह्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतावित्यस्मादुत्विगा-
दिना क्लिप्तिपातनासलोपपत्वे । क्लिप्तन्त्यात्कुत्वेन हस्य धः । नशत्वचत्वे ।
उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिभ्याम् । उष्णिक्षु । ह्यौः ।
दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरस्रतलादेशः ।
चतस्रः २ । चतस्र्याम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ॥

* यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । इदमो मः । इयम् । त्यदाद्वत्वं टाप् । दद्वेति

मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ३ ।
आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वा-
देशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । अत्विगादिना सृजेः
क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् ।
स्रत्तु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् ।
वाग । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वातु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।
अप्प्रति दीर्घः । आपः । अपः ॥

* अपो णि । ० । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये परे । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ । त्रिषाम् । त्रिषु ।
दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दित्तु । त्यदादिष्विति द्रुशः
क्विन्विधानादत्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विङ् ।
त्विषौ । त्विषः । त्विङ्गाम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु । सङ् जुपते इति सज्जः ।
सज्जुषौ । सज्जुषः । सज्जुष्यम् । सज्जुष्यु । सज्जुषु । पत्वस्यासिद्धत्वादुत्वम् ।
आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औङः
शी । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमू-
षाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥

॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

स्त्र्योर्लुक् टत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरि-
त्याम् । स्वनट्टाहि । पुनस्तट्टत् । शेषं पुंवत् । दिवउत् । विमलद्यु अहः ।
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्ताया-
मुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी ।
विमलदिवि । अपदादिविधौ क्त्वि । दधिसेचौ । इह पत्वनिषेधे कर्त्तव्ये
पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अफलन्तत्वाच्च नुम् । वारि ।
चत्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे ।
इमानि ॥ अन्वादेशे नपुंसके एनद्रुल्लभ्यः ॥ * ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन ।
एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । रोऽसुपि ।
अहर्भाति । विभाषा डिश्याः । अह्री । अहनी । अहानि ॥

* अहन् । ८ । २ । ६८ ॥

ॐ

सिद्धान्तकामुद्रा

अहन्त्रित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहो-
भ्यामित्यादौ रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वाचलोपे प्राप्ते । अहन्त्रित्यावर्त्य नलोपाभावं
निपात्य द्वितीयेन हर्विधेयः । तदन्तस्यापि रत्वस्त्वत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्
स दीर्घाहा निद्राघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणनाऽसुपीतिनिषेधा-
द्भत्वाभावे हस्तस्यासिद्धत्वाचान्तलक्षण उपधादीर्घः । संवृद्धौ तु ने दीर्घाहो
निद्राघः । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्ला । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि ।
दण्डिनी । दण्डिनि । स्रग्धि । स्रग्धिणी । स्रग्धीणि । वाग्मि । वाग्मिनी ।
वाग्मीनि । बहुवृत्तहाणि । बहुपूपाणि । बहुयमाणि । असृजः पदान्ते
कुत्वम् । सृजेः क्तिनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिद्रुशोरितिसूत्रे
रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते
प्रत्वं कुत्वापवादः । स्रगृत्विकृशब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृकृशब्दस्तु
अस्यतेरौणादिके अज्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजो । असृज्जि ।
यदृत्रिति वा असत् । असानि । असृजा । असृवा । असृभ्याम् । असृभ्यामि-
त्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जि । ऊर्ज्जि । नरजानां संयोगः ॥ बहूर्जि नुत्प्रति-
षेधः । अन्यात्पूर्वावानुम् ॥ ॥ बहूर्जि । बहूर्ज्जि वा कुनानि । त्यत् ।
त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यद् । यत् । ये । यानि ।
एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु गनत् । वेभिद्यतेः क्षिप् ।
वेभित् । वेभिद् । वेभिदी । शावक्लोपस्य स्यानिवत्वादभक्तन्तत्वान्न तुम् ।
अनन्तलक्षणस्तु नुन स्वविधौ स्यानिवत्वाभावात् । वेभिदि द्राक्षणकुलानि ।
वेब्दिदि ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि लीबेर्चागतिभेदतः ।

असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वस्सुप्सु नव षट् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जशशोः ।

चत्वारिंशे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विधे । सृत्विगादिना क्तिन् । गतौ नलोपः ।
अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाङ् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे ।
गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोक् । गोग् । पूजायां नस्य कुत्वेन डः ।
गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । अय्यपि एतान्येव नव । औडः शी । भत्वादच
इत्यलोपः । गोची । पूजायां तु । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । जशशोः
शिः । शोः सर्वनामस्यानत्वानुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गतिपूजन-
योस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोञ्चा । गोअञ्चा । गवाभ्याम् । गोअ-

भ्याम् । गोभ्याम् । गवाड्भ्याम् । गोअड्भ्याम् । गोड्भ्याम् । इत्यादिः ॥
सुपि तु डान्तानां पक्षे ड्णोः कुगिति कुक् । गवाड्त्तु । गोअड्त्तु । गोड्त्तु ॥
गवाड्पु । गोअड्पु । गोड्पु । गवात्तु । गोअत्तु । गोत्तु । न चेह चयो द्वि-
तीया इति पक्षे लकारस्य खकारेण पणामाधिस्य शङ्क्ष्यम् । चत्वंस्यामिदु-
त्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यामिदुत्वाज्जशत्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशाच्चीणि
रूपाणि वधन्त एव ।

ऊङ्गमेपां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभक्तानि ५२० भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्यक् । तिर्यच्ची । तिर्यज्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यज्ची ।
तिर्यज्चि । यकृत् । यकृनी । यकृन्ति । पट्टन्निति वा यकृन् । यकृन्ति । यकृन् ।
यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकृन्ति । शकृन्ति । शकृन्ति । शकृन्ति । ददत् ।
ददती ॥

* वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७६ ॥

अयस्तात्परो यः शना तदन्तस्य ह्रीवस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने ।
ददन्ति । ददति । तुदत् ॥

* आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छी-
नद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । धात । धान्ती । भाती ।
भान्ति । पञ्चत् ॥

* शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः ।
पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी ।
नित्यात्परादपि नुम् प्राक् अप्रदिति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वामि ।
निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहाद्युमेव । स्वामि । स्वपा ।
अपोभि । स्वङ्गाम् । स्वङ्गिः । अतिपिबतीत्यादिना धनेस् रत्नम् । धनुः ।
धनुपी । सान्तेति दीर्घः । नुम्बिसर्जनीयेति णत्वम् । धनूपि । धनुषा । धनु-
भ्याम् । एवं चतुर्विंशतिरादयः । पिपठिपतेः क्तिप् । वारिति दीर्घः । पिपठीः ।
पिपठिपी । अज्ञोपस्य स्यानिवत्वाज्जलन्तलक्षणे नुम् न । खविधौ स्यानि-
वत्वाभावादजन्तलक्षणेपि नुम् न । पिपठिपि । पिपठीर्थामित्यादिः । पयः ।

पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ।
अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंसत् ॥

॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

* स्वरादिनिपातव्ययस्य । १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर,
उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, च्छेत्, युगपत्, आरात्, पृथक्, क्षयस्, श्वस्,
दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्,
समया, निरुपा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इट्ठा, अट्ठा, सामि, वत्,
“ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्” सना, मनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा,
अन्तरेण, ज्याक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्,
षष्ट्, श्रौष्ट्, वैष्ट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, तमा, विहायसा, दोषा, मृषा,
मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रबाहुकम्, प्रवाहिका,
आर्यहलम्, अभीष्टाम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरक्, धिक्, अद्, आम्,
प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ्, आकृतिगणोपमाः ॥ ॥ च, वा, ह, अह,
एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्,
कञ्चित्, यच्च, नह, हन्त, माकिः, माकिम्, नकिः, माङ्, नञ्, यावत्, ता-
वत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै, श्रौष्ट्, वैष्ट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु,
किल, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह, उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च, “अव-
दत्तम्, अहंयुः, अस्तितीरा, अ. आ. इ. ई. उ. ऊ. ए. ऐ. ओ. औ., पशु, शुक्लम्,
यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, यविषु, एकपदे, पुत्,
आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ ॥

* तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नात्यद्वये स तद्धितान्तोव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त-
व्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् ।

† कामम्, प्रकामम्, भूयम्, सांप्रतम्, परमम्, साक्षात्, माचि, सत्यम्, यद्गु, आक्षु,
संघट्, अवश्यम्, सर्पाटि, बलवत्, प्रादुस्, आविस्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यदा, सदा, अज-
क्षम्, उपा, रोदसी, आम्, भूः, भुवः, भटिति, भगिति, तरसा, सुष्ठु, दुष्ठु, सु, अद, कु,
अज्जसा, मिषु, भाजक्, चिराय, चिररात्राय, चिरम्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्, अस्तम्,
आनुषक्, अस्मम्, स्थाने, वरम्, मुदि, यदि, यत्तत्, आहोस्यित्, मोम्, कम्, शुक्लम्, अनुकम्,
जंघट्, व, टिष्ठ्या, चट्, चाट्, हुम्, इव, अद्यत्वे, इत्यादि ॥

नाम् । कृत्वर्थः । तस्मिन् । नानाजाविति । तेनेह । पचतिकल्पम् ।
पचतिरूपम् ॥

* कृत्येजन्तः । १ । १ । ३६ ॥

कृत्यो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मरंस्मरम् । जीवधे ।
पिबधे ॥

* क्वातोसुक्कलुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

* अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अधिहरि ॥

* अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शानायाम् । अथ विहि-
तविशेषणान्वेह । अत्युच्चैः । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथा-
पि न गौणे । आद्यहणं व्ययमलिङ्गत्वात् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ।

वष्टि भागुरिरङ्गापमवाप्योरूपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दृशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

॥ इत्यव्ययानि ॥

* स्त्रियाम् । ४ । ५ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

* अजाद्य-तट्पाप् । ४ । ५ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ।
अजाद्युलिङ्गीणे डीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्री-
त्वस्य विशेषणान्वेह । पञ्चाजी । अङ्गिहि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् ।
अजा । ण्डका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिनतणो डीप् प्राप्तः ।

† अज, गडक, अग्नय, चटक, मूषक, दान, यत्स, होड, पाक, मन्द, विनात, पूर्यापताण'
उत्तरापट्टाण, कुञ्जा, उष्णिहा, देवायणा, ज्येष्ठा कानिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेऽपि कानिना
जाती, दंष्ट्रा. गतेऽजाटयः ॥ आकृतिगणोपम् ॥

बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति डीप्
प्राप्तः ॥ संभस्त्राजिनपणपिण्डेभ्यः फलात् † ॥ ॥ संफला । भस्त्रफला । ड्या-
पोरिति ह्रस्वः ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ ॥ सत्पुष्पा । प्राङ्-
पुष्पा । प्रत्यङ्पुष्पा ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ ॥ पुंयोगे तु शूद्री ।
अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा
कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलान्नजः ॥ ॥ अ-
मूला ॥

* अत्रेभ्यो डीप् । कर्त्री । दण्डिनी ॥

* उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगितन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । पद्मन्ती । भवन्ती । श-
य्यनोरिति नुम् । उगित्वामिति सूत्रेऽज्यहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्य-
ञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उवासत् । क्षिप् । अनिदितामिति नलो-
पः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

* वनोरच । ४ । १ । ७ ॥

वनन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् रश्चान्तादेशः ।
वनिति ड्वनिष्कृतिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मान्न विहित-
स्तादादेशतदन्तस्य ग्रहणम् ॥ तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते ।
सुत्यानमतिज्ञान्ता अतिमुत्तरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न हश इति वक्त-
व्यम् ॥ ॥ हशन्ताद् धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदि-
कात् डीप् रश्च नेत्यर्थः । आणु अपनयने वनिप् विड्वनोरित्यात्वम् । अ-
वावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ बहुव्रीहौ वा ॥ * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा ।
पक्षे डाङ् वक्ष्यते ॥

* पादन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ॥

पाच्छट्टः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् डीप् वा स्यात् । द्विपदी ।
द्विपाद् ॥

* टावृचि । ४ । १ । ९ ॥

अचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥

* न षट्स्यहादिभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र नलोपे हृतेऽपि णान्ता

† सदच्मंभस्त्रामृनादिति वार्तिकत्रयं डीप्प्रतिषेधार्थं पाककणोति सूत्रं पठितमपि फले
धिगेपाभावादत्रैवनिर्दिष्टमते गणसूत्रार्णोमानीति न भासतव्यम् । गत्यमेव श्रयताच्चत्रे-
ष्वेत्यपि वार्तिकद्वयमत्र ज्ञेयं तेन श्रयतफनान्निलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् ।

यदिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्याऽसिद्धत्वाच्च षट्स्वर्हादिभ्य
इति न टाप् ॥

* सनः । ४ । १ । ११ ॥

मन्तान्न डीप् । सीमा । मीमानौ ॥

* अने बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥

अन्तान्नहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥

* डाङुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाच् वा स्यात् । सोमा । मीमे । मीमानौ । दामा ।
दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥

* अन उपधालोपिनोन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥

अन्तान्नहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पते डाप्निषेधौ । बहु-
राज्ञौ । बहुराज्यौ । बहुराजे । बहुराजानौ ॥

* प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परे
न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्यात्किम् ।
शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्द-
ना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपिकिम् ।
कारकः ॥ नामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मामिका । नरान् कायती-
ति नरिका ॥ त्यक्त्यपोश्च ॥ * ॥ दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

* न ग्राहयोः । ७ । ३ । ४७ ॥

यत्तदोरत्येन स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ त्यकनश्चनि-
षेधः ॥ * ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ आशिपि वुनश्च न ॥ * ॥ जीवका ।
भवका ॥ उत्तरपदलोपे न ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका ॥ क्षिपका । दी-
नाञ्च ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ तारका ज्योति-
पि ॥ * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ वर्णका तान्त्रिके ॥ ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥
वर्तका शकुनौ प्राचास् ॥ * ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ अष्टका पितृदे-
वत्ये ॥ * ॥ अष्टिकान्या ॥ सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

† क्षिपका, ध्रुवका, चरका, मेवका, करका, चटका, अयका, लहका, अलका, कन्यका,
एडका । आकृतिगणायम् ॥ एते क्षिपकादयः ॥ आकृतिगणायम् ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याऽकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे
डोर्न इवर्गस्य पतेऽकारः । अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पतेऽकारः । सूति-
का । सूतकेत्यादि ॥

* उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यो कारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि
परे । केण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटक्रिका ।
अतः किम् । सांकाश्ये भवा साङ्काश्रियका । यकेति किम् । अश्विका ।
स्त्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभंयाः अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥
धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ * ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥

* भस्त्रपाजान्ताद्वास्या नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥

स्वेत्यन्तं लुप्रपठ्यकं पदम् । ययामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे
नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्रायहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तर-
नृत्तेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नित्यम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमा-
श्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेपका । परमैपका । अद्रुके । परमद्रुके ।
स्वशब्दग्रहणं संज्ञापसर्जनार्थम् । इह हि । आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्द-
स्यातो विशेषणं न तु द्वैपयोरसंभवात् । नाप्यन्येषामग्रभिचारात् । स्वशब्द-
स्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञापसर्जनी-
भूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्त्रिका परमस्त्रि-
केति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एपका । गपिका । कृत-
पत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । जका ।
जिका । द्विके । द्वुके । निःस्वका । निःस्त्रिका ॥

* अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽतं इद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्री-
हेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खद्वा अखद्विका । शैपिके
कपि तु विकल्प एव ॥

* आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४९ ॥

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुशिका ॥

* अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिप्रायः । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं
ज्ञापयति ॥

* टिङ्गाणञ्द्वयसञ्दघञ्मात्रचतयपठकुटञ्कञ्करपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदट् नदी । वक्ष्यमा-
नेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो डित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं
नादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवति । शनः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्य-
प्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्ण्यी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊहृयसी ।
ऊहृयघ्नी । ऊहृमात्री । पञ्चतयी । आत्तिकी । लावणिकी । यादृशी ।
दृत्वरी ॥ ताच्छीलिके णेऽपि ॥ * ॥ चैरी ॥ नञ्सुञ्जीककष्युंस्तरुणतलुनानामु-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ स्त्रैणी । पौंस्त्री । शाक्तीकी । आढ्यङ्कुरणी । तदणी ।
तलुनी ॥

* यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यजन्तात्स्त्रिया ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ॥

* हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥
अनपत्याधिकारस्यात्र ङीप् ॥ * ॥ द्वीपे भवा द्वेष्वा । अधिकारग्रहणा-
च्चेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यजजाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न
त्यपत्याधिकारपठितः ॥

* प्राचां फ्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यजन्तात् फ्फा वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥

* पः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः प इत्स्यात् ॥

* आयनेयीनीयियः फटखरूपां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वा-
त्प्रातिपदिकत्वम् । पित्वसामर्थ्यात् फ्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे णिद्वैरेति वक्ष्यमाणो
ङीप् । गार्ग्यायणी ॥

* सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः† । ४ । १ । १८ ॥

† गार्गाद्यन्तर्गणो लोहितादिः । कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिसत्पुरुषश्च ।

कण्वातु शकलः पूर्यः कतादुत्तर दृश्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादौ फ्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यत्रन्तेभ्यो नित्य ष्फः स्यात् । लोहि-
त्यायनी । कात्यायनी ॥

* कौरव्यमाण्डकाभ्यां च । ४ । १ । १६ ॥

आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्डोपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो गयः । कौरव्या-
यणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥ आमुरेकपमंख्यानम् ॥ ५ ॥
आसुरायणी ॥

* वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी ॥ वयस्यचरम
इति वाच्यम् ॥ ५ ॥ बभूटी । चिरण्टी । बभूटचिरण्टशब्दो यौवनवाचि-
नौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनोन चेति निर्देशात् ॥

* द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्यादिफला, अनीका
सेना ॥

* अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । आर्क्षयष्टक् । अभ्यर्क्षेति लुक् । द्वौ
विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु द्यावर्क्षौ ।
तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाशवौ ॥

* काण्डान्तात्त्रेये । ४ । १ । २३ ॥

त्रेये यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्या द्विकाण्डा त्रेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयमजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे
लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । त्रेत्रे किम् । द्विकाण्डो रज्जुः ॥

* पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमा-
णमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥

* ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥

ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्डोप्-
निषेधेषु प्राप्तेषु ॥

* बहुव्रीहेरुधसो डीष् । ४ । १ । २५ ॥

उधान्तादृहुव्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोधी । स्त्रियां किम् ।
कुण्डोधो धैनुकम् । इहाऽनङ्गपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानान् ॥

* संख्याऽव्ययादेर्डीप् । ४ । १ । २६ ॥

डोपोऽपवादः । दूधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता
अत्यूधाः ॥

* दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्तादुपनान्ताच्च डोप् स्यात् । दामान्ते डाप्रति-
पेधयोः प्राप्रयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ति वचनम् । द्विदानी । अव्ययग्रहणा-
ऽननुत्तरुद्रामा बह्वेत्यत्र डान्निपेधावपि एते स्तः । द्विहायनी बाला ॥
त्रिचतुर्थ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य डोप्
णत्व्यं चेष्यते ॥ ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र द्विहायना ।
त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥

* नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २८ ॥

अचन्तादृहुव्रीहेरुपधालापिनो डोप् । मुराज्जी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वं
विकल्प एव । वेदे शतमूर्ध्नी ॥

* केवलमात्मकभागधेयपाषाणपरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ ।
१ । ३० ॥

एभ्यो नवभ्यो नित्यं डोप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथो त इन्द्रः केवलीर्विशः ।
मामकी । भागधेयी । पाषो । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली ।
भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् अणन्तत्वादेव-
सिद्धेः तेनलोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥

* अन्तर्वत्यतिवतोर्नेक् । ४ । १ । ३२ ॥

एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । अन्वेभ्यो डोप् । गर्भिण्यां जीवद्वर्तकायां च
प्रकृतिभागौ निपात्यते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भे इति विग्रहे अन्तःशब्दस्या-
धिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्ता मतुप् निपात्यते ।
पतिवव्रीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वव्री । पतिवव्री । प्रत्युदाहरणं तु ।
अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥

* पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्व्यञ्जेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृवा-
यज्ञस्य फलभोक्तृत्वार्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

* विधापा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृह्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किं तु तदन्तस्य तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्लिबन्तात्कर्तरि क्तिप् । अस्मिँश्च पते । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥

* नित्यं सपत्न्यादिषु † । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोपि निपात्यते समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

* पूतकृतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥

इयं तिसूत्री पुंयोग एवेष्यते ॥ ॥ पूतकृतोः स्त्री पूतकृतायी । यया तु कृतवः पूताः पूतकृतुरेव सा ॥

* वृषाकप्यग्रिकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥

वृषामुदात्त ए आदेशः स्यात् डीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । कुरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ॥

* मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो डीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥

* वर्णादनुदानातोपधातो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाचो योनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा डीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां तण्तिनितान्तानामिति क्तिप्सूत्रेणाद्युदात्तः । ज्येष्ठा च शलत्येति गृह्यम् । त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृताद्रीनां चेत्यन्तोदात्तोपधम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ असितपलितयोर्न ॥ ५ ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्लमेके ॥ ॥ असिकी । पलिकी ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाचो किं तु विशुद्धवाचो । तेन अवदाता इत्येव ॥

† समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, मातृ, भट, पुत्र, दासास्तुल्यसि । इति समानादिः ॥

* अन्यतो ङीप् । ४ । १ । ४० ॥

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्यादात्तावेतौ ।
अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला ॥

* पिद्मैरादिभ्यश्च † । ४ । १ । ४१ ॥

पिद्मो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनडुही । अनड्वाही ॥
पिप्पल्यादयश्च ‡ ॥ ॥ आकृतिगणोपम् ॥

* सूर्यातिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥६॥ ४ ॥ १४६ ॥

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चन्द्रः सूर्याद्वयवः ॥ मत्स्यस्य
ड्याम् ॥ * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च ड्यां च ॥ * ॥ तिप्पुप्ययोर्नक्षत्राणि
यलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ मत्सी । मातरि पिच्छेति पित्वादेव सिद्धे
गौरादिषु मातामहोशब्दपाठादनित्यः पितां ङीप् । दंष्ट्रा ॥

* जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवरादृत्यम-
त्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशे-
षु । ४ । १ । ४२ ॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्यादिष्वर्थेषु ङीप् स्यात् । जानपदी
वृत्तिश्चेत् अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादन्तत्वेन टिड्हेति ङीप्पाद्यु-
दात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च हल इति

† गौर, मत्स्य, मनुष्य, शङ्ख, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय, ऋष्य, पुट, तृण, दुग्ध, टोण, हरिण,
काकण, पटर, उगक, आमलक, कुवल, विम्व, वदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड,
सलद, शष्कण्ड, सनन्द, मुपम, मुपव, अनिन्द, गडुल, पापडग, आठक, आनन्द, अश्वत्थ,
सपाट, आपच्छिक, शष्कुल, मूर्म, गूर्प, मूत्र, यूष, यूय, मूष, पूष, मेथ, वल्लक, धातक,
सल्लक, मालक, मालत, सल्वक, येतम, वृष, अतम, उभय, भङ्ग, मद्य, मट, ऊट, पेश, मेट,
शयन्, तलन्, अनडुह, अनड्वाह, गणः करणे, देह, देहन, काकादन, गवादन, तेजन, रजन,
नवण, आद्वाहमान, गौतम, पारक, अयःसृण, भौरिक, भौलिक, भौलिङ्ग, यान, मेध,
आलम्बि, आलजि, आलवि, आलति, केवाल, आपक, आरट, नट, टोट, नेट, मूलाट,
गातन, पोतर, पातन, पाटन, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, प्रायहायण, प्रत्यवरोद्धिन्,
मेचन, मुमङ्गलात्संज्ञायाम्, अगुडर, सुन्दर, मण्डल, मन्यर, मङ्गल, पट, पिण्ड, पिटक, पण्ड,
उर्द, गुर्द, शम, मूद, आर्द, हृद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कडर, कल, कन्दर, तरुण, तनुन,
कल्माष, वृद्ध, महत्, सोम, सोधर्म, रोहिणीरेवतीनक्षत्रे, विकल, निष्कल, पुष्कल, कटी-
च्छेणिवचने, पिप्पल्यादयश्च, पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, शमी, करी, पृथिवी, क्रौद्धी,
मातामही, पितामही, ॥ इति गौरादिः ॥

‡ गौराद्यन्तर्गणमूत्रमिदम् ॥

अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जाति-
लक्षणो ङीष् भवत्येव । अमृते हि स्त्रीविषयत्वा दप्राप्ते ङीष् विधीयते
नतु लियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अङ्गत्रिमा चेत् ।
स्थलाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नागशब्दः स्यौल्यगुण-
योगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्यु-
दाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ।
नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छा-
दनेपि न सर्वत्र किं तु ॥ नीलादौषधौ ॥ * ॥ नीली ॥ प्राणिनि च ॥ * ॥ नीली
गौः ॥ संज्ञायां वा ॥ * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या ।
कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनिवेशविशेषः ।
कबराऽन्या चित्रेत्यर्थः ॥

* शोणात्प्राचास् । ४ । १ । ४३ ॥

शोणी । शोणा ॥

* वेतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् ।
शुचिः । गुणेति किम् । आखुः ॥ खरसंयोगोपधान्न ॥ * ॥ खरः पतिंवरा
कन्या । पाण्डुः ॥

* बह्नादिभ्यश्च † । ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ ॥ रात्रिः ।
रात्री ॥ सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके ॥ ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् ।
अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पटुतिशब्दे गणे पठ्यते । हिमकापि-
हतिषु चेति पद्मावः । पटुतिः । पटुती ॥

* पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥
पालकान्तान्न ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्यादेवतायां चाप् वाच्यः
॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरौ कुन्ती मानुषीयम् ॥

† बहु, पद्धति, अङ्गति, अञ्चति, अंहति, वहति, शकटि, शक्तिःशस्त्रे, शारि, वारि, राति,
राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतःप्राणयङ्गात्, कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिन्नर्थादि-
त्येके, चण्ड, अराल, कपण, कमल, विकट, विशाल, विशंकट, अरुज, ध्वज, चन्द्रभागानद्याम्,
कल्याण, उदार, पुराण अहन, ॥ इति बह्नादिः ॥

* इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमाऽरण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-
नुक् । ४ । १ । ४६ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च
पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीष् सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतु-
र्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ हिमाऽरण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥ महद्भिम् हिमानी ।
अरण्यानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनास्त्रिप्याम् ॥ * ॥
यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोरानुक् वा ॥ * ॥ मातुला-
नी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र
वा ङीष् वाच्यः ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥
आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥
अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ स्वार्थे । अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वे-
त्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रियी । कथं ब्रह्मा-
णीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् ॥

* क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न ।
धनक्रीता ॥

* क्तादल्यख्यायाम् । ४ । १ । ५१ ॥

करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्री द्यौः ॥

* बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ जातिपूर्वा-
दिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुक्तालसुखादिपूर्वाच्च । ऊरुभिर्ची । नेह ।
बहुकृता ॥ जातान्ताच्च ॥ * ॥ दन्तजाता ॥ पाणिशृङ्गीती भार्यायाम् ॥ * ॥
पाणिशृङ्गीताऽन्या ॥

* अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्ता-
त्किम् । वस्त्रच्छत्रा । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न
ङीष् ॥

* स्वाङ्गाच्चेपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । के-

शानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगो-
पधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥

अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

सुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला । अप्राणि-
स्थत्वात् । सुशोफा । विकारजत्वात् ॥

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ।

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥

तेन चेतत्तथायुतम्† ॥ * ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिव-
त्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

* नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशङ्खाच्च । ४ । १ । ५५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बहुचलक्षणे निषेधो बाध्यते पुरस्तादप-
वादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते
वचनं मध्येपवादन्यायात् । सहनजलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः ।
तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः ॥ अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चा-
नुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संयाह्यमिति केचित् । भाष्यादनुक्तत्वादप्रमाण-
मिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ पुच्छाच्च ॥ * ॥ सुपुच्छी । सु-
पुच्छा ॥ कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः साकव-
रपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ नित्यमित्येव । उलू-
कपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

* न क्रोडादिर्बहुचः । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बहुचश्च स्वाङ्गात्र ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा ।
आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥

* सहनज्जिद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ॥

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥

* नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥

† इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

‡ क्रोड, नख, खुर, गोखा, उखा, शिखा, बाल, शफ, शुक्र, आकृतिगणोऽयम् । तेन भग,
गल, घोण, नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि ॥ इति क्रोडादिः ॥

* दिक्पूर्वपदान् ङीप् । ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् ।
ग्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

* बाहः । ४ । १ । ६१ ॥

बाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाट् च
मे दित्यौही च मे ॥

* सख्यशिश्वीति भाषायास् । ४ । १ । ६२ ॥

इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । छन्दस्यपि क्वचित् ।
सखी । अशिश्वी । आद्येनवो धुनयन्तामशिश्वीः ॥

* जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥
आह्वतिग्रहणा जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ लिङ्गानां
च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्याह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ
कथनाद्व्यत्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली ।
सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादिकिम् । देवदत्ता ॥ गोज्ञं च चरणैः
सह † ॥ * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत
इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बहूची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गैरवादिपाठात्
ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका ।
अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुक्कयमनुष्यमत्स्यानामः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुक्कयी । हलस्तद्धितस्येति लोपः । मनुषी ॥
मत्स्यस्य ड्याम् ॥ * ॥ मत्सी ॥

* पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४ । १ । ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । औदन-
पाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गो-
बाली । औषधिविशेषे रूढा एते ॥

* इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

ङीप् स्यात् । दात्री । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यम् औदमेयी ॥
अनुष्येति किम् । तित्तिरिः ‡ ॥

† इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

‡ इज उपसंख्यानम् ॥ * ॥ सौतंगमी । सौनिचितो । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे चातुरर्थिक इज् ॥

* ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधान्ननुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरुः । कुरुनादिभ्यो ण्यः । तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । आध्वर्युः ॥ अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ रज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्धा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु ह्यक्वाक्कुः । रज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

* बाहुन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥

स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहुः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः ॥

* पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गुः । श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च । चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ॥

* ऊङुत्तरपदादौपस्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूङुत्तरपदं यत्प्रातिपादक तस्मादूङ् स्यात् । करभोक्तुः ॥

* संहितशफलक्षणवायादेश्च । ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोक्तुः । सैव शफोक्तुः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनादयच् । लक्षणोक्तुः । वायोक्तुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितेन सह संहितौ ऊङु यस्याः सा संहितोक्तुः । सहेते इति सहौ ङङ् यस्याः सा सहोक्तुः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य उर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

* संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकामण्डल्वाः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

* शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥

† शार्ङ्गरव, कापटव, गोगुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकतेय, आतियेय, आनिधेय, आगोक्षेय, वात्स्यायन, मौज्जायन, केकसेय, काप्य, श्रेव्य, एहि, पर्येहि, आश्रमरथ्य, श्रीदपान, आराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां चादिपुङ्गुस्वार्थम् । अनयोर्दृष्टिश्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ पुत्रशब्दोऽप्यत्र पठ्यते तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपिसिद्धम् ॥

सिद्धान्तकौमुदां

* कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । माणे-
ष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माणा न तु कर्तुः । तमब्रह्म किम् ।
ययसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा
मेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥

* अभिहिते । २ । ३ । १ ॥

वृत्त्यधिष्ठित्य ॥

* कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि
प्रातिपदिकार्यमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्ङित्तद्धितसमा-
सैः । तिङ् । हरिः सेव्यते । कृत् । लक्ष्या सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः
शत्यः । समासः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् ।
यथा । विषवृक्षोपि संवर्धं स्वयं ह्येतुमसांप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत
इत्यर्थः ॥

* तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं
गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ॥

* अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याचपद्दण्डरुधिप्रच्छिच्चिब्रूशासुजिमन्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृष्टप्लवहाम् ॥ १ ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्व्युज्यते तदेवा-
कथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते
वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं
दण्डयति । व्रजमवसण्डि गाम् । माणवकं पत्न्यां पृच्छति । वृक्षमवचि-
नोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्त्रि वा । शतं जयति देवदत्तम् ।
सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्रामयजां नयति हरति
कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माण-
वकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तृत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं
पत्न्यां पृच्छति ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्या च कर्म-

सञ्जक इति वाच्यम् ॥ * ॥ कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्लेशमास्ते ॥

* गतिबुद्धिप्रत्यक्सानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ ।
४ । ५२ ॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्मस्यात् ।

शत्रुनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चाश्रुतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तद्वपरः प्रयुङ्क्ते । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ नीवह्योर्न ॥ * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य बहे-
रनिषेधः ॥ * ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ आदिखाद्योर्न ॥ * ॥ आद-
यति खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥ जल्पयति प्रभृतीनामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ जल्पयति भाषयति पुत्रं देवदत्तः ।

दृशेच्च ॥ * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं
न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न ।
स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन ।

शब्दायतेर्न ॥ * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्म-
कत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेनाकर्मकाः । न त्व-
विवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति ।
देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥

* हृक्कारन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

हृक्कारणौ कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं
भृत्येन वा कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अभि-
वादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥

* अधिशीङ्स्यासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणामेषासाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते
वा वैकुण्ठं हरिः ॥

* अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ ॥

अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्भार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्याह-
णमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न । पापेभिनिवेशः ॥

* उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिव-
सति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभुत्त्यर्थस्य न ॥ * ॥ वने उपवसति ॥
उभयसर्वतसाः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयामेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते ॥ * ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽभक्तम् ।
उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ अभितःपरि-
तःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ * ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् ।
ग्रामं समया निकषा । हा कृष्णाऽभक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । बुभुक्षितं
न प्रतिभाति किं चित् ॥

* अन्तराऽन्तरेणमुक्ते । २ । ३ । ४ ॥

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न
सुखम् ॥

* कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* अनुलक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥

* कर्मप्रवचनीयमुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं
वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना
सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥

* तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥

अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह
संबद्धेत्यर्थः ॥ पिञ् बन्धने क्तः ॥

* हीने । १ । ४ । ८६ ॥

हीने द्योत्येऽनुः प्रावत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

* उपोऽधिके च । १ । ४ । ८० ॥

अधिके हीने च दोत्ये उपेत्यज्य प्राक्खज स्यात् । अधिके सप्तमी व-
ह्यते । हीने उप हरिं सुराः ॥

* लक्षणेत्थंभूताज्यानभागवीप्सानु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ८० ॥

एव्यर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तमंजः स्युः । लक्षणे वृत्तं प्रति पर्यनु
वा विद्ध्योतते विद्ध्युत् । इत्यंभूताज्याने । भक्ता विष्णुं प्रति पर्यनु वा ।
भागे लक्ष्मीहरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां वृत्तवृत्त प्रति
पर्यनु वा सिञ्चति । अज्ञापसर्गत्वाभावान्न यत्वस् । एषु किम् । परिणिञ्चति ॥

* अग्निहोत्रागे । १ । ४ । ८१ ॥

भागवर्जं लक्षणादावभिरुक्तमंजः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्ता हरि-
मभि । देवदेवसभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदज्ञ ममाभिष्यात्तद्वीयताम् ॥

* अधिपरो अर्नर्थका । १ । ४ । ८३ ॥

उक्तमंजो स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञावाधान-
तिगंतार्वाति निघातो न ॥

* सुः पूजायास् । १ । ४ । ८४ ॥

दुसिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न पः । पूजायां किम् । सुपिक्तं किं
तवान्न । होषायस् ॥

* अतिरतिरुक्तये च । १ । ४ । ८५ ॥

अतिरुक्तमणे पूजायां चातिः कर्षप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः ॥

* अपिः पदार्थसंभावनाऽन्यवर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ८६ ॥

एषु व्यात्येव्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिणोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न पः ।
संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं
दोतपन्नपिशच्चः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति पठ्यो तु अपिशच्च-
लेन गम्यमानस्य सिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । द्वयमेव अपिशच्चस्य प-
दार्थदोतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिणो विन्दुना योगा
न त्वर्पितेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तु-
मत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कायचारानुज्ञा । धिदेवदत्तमपि स्तु-
यादृचलम् । गच्छ । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । समुच्चये ॥

* कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः ।

क्रोश कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोश गिरिः । अत्यन्तसंयोगे क्रिप् । क्रोश-
मधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

* स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवर्तितार्थः कर्ता स्यात् ॥

* साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टापकारकं कारकं करणरूपं स्यात् । तत्प्रयत्नेन क्रिप् ।
गङ्गायां घोषः ॥

* कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥
प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गानम् ॥ ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोक्षेण
गार्ग्यः । समेनैति । विप्रमेणैति । द्विद्वेणेन धान्यं क्षीणाति । सुखेन दुःखेन
वा यातीत्यादि ॥

* द्विवः कार्यं च । १ । ४ । ४३ ॥

द्विवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्कारणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा
दीव्यति ॥

* अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीयः
स्यात् । अद्वा क्षीनेन वानुवाकोधोतः । अपवर्गे क्रिप् । मासमधीतो नायातः

* सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥

सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एव
साकसाद्वृत्तिसंयोगेपि । विनापि तद्व्यागं तृतीया । वृद्धोपूनेत्यादिनिर्देशात् ॥

* येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विह्वनेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । ऋक्षणा
काणः । अतिचवत्थिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः क्रिप् । अति
काणमस्य ॥

* इत्यधूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

क चित्रकारं प्राप्स्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटा-
जाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

* संज्ञान्यतरस्यां कयणि । २ । ३ । २२ ॥

सपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सजानीते ॥

विभक्त्यर्थः ।

हता । २ । २ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणशून्यव्यापारसाधारणं च हेतु-
। करणत्व तु क्रियामात्रविषय व्यापारनियत च । दण्डेन घटः । पु-
त्रेन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया
। रकविभक्तौ प्रयोजिका । अल श्रमेण । श्रमेण साध्य नास्तीत्यर्थः । इह
। नक्रिया प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्याययति पयः । शतेन
॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ * ॥
दास्या सयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्यायै सयच्छति ॥

* कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति उ संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

* चतुर्थी संप्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गा ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ क्रियया य-
मभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ * ॥ पत्ये शेते ॥ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य
च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

* रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणार्थः संप्रदान स्यात् । हरये रोचते
भक्तिः । अन्यकर्तृकोभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्तृ । प्रीयमाणः
किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

* श्लाघन्हुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १ । ४ । ३४ ॥

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदान स्यात् । गोपी स्मरति । कृष्णाय
श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

* धारेस्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ।
उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

* स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ॥

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः
किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु
परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

* क्रुधदुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥

क्रुधाद्वर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसज्जः स्यात् । हरयः क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किर । भार्यामीर्ष्यति । मैनाम-
न्याऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽतमा । असूया गुणेषु
दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा गवः गृह्यन्ते । अतो विशेषण
सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥

* क्रुधदुहेरुपस्टृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥

सोपसर्गयोरनयोर्धं प्रति कोपस्तत्कारक कमसज्ज स्यात् । क्रूरमभिरुध्यति
अभिरुह्यति ॥

* राधीक्ष्योर्धस्य विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥

एतयोः कारक संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय
राध्यति ईक्षते वा । प्रष्टुं गर्गः शुभाशुभं पयालोचयतीत्यर्थः ॥

* प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । १ । ४ । ४० ॥

आभ्या परस्य शृणोतर्यागे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं
स्यात् । विषाय गां प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहोति
प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

* अनुप्रतिगृणश्च । १ । ४ । ४१ ॥

आभ्या शृणातेः कारक पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसज्ज स्यात् । होत्रेनुशृ-
णाति प्रतिशृणाति । होता प्रथमं शसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

* परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥

नियतकाल भृत्यास्वीकरण परिक्रयण तस्मिन् साधकतम कारक संप्र-
दानसज्ज वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी वा-
च्या ॥ * ॥ मुक्तये हृदि भजति ॥ कृपिसंपद्यमाने च ॥ ॥ भक्तिर्ज्ञानाय
कल्पते सपद्यते जायते इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वाताय
कपिला विद्युत् † ॥ हितयोगे च ॥ ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

* क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

† वाताय कपिला विद्युदातपायतिलाहिनो ।

पोता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय शिता भयेत् ॥

इति भाष्योक्तं श्लोकवार्तिकम् ॥

त्रिभक्त्यथाः

क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्यानिनोपयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यः याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसि-
हाय । नृसिहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एव स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्याद्यावपि ॥

* तुमयाञ्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय या-
ति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

* नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलं वषट्प्रयोगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

अभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदत्रिभक्तेः कारकविभक्ति-
बलीयसी ॥ ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा ।
पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थदहनम् । तेन दैत्येभ्यः हरिरलं प्रभुः
समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादिर्योगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स
एषां यामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूवुर्भुवनत्रयस्येति त्रिदुम् । षषडि-
न्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनार्शोर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशि-
यीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

* मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

प्राणिवर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां नृण मन्वे
नृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वा नृण मन्वे ॥ अप्राणि-
ष्वित्यपनीय नौकाकाऽन्नशुक्रशृगालवर्जेष्विति वाच्यम् ॥ ॥ तेन न त्वा
नावमन्नं मन्वे इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने श्वानं वा मन्वे
इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

* गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टाया मनध्वनि । २ । ३ । १८ ॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि गते स्तश्चेष्टायाम् । शसं यामाय वा ग-
च्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्यानं
गच्छति । गन्वाधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्या एवाक्त-
मितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

* ध्रुवप्रपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायो विश्लयस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥

* अपादाने षष्ठ्यमी । २ । ३ । २८ ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

यामादायाति । धावतोश्चात्यतति । कारक किम् । वृत्तस्य पणं पतति ॥
जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ ॥ पापाज्जुगुप्सते विगमति धर्मा-
त्ममाद्यति ॥

* भीचार्यानां भयहेतुः । १ । ४ । ३५ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद् विभेति
चोरात्तायते । भयहेतुः किम् । अरण्येविभेति त्रायते वा ॥

* पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

पराजेः प्रयोगेऽसह्योर्थाऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायती-
त्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्यराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

* वारणार्थानामोष्मिन् । १ । ४ । २० ॥

प्रवृत्तिविघातेवारणम् । वारणाद्यानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोर्थाऽपादानं
स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

* अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् ।
मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चौरात्र द्विदृत्तते । इच्छतिग्रहणं किम् ।
अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

* आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥

नियमपूर्वकविद्यास्त्रीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते ।
उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥

* जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्त ॥

* भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भवन् भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रका-
शत इत्यर्थः ॥ त्यङ्गोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ ॥ प्रासादात्प्रेतते आसनात्प्रे-
तते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेतत इत्यर्थः । श्वशुरान्जिह्वेति ।
श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्या-
त्स नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिमाणं तत्र पञ्चमी । तद्व्युत्पादध्वनः प्रथमाम-
प्रम्यौ । कालात्सप्रमी च वक्तव्या ॥ ॥ वनाद् यामो योजनं योजने वा
कार्तिक्या आयहायणी मासे ॥

* अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २६ ॥
 गतेर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चा-
 । अन्या भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । अने कृष्णात् । पूर्वा
 ग्रामात् । दिशि द्रष्टः शब्दो दिक्छब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना
 ऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य पर-
 ६ िमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्व-
 ऽपि पृथक्तस्येति पठ्यो वाधितुं पृथग् ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् ।
 आच । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । अंषादाने पञ्चमी-
 तिसूत्रं कार्तिश्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिष्योगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति
 आरभ्य वा मेव्यो हरिः । अपपरिवहिरितिसमासविधानाज्जापकाद्वाहियोगे
 यञ्चमी । ग्रामाद्वाहिः ॥

* अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥

गतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयो स्तः ॥

* आङ् मयाटावचने । १ । ४ । ८९ ॥

आङ् मयाटायामुक्तसजः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥

* पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

गतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः संसारः ।
 परित्व वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसक-
 लाद्वृत्त ॥

* प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ॥

गतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तमंजः स्यात् ॥

* प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रत्युनः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः
 प्रतियच्छति माषान् ॥

* अकर्तर्यणे पञ्चमी । २ । ३ । २५ ॥

कर्तृवर्जितं यद्गुणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्वृद्धः । अकर्तरि
 किम् । शतेनवन्धितः ॥

* विभाषागुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बहुः । गुणे

किम् । धनेनकुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभा-
गादगुणे स्त्रिया च कृत्तित् । धूमादग्निमान् । नास्ति दटोऽनुपलब्धः ॥

* पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्यागे तृतीया व्यात्यञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यायहण समुच्चयार्थे
पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तते । पृथग् रामेण । रामात् । रामं वा । एवं विनानाना ॥

* करणे च स्तोकात्पञ्चकृच्छ्रकृतिपयस्यासन्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

गभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा
मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ॥

* दूरान्तिकाथेभ्यो द्वितीया च । । ३ । ३५ ॥

गभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्यमात्रे विधि-
रयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन
वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥

* पृष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावाद्रिसम्बन्धः शेषस्तत्र पृष्ठी
स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठेव । सतां
गतम् । सर्पिषो जानाति । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपल्लुहते । भजे शंभो-
श्चरणयोः । फलानां तृणः ॥

* पृष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये पृष्ठी स्यात् । ऋक्स्य हेतोर्वसति ॥

* सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्ना हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् पृष्ठी च ।
केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्श-
नम् ॥ ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मिन् निमित्तायेत्यादि ।
एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायश्चरणादसर्वनाम्नः प्रथ-
माद्वितीये न स्ताः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

* पृष्ठतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

एतद्योगे पृष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षि-
णतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् ॥

* गनपा द्वितीया । २ । ३ । ३९ ॥

एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि । दत्ति-
यामं यामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

* दरान्तिक्काथः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥

गतैयागे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं यामस्य यामाढा ॥

* क्षोऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥

ज्ञानातिरेज्ञानाथस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सापपा ज्ञानम् ॥

* अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

गपा कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्वरणम् । सर्पिषो दयनमी-
वा ॥

* कृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥

कृजः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने । एधोदकव्योपस्करणम् ॥

* रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ।
रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसताप्यारिति वाच्यम् ॥ ॥ रोगस्य चौरज्वरः ।
वा । रोगकर्तृकचौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

* आशिपि नायः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नायतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नायनम् । आशि-
किम् । माणदक्रनायनम् । तत्सन्नन्विनी याच्यत्यर्थः ॥

* जासिनिप्रहणननाटकाद्यपिपां हिंसायास् । २ । ३ । ५६ ॥

हिंसार्थानामेपां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रा-
सहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहन-
नम् । प्रहणनं वा । नट अव्यन्दने घुरादिः । चौरस्योच्चाटनं चौरस्यक्लाथनं
वृषलस्य पेपणम् । हिंसायां किम् । धानापेपणम् ॥

* व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्लयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता ।
शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणने-
त्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥

* दिवन्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

द्व्यनार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पठ्यो स्यात् ।
शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मण दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥

* विभाषोपसर्ग । २ । ३ । ५९ ॥

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शत वा प्रतिदीव्यति ॥

* प्रेय्यद्बुवेर्हविषो देवतासंप्रदाने । २ । २ । ६१ ॥

देवतासंप्रदानकथं वर्तमानयोः प्रेय्यद्बुयोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचका-
च्छब्दात् पठ्यो स्यात् । अग्नये द्वागस्य हविषो वषाया मेदसः प्रेय्य अनु-
ब्राह्म वा ॥

* कृत्वर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥

कृत्वर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे पठ्यो स्यात् । पञ्चकृत्वाद्वाहो-
भोजनम् । द्विरद्वा भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥

* कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

कृद्व्यागे कर्तरि-कर्मणिच पठ्यो स्यात् । कृणस्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्णः ॥
गुणकर्मणि वेप्यते ॥ ॥ नेताऽश्वस्य सुग्नं कुम्भस्य वा । कृति किम् ।
तद्वृत्ते मा भूत् । कृतपूर्वोक्तम् ॥

* उभयप्राप्ता कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्यत्र पठ्यो स्यात् । आश्वया गवा
दोद्वाऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोरनार्थं नियमः ॥ ॥ भेदिका विभि-
त्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ शेषेविभाषा ॥ ॥ स्त्रीप्रत्ययद्वत्येके । विचित्रा
जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानाम-
नुशासनमाचार्यणाचार्यस्य वा ॥

* कृतस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य कृतस्य योगे पठ्यो स्यात् । नलोकेतिनिषेधस्याऽपवादः
राजां मतो बुरुः पूजितो वा ॥

* अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

कृतस्य योगे पठ्यो स्यात् । इदमेवामासित गत भुक्त वा ॥

* न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टि हरिः ।
 । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक्त । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ कमेरनिपे-
 : ॥ ॥ लक्ष्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् ।
 । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्णाः । इषत्करः प्र-
 हरिणा । तृत्विति प्रत्याहारः शतृशानवाविति तृशब्दादारभ्याऽऽतृनो न-
 । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ ।
 जीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ द्विषः शतुर्वा ॥ ॥ मुरस्य मुरं वा
 । सर्वो यं कारकपक्ष्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य
 । नरकस्य जिष्णुः ॥

* अकेनोर्ध्वविष्यदाधमर्णयोः । २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः
 कोऽधतरति । व्रजंगामी † । शतंदायी ॥

* कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो
 साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र
 । विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या
 व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तार्थः ॥

* तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृ-
 णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥

* चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ॥

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवित
 कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम्
 अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति ।
 व्याख्यानात्सर्वसार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥

* आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ॥

† अत्र व्रजंगमीत्यपि पाठः ।

* सप्रम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको
वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्यान्त्यां पठति । मोक्षे
इच्छारित । सर्वस्मिन्वात्मास्ति । वनस्य दूरे ज्ञान्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य
विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ कल्पन्विषयस्य कर्मण्यु
पसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्य-
श्चेति कर्तरीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ ॥ साधुः कृष्णो मातरि । अ-
याधुर्मातुले ॥ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगस-
मवायात्मकः ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चर्मणो हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तच्चिवारणार्थम् । सीमागडकोशः । पुष्कलको ग-
न्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

* यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुग्धदानासु गतः ॥
अर्हणा कर्तृत्वेऽनर्हणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ * ॥ सत्सु तरत्सु असन्त
आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।
आसत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥

* षष्ठी चानदरे । २ । ३ । ३८ ॥

अनादराऽधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्रा-
जीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सत्यस्तवानित्यर्थः ॥

* स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्च । २ । ३ । ३९ ॥

शतैः सप्तभिर्यागे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पात्तिकसप्तम्यर्थं
वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं
जात इत्यर्थः ॥

* आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ॥

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्त्वात्यर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः
कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे ।
इष्टयुक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्धारणम् । २ । ३ । ४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतः
पठोसप्रम्यौ स्तः । नृणां नृपुं वा ब्राह्मणाः श्रेष्ठः । गवां गोपुं वा
। बहुतीरा । गच्छतां गच्छत्पुं वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु
मैत्रं पटुः ॥

* पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागे विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् ।
युगाः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्यतराः ॥

* साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्रम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

आभ्यां योगे सप्रमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो
। अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञा भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ।
प्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ ॥ साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पयनु वा ॥

* प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्रमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा
री वा ॥

* नन्त्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नन्त्रे प्रकृत्यय यो लुप्तजया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र घतमाना
स्तोऽधिकरणे । मूलेनावारयेद्वैश्वं श्रवणेन विमर्शयेत् । मूल
इति वा । लुपि किम् । पुण्ये गनिः ॥

* सप्रमीपञ्चम्यो कारकयथे । २ । ३ । ५ ॥

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्यानौ ताभ्यामिति स्तः । अथ भुक्त्वायं दृष्टे
। द्वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्योयं क्राशे क्राशाद्वा नत्यं
यत् । कर्तृकर्मशक्त्यार्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्रमीपञ्चम्या-
। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके
४ ऽधिको हरिः ॥

* अधिशीश्वरे । १ । ४ । ६० ॥

अध्यागिसम्यन्धऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥

* यस्यादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्रमी । २ । ३ । ६ ॥

यत्र इमाप्रवचनीययुक्त सप्रमी स्यात् । उपपरार्थं हरेर्गुणाः । परार्थादधिकं

इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्रमी । अधिभुवि रामः । अधि-
रामे भूः । सप्रमी शौण्डैरिति समासपक्षे तुरामार्थीनां । अपडत्तेत्यादिना खः ॥

* विधाया कृजि । १ । ४ । ६८ ॥

अधिः करितौ प्राक्सज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे । यदत्र मामधिकरिष्य
विनियोक्त्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिङ्
चोदात्तवतीतिनिघातो न ॥

॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

* समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥

पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थान्नितो बोध्यः ॥

* प्राक्कुडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

कहाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

* सह सुपा । २ । १ । ४ ।

सहेति योगो विभज्यते । सुबन्त समर्थेन सह समस्यते । योगविभाग-
स्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः स च छन्दस्येव । पर्यधू-
यत् । अनुव्यचलत् ॥

* सुपा । २ । ४ ॥

सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ०१ ॥

गतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वं चरडिति निदशाद्भूतशब्दस्य
पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यन्तोपश्चि ॥ ॥
जीमूतस्येव ॥

* अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्रातिपदिकप्रादु-
र्भावपश्चादयथानुपूर्व्ययोगपदसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २
१ । ६ ॥

अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययी-
भावः ॥

- * प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥
 समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥
- * उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥
 समास उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥
- * एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥
 विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥
- * गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥
 उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः
 स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥
- * नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥
 अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
 स्यात् । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीबेव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक्
 स्त्रियामित्यमरः ॥
- * तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥
 अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अप-
 दिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या
 नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्यय सुबन्तेन
 सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थ-
 स्यवात्र व्योतकोऽधिः । हरि डि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र नि-
 पातेनाभिहितेष्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ॥
- * अव्ययीभावश्च । १ । ४ । १८ ॥
 अयं नपुंसकं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । गोपायतीति गाः
 पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुप-
 कृष्णम् । समया ग्रामम्, निरुपा लङ्काम्, आराट्टनादित्यत्र तु नाव्ययी-
 भावः । अभितः परितः, अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् ।
 सद्गणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्धवनम् । विगता च्छृ-
 ष्णृद्धिः । मत्तिकाणामभावो निर्मत्तिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो
 ध्वंसः । निद्रा सप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति
 हरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः
 पश्चात् सस्यत इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृ-

श्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वोष्माया कर्मप्रवचनीयसत्ताविधानसामर्थ्यात्तद्व्यागे द्वितीयागर्भं वाच्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सद्वरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति वियहे ॥

* अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । कालं तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या समन्त्रि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यसहगुणभूतेषु सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्राणां सपत्तिः सत्तत्रम् । अदेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूपमात्मभावः सपत्तिरिति भेदः । तृणमण्यपरित्यज्यं सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते अग्निं यन्यपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

* यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्ये इति वा यथार्थं इति वा प्राप्तिं निषिध्यते ॥

* यावदवधारणे । २ । १ । ८ ॥

यावन्तः श्लोकास्तावन्तेऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ॥

* सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ९ ॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृत्तं पति विद्योतते विद्युत् ॥

* अक्षशलाकासख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अन्तेण विपरीतं वृत्तम् अतःपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

* विभाषा । २ । १ । ११ ॥

अधिकारोऽयम् । गतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप् सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादियमासविधानाज्ज्ञापकात् ॥

* अपपरिवहिरञ्जुवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ॥

अपविष्णु संसारः । अपविष्णाः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वनम् बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥

* आङ्गुर्थादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः ।
आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आबालेभ्यः ॥

* लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥

आभिमुख्यद्योतकाभिप्रती चिह्वाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शल-
भाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ॥

* अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥

यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः ।
अनुव्रतमशनिर्गतः । घनस्थ समीपं गत इत्यर्थः ॥

* यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वारा-
णसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यापलक्षितेत्यर्थः ॥

* तिष्ठद्गप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

गतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्ग द्रोह-
कालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंषद्वावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥

* पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्यते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्य-
ते । पत्ते षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गा-
मध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥

* संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ॥

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वश्यः । तद्वाचिना सह संख्या
वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या त-
द्वृतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

* नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्याप्राग्वत् ॥ समाहारेचायमिष्यत ॥ * ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥

* अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥

अन्यपदार्थं विद्यमानं सुब्रन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ।

† तिष्ठद्ग, घटद्ग, आयतीगवम्, खलेययम्, खलेयुसम्, लूनययम्, लूनयमानययम्, पूतय-
यम्, पूतयमानययम्, संदृतययम्, संदृतयमानययम्, संदृतयुसम्, संदृतयमानयुसम्, रुमभूमि,
समपदाति, सुषमम्, धिषमम्, 'दुष्यमम्, निष्यमम्, अयसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पु-
ष्यसमम् प्राण्यम्, एरयम्, तमगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असंप्रति, दुक्, ॥ इति तिष्ठद्गवादिः ॥

विभाषाधिकारं पि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम
देशः । लोहितगङ्गम् ॥

* समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* अश्रयोभावे शरत्प्रभृतिभ्यः † । ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीप उपशरदम् ।
प्रतिविषाशम् । शरद् । विषाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् ।
अनहुह् । दिग् । दृग् । विग् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।
जराया जरस् च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽत्ताः । यस्येति च । प्रत्य-
क्षम् । अत्ताः परमिति त्रियहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे
लिङिति निपातनात्परस्योकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआ-
व्याचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

* अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥

अचन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥

* नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

* नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०६ ॥

अचन्तं यत् क्लीवं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्मम् ॥

* नदीपौर्णमास्यायहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥

घा टच् स्यात् । उपनद्रम् । उपनद्रि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।
उपायहायणम् । उपायहायणि ॥

* भयः । ५ । ४ । ११२ ॥

भयन्तादव्ययीभावाट्टच्वा । उपसमिधम् । उपसमित् ॥

* गिरेश्च सेनकस्य । ४ । २१३ । ४ ॥

गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् ।
उपगिरि ॥

॥ इत्यव्ययीभावः ॥

† शरदः, विषाश्, अनस्, मनस्, उपानहः, अनहुहः, दिग्, हिमवत्, द्रिक्, यिद्, सद्, दिग्, दृग्, विग्, चेतस्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, जराया जरस् च, प्रतिपरसमनुभ्योऽत्ताः, पश्चिन्, ॥ इति शरदादिः ॥

* तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्वहुव्रीहेः ॥

* द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसन्नः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वा द्वि-
गुश्चेति पठित्वा चकारवलेन संज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः
प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥

* द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्रापन्नः । २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुजन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ।
कृष्ण श्रितः । कृष्णश्रितः । दुःखमतीतः । दुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ ग्राम गमी ग्रामिगमी । अन्न बुभुक्षुः । अन्नबुभुक्षुः ॥

* स्वयं ज्ञान । २ । १ । २५ ॥

द्वितीयेति न सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्याऽपत्यं स्वायंकृतिः ॥

* खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं ज्ञानप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् ।
खट्वाखण्डो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥

* सामि । २ । १ । २७ ॥

सामिकृतम् ॥

* कालाः । २ । १ । २८ ॥

क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं
परिच्छेत्तुमाव्यवानित्यर्थः ॥

* अन्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २९ ॥

काला इत्येव । अक्लान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् ॥

* तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तत्कृतमिति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन
च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः । शङ्कुलाखण्डः । धान्यनार्थो धान्यार्थः
तृकृतेति किम् । अक्षणा कालः ॥

* पूर्वसट्शसमेनार्थकलहनिपुणामश्लक्ष्णः । २ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसट्शः । पितृसमः । ऊनार्थः ।
मापेनं कार्पापणम् । मापविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमि-

अः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसगस्याऽपि ग्रहणम् । मिश्र चानुपस-
गंसन्धावित्यत्रानुपसगं ग्रहणात् । गुणसमिश्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंग्या-
नम् ॥ ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

* कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा ज्ञातो हरि-
ज्ञातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ ॥
नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भित्ताभिर्निर्गतः । हेतावेवा तृतीया ।
बहुलग्रहणं सर्वपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता
किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

* कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृ-
तीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ॥

* अन्नं व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

सस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्त्रेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः ।
दधान्तर्भूतोपसेकाक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

* भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

* चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितेः । २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वर्चिनाऽर्थोद्दिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन
प्रकृतिविहृतिभाव एव वलिरक्षितग्रहणाज्जापकात् । यूपाय दाह यूपादाह ।
नेह । रन्धनाय स्याली । अश्वघासादयस्तु दष्टीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यस-
मानो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः
द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोर-
तितम् ॥

* पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥

चोराद्वयं चोरभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ ॥ वृक्षभीतः ॥

* आपेतापोढमुक्तपतितापवन्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ॥

एतैः सहोत्पन्नं पञ्चम्यन्तं सप्तम्यन्ते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पना-
पोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापजस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादा-
त्पतितः ॥

स्तोकास्तिकदृगर्थकृच्छ्राणि क्तेन । २ । १ । ३६ ॥

स्तोकान्मुक्तः । अन्त्यान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अध्याशादागतः । दूरा-
दागतः । विपक्षटादागतः । छच्छादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यनुक् ॥

* पृष्ठी । २ । २ । ८ ॥

राजः पुरुषो राजपुरुषः ॥

* याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥

गभिः णष्टन्त समस्यते । नृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिपसवोऽयम् । ना-
त्यणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरलोपरवेति वक्तव्यम् ॥ ॥ तर-
वन्त यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तारलोपरश्च । न निर्धारण इति पूरणानु-
मेति च निषेधस्य प्रतिपसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः । सर्वश्वेतः । सर्वेषां
महत्तरः । सर्ववृक्षान् ॥

हृद्वेगा पृष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ ॥ इध्वनो व्रश्चनः इध्व-
व्रश्चनः ॥

* न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥

निर्धारणे या पृष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदवि-
धाना पृष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ • ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥

* पूरणगुणसुहितार्यसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेत्त । २ । २ । ११ ॥

पूराणाञ्चर्यः सदादिभिश्च पृष्ठी न समस्यते । पूरणे । मता पृष्ठः । गुणे ।
काकस्य ज्ञाप्येत् । ब्राह्मणस्य गुणाः । यद्वा प्रकरणादिना दन्ता इति वि-
शेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्येयं गुणेन निषेधः । तदशिष्य संज्ञा-
प्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्येणैवं बुद्धिमान्प्रमित्यादि सिद्धम् ।
सुहितार्यास्तृप्यार्याः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ।
सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वणो वा । किंकर इत्यर्थः । अय्ययम् । ब्राह्मणस्य
हृत्वा । पूर्वोत्तरमाहचर्यात् हृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्ध-
मिति रक्षितः । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यतातु भवत्येव । स्वकर्त-
व्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तत्तकस्य सर्पस्य । विशेषणभ्रमास-
स्त्वित् वहुनयद्वयान् । गोर्धनेरित्यादिषु षोढायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे
चरितार्थानां परत्यादाधकः पृष्ठीसमासः प्राप्नोति सौम्यनेन वाच्यते ॥

याजक, पूजक, परिवारक, परिषेवक, परिवेषक, सायक, अध्यापक, उत्पादक, उद्ग-
तक, होतृ, भर्तृ, रक्षणक, दासगणक, ॥ इति याजकादिः ॥

* क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥

मतिबुद्धीतिसूत्रेण विहितो यः क्लृप्तदन्तेन पृष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्लान्तेन सह तृतीया-
न्तस्य समासः ॥

* अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥

क्तेन पृष्ठी न समस्यते । इदमेवामासितं गतं भुक्तं वा ॥

* कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणीति या पृष्ठी सा न समस्यते । आश्वर्या गवां दोहो-
ऽगोपेन ॥

* तृजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ॥

कर्तर्येतृजकाभ्यां पृष्ठ्या न समासः । अपा स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । औद्द-
नस्य पाचकः । कर्तरि क्तिम् । इतूणां भक्षणमितुभक्तिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य
याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधा-
तुश्च कलह इति । शेषपृष्ठ्या समास इति कैयटः ॥

* कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥

कर्तरि पृष्ठ्या अक्तेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्यो-
गे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृपृष्ठ्या अभावात् ॥

* नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरक्तेन नित्यं पृष्ठी समस्यते । उट्टालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडा-
विशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे एवुल् । जीविकायां दन्तलेखकः ।
तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीतिनिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

* पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ।
पृष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना
क्तिम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे क्तिम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वा-
प्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । के-
चित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्वैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ।
तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥

* अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । १९ ॥

समांशवाच्यार्धशब्दे नित्यं स्त्रीष्वे स प्राभवत् ॥ एकविभक्तावप्युपान्तस्य

नम् ॥ ॥ एकदेशिसमासविषयक्रोयमुपसर्जनसञ्ज्ञानिषेधः । तेन पञ्चमद्वी-
डन्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । कीदृक् किम् । ग्रामार्धः
द्वयैव्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥

* द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याग्यन्यतरम्याम् । २ । २ । ३ ॥

एतान्यक्रदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भित्ताया द्वितीयभित्ता । एक-
देशिना किम् । द्वितीयं भित्ताया भित्तुकस्य । अन्यतरस्यायहणसामर्थ्यात्पूर-
णगुणेतिनिषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठ्यसमासः । भित्ताद्वितीयम् ॥

* प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्ता जीविकां प्राप्ताजीविकः । जीविकां
प्राप्तः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया
अ इति ह्रित्वा अकारोपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजी-
विका । आपन्नजीविका ॥

* कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

परिच्छेदवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य
स मासजातः । दृढजातः । दृढोरहोः समाहारो दृढः । दृढो जातस्यति
यवयहे ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्परुपस्योपसख्या-
नम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स दृढजातः । अहोह इति वक्ष्यमाणो-
द्देशः । पूर्वत्र तु न सख्यादेः समाहारइति निषेधः ॥

* सप्रमी शौण्डैः † । २ । १ । ४० ॥

सप्रम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेण शौण्डः अक्षशौण्डः । अश्रि-
शब्दोत्र पठ्यते । अद्युत्तरपदादितिषः । ईश्वराधीनः ॥

* सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च । २ । १ । ४१ ॥

गतैः सप्रम्यन्त प्राग्वत् । साकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः ।
चक्रवन्धः ॥

* ध्वाङ्जेण क्षेपे । २ । १ । ४२ ॥

ध्वाङ्कृतवाचिना सह सप्रम्यन्तं समस्यते निन्दायाप् । तीर्थं ध्वाङ्कृत
इव तीर्थध्वाङ्कृतः । तीर्थकाकइत्यर्थः ॥

शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संत्रीत, अन्तर अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल,
निपुण ॥ इति शौण्डादिः ॥

* कृत्यैर्कृते । २ । १ । ४३ ॥

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः । मासे देयगृणम् । चणः
ग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णे गेयं साम ॥

* संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ॥

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन सज्ञानवगमान्नित्यसमासोयम्
अरण्येतिलकाः । वनेकमेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

* त्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ॥

अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम्
अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं क्रिप् । अहि दृष्टम् ॥

* तत्र । २ । १ । ४६ ॥

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ॥

* क्षेपे । २ । १ । ४७ ॥

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् ॥

* पात्रेसमितादयश्च † । २ । १ । ४८ ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः न तु
कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आहूतिगणोयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषा
समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ॥

* पूर्वकालिकसर्वजरत्पराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ॥

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपात नियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य
द्विकल्पे संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्वातः पश्चादनुनिप्तः स्वाता-
नुनिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरत्रयायिकाः । पुराणमीमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

* दिक्स्थले संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं
सूत्रम् । पूर्वपुक्रामशर्मा । सप्रपयः । नेह । उत्तरा वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

† पात्रेसमिताः, पात्रेवर्तुनाः, उदुम्बरकर्मिः, कृषकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमगकः,
कृषमगडुकः, कुम्भमगडुकः, उदपानमगडुकः, नगरकाकः, नगरयायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डाशूरः,
पितरिगृहः, गेहेगृहः, गेहेनर्दी, गेहेविजितो, गेहेव्याडः, गेहेमेहो, गेहेद्राहो, गेहेदृष्टः, गेहेधृष्टः,
गर्भेनृत्नः, आर्यनिकृषकः, गोष्टेगृहः, गोष्टेविजितो, गोष्टेव्येडो, गोष्टेपदुः, गोष्टेपिण्डतः, गो-
ष्टेप्रगल्भः, कर्णेर्दिरिटरा, कर्णेचुरुचुरा ॥ इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ॥

* तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

तद्वितार्थं विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्प्रत्यये प्राग्व-
त् । पूर्वस्यां शालायां भवः । पौर्वशालः । ममासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञा-
यां ज इति जः ॥ सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रं पुंवद्भावः ॥ ॥ आपरशालः । पूर्वा
शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्त-
त्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । द्विजु समाहारे
नास्त्यनभिधानात् । सव्यायास्तद्वितार्थं पञ्चां मातृणामपत्यम् प्राग्यातुरः ।
पञ्च गावो धन यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ वयान्तरतत्पुरुषस्य विकल्प प्राप्ते ॥
दृष्टुतत्पुरुषयोर्हत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ॥

* गोरद्वितलुकि । ५ । ४ । ६२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्वितलुकि । पञ्चानां गवां
समाहारः पञ्चगवधनः ॥

* संख्यापूर्वा द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तद्वितार्थेत्यत्राक्तः संख्यापूर्वा द्विगुः स्यात् ॥

* द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

द्विगुर्यः समाहार एकवत्स्यात् । त नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ॥

* कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणसूचिः । मीसांस-
क्तदुर्दुरुढः ॥

* पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥

पूर्वमूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥

* उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥

घन इव श्यामे घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लातणिकमिति सूच-
यितुं लातिकाविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिर्णयनियमार्थं सूत्रम् ॥

* उपमितं व्याघ्रादिभिः † सामान्याप्रयोगे । २ । ५ । ५६ ॥

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य

† व्याघ्र. सिंह. कृत्त. ऋषभ. चन्दन. वृक. वृष. वराह. हस्तिन. तरु. पृषत्. पुण्डरीक.
पलाश कितव ॥ इति व्याघ्रादिराकर्तितगणः । तेन घनश्यामः, नृमोमः, सुवपत्रम्, सुव-
कमलम् ऋषीरसनपम् पार्थिवचन्द्र इत्यादि गिद्धम् ॥

पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्यप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

* विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भेदक समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलयहणात् ह्यचिचित्यम् । कृष्णसर्पः । कृचित्र । रामो जामदग्न्यः ॥

* पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २ । १ ॥ ५८ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ अपरस्यार्धं पश्चभावं वक्तव्यः ॥ ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथमकवीर इति । पूर्वकालैकेतिवाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलयहणाद्विष्यति ॥

* श्रेण्यादयः । कृतादिभिः † । २ । १ । ५९ ॥

श्रेण्यादिषु दृश्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ॥

* क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ॥

नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तद्वृत्तं च कृताकृतम् ॥ शाकपार्थिवदीनां § सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसख्यानम् ॥ ॥ शाकपार्थिवः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवव्रात्नगणः ॥

* सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टा गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥

* वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥

† श्रेणी, गक्र. पृग. मुकुन्द. राशि, विशय, निचय, निधान, इन्द्र, देय, सुगह, भूत, अचण, वटान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कपण ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

‡ कृत. मित. भूत. मत. उक्त. समाज्ञात. समाम्नात. समान्यात. संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित. उपकृत. उपाकृत ॥ इति कृतादिराकृति गणः ॥ तेन दृष्ट, कालित, टालित. उडादृत, विद्युत. उदित । गते ज्ञेयाः ॥

§ शाकपार्थिव, कृतपक्षाद्युत. अजार्तान्यानि ॥ आकृतिगणायम् ॥ तेन, कृतापकृत. भुक्तिवि-भुक्त, पीतविपीत. गतप्रत्यागत, यातानुयात, कयाक्रायक, पुटापुटिका, फलाफलिका, मनो, न्मानिका ॥ इत्यादि ज्ञेयाः ॥

* कर्तरकृतमौ जातिपरिप्रश्ने । २ । १ । ६३ ॥

कर्तरकठः । कतरकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥

कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति ॥

* पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहदुष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-
ध्यापकधूर्तर्जातिः । २ । १ । ६५ ॥

* तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥

* पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङ्भावो यस्मि-
न्तथाभूत पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महा-
नवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः
कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । ज्योति-
भार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशीये-
त्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उद-
श्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सङ्कल्पसूता । गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका । गोधेनुः ।
पशा वन्ध्या । गोवशा । वेहदुर्भगातिनी । गोवेहत् । दुष्कयणी तरुणवत्सा ।
गोवदुष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥

* प्रशंसावचनैश्च । २ । १ । ६६ ॥

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमच्चर्चिका । गोप्रकाण्डम् ।
गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा
न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

* युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । २ । १ । ६७ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि सम्-
स्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवज-
रती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥

* कृत्यतुल्याख्या अजात्या । २ । १ । ६८ ॥

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्याकिम् । भोज्य औदनः ।
प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपि न ॥

† मतल्लिकामच्चर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥

* वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ॥

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥

* कडाराः † कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः
जैमिनिकडारः ॥

* कुमारः श्रमणादिभिः ‡ । २ । १ । ७० ॥

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणी-
त्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेवज्ञापकं बोध्यम् ॥

* चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥

चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी § ॥

* मयूरव्यंसकादयश्च ॥ । २ । १ । ७२ ॥

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उद-
क्त्वावाक्च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति

† कडार, गडुल, खज्ज, खोड, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृक्ष, भित्तुक, पिङ्ग, पिङ्गल-
तनु, जठर, बधिर, मठर, कुज्ज, बर्बर । कडारादिः ॥ क्वचित्तु । नौ. काक, अन्न, शुक, शृ-
गाल, प्रकृति, प्राय, गोत्र, सम, विषम, द्विदोण, पञ्चक, सासप्त, प्रति, परिर, अनु, । एतेऽपि
दृश्यन्ते ॥

‡ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक,
पण्डित, पटु, मृदु, कुशल, चपल, निपुण । इति श्रमणादिः ॥

§ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । स्वस्तिमतीगर्भिणी ॥

॥ मयूरव्यंसक, ह्यन्नव्यंसक, कम्बोजमुगड, यवनमुगड, । छन्दसि । हस्तेगृह्य, पादेगृह्य,
लाङ्गुलेगृह्य, पुनर्दाय, एहीडादयोन्यपदार्थे, एहीडम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा । क्रिया । अ-
पेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया,
प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रेहिकरटा, प्रेहिकर्दमा, प्रेहि-
कर्दमा, विधमचूडा, उद्धमचूडा, आहरचैला, आहरवनिता, आहरवसना, कन्तविचक्षणा,
उद्धरोत्सजा, उद्धरावसजा, उद्धमविधमा, उत्पचनिपच, उत्पचतिपत, उच्चावच, उच्चनीच,
आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचनः, सात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः ; भुक्त्वा-
सुहितः, प्रोष्यपापोयान्, उत्पत्यपालका, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा,
एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारंचाभिदधाति, जहि-
जोडः, जहिस्तम्बः, आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अशनीतपिबता, पचतभज्जता,
खादतमोदता, खादतवमता, आहरनिवया, आहरनिष्करा, भिन्धिलवणा, कन्धिविचक्षणा,
पचलवणा, प्रचप्रकूटटा, आकृतिगणोयम् ॥ तेन अकुतोभय, कान्दिशीक, आहोपुरुषिका,
अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेवाहिरा, उन्मृजविमृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यमित्यादि
सिद्धम् ॥

किंचन यस्य सः अकिंचनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो-
राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ ॥
अशनीतपिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अशनीतपिबता । पचतभृज्जता ।
खादतमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ ॥ एहीड इति यस्मिन् कर्मणि
इदेहीडम् । एहियवम् । उद्वुर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा
उद्वुरोत्सृजा । उद्वुमविधमा । असातत्यार्थमिहपाठः ॥ जहिकर्मणा बहुलमा-
भीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आ-
भीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥

* ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषद्रक्तम् ॥

* नज् । २ । २ । ६ ॥

नज् सुपा सह समस्यते ॥

* नलोपो नजः । ६ । ३ । ७३ ॥

नजो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥

* तस्मान्नडचि । ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नज उत्तरपदस्याज्ञादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावे-
ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अद्भु-
तायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽवि-
घ्नमित्यादिसिद्धम् ॥ नजो नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ * ॥ अपचसि त्वं जात्स्य ॥
नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुपेतिसमासः ॥

* नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्र-
कृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥

पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुत्रन्तः । न सत्या असत्याः न असत्या
नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पु-
मान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः
क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्लामतीति नक्रः । क्रमेर्दः । न अक्रमस्मि-
न्निति नाकः ॥

* नगोप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥

नग इत्यत्र नज् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः, पर्वताः । अप्राणिष्विति

किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥

* कुगतिप्रादयः † । २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ॥

* ऊर्यादिः ‡ द्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ॥

* अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

* आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

* भूषणेऽलम् । १ । ४ । ६४ ॥

अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिमूर्ती स्वभावात् कृञ्प्रियया ॥

* अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥

अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वित्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

* कणेमनसी अट्टाप्रतीयाते । १ । ४ । ६६ ॥

कणेकृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ॥

* पुरोऽव्यम् । १ । ४ । ६७ ॥

पुरस्कृत्य ॥

* अस्तं च । १ । ४ । ६८ ॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ॥

† प्रादयस्तु पूर्वमुक्ताः ॥

‡ ऊरी, उररी, घेतानी, धूमो, गकला, संसकला, ध्वंसकला, भंसकला, गुलुगुधा, मज्जुः फल, फली, विक्की, आक्की, आलोष्टी, केवाली, सेवाली, गेयानी, वर्षानी, मसमसा, भस्मसा, घोषद, वषट् घोषट्, स्याहा, स्वधा, पाप्मी, प्रादुः, अत्, आधिम् ॥ इत्युर्धादिः ॥ कश्चिदन्येष्वत्र पठ्यन्ते । तेच यथा । पाप्माली, संकला, केवासी, घाटीनी, पाटीनी, आलम्बी, आङ्गी, तन्वी, तानी, आतानी, धूनी, अशमसा, वगला, सस्मसा, मज्जसा, बन्धा, इत्यादि ॥

* अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६६ ॥

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उत्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

* अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ॥

अदः कृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्या ॥

* तिरोऽन्तर्धौ । १ । ४ । ७१ ॥

तिरोभूय ॥

* विभाषा कृजि । १ । ४ । ७२ ॥

तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥

* उपाजेऽन्वाजे । १ । ४ । ७३ ॥

गतौ कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥

* साक्षात्प्रभृतीनि† च । १ । ४ । ७४ ॥

कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ र्व्यर्थ इति वाच्यम् ॥ ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणं कृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥

* अनत्याधान उरसिमनसी । १ । ४ । ७५ ॥

उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अन्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

* मध्ये पदे नियचने च । १ । ४ । ७६ ॥

पते कृजि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥

* नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ॥

कृजि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौ-कृत्य ॥

† साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भटा, रोचना, आस्था, अमा, अद्धा, प्राजर्षा, प्राजरुहा, धीजर्षा, धीजरुहा, संमर्षा, अर्थे, लवणम्, उपाम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अनी, यज्ञे, विक्रमने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आयिस्, आकृतिगणायम् ॥ अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनिधौ न मान्तत्वं निपात्यते ॥

* प्राध्व बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥

प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थना-
दिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥

* जीविकोपनिषदावौषम्ये । १ । ४ । ७९ ॥

जीविकाप्रति कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदप्रति कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औषम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादियहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि† ॥ प्रादयो गताद्वर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्वर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्ता मालामतिमालः ॥ अवादयः कृष्टाद्वर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवकृष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्वर्थे चतुर्थया ॥ * ॥ परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्वर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्यः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति ॥

* तत्रोपपदं सप्रमीस्यम् । २ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचक पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्तव्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥

* उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भसंस्कारइत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्रमीनिर्देशः स्यादुपपदम् । अतिङ् यहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेपि गतियहणं पृथक्कृत्यातिङ् यहणं तत्रापक्रियते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सूत्रुत्पत्तेरितिसिद्धम् ॥ ॥ व्याघ्री । अश्वक्रांती । कच्छपी ॥

* अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अयेभोजम् । अये भुक्त्वा । विभाषायेप्रथमपूर्वेष्विति त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

† एषु वार्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे न तु प्रभृती ॥

* तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्यन्ते ।
मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥

§ * क्त्वा च । २ । २ । २२ ॥

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य ।
उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं
कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

* तत्पुरुषस्याङ्गुजेः संख्याव्ययादेः । ७ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य दृङ्गुलं दाह । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

* अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च राज्ञेः । ७ । ४ । ८७ ॥

गभ्यो राज्ञेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं दृष्ट्वा र्थम् । अहश्च
रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं राज्ञेः पूर्वरात्रः । संख्यात-
रात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो राज्ञ्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रि-
मितिरात्रः ॥

* राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ७ । ४ । ८९ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् । परमराजः । अतिराजो । कृष्णसखः ॥

* अन्हृष्टखिरेव । ६ । ४ । १४५ ॥

टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो दृष्टनीनः क्रतुः । तद्वि-
तार्थं द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ राज्यहःसंवत्सराच्चेति
खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

* अह्नोहृ गतेभ्यः । ७ । ४ । ८८ ॥

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥

* अह्नोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ॥

अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्याह्नाऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः ।
पूर्वाह्णः । संख्याताह्णः । द्वयोऽह्नाभेवः कालाह्णं द्विगोलुङ्गनपत्यङिति ठञो
लुक् दृहः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वाप् । दृहा । दृहपियः । अत्यहः ॥

* क्षुम्भादिषु † च । ८ । ४ । ३६ ॥

एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाहो प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह इत्यदन्तानुकरणे
क्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेतिणत्ववारणाय क्षुम्भादिषु पाठस्यावश्यक-
त्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः पराहः ॥

* न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८६ ।

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरद्वादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टा-
र्थम् । द्वयोरहोः समाहारो द्वाहः । अहः ॥

* उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ६० ॥

आभ्यामद्वादेशो न । उत्तमशब्देन्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्या-
मित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची ।
एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥

* अग्राख्यायामुरतः । ५ । ४ । ६३ ॥

टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योश्व इत्यर्थः ॥

* अनेशमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ६४ ॥

टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् ।
मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जल-
सरसमिति संज्ञा ॥

* ग्रामकौटाभ्यां च तद्धाः । ५ । ४ । ६५ ॥

ग्रामस्य तद्धा ग्रामतद्धः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः ।
स चासौ तद्धा च कौटतद्धः ॥

* अतेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ॥

अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ॥

* उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ॥

† क्षुम्भा, नृनमन, नन्दिन, नन्दन, नगर, एतानित्रीण्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ।
हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् ॥ नृतिर्यडिप्रयोजयति, नरीनृत्यते । नर्तन, गहन,
नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमि-
त्यादि । आचार्यादणत्वं च । आकृतिगणायम् ॥ अत्र पाठान्तरम् । क्षुम्भ, वृष, नृनमन, नर
नगर, नन्दन, नृतीयडि, गिरिनन्दी, गहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन,
चतुर्हायन, हरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । हरिका, तिमिर, समीर, कुबेर, हरि, क-
र्मार । इति क्षुम्भादिः ॥

अप्राणिष्विषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षः । अप्राणिषु क्रिम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

* उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थः । ५ । ४ । ६८ ॥

चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिष सक्थि फलकसक्थम् ॥

* नावो द्विगोः । ५ । ४ । ६९ ॥

नौशब्दान्ताद्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्वितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अवीत्यस्यापकर्षणादुलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः ! द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति क्रिम् । पञ्चभिर्नौभिः क्लीतः पञ्चनौः ॥

* अर्धाच्च । ५ । ४ । १०० ॥

अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावोर्धम् अर्धनावम् । क्लीवत्वं लोकात् ॥

* खार्याः प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ॥

द्विगोर्धाञ्च खार्याष्टच् स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि ॥

* द्विचिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥

टच्चा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्लीतः । द्व्यञ्जलिः ॥

* ब्रह्मणो जानपदाख्यायास् । ५ । ४ । १०४ ॥

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाटच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥

* कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुन्नहः । कुन्नहः ॥

* आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे क्रिम् । महतः सेवा । महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्मदिति समासो यदीष्यत इति चेत् महाबाहुर्न स्यात् । तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतित

पदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदित्योऽगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्यदिति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ महादात्वे घासकर-
विशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ * ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । मह-
तो महत्या वा घासः महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः
कपाले हविषि ॥ * ॥ अष्टाकपालः ॥ गवि च युक्ते ॥ * ॥ गोशब्दे परे युक्त-
इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । अचप्रत्यन्ववेत्यत्राऽजिति
योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वा-
च्छकटमष्टागवमिति वा ॥

* ह्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्वाधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः ।
अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्वशीतिः ॥
प्राक्शतादुक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥

* चेस्त्रयः । ६ । ३ । ४८ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ
तु । त्रिदश त्रिदशाः । सुजये बहुव्रीहिः । अशीतौ तु अशीतिः । प्राक् श-
तादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

* विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३ । ४९ ॥

द्वष्टनोऽस्त्वेष्व प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् ।
द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रय-
श्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

* एकादिश्वैकस्य चाऽदुक् । ६ । ३ । ५० ॥

एकादिर्नेज् प्रकृत्या स्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । नजो विंशत्या समासे
कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः ।
एकेन न विंशतिः । एकाच विंशतिः । एकादनविंशतिः । एकोनविंशतिरि-
त्यर्थः ॥ यत्र उत्वं दत्तदशधासूत्तरपदादेः प्लुत्वं च धासु वेति वाच्यम् ॥
पोडन् । पोडश । पोठा । पड्धा ॥

* परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूरीविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ।
अर्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्रापचालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधोवाच्यः ॥ ॥ पञ्चसु

कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्नो जीविकां प्राप्नो जीविकः ।
आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारि । अत एव ज्ञापकात्समासः ।
निष्काशाश्विः ॥

* पूर्वघटश्ववडवौ । २ । ४ । २० ॥

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥

* रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ॥

एतदन्तौ द्रुततत्पुरुषौ पुंस्थे । अनन्तरत्वात्परवलिङ्गतापवादोप्ययं
परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः ।
पूर्वाह्नः । द्युहः ॥ संख्यापूर्वं रात्रं क्षीत्रम् ॥ ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ।
गणरात्रम् ॥

* अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु । अपथो देशः । कृतसमामान्तनिर्देशाच्चेह ।
अपन्याः ॥

* अर्धर्चाः † पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥

† अर्धर्चं, गोमय, कषाय, कार्पाषण, कुतप, कुणाप, कषाट, गह्वर, गृथ, गृथ, ध्वज,
कथन्थ, पट्ट, गृह, सरक, कंस, टिवस, वृष, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप,
द्यूत, चक्र, घर्म, कर्म, मोटक, गतमान, धान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत,
सक्तु, पिधान, सार, पात्र, छत, सेन्धव, आपध, आढक, चयक, द्रोण, खलीन, पात्रीय,
पट्टीक, धार, व्याण, प्रोथ, कपित्थ, गुष्क, शाल, शीन, गुष्क, शोधु, कवच, रेणु, शृण,
कषट, गीकर, मुसल, मुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, लोर, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, नि-
धान, निर्वास, जम्भ, वृत्त, पुस्त, वृस्त, ल्यङित, शङ्क, निगड, खन, मधु, मूल, मूलक, स्थूल,
गराव, नाल, वप, विमान, मुख, प्रपीथ, गृन, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क,
नाट, मस्तक, यलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अयुध, अङ्गुश, तिमिर,
आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुन, वसन्त, तडाग, पिटक, धिटङ्क, विडङ्क, पिण्याक, माप, कोश,
फनक, द्विन, देवत, पिनाक, समर, स्याण, अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चपान,
व्यगड, दर, विटप, रण, धन, मङ्गल, हस्त, आर्द्र, हन, मूत्र, ताण्डव, गाण्डोय, मण्डप,
पटङ्क, संध, योध, पाथ्य, गरीर, देह, फन, छन, पुर, राष्ट्र, विम्व, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल,
कुक्कुट, कुडप, ककुट, ग्वण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, मध्य, घाल, काल,
वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, सेह, स्तन, स्तेन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक,
छत्र, क्षत्र, पथित्र, योयन, मालक, कनह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण,
भवन, अरण्य, पुनिन, हल, दृढ आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लामग, तमाल, लोह, दण्डक,
शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सदस, ओदन, प्रवाल,
शकट, अपराध्या, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक, इत्यर्धर्चादिः ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्वः । अर्धर्वम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्डं पीयूषं, देहः, अङ्कुशः, कलशः, इत्यादि ॥

* जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनस्यन्तरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

एकोप्यर्था वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥

* अस्मदेो द्वयोश्च । १ । २ । ५९ ॥

एकत्वे द्वित्वे च विवर्तितेऽस्मदेो बहुवचनं वा स्यात् । वयं द्रूमः । यत्नेऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ यदुरहं ब्रवीमि ॥

* फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

* तिष्यपुनर्वस्योर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशालानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणविकाः ॥

* स नपुंसकम् । २ । ४ । १० ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परबल्लिङ्गापवादः । पञ्चग-
यम् । दन्तोष्टम् ॥ अकारान्तोत्तरपदेो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ ॥ पञ्चमूलः ॥
आवन्तो वा ॥ पञ्चषट्ठी । पञ्चषट्ठम् ॥ अनो नतोपश्च वा च द्विगुः
स्त्रियाम् ॥ ॥ पञ्चतर्ता । पञ्चतत्तम् ॥ पात्राद्यन्तस्य न ॥ ॥ पञ्चपात्रम् ।
त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ पुण्यमुद्रिनाध्यामहः क्लीबतेष्टा ॥ ॥ पुण्याहम् । सुदि-
नाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः प-
थशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् ।
कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । प्रतिपन्थाः ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ ॥
शृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

* तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* संज्ञायां कन्योशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥

कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरद्वेजोत्पचायाः कन्याया.
संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । संज्ञायां
किम् । वीरणकन्या । उशीनरेषु किम् । दातिकन्या ॥

* उपक्षोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोऽपज्ञायमानोपक्रममाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्दुपज्ञं ग्रन्थः । नन्द्ोपक्रमं द्वाणाः ॥

* छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इतूणांछाया इतुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इतुच्छायानिवादिन्य इति तु आसमन्तात्रिणादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

* सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्येवेष्यते ॥ ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो ह्यत्र रत्तःपिशाचादीनाह । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् ॥

* अशाला च । २ । ४ । २४ ॥

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला क्रिम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥

* विभाषा सेनासुराच्छायाशालनिगानाम् । २ । ४ । २५ ॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषेनञ् कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेना राजा । असेना । परमसेना ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

* शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिक्रम्य विशिष्य समासो ज्ञातः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥

* अनेकमन्यपदार्थं । २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्तमानं वा समर्थ्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थं बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्सुदकं यं प्राप्सोदको ग्रामः । ऊढरथोनृवान् । उपहृतपशू रूढः । उद्धृतौदना

स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ प्रपतितपर्णः । प्रपर्णः ॥ नजोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ अविद्यमानपुत्रः । अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रति रूपकमव्ययम् । अस्तिहीरा गौः ॥

* स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम्पूरणी-
प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्राअसृगोअसृदत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र के चित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घात-
न्वीजङ्गुः । तन्वीदीर्घाजङ्गुः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदश-
ब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्वुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेण चित्राजरद्वुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वुर्वीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरुभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्या माता कल्याणी माता । स्त्रियां किम् । क-
ल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु ॥

* अप्परणीप्रमाणयोः । ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्यस्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां राज्ञीणां ताः कल्याणीपञ्चमा राज्ञयः । स्त्री प्रमाणं यस्य स स्त्री प्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्यप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । राज्ञिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ॥

* नद्युतश्च । ५ । ४ । १५३ ॥

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कस्यात् । पुंवद्भावः ॥

* केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

* न कपि । ७ । ४ । १४ ॥

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयव-
भेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् ।
कल्याणं प्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा ।
स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला ।
तनया । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां
तु दृढा भक्तिः ॥

* तसिलादिष्वाकृत्यसुचः । ६ । ३ ३५ ॥

तसिलादिषु आकृत्यसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिणमं कर्त-
व्यम् अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । जतसौ । तरप्तमपौ । चरटजातीयरौ ।
कल्पपदेशीयरौ । रूपप्राशपौ । याल् । तिल्यनौ । बह्वीषु बहुत्र । बहुतः ।
दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । चरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बा-
धते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्या । दर्शनीयदेशीया ।
दर्शनीयरूपा । दर्शनीयप्राशा । बहुथा । प्रशस्ता वृत्ती वृत्तिः । अजाभ्यो
हिता अजथ्या ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बह्वीभ्योदेहि
बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥ शुक्लाया
भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः क्ष-
तार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ भस्याठे तद्धिते ॥ * ॥ हस्तिनीनां स-
सूहो हास्तिकम् । अठे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ठगिति ठोऽत्र गृह्यते ।
अग्नेठगिति ठकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सप-
त्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपयोयात्सपत्नशब्दाच्चाङ्गैरवादित्वात् ङीन्त्येनः । समानः
पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो
द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवा-
द्यण् । सपत्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तर-
पदलक्षणो एव न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्सापत्यः ॥ ठक्क-
सोश्च ॥ * ॥ भवत्याकात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकपेकतद्धिते

चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेण गतार्थ-
त्वात् । सर्वकाभ्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि ।
पूर्वस्यैवेदम् भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका ।
सर्वाः ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु † ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम् ।
मृग्याः पदम् मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥

* क्यङ्मानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ॥

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येता-
यते । स्वभिन्नां कां चिद्वर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियां
मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥

* न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्विका-
यते । मद्विकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुधहणम् ॥ * ॥ नेह । पा-
काभार्या यस्य स पाकभार्यः ॥

* संज्ञापूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ ॥

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियः
पुंसि च संज्ञाभूतोयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाश

* वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे । ६ । ३ । ३९ ॥

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री
न पुंवत् । सौम्रीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य
किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन
किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्या यस्य स काषायकन्यः । वि-
कारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोप-
धानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥

* स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम्
पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सु-
शमानिनी ॥

* जातिश्च । ६ । ३ । ४१ ॥

† कुक्कुटी, मृगी, काकी, अण्ड, पद, शाव, भूकुं, भुकुटी, इति कुक्कुट्यादि एण्डा-
दिश्च ॥

जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः ।
लौचस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याठ इति
तु भवत्येव ॥

* संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

संख्येयार्यथा संख्ययाव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे
ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति व-
ह्यमाणो डच् ॥

* ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्विति । आनञ्चविंशाः । विंशतेरासन्ना
इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ।
द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥

* दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्त-
रालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहाणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्याश्च कौबेर्याश्चा-
न्तरालं दिक् ॥

* तच्च तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

समस्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं
प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं
विषयविशेषो लभ्यते ॥

* अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ॥

दीर्घ इत्यनुवर्तते । इच्चि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ।
इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्व-
मव्ययत्वं च । केशेषुकेशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डै-
श्च प्रवृत्त्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥

* आर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्विते । अवादेशः । बाहूबाह्वि । ओरो-
र्भाति वक्तव्य गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वाय-
म्भुवमित्यादिसिद्धम् । सरूपेइति किम् । हलेन मुशलेन ॥

* तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥

* वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ॥

बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा
आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥

* प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ॥

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहाम्नात्याय ॥
अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ सगवे सवत्साय सहलाय ॥

* बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माद्बुच् स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात्किम् ।
उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ * ॥
निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽहुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः ॥

* बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३ ॥

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसकथ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे
सकथ्यनी यस्य स दीर्घसकथ्यः । जलजाती । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसकथ्य
शकटम् । स्थूलान्ता वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥

* अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं
दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुले-
रित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

* द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः । ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्यां मूर्धः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ नेतुर्नेत्रजे अप्
वक्तव्यः ॥ * ॥ मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥

* अन्तर्बहिभ्यां च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽप्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

* अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । ५ । ४ । ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूल-
पक्षात् ॥

* पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्यात्रिमितात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । अचामयनम् अगय-
नम् । अणगयनादिभ्य इति निपातनात् शात्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्या-
ख्यातं भाष्ये । अस्यूलात्किम् । स्यूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ * ॥
खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते ॥ ॥ खरणसः । खरणसः ॥

* उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११६ ॥

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । अ-
संज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति
सूत्रं तद्वङ्क्त्वा भाष्यकार आह ॥

* उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥

उपसर्गस्यात्रिमितात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणमः ॥ वेशो
वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिकास्य विग्रः ॥ ख्यश्च ॥ * ॥ विख्यः । कथं तर्हि
विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥

* सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः । ५ ।

। १२० ॥

एते बहुव्रीहयोऽच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः ।
शोभनं श्वोस्य सुश्वः । शोभनं दिवास्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारि-
कुक्षतः । चतस्रोस्रयोस्य चतुरस्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः ।
प्राष्टो गौः । तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

* नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥

अच स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थ्यः । असक्थियः । एवं दुःसुभ्याम् ।
शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

* नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥

नज्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः ।
सुमेधाः ॥

* धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ॥

केवलात्पूर्वपदात्परो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मो ।
केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वश-
ब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्यध-

मैत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मैत्यपि साध्येव ।
निवृत्तिधर्मा अनुवृत्तिधर्मैत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते ॥

* जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ॥

जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो ज
म्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता अस्मेति
वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥

* दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ॥

दक्षिणे इमं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥

* इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुश-
लामुशलि ॥

* द्विदण्डादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ॥

तादर्थ्यं चतुर्थ्येण । एषां सिद्धयर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ य-
स्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्ड प्रहरणम् । द्विमुशलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥

* प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः । ५ । ४ । १२९ ॥

आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य
प्रजुः । संजुः ॥

* ऊर्ध्वादिभाषा । ५ । ४ । १३० ॥

ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः ॥

* धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥

* वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ॥

शतधन्वा । शतधनुः ॥

* जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥

* लोपो व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ ॥

† द्विदण्ड, द्विमुशलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति
उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि,
द्वौषपदि, आठपपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि, इति द्विदण्डयादिः ॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जायाऽस्य युवजानि ॥

* गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ॥

एभ्यो गन्धस्य इकारोन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह । शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

* अन्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥

सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धोगन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥

* उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥

पदस्येव गन्धोऽस्य पदगन्धिः ॥

* पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः † । ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्वहुव्रीहौ । स्यानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

* कुम्भपदीषु ‡ च । ५ । ४ । १३९ ॥

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥

* संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

* वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसिक्रिम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

* स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥

† हस्तिन्, कुट्टाल, अश्व, कशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, ॥ इति हस्त्यादिः ॥

‡ कुम्भपदी, एकपदी, जालपदी, मुनिपदी, शूलपदी, गुणपदी, शतपदी, सूत्रपदी, गोधापदी, कलशोपदी, विपदी, द्विपदी, त्रिपदी, षट्पदी, दासीपदी, तृणपदी, शितपदी, विष्णुपदी, सुपदी, निष्पदी, आर्द्रपदी, कुण्ठिपदी, कृष्णपदी, शुचिपदी, दोषीपदी, दुपदी, सूकरपदी, शकृत्पदी, अष्टापदी, स्थूणापदी, आपदी, सूचीपदी, इति कुम्भपद्यादिः ॥

दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ । अयोदती फलदती । संज्ञायां
किम् । समदन्ती ॥

* विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ॥

दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥

* अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुङ्कुलायदन् । कुङ्कुलायदन्तः ॥

* ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥

अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥

* त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ॥

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोन्यः ॥

* उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥

* पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

* सुहृदृहृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्वावो निपात्यते सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र
सुहृदयः । दुर्हृदयः ॥

* उरःप्रभृतिभ्यः † कप् । ५ । ४ । १५१ ॥

व्यठोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् । अनङ्गान् । पयः । नौः ।
लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभा-
षेति विकल्पे न कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ अर्थान्नजः ॥ ॥ अनर्थकम् ।
नजः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् ॥

* इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ॥

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनापि तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति ॥ ॥ बहुवाग्निका । स्त्रियां किम् ॥ बहुदण्डी । बहुद-
ण्डिको ग्रामः ॥

* शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ॥

† उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनङ्गान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि,
अर्थान्नजः. इत्यरःप्रभृतयः ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः ।
महायशः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषा-
धिकारस्यात्किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दो-
ऽयद्वयपरः ॥

* आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ॥

कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे
बहुमालः ॥

* न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ॥

शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वेदेवः ॥

* ईयसश्च । ५ । ४ । १५६ ।

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वत्वे प्राप्ते ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्निति वाच्यम् ॥ * ॥ बहूयः श्रेयस्योस्य बहुश्रे-
यसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥

* वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ॥

पूजितेर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य
प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकृद्यदण्योरित्यतः प्रागे-
वेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

* नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः ।
बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ब्रह्मो न । स्वाङ्गे
किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

* निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १६० ॥

कबभावोन्न निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्लुट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका ।
निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः नव इत्यर्थः ॥

* सप्रमी विशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

सप्रम्यन्तां विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव
ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥
सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोनयोः समासे संख्या पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ * ॥
द्वयः ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादिश ॥

वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ गड्वादेः परा सप्तमी ॥ * ॥ गडु-
कण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥

* निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा
निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् ।
कृतकटः । पीतोदकः ॥

* बाहिताग्न्यादिषु † । २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे नि-
ष्ठासप्तम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

* चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरे-
तरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः ।
अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः
समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिन्नामठ गां चानयेत्यन्वा-
चये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखादिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्हे
तृपोतृनेष्टोद्धारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु हेतापोतानेष्टोद्घातारः ॥

* राजदन्तादिषु ‡ परम् । २ । २ । ३९ ।

एषु पूर्वप्रयोगाहे परं स्यात् । दन्तानां राजा । राजदन्तः ॥ धर्मादिष्व-
नियमः ॥ * ॥ अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । दम्पती जम्पती ज्ञायापती । जाया-
शब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोयम् ॥

† आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्वश्रुः, तेलपीतः, दूतपीतः, ऊढभार्यः, ग-
तार्थः, आकृतिगणोयम् । तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत, दण्डपाणि, इत्यादि ज्ञेयम् ॥ इत्याहि-
ताग्न्यादिः ॥

‡ राजदन्तः, अग्नेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, सिक्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्जितम्, अ-
वक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोप्तम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, द्रुपदुपलम्, आर-
ग्वायनबन्धकी, चित्ररथवाल्मीकम्, अवन्त्यश्वकम्, शूद्रार्थम्, स्नातकराजानो, विष्वक्नेनार्जु-
नौ, अक्षिभुवम्, दारगवम्, धर्मादिप्रभयम् ॥ अर्थधर्मा, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थ-
कामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपूलासम्, पूलासककरण्डम्, स्थूल-
पूलासम्, स्थूलपूलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यादम्पती, जम्पती,
जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्वश्रु, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणो,
आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धौ, वृद्धिगुणौ, आकृतिगणोयं राजदन्तादिः ॥

* द्वन्द्वे धि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमःशेषे ॥ * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥

* अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी ॥

* अल्पाक्षरम् । २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ हेमन्तशि-
शिवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ ल-
घ्वक्षरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितं च ॥ * ॥ तापसपर्वतौ ॥ घ-
र्षाणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ * ॥
युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

* द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । प्राणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिका-
खारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थे प्रकरणम् । प्राण्यङ्गा-
दीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

* अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थण्डिले लुङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

* अध्वर्युऋतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥

यजुर्वेदे विहितो यः ऋतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ।
अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युऋतुः किम् । इषुवजौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं
किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥

* अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् ॥

* जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु ।
विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जाति-
प्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविषयज्ञायां तु । बदरामलकानि ॥

* विशिष्टलिङ्गे नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत् स्यात् । उ-
द्यश्च दरावती च उद्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरु-
क्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः ।
अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

* क्षुद्रजन्तवः † । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिलश्च । आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः ॥

* येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥

एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्या-
द्विभाषा वृत्तमृगेति प्राप्त चकारेण बाध्यते ॥

* शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तत्तायस्कारम् । पात्रादुहिष्कृतानां
तु चण्डालमृतपाः ॥

* गवाश्वप्रभृतीनि च ‡ । २ । ४ । ११ ॥

यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥

* विभाषा वृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो-
त्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

वृत्तादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृत्तादौ
विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लतन्ययोधम् । प्लतन्ययोधाः । रूष्टपतम् । रूष्टपताः ।
कुशकाशम् । कुशकाशाः । ब्रीहियवम् । ब्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोम-
हिषम् । गोमहिषाः । शुक्रबकम् । शुक्रबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् ।
पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिलुद्रजन्तुधान्य-
तृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ * ॥ बदराणि चामलकानि च
बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वा-

† क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसूतो येषां के चिदानकुलावधि ॥

‡ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकिरा-
तम्, पुत्रपोत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रच्छदम्,
शाटीपट्टिकम्, उद्धखरम्, उद्धशशम्, मूत्रशक्तम्, मूत्रपुरीषम्, यकन्मेदः, मांसशोणितम्,
दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणालपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्,
भागवतीभागवतम्, एतेगवाश्वप्रभृतयः ॥

रोहो । मूलन्ययोधौ । इत्यादि । विभाषावृत्तेतिसूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेना-
ङ्गत्वाच्चित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु
अहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तर-
मित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-
श्ववडवाविति स्यात् ॥

* विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतो-
ष्णौ । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां
यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचि-
नामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । तन्दक-
पाञ्चजन्यौ । इह पात्तिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

* न दधिपयआदीनि† । २ । ४ । १४ ॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिणी । निपातनाद्धीर्घः ।
ऋक्तामे । घाङ्मनसे ॥

* अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ॥

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥

* विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो
वा स्यात् । उपदशम् । दन्तोष्ठम् । उपदशाः । दन्तोष्ठाः ॥

* आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥

विद्यायोनिर्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । हो-
तापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो
मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥

* देवताद्वन्द्वे च । ६ । ३ । २६ ॥

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥
अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्यपरिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्म-

† दधिपयसी, रूर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्वर्यौ, स्कन्दविशाखौ,
परिव्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिणी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी,
उलूखलमुसले, आद्यवसाने, अक्षामेधे, ऋक्तामे, घाङ्मनसे, इति दधिपयआदयः ॥

प्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके
प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

* ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ॥

देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥

* अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अ-
ग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

* इदृद्धौ । ६ । ३ । २८ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे आनेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्न्यामस्तौ देवता अ-
स्य अग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य अग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे
चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्-म त्वं च बाधित्वा इः । वृद्धौ
किम् । आनेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ त्रिण्यौ न ॥ * ॥
अग्न्यावैष्णवम् ॥

* दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाक्षामा ॥

* दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥

दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य सत्त्वं माभू-
दित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि
दृष्टानुबन्धिः ॥ ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिमित्यत्र पदकारा
विसर्गं पठन्ति ॥

* उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥

उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥

* मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥

मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

* द्वन्द्वाचुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वादृच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्व-
चम् । त्वक्सजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । कुत्रोपानहम् । समाहारे
किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

सख्यपाणाश्च । रामौ । राक्षः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ * ॥
सक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥

* वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्योः कृतं वैरूप्यं
स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना
किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृतं किम् ।
गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

* स्त्रीपुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ
च गर्गीः । अस्त्रियादित्यनुवर्तमाने यज्जोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायण-
श्च दाक्षी ॥

* पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हं-
सश्च हंसौ ॥

* भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

* नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥

अल्लीवेन सहोक्तौ ल्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव वि-
शेषश्चेत् । शुक्लः पठः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम् । तानीमानि
शुक्लानि ॥

* पिता माता । १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । माता-
पितरौ वा ॥

* श्वशुरः श्वश्रू । १ । २ । ७१ ॥

श्वश्रू सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रू-
श्च श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ ॥

* त्यदादीनि † सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्य-
दादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ ॥ पूर्व-

† त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

शेषोपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ ॥ स च यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुंन-
पुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ * ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च य-
ज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च
ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुक्कुटमयूर्याविमै । म
यूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्द्धपिष्यन्त्यौ ते ॥

* ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इ-
माः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु
किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ अनेकशक्रेष्विति वा-
च्यम् ॥ * ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेनेकसुबन्ताभावाद्बुद्धे
न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च
न । पन्यानौ । पन्यान इत्यादौ समासान्तो न ॥

॥ इत्येकशेषः ॥

कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृ-
त्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनि-
ष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः
राजन्अस्यपुरुषसुइत्यविग्रहो नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहो वा । समासश्च-
तुर्विध इति प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधिकारबहि-
र्भूतानामपि सह सुपेतिविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरप-
दार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्या-
द्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्या-
दिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकप-
दत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्यो रेव तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किं च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥

सुपां सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धा-
तुना । कटप्रः । अजस्रम् । तिङां तिङा । पिबतखादता । खादतमोदता
तिङां सुपा । कृतविचक्षणोति यस्यां क्रियायां सा कृतविचक्षणा । एही-
डादयोन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

* चतुर्विंशतिः पथामानन्ते । ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनन्ते इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ प्रत्ययोऽन्तावयवः । अनन्ते या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्दुर्चः । अनृचबहूचावध्येतर्येव । नेह । अ-
र्दुत्साम । बहुक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विम-
लापं सरः ॥

* ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ६७ ॥

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽपस्य ईत्
स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समी-
। समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृत-
समासान्तग्रहणाच्चेह । स्वप् स्वपी ॥ अवर्णान्ताद्वा ॥ * ॥ प्रेपम् । परेपम् ।
प्रापम् । परापम् ॥

* ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ६८ ॥

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अनन्ते तु
अन्तधूः दृढधूरतः । सखिपथो रम्यपथो देशः ॥

* अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ ॥

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् ॥ कृष्णोदक्याण्डसंख्यापूर्वाया भूमेर-
जिष्यते ॥ * ॥ कृष्णभूमः । उदभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासाद् ॥ संख्या-
यानदीगोदावरीभ्यां च ॥ * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरी । अजिति यो ग
विभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥

* अक्षोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्षोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥

* अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक्त्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदा-
रगवोर्वर्षीवपदप्रीवनक्तन्दिवराचिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्चयसपुरुषायुष-
क्षायुष्यायुष्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयोबहुव्रीहयः । अविद्यमा-
नानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ च्युपाभ्यां चतुरोजिष्यते ॥ * ॥
त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वः । स्त्रीपुंसौ ।

धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवम् । द्वाश-
श्च गावश्च दारगवम् । उरू च अष्टीवन्तौ च उर्वष्टीवम् । निपातनाट्टि-
लोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्त-
न्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि
च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां वृद्धौ निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः ।
सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरसः पङ्कजम् । निश्चितं
श्रेयो निश्श्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निश्श्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायु-
षम् । ततो द्विगु । द्वायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो वृद्धः । ऋग्यजुषम् ।
ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोत्तः । महोत्तः । वृद्धोत्तः । शुनःसमीपम् उप-
शुनम् । टिलोपाभावः सन्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठेश्वा गोष्ठश्वः ॥

* ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ॥

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पत्न्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पत्न्यवर्चसम् ॥

* अवसमन्थेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ॥

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्थयतीत्यन्थं पचाद्वच् । अन्थं तमः
अन्थतमसम् ॥

* श्वसो वसीयश्श्रेयसः । ५ । ४ । ८० ॥

वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वसुशब्द उत्तरपदार्थ-
प्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वावसीयसम् ।
श्वः श्रेयसं ते भूयात् ॥

* अन्ववतप्पाद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

* प्रतेरुरसः सप्रमौस्थात् । ५ । ४ । ८२ ॥

उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

* अनुगवज्जायामे । ५ । ४ । ८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इतिसमासः ॥

* द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ॥

अच् प्रत्ययर्षिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्वि-
गुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती
त्रिस्तावती रज्जुः ॥

* उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥

* न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥ स्वति-
भ्यामेव ॥ * ॥ नेह । परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः ।
बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वसः ॥

* किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा
किंराजा । किंसखा । किंगौ । क्षेपे किम् । किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

* नजस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ॥

समासान्ता न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् ॥

* पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ॥

नजपूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्याः । तत्पुरुषादित्येव ।
अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

॥ इति समासान्ताः ॥

* अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ ॥

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥

* पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः † । ६ । ३ । २ ॥

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरा-
र्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदेकिम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥ ब्राह्मणाच्छंसि
न उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि
तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसं-
ख्यानादेव ॥

* ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ॥

ओजसाकृतमित्यादि ॥ अजस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजसाकृतम् ।
ऋग्वेदेन कृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति च ॥ * ॥ यस्यायजः पुमान्
स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥

† स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीतिसूत्रपठित एव स्तोकादिः ।

* मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ॥

मनसागुप्ता ॥

* आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ॥

मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलस्य मनसाज्ञायी ॥

* आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ † ॥

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोधः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ॥

* वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ॥

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

* परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

* हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥

* गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥

आभ्यां स्थिरस्य सप्तमः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्रगवीति वचनाद्देवाऽलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ हृद्व्युभ्यां च ॥ * ॥ हृदिस्थक् । दिविस्थक् ॥

* कारनान्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्णापणम् । दृषदिमापकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाभ्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनान्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्वेयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः ॥

* मध्याद्गुरौ । ६ । ३ । ११ ॥

मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तेगुरुः ॥

* अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥

† आत्मनश्च पूरण इति विशिष्टं सूत्रं काशिकाकृत्यपाठः ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिशः । मस्तक-
ः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

* बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तोति किम् ।
प्रिबन्धः ॥

* तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥

स्तम्बरमः । स्तम्बरमः । कर्णेजपः । कर्णेजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः ॥

* प्रावृट्शरत्कालदिवं जे । ६ । ३ । १५ ॥

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥

* विभाषा वर्षेवरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ॥

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षेजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः ।
रजः । वरेजः । वरजः ॥

* घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥

सप्तम्या विभाषाऽलुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतरे ।
तमे । काल । पूर्वाह्नेकाले । पूर्वाह्नेकाले । तन । पूर्वाह्नेतने । पूर्वाह्नेतने ॥

* शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥

खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ।
लद दित्वेव । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्तुषु ॥ * ॥ अप्सु योनित्य-
स्य सोप्सुयोनिः । अप्सु भवोप्सव्यः । अप्सुप्रन्तावाज्यभागौ ॥

* नेन्त्सिद्धबधातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥

इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् । स्यण्डिलशायी । साङ्गाशयसिद्धः । चक्रबद्धः ॥

* स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥

सप्तम्या अलुक् । समस्यः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्टः ॥

* षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ॥

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ वाग्दिक्यश्यद्वो युक्ति-
दण्डहरेषु ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणा-
ऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च ॥ * ॥ अमुष्यापत्यम् आमुष्यायणः । नडा-
दित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्गुञ् ।
एवमामुष्यकुलिका ॥ देवानांप्रिय इति च मूर्ख ॥ * ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥

शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च
दासे ॥ * ॥ दिवोदासः ॥

* पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ॥

पृष्ठाः पुत्रे परेऽलुवा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः । निन्दाय
किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

* ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥

विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्पृष्ठा अलुक् । होतुरन्तेवासी ।
होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्तर-
षदयहणम् ॥ * ॥ नेह । होतृधनम् ॥

* विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥

ऋदन्तात्पृष्ठा अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः ॥

* मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा ।
पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पते तु ॥

* मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।
असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

॥ इत्यलुक्समासः ॥

* घट्टरूपकल्पचेलङ्गुवगोचमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्काद्वो डी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद्घट्टरूपकल्पप्रत्ययेषु
परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा ।
ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ।
ब्रजः पचाद्वचि वच्यादेशगुणयोरभावोपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्ति-
विषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ड्यः किम् ।
दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

* नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ॥

अद्यन्तनद्या ह्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धु-
तरा । ब्रह्मबन्धुतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा ॥ ह्रस्वद्वया न ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ॥

* उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विदुत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीत-
ेत्यप्सुदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥

* हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५० ॥

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्यप्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् ।
हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्यग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव-
ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

* वा शोकष्यज्जरोगेषु । ६ । ३ । ५१ ॥

हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्दम् । सौहृदयम् । हृद्रोगः । हृदय-
रोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दाप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

* पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६ । ६ । ५२ ॥

एतत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामज-
तीति पदाजिः । पदातिः । अज्यातिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो
निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥

* पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।
अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पादम् ! पादार्थाभ्यां चेति यत् ॥ इके चरता-
वुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्टन् ॥

* हिमकापिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥

पट्टिमम् । पत्कापी । पट्टितिः ॥

* ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ॥

ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादस्यादमित्यर्थः ।
ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

* वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥

पादस्य पत् । पट्टेणः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः ।
शब्दशब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

* उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ॥

उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरोदः ॥

* पेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेषंपिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः । समुद्रे तु पूर्वण
सिद्धम् ॥

* एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्यालौ । पूरयितव्येति
किम् । उदकपर्वतः ॥

* मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥

उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः ॥

* इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः ।
इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजा-
र्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति
वाच्यम् ॥ * ॥ श्रीमदः । भूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ अभ्रकुंसादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति
व्याख्यान्तरम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसे भाषणं शोभा वा यस्य सः
स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥

* एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे । एकस्या आगतम् एकरूप्यम् ।
एकक्षीरम् ॥

* ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ॥

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥

* त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥

त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रो-
हिणीत्वम् ॥

* ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥

* संप्रसारणस्य । ६ । ३ । १३६ ॥

संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धी-
पुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये धानु-

असर्जने नेति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमाच्चेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥

* बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धु-
रस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः
कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातृजमातृकमातृषु
वा ॥ * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः ।
कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्यादेव
निपातनान्मातृशब्दस्य मातृजादेशः कविकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह ।
कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्री-
हिस्वरं बाधते ॥

* इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः
स्यात् । इष्टकचितम् । पक्षेष्टकचितम् । इपीकतूलम् । मुञ्जेपीकतूलम् । माल-
भारी । उत्पलमालभारी ॥

* कारे सत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ७० ॥

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्ध्व्यायाम् ॥ * ॥ धेनुम्भ्व्या ॥ लोकस्य पृणे ॥ * ॥ लो-
कस्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥ अनभ्या-
शमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ आष्टाग्न्योरित्ये ॥ * ॥ आष्टमिन्यः ।
अग्निमिन्यः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिल-
गिलः ॥ गिलगिले च ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥
उष्णङ्कुरणम् । भद्रङ्कुरणम् ॥

* रात्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ॥

रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमदं सूत्रम् ।
खिति तु । अखिद्विपदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः ॥

* सहस्य सः संज्ञायाम् । ३ । ६ । ७८ ॥

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञार्या किम् । सहयुध्या ॥

* ग्रन्थान्ताऽधिके च । ६ । ३ । ७९ ॥

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषप्रधीति ।
सद्वोणा खारी ॥

* द्वितीये चानुपाख्ये । ६ । ३ । ८० ॥

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी सा
क्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ॥

* समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । ६ । ३ । ८४ ॥

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु
सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्वत् ।
अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति
योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति का-
शिका । अथ वा सहशब्दः सदृशवचनोस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा ।
तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥

* ज्योतिर्जनपदराचिनाभिनामगोचरूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।
६ । ३ । ८५ ॥

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि ।

* चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने ।
चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्म-
चारी । समानः सः सब्रह्मचारी ॥

* तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ॥

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थः ।
एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

* विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ ॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥

* दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥

सदृक् । सदृशः ॥ दृक्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ॥

* इदंकिमोरीशकी । ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् ।
कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ॥ दृक्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृक्षः । कीदृक्षः ।

आ सर्वनाम्नः । दृक् च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृजः । दीर्घः ।
मत्वोत्वे । अमूदृशः । अमूदृक् । अमूदृजः ॥

* समासेङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ॥

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे
किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥

* भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ॥

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । अस-
मासे तु । भीरोः स्थानम् ॥

* ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।
समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥

* सुषामादिषु च† । ८ । ३ । ८८ ।

सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ॥

* एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८९ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्यम् । संज्ञायां किम् ।
शृयसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

* नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । ९०० ॥

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः ।
अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोयम्‡ ॥

* अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशस्यास्थितोत्सुकोतिकारक-
रागच्छेषु । ६ । ३ । ९६ ॥

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।
अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्य-
दीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः । अन्याशीः । कारके क्ते
च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।
गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥

† सुषामा, निःषामा, दुःषामा, सुषेधः, निषेधः, दुःषेधः, सुषन्धिः, निषन्धिः, दुःषन्धिः,
हुष्ठु, दुष्ठु, गौरिषक्यः संज्ञायाम्, प्रतिष्ठाका, जलापाहम्, नौषेचनम्, तुन्दुभिषेवणम्,
एतिसंज्ञायामगात्, “हरिषेणः,” नक्षत्राद्वा, “हरिषोषेणः,” आकृतिगणोयं सुषामादिः ॥

‡ एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, एतद्वगसूत्रद्वयमपि कैश्चित् पाणिनीयसूत्रपाठे
पक्षिप्तम् ॥

* अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ॥

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

* कोः कृतत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम्
कूट्टो राजा ॥ त्रौ च ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः कन्नयः ॥

* रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ॥

कद्वयः । कद्वदः ॥

* तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ॥

कत्तृणम् ॥

* का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ॥

कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥

* ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ॥

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काक्षः ॥

* विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ॥

कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधादि
त्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

* कवं चोष्णो । ६ । ३ । १०७ ॥

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् ।
कदुष्णम् ॥

* पृषोदरादीनि † यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०८ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषद् उदरं
पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च
लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमादुंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढात्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ * ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ।
उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ दुरो दाशनाशदभ्येषूत्वमुत्तरपदादेः ण्विच्

† पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर, इति
पृषोदरादिराकृतिगणः ॥

च ॥ * ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन द-
ध्यते । दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति
दूत्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ आ-
देशः । सदरेधिकरणे डट् । आकृतिगणोयम् ॥

* संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ॥

अधिकारोयम् ॥

* कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रसुवस्वस्तिकस्य ।

६ । ३ । ११५ ॥

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् ।
शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः ।
मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

* नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६ । ३ । ११६ ॥

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मा-
वित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परीनह-
नम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता ।
गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

* वनगिर्यौः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् † । ६ । ३ । ११७ ॥

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥

* वनं पुरगाग्निश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्नेभ्यः । ८ । ४ । ४ ॥

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च
दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो निय-
मार्थः । अग्नेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रका-
वणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् ।
वनस्याग्रे अग्नेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिका-
र्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुका गिरिः ॥

* वले । ६ । ३ । ११८ ॥

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ॥

† कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरग, शारिक, इति कोटरादिः ।

किंशुलुक, शाव, नड, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुक्कुट, इति किंशुलुकादिः ॥

* मत्तौ बहुचोऽनजिरादीनाम् † । ६ । ३ । ११६ ॥

अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बहुचः किम् । त्रीहि-
मती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥

* शरादीनां ‡ च । ६ । ३ । १२० ॥

शरावती ॥

* इको वहेऽपीलोः । ६ । ३ । २१ ॥

दृगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पि-
ण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्लादीनामिति वाच्यम् § ॥ * ॥
दासवहम् ॥

* उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ॥

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्वजन्ते परे न तु मनुष्ये । परीपाकः । परि-
पाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥ ॥

* इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥

दृगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । व्रीकाशः । नीकाशः । इकः किम् ।
प्रकाशः ॥

* अष्टुनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥

* चित्तेः कपि । ६ । ३ । १२७ ॥

एकचितीकः ॥

* नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वानरः ॥

* मित्रे चषौ । ६ । ३ । १३० ॥

विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्रा-

† अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारणडव, चक्रवाक, इत्यजिरादिः ॥

‡ शर, वंशः धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु, इति शरादिः ॥

§ पील्लादिराकृतिगणः ॥

॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रसेवः । प्रसारः । प्रहारः ॥ सादकारयोः कृत्रि-
मे ॥ * ॥ एषोऽस्य प्रासादः । एषोऽस्य प्राकारः कृत्रिम इति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रासादः
प्रकारः ॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ * ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः ॥
बहुलवहगास्यैवायं प्रपञ्चः ॥

कर्णकुन्दरवराहपुच्छपदेषु दीर्घा वाच्यः ॥ † ॥ श्वादन्तः । इत्यादि ॥

* प्रनिरन्तः शरेक्षुप्रक्षाम्कार्ष्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह णात्परत्वात् णत्वम् ॥

* विभाषैषाधिवनस्पतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवनम् । शिरीषवणम् ॥ दृचञ्चञ्भ्यामेव ॥ * ॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ इरिकाभ्यः । प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥

* वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ॥

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहनम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । बहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥

* पानं देशे । ८ । ४ । ९ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्वेशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्यट् ॥

* वा भावकरणयोः । ८ । ४ । १० ॥

पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ गिरिनद्यादीनां § वा ॥ * ॥ गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

* प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्यहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्वक्तो हि नुम् न तूत्तरपदस्य । किं च । ग्रहिण्यन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्यहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु नुन्नादित्वाच्च ॥ युवादेर्न ॥ * ॥

† अभियुक्तोक्तिरियम् ॥

‡ इरिका, मिरिका, तिमिरा, इतिरिकादिराकृतिगणः ॥

§ गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनख, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब तूर्यमान, माषेन, आर्गयन, इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥

युवन, पक्व, इत्यादि युवादिः ॥

रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं
मानयतीति हरिमाणी । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ क्षीरपेण । रम्यविणा ॥

* कुमति च । ८ । ४ । १३ ॥

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥

* पदव्यवायेपि । ८ । ४ । ३८ ॥

पदेन व्यवधानेपि णत्वं न स्यात् । माणकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥
अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥

* कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥

अत्र सुगिनपात्यते । कुस्तुम्बुरुधान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः
किम् । कुतुम्बुरुणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥

* अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ॥

सुगिनपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छ-
न्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव
गच्छन्तीत्यर्थः ॥

* गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥

सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पट्यन्तेस्मिन्देशे स गोभिः सेविता
गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् ।
सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥

* आस्पदं प्रतिष्ठायास् । ६ । १ । १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदा-
पदम् ॥

* आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥

अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म
शोभनम् ॥

* वर्चस्कोऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥

कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्त्रमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यतइति अवस्करः ।
वर्चस्को किम् । अवकरः ॥

* अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥

अपकरोऽन्यः ॥

* विष्करः शकुनिर्विकिरो वा । ६ । १ । १५० ॥

पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकु-
नेरन्यत्रप्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तत्र । भाष्यविरोधात् ॥

* प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्वचि सुट् निपात्यते षत्वं
च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः
कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्यहण-
मुपसर्गस्य प्रत्येयहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥

* प्रक्कणवहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥

हरिश्चन्द्रग्रहणमन्तार्थम् । ऋषीति किम् । प्रक्कणो देशः । हरिश्चन्द्रो
माणवकः ॥

* मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥

मस्करशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् ।
मस्करो ग्राहः । मस्करी समुद्रः ॥

* कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥

ईषत्तीराजस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अज-
स्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

* कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥

कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । के चित्तु कस्कादि-
प्त्रिदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥

* पारस्करप्रभृतीनि † च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥

एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नास्ति । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ तद्गृ-
हतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ ॥ तात्पूर्वं चत्वेन द्वकारो
बोध्यः । तद्गृहतोर्द्वकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति
समुद्रायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ ‡ प्राय-

† पारस्करोदेशे, कारस्करोवृक्षः, रथस्यानदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्किन्धागुहा, तद्गृहतोः
करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रातुम्यतो गविकर्तरि च, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।
इति पारस्करादिराकृतिगणः ॥

‡ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति भाष्यम् ॥

शिवत्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणायम् ॥

॥ इतिसमासाश्रयविधयः ॥

* समर्थानां प्रथमाद्धा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्ये परिलिङ्गित-
त्वम् । कृतसन्धिकार्यमिति यावत् ॥

* प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥

* अश्वपत्यादिभ्यश्च† । ४ । १ । ८४ ॥

एयोऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य एयस्यापवादः ॥

* तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

जिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

* किति च । ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम्
गाणपत्यो मन्त्र इति तु ग्रामादिकमेव ॥

* दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदार्णयः । ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः स्यादणोऽपवादः ।
दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाच्चेति काशिका-
याम् ॥ ॥ याम्यः ॥ पृथिव्याजाजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यजजौ
॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिष्पष्टिलोपो यञ्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकञ्च
॥ * ॥ वाहीकः ॥ स्यान्नेऽकारः ॥ * ॥ अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य
तः ॥ भवार्थे तु लुग्राच्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ लोम्नेऽपत्येषु बहुष्वकारः
॥ * ॥ बाह्वादीजोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औ-
डुलोमिः ॥ गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो
हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥

† अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति,
राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्यपति, सभापति, प्राणपति,
क्षेत्रपति, इत्यश्वपत्यादिः ॥

* उत्सादिभ्योऽञ् † । ४ । १ । ८६ ॥

जौत्सः ॥ अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् ।
शालेयम् ॥ * ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

* स्त्रीपुंसाभ्यां नजस्त्रजौ भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥

धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाच्चजस्त्रजौ स्तः ।
स्त्रैणः । पौंसः । वत्यर्थेन । स्त्री पुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥

* द्विगोर्लुग्नपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् ।
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् ।
पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गखण्डम् ।
अनपत्ये किम् । द्वयौर्भिन्नयोरपत्यं द्वैमिन्निः ॥

* गोत्रेऽलुगचिं । ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवर्तिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात् । गर्गाणां क्वा-
त्त्राः । वृद्धाच्छः ॥

* आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति । ६ । १ । १५१ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्वितेपरे न त्वाकारे । गार्गीयाः ।
प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्ग्योहितं गर्गीयम् । अत्रिकिम् । गर्ग्य आगतं गर्गखण्डम् ॥

* यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ॥

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवर्तिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लु-
वुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुवुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् ततो यून्यण् ग्लौवुकाय-
नः । तस्य च्छात्रोपि ग्लौवुकायनः । अतो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चे न ॥

* पैलादिभ्यश्च † । २ । ५ । ५६ ॥

† उत्स, उदपान, विकिर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, बष्क-
शसे, धेनु, पृथ्वी, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण,
उदस्थान देशे, एषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत् महत्, सत्यत्, कुरु, पञ्चाल,
इन्द्रावसान, उष्णिह, ककुभ, सुवर्ण, देव, ग्रीष्मादच्छन्दसि, इत्युत्सादिः ॥

पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यक्रामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि, औदवजि, औद-
मेघि, औदमस्जि, औदभस्जि, देवस्थानि, पैङ्गलीदायनि, राहलति, भौलिङ्कि, राणि, औद-
न्धि, औदाहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तद्राजाच्छाणः । आकृतिगणोद्यम् ॥ इति
पैलादिः ॥

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्यण तस्मादणो द्व्यच इति फिज् ।
तस्य लुक् पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ ॥ द्व्यज्मगधेत्यणन्त-
दाङ्गशब्दादणो द्व्यच इति फिजो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

* इजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्भुवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति
पञ्चागारस्यापत्यम् अत इज् यजिजोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च ।
प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

* न तौल्वलिभ्यः † । २ । ४ । ६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वण प्राप्तः । तुल्वलः
तत इजि फक् । तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः ॥

* फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ॥

यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य च्छात्राः
कातीयाः कात्यायनीयाः । यास्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यान् तस्यापत्यं युवा
यास्कायनिः । अणो द्व्यच इति फिज् । तस्य च्छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ॥

* तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ॥

षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थोदपत्येयं उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया व्य-
स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः ।
अकृतव्यूहपरिभाषया सावृत्यतिर्भा भूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमु-
पगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थं मा भूत् । वाग्रह-
णाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि । उपगव-
पत्यम् । जातित्वान् ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः ।
पैलः ॥

* अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

† तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमिन्नि, दैवति, वार्कलि, नैकाक,
दैवयज्ञि, दैवमति, चाफट्टकि, बैल्वकि, बैस्वकि, आनुरोहिति, पौष्करसादि, आनुराहति,
आनुति, प्रादोहनि, नैमिन्नि, प्राडाहति, बान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि,
नैमिषि, आसिबन्धकि, पोण्णि, कारेणुपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति, ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

* जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थ्यादि तद्व्यवसंज्ञमेव
स गोत्रसंज्ञम् ॥

* भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थ्यादिर्युवा स्यात् ॥

* वान्यस्मिन्सपिण्डे स्यविरतरे जीवति । ४ । १ । १६५ ॥

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्यविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसं-
ज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपिण्डस्य । तर-
न्निर्देश उभयोस्तत्कारणः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रा-
तरि वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्या वा । स्यविरति किम् ।
स्थानवयोनूने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृते वा गार्ग्य एव ॥ वृद्धस्य
च पूजायामिति वाच्यम् ॥† * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युव-
संज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गा-
र्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ * ॥ गार्ग्यो जात्यः । कुत्सेति
किम् । गार्ग्यायणः ॥

* एको गोत्रे । ४ । १ । ६३ ॥

गोत्रे एक एवाऽपत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः । गार्ग्यः ।
नाडायनः ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वद्वयनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः प्राचामपीति च ।

अतथेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत् तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिज् स्यात् ।
चतुर्थे त्वजीवज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां
मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितृग्रहादीनामपीति मुख्य-
पक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोराणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिजपि स्यात् । चतुर्थे
फागति फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो
निधमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युक्तम् ॥

† वृद्धस्य च यूनश्चेति वार्तिके सूत्रपाठे केचित्प्रक्षिप्ते ॥

* गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यप्रत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ।
गर्गस्य युवाऽपत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥

* अत इञ् । ४ । १ । ६५ ॥

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्पञ्चान्तादिञ् स्यादपत्येऽर्धे । दाक्षिः ॥

* बाह्वादिभ्यश्च† । ४ । १ । ६६ ॥

बाह्विः । औदुलोमिः । आकृतिगणायम् ॥

* सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ॥

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्ब-
नां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

* न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमा-
दैवावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ॥

* गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्रज‡ । ४ । १ । ६८ ॥

* व्रातचफजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

व्रातवाचिभ्यश्चक्रजन्तेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौञ्जा-
यन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वान्नुवच्यते । ब्राधायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्र-
त्वेन जातित्वाब्दीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ॥

* नडादिभ्यः § फक् । ४ । १ । ६९ ॥

† बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपबिन्दु, वृषली, वृकला, वृडा,
अलाका, मूषिका, कुशला, कृगला, ध्रुवका, ध्रुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद, अनुहरद,
देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमि-
तौजसः सलोपश्च, सुधावन्, उदञ्चु, मात्र, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शङ्ख-
लतोदिन्, खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन,
साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्ग, उदक संज्ञायाम्, संभूयोम्भसोः सलोपश्च, आकृतिगणो-
यम् । तेन सात्यकिः, जाड्यः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनविः । इति बाह्वादिः ॥

‡ कुञ्ज, ब्रध, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द-
स्वप्न, इति कुञ्जादिः ॥

§ नड, चर, वक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, शलङ्कं च, सप्तल-
व्राजप्य, तिक, अग्निशर्मन्, वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल,
किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरथौ ब्राह्मण-
आसिष्ठे अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु क्रोष्टं च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिंशपा, अश

गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

* हरितादिभ्योऽजः । ४ । १ । १०० ॥

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेपि साम-
द्वययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः † ॥

* यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति
यलोपो न । गार्धायणः । दाक्षायणः ॥

* शरद्वच्छुनकदर्भाद्वगुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गव-
श्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकायनः । दार्भायणः
आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥

* द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥

एभ्यो गोत्रे फग् वा । द्रोणायणः । द्रोणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।
जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्याम्न्यनन्तरे तूपचारात् ॥

* अनृष्यान्तर्ये बिदादिभ्योऽज् ‡ । ४ । १ । १०४ ॥

एभ्योऽज् गोत्रे ये त्वन्नाऽनृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यज् । बिद-
स्यगोत्रापत्यं वैदः अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादज् । पुत्रस्यापत्यं
यौनः । दौहित्रः ॥

* गर्गादिभ्यो § यज् । ४ । १ । १०५ ॥

लृण, शकट, सुमनस्, सुमत, निमत, ऋच्, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन् हस्तिन्,
पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन् मुकत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध,
अस्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड, इति नडादिः ॥

† अयं गणः पञ्चषष्ट्यधिकशततमे पत्र १६५ द्रष्टव्यः ॥

‡ बिद, ऊर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋष्टिपेशा
ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत, शुनक, धेनु, गोपवन, शिगु, बिन्दु,
भाजक, भाजन, अशवावतान, श्यामोक, श्यामक, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किन्द्रास,
वह्यस्क, अर्क लूष, वध्योग, विष्णु वृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्टिर, निषाद, श-
अलस, मठर, सपाकु, मृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्दृ, परस्त्री, परशु च, इति बिदादिः ।

§ गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति,
चमस, रेभ, अग्निवेश्य, शङ्ख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस्, धनज्जय, वृक्ष, विश्वा-
लसु, जरमाण, लोहित, संशित, बभ्रु, वलु, मण्डु, गण्डु, शङ्ख, लिङ्ग, गुहर्गु, मनु, मङ्गु, अ-
लिगु, जिगीषु, मनु, तन्तु, मनाथी, सृनु, कथक, कृत्यक, ऋक्ष, वृक्ष, तनु, तम्बु, तलुक्ष,

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

* यज्जोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यज्जन्तमजन्तं च तदवयवयोरित्येतेर्नुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गंगाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियः । गार्ग्यः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वेष्ठाः । औत्साः । प्रत्ययायप्रमिदुमिह गोत्रम् । तेनेह न । पैत्राः दौहित्राः ॥

* मधुवम्त्रोत्राह्यणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ॥

गोत्रे यज् । माध्व्या ब्राह्मणः । माध्वोऽन्यः । बाध्व्यः कौशिकः ऋषिः । बाध्वोन्यः । बहुशब्दस्य गंगादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गंगादिपाठफलं तु लाहिनादिकायां यम् । बाध्व्यायणी ॥

* कपिवेधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ॥

गोत्रे यज् स्यात् । काप्यः । वैध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । वैधिः ॥

* वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गंगादौ शिवादौ च पाठा-
व्यञ्जणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

* लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०९ ॥

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीत् । वतण्डो । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायणी । लाहिनादित्वात् ञ्कः । अणि तु वातण्डो । ऋषित्वावृत्त्यमाणः षड् न ॥

* अश्व्यादिभ्यः + णञ् । ४ । १ । ११० ।

तण्ड, वतण्ड, कपि, कत, कुम्भकत, अनडुह, कणथ, शकन, गोकन, अगम्य, कुण्डनी, यज्वन्क, पण्वन्क, अभयजात, त्रिगोत्रित, वृषगण, रतृगण, शण्डन, शणक, क्षुनुक, मुद्रन, मुमन, जम, टगिन, परागर, जतृकर्ण, महित, मन्वित, अगम्य, शर्वरात, पूतिमाप, स्यूर, अरका, ग, राका, पिङ्गल, कृष्ण, गोनन्द, उन्क, तितित, भिवज्, भिष्णज्, भडित, भगिडत, दल्भ, चंकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकल, पिणल, वहटगिन, मुलाभिन, उक्थ, कुटीगु, र्वात गंगादिः ॥

+ अथ अगमन् गङ्ग्य, गूढक, घट, पुट, रोहित, ग्वर्जूर, पिङ्गल, भडित, भगिडन, भ, डित, भगिडत, प्रदृत, रामाट, गोवाकाश, काण, गोनाङ्क, अर्क, स्थन, यन, पाट, चक्र, कुन्, पून, अविष्ठा, वीक्ष, पथिन्द, पथिन्न, गोमिन, उपाम, धूम, धूम, यागिमन्, विश्वानर, कुट, शपानये, जन, जड, ग्वड, दीप्प, अर्ह, केत, विगय, विगल, गिरि, चपन, जुष, टास, वैन्य, पाच, आनुडुय, एमिजात, अर्जुन, मुमनम्, दुर्मनम्, नम, क्षान्त, ध्वन, आत्रय, भारद्वाजे, भारद्वाजाज्ये उक्ता आतव कितव गिव, र्वाटर, इत्यश्व्यादिः ॥

गात्रे । आश्वायनः ॥ पुंसि जाते ॥ ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् ।
जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः ॥

* भर्गान्नैगर्ते । ४ । १ । १११ ॥

गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगर्तेः । भार्गिरन्यः ॥

* शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पते तिकादित्वात् फिञ् ।
गाङ्गायनिः । शुभादित्वाद्भुक् । गाङ्गेयः ॥

* अट्टेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ।

अट्टेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् ग्यात् । ठकोपवादः । यामुनः । नार्मदः ।
चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अट्टेभ्यः किम् । वामवदत्तेयः । नदीत्यादि
किम् । वैन्तेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

* ऋष्यन्धकृष्णिकुरुष्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्यकेभ्यः श्वाफल्कः ।
वृष्णिभ्यः वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु जाह्नादित्वादिञ् । कुरुष्यः
नाकुनः । सारदेवः । इज एवायमपवादो मध्यपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु
ऋत्वाद्भुक् । आत्रेयः ॥

* मातृसंख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । पा-
णमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययसूतत्वेन
सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशार्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौ-
मात्रः । शुभादित्वाद् वैमात्रेयः ॥

* कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥

ठकोपवादोऽण् तत्सन्धियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च ।
अनुठाया एवापत्यमित्यर्थः ॥

† शिष्य, प्रोष्टि प्रोष्टिक, पड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, भ्रम, अर्नाभम्भान,
काहित, मुग्य, सन्धि, मुनि ककुत्स्य, कठोड, कोहड, कट्टपय, कट्टय, राधक, पिञ्जन, ख-
ज्जन, चतण्ड, तृण, कर्ण, लोर, हृद, जलहृद, परिन, पिष्ट, हृत्तय, गोपिका, कपानिका,
पुष्टिलिका, र्वाधिका, मन्त्रिष्टा, वृष्णिक, खज्जार, खज्जान, रंग्य, नेग्य, रिग्य, आनेग्यन,
धिग्रयण, रवण, चर्तनात्, ग्रीवात्, पिष्टक, कलाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जलत्काम, पुंसाहि-
तिका, मुंसाहिका, आर्ष्यश्चेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मसूरकर्ण, खट्टरक, तत्तन, क्वाष्टपेण,
गङ्गा, धियाग, यम्क, नल्य, दुल्य, अयान्यण, तृणकर्ण, पण, भनन्दन, यिरुषान्न, भूमि, दला,
सपली, दुवो नद्याः, त्रिवेणी, त्रिवेणं च । इति शिष्यादिः ॥

* विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाविषु । ४ । १ । ११० ॥

अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गे भारद्वाजः । शोर्ङ्ग-
रन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । के चित्तु शुङ्गेत्यावन्तं पठन्ति तेषां
ठक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ॥

* पीलाया वा । १ । ४ । ११८ ॥

तन्नामिकाणं बाधित्वा द्युच इति ठकि प्राप्तेऽण् विधीयते । पीला-
या अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

* ठक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११६ ॥

चादण् पते इज् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

* स्त्रीभ्यो ठक् । ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यो ठक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात् सौमित्रिः
शिवादित्वात्सापन्नः ॥

* द्युचः । ४ । १ । १२१ ॥

द्युचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् तन्नामिकाऽणोपवाद् । दात्तेयः । पाय
इत्यत्र तु तस्यदमित्यण् ॥

* इतश्चाऽनिजः । ४ । १ । १२२ ॥

इकारान्ताद् द्युचोऽपत्ये ठक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ॥

* शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥

ठक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ॥

* विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ॥

अपत्ये ठक् । वैकर्णयः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौपीतकिः ॥

* भ्रुवो वृक् च । ४ । १ । १२५ ॥

। शुभ्र, विष्ट, पुर, व्रज्यकृत, गतद्वार, गनायन, शनाकाभ, नेत्याभ, विकास, शक्तिणी, कस्त्रिणी, धर्मिणी, टिग, शालूक, अजयस्ति, शकन्धि, विमान्, विधया, शुक्र, विश, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, शायन, वन्धकी, मृकण्डु, विथ, अतिधि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकट्ट, शा-
न्ता, हर, यवष्टु, रिक्, मुनामन्, नन्नगण्यामयोर्वाण्डे, गोधा, कृकनाम, अणीय, प्रवा-
हण, भरत, भग्न, वृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आनीठ, मुदत्र, मुदत्र, मुवत्तम्, मुटाकन,
कटु, तुदय, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्माशिन, परिधि,
वायुदन्त, शकन, शनाया, स्वध्वर, कुवेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गना, ग्यडोन्मता, अगु-
ष्टिन्, जरातन्, शनोर्गिर्गन्, विग, धीज, जीव, ज्यन्, अगमन्, अथ इति शुभादिराकांति-
गणः ॥

चात् ठक् । भ्रावेयः ॥

* प्रवाहणस्य ठे । ७ । ३ । २८ ॥

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ठे परे ।
प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ॥

* तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥

ठान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणे-
यस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । बाह्यतद्वितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण
विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥

* कन्यागयादीनामिन्ङ् । ४ । १ । १२६ ॥

गयामिन्ङादेशः स्यात् ठक् च । कान्यागिनेयः । बान्धकिनेयः ॥

* कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ॥

इनङ्गात् विकल्प्यते ठक् तु नित्यः पूर्वणैव । कैलटिनेयः । कैलटेयः ।
सती भित्तुञ्च कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः तुद्राभ्यो
वेति पते ढक् । कैलटेरः ॥

* हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १९ ॥

हृदादन्ते पूर्वात्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्जिति गिति किति च । हुह-
दोपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः
सक्तुसिन्धवः तेषुभवः साक्तुसैन्धवः ॥

* चटकाया गेरक् । ४ । १ । १२८ ॥

चटकस्येति वाच्यम् ॥ : ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चट-
कस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ . ॥ त-
योरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्वाप् ॥

* गोधाया ढक् । ४ । १ । १२९ ॥

गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पते ठक् । गौधेयः ॥

* आरगुदीचास् । ४ । १ । १३० ॥

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विज्ञानार्थम् । जडस्याप-
त्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

* तुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ॥

+ कन्याणी, सुभगा, ग्रन्थकी, अनुवृष्टि, अनुवृत्ति, जगती, यनी, यदी, ज्येष्ठा कनिष्ठा-
मध्यमा, परस्त्री, इति कन्यागयादिः ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढक् । पक्षे ढक् । काणेः ।
काणेयः । दासेः । दासेयः ॥

* पितृष्वसुश्छण् । ४ । १ । १३२ ॥

अणोपवादः । पितृष्वस्त्रीयः ॥

* ढक् लिपः । ४ । १ । १३३ ॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याद्धक् । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पितृष्वसेयः ॥

* मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

* चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ४ । १ । १३५ ॥

* ढे लोपोऽकृद्वाः । ६ । ४ । १४७ ॥

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कम्-
ण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ॥

* गृष्ट्यादिभ्यश्च † । ४ । १ । १३६ ॥

एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ह्यः । मित्रयोरपत्यम् ।
ऋष्याणि प्राप्ते ढञ् ॥

* केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥

एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते परे ।
इति इयादेशे प्राप्ते ॥

* दागिडनायनहास्तिनायनाथर्वणिऋजैह्वाशिनेयवाशिनायनिभ्रौण-
हत्यधैवत्यसारवैह्वाकमैत्रेयहिरण्ययानि । ६ । ४ । १७४ ॥

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ ॥

* यस्कादिभ्यो ‡ गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥

एभ्योपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ॥

† गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि विप्रि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु इति गृष्ट्यादिः ॥

‡ यस्क, लुह्य, दुह्य, अयः स्यूण, तृणकर्म, सदामत्त, कम्बल, हार, बहिर्घौग, कर्णाटक,
पर्णाटक, पिण्डीजङ्घ, बक, सक्थ, विप्रि, अजवस्ति, कुद्रि, मित्रयु, रत्नोमुख, जङ्घारय-
उल्कास, कटुक, मन्थक, पुष्करसदृ, विप्रपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टु-
माय, शीर्षमाय, खरप, पदक, यर्षुक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, इति
यस्कादिः ॥

* अत्रिभृगुकुत्सवनिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ । ४ । ६५ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥

* बहुच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

बहुचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पनागाराः । युधिष्ठिराः ॥

* न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विद्राक्षन्तर्गणायम् † । गोपवनाः । शैत्रवाः ॥

* तिक्रकितवादिभ्यो ऽद्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिक्रादिभ्यः क्तिन् तस्य लुक् तिक्रकितवाः ॥

* उपक्रादिभ्यो ऽन्यतरन्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे । औपकायनाश्च लाम-
कायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामका-
यनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठनाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठनयः । लमकाः । लमकायनाः ॥

* आगस्त्यर्काण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥

गतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यजश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य
गतिभावस्य यथासंख्यमगस्ति, कुण्डिनच् गतावादिशौ स्तः । अगस्तयः ।
कुण्डिनाः ॥

* राजश्चशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ॥

राज्ञो ज्ञातावेवेति वाच्यम् ॥ ॥

† अयं गणः पञ्चषष्ठ्याधिकगततमं १६५ पत्रे दृष्टव्यः ॥ स च ह्रितादिभ्यः प्रागेव ॥

‡ तिक्रकितवाः, यङ्परभगङ्गीयाः, उपकलमकाः, पककनरकाः, यकनयगुद्रपरिणद्धाः,
उज्जककुभाः, कनङ्कगान्तमुग्याः, उत्तरगलङ्कटाः, कृष्णाजिनकृष्णामुन्दाः, अग्निवेगदशेरकाः,
ह्रित तिक्रकितवादिः ॥

§ उपक, लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठन, कृष्णाजिन, कृष्णामुन्दर, चूडाकर, आडारक, गडुक,
उदङ्क, सुधायुक, अग्रन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, मुपिष्ट, मयूरकर्ण, ग्यराजङ्घ, गलायन, पत-
ञ्जन, पदञ्जन, कण्ठरगि, कुपीतक काशकृत्स्न, निदाघ, कनशाकगठ, दामकृष्ण, कृष्णपिङ्गल,
कर्णक, पणक, जटिनक, र्याधरक जन्तुक, अनुनाम, अनुपद, प्रतिनाम, अपजग्ध, प्रतान,
अनभिहित, कमक दारकय, नेग्याभ, कमन्दक, पिङ्गलक, घर्णक, मयूरकर्ण, मदाघ कयन्त,
कमन्तक, कदामन्त, दामकृष्ण, इति उपकादिः ॥

* ये चाऽभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तादृते परेऽन्यहत्या स्याच तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः ।
जातिगहणाच्छूद्रादाशुत्यत्रो राजनः ॥

* अन् । ६ । ४ । १६९ ॥

अणि अन्यहत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः क्लृप्त-
भावो वा राज्यम् ॥

* संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ॥

उन्नाहत्या स्यादणि परे । चक्रिणोपत्यं चाक्रिणः ॥

* न सपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥

सपूर्वोऽन्यहत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । सपूर्वः किम् । सौत्यनः ।
अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रचर्म-
णोपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ ॥ हितनाम्नोपत्यं
हेतनामः । हेतनामनः ॥

* ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ॥

योगविभागेन कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मः
हविः । ततो जातौ । अपत्ये जातवणि वत्सगण्टिलोपो न स्यात् । वत्स-
गोपत्यं ब्राह्मणः । अनपत्ये किम् । ब्राह्मो अपथिः ॥

* औन्नमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥

अणि टिलोपो निपात्यते । औन्न पदम् । अनपत्ये किम् । उन्नोपत्यम्
औन्नः ॥

* सपूर्वहन्धृतराजामणि । ६ । ४ । १७५ ॥

सपूर्वो योऽन् तस्य हनादेः च भस्यातो लोपोऽणि । औत्थाः । तारणः ।
शोकघ्नः । धृतराजोपत्यं धातराजः । सपूर्वति किम् । सामोऽपत्यं सामनः ।
अणि किम् । तात्तण्यः ॥

* तत्राद् यः । ४ । १ । १३८ ॥

तन्नियः । जातावित्येव । तान्निरन्यः ॥

* कुलात्त्वः । ४ । १ । १३६ ॥

कुलीनः । तदन्तादापि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आकाकुलीनः ॥

* अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्वृजौ । ४ । १ । १४० ॥
कुलादित्येन । पक्षे खः । कुन्यः । कौलेयकः । कुनीनः । पदग्रहणं किम् ।
गुह्युल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुनीनः ॥

* महाकुलादज्खजौ । ४ । १ । १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुनीनः । महा-
॥

* दुष्कुलाद्वृक् । ४ । १ । १४२ ॥

पूर्ववत्पक्षे यः । दौष्कुलेयः । दुष्कुनीनः ॥

* म्यसुण्णः । ४ । १ । १४३ ॥

म्यसीयः ॥

* भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ॥

वाच्यः । अणापवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ॥

* व्यन्त्सपक्षे । ४ । १ । १४५ ॥

भ्रातृव्यन्त् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः
शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ॥

* रेवत्यादिभ्यष्टुक् । ४ । १ । १४६ ॥

* टम्येकः । ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परम्य टम्येकादेशः स्यात् । रेवतिकः ॥

* गोत्रमित्र्याः कुत्सने गा च । ४ । १ । १४७ ॥

गोत्रं या स्त्री तद्गोत्रकाच्छब्दाद् गठकौ स्तः कुत्सायाम् । मामर्थ्यादूनि ।
गार्ग्या अपत्यं गार्गा गार्गिकौ वा जाल्मः । भस्याद्वे तट्टिते इति पुंवद्भावाद्वा-
गर्थशब्दाद् गठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः ॥

* वृद्धाद्वृक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥

सुवीरदेशाद्वाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्रादूनि बहुलं ठक् स्यात्
कुत्सायाम् । भागवित्तेभागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ॥

* फेण्ण च । ४ । १ । १४९ ॥

रेवती, अश्वपानी, मणिपानी, द्वारपानी, वृकवज्जिन, वृकवन्धु, वृकगात्र, दण्डगात्र,
कण्ठगात्र, ककुटाक्ष, चामरगात्र, कुक्षुटाक्ष, इति रेवत्यादिः ॥

फिजन्तात्सौवीरगोत्रापत्ये कः टक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दास्यापत्यं
यामुन्दायनिः । तिकादित्वान् फिज् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामु-
न्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ययत्त्रियेति
लुक् । सौवीरैति किम् । तैकायनिः ॥

* फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ । ४ । १ । १५० ॥

सौवीरेण । नेह यथासंख्यमल्पाक्षरस्य परनिपातान्लिङ्गादिति वृत्तिकारः ।
भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः ।
मैमतायनिः ॥

* कुर्वोद्विभ्यो † गयः । ४ । १ । १५१ ॥

अपत्ये । कैरव्या ब्राह्मणाः । चावदूक्याः ॥ सम्राजः क्षत्रिये ॥ ॥
साम्राज्यः । साम्राजेन्यः ॥

* सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥

गभ्या गयः । गति संज्ञायामिति मय्यपः । हारिषेण्यः । लातण्यः । कारिः
शिल्पी तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

* उदोचामिज् । ४ । १ । १५३ ॥

हारिषेणः । लातणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितान्तु
त्वात् फिजेव । नापितायनिः ॥ तत्सोऽण उपसंख्यानम् ॥ * ॥ तात्तणः ।
पते तातण्यः ॥

* तिकादिभ्यः ‡ फिज् । ४ । १ । १५४ ॥

तैकायनिः ॥

* कौशल्यकर्मार्थाभ्यां च § । ४ । १ । १५५ ॥

१ कुक्, गङ्ग, मधुप अजमार, रथकार, वायदृक्, सम्राजः क्षत्रिये कवि, मति, कापि-
ज्जनादि, वाक्, यामरथ, पित्रमत्, इन्द्रजाली, गजि, वातकि, दामोद्रीपी, गणकारि,
कौंगारि, छुट, शानाका, सुर, पुर, गडका, शुभ, अभ, टर्भ, कौगिनी, येना छन्दसि, गृपेणाय,
अथाचनाय, अथावरय, अथावपुत्र, सत्यङ्कार, वडभीकार, पयिकार, मूढ शक्रन्धु, शङ्कु, गाक,
शाकिन्, शालीन, कर्तृ कर्तृ, इन, पिण्डो, तत्तन्, यामरथस्य कण्वादिवत्स्वरयजम्, इति
कुर्वोद्विः ॥

‡ तिक, कितव, संज्ञा, चाना, शिखा, उरम्, गाटव, सैन्यग्र, यमुन्दा, रुष्य, घाम्य, नीन,
अमित्र, गोकत, कुक्, देवरय, तैतिन, शौरम, कौण्य, भारिकि, भानिकि, मानिकि, चो-
त, चेटयत, गोकपत, छेतयत, ध्यानयत्, चन्दमम्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुषामन्, आरथ्य,
वात्यक म्यन्व, वृष, नामक, उदन्य, यज्ञ, इति तिकादिः ॥

§ कौशल्यग्रष्टे दन्त्यपाटोपांति के चित् ॥

अपत्ये फिञ् । इजोपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ ३ ॥ प्रत्ययसं-
नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यं कौशल्यायनिः । कर्मर-
स्यापत्यं कर्मार्थायणिः ॥ द्वागृपयोरपि ॥ २ ॥ द्वाग्यायनिः । वार्यायणिः ॥

* अणो ह्यचः । ४ । १ । १५६ ॥

अपत्ये फिञ् । इजोपवादः । कार्यायणिः । अण इति किम् । दातायणः ।
ह्यचः किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः ॥ ॥ त्यादायनिः । त्यादः ॥

* उदीचां वृद्धादगोचात् । ४ । १ । १५७ ॥

आम्रगुप्रायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दातिः । अगो-
चात्किम् । औपगविः ॥

* वाकिनादीनां कुरु च । ४ । १ । १५८ ॥

अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥

* पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥

अस्नाद्वा फिञ् मिदृस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुरु विधीयते । गार्गीपु-
त्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥

* प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । ४ । १ । १६० ॥

भुचुकायनिः ॥

* मनोजातावज्यतौ पुक् च । ४ । १ । १६१ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ॥

* जनपदशब्दात्त्रिविधादञ् । ४ । १ । १६२ ॥

जनपदत्रययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेतिसूत्रे निपात-
नाट्टिलोपः । ऐत्वाकः । ऐत्वाकौ ॥ तत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्य-
पत्यवत् ॥ ॥ तद्वा जमायत्ताणस्तद्वाज इत्यन्वर्थसंज्ञामामर्थ्यात् । पञ्चाला-
नां राजा पाञ्चालः ॥ पूरोरण् वक्तव्यः ॥ ॥ पौरवः ॥ पाण्डार्ङ्गण् ॥ ॥ पाण्डः ॥

* सात्वेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६३ ॥

आध्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति ऽपडोपवादः । सात्वेयः । गान्धारः ।
राजन्यपत्यवत् ॥

* ह्यउपगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ॥

वाकिन, गोपे, कार्कश, काक, लङ्का, अर्मिधर्मिणा, मनोपदच इति वाकिनादिः ॥

अजोपवादः । टृच् । आङ् । वाङ् । सौह्रः । मागधः । कालिङ् ।
सौरमसः । तस्य राजन्येष्वम् ॥

* वृद्धेत्कोसलाजादाज् ज्यङ् । ४ । १ । १०१ ॥

वृद्धात् । आम्बुष्यः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजा
म्यापत्यम् अजादयः ॥

* कुरुनादिभ्यो गयः । ४ । १ । १०२ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् ॥

* साल्वावयवप्रत्यययकलकूटाश्मकादिज् । ४ । १ । १०३ ॥

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यययादिभ्यस्त्रिभ्यश्च
इज् । अजोपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यययिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।
राजन्येष्वम् ॥

* ते तद्राजाः ॥ ४ । १ । १०४ ॥

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥

* तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वयेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इत्वाकञ्
पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेव रघोः पाण्डाः
इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च माधव इति समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुध्य-
माना यदुभिः कथं चिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥

* कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १०५ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ कम्बोजादिभ्य ईर्
वक्तव्यम् । ॥ ॥ चोलः । शकः । दृज्जनतणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः
अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोभिर्जन-
येषामित्यर्थः । सिन्धुनतशलादिभ्योऽणजावित्यण् ॥

* स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १०६ ॥

तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

* अतश्च ! ४ । १ । १०७ ॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनो । मट्टी । कथं मादं
ताविति । इत्स्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥

! कम्बोज. चोल, केरल, शक, यवन, इति कम्बोजादिः ॥

* न प्राच्यभर्गदि[†]यौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥

एभ्यस्तद्वाजस्य न लुक् । पाज्वाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी ।
इति प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकयी । कैकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावल-
क्षणं पुंयोगे ङीप् । युधा शुक्रा आभ्यां ट्ठुच इति ठक् । ततः स्वार्थे पश्वादि-
भ्यादिभ्यां ऽणञावित्यञ् । शाङ्गंरवाद्यञ् इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु
ऽगन्तत्वात् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥

* अणिजोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ । १ । ७८ ॥

आदीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्षौ
तदन्तयोगुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेष । ष्यङावितौ । यङश्चाप् । कुमुदगन्धरपत्यं स्त्री कौ-
मुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः क्रिम् । वामिष्टी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्त-
मयोः क्रिम् । औपगवी । जातिलतणो ङीप् । गोत्र क्रिम् । अहिच्छत्रे जाता
अहिच्छत्री ॥

* गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७९ ॥

गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां
ष्यङादेशः स्यादगुरुपोत्तमार्थे आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ॥

* क्रौड्यादिभ्यश्च § । ४ । १ । ८० ॥

स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थं ऽनणिजर्थश्चारम्भः । क्रौड्या ।
व्याड्या ॥ सृत युवत्याम् ॥ ॥ सूत्या ॥ भोजतत्रिये ॥ ॥ भोज्या ॥

* दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुगिकाण्डेर्विद्वद्भ्योऽन्यतरस्याम् । ४ ।
१ । ८१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्गोत्रार्थमिदम् । गोत्रेपि परत्वात्प्रवर्तते । पते इतो
मनुष्यंति ङीप् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी ॥

॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

† भर्ग, करुण, कैकय, कर्मर, नाल्य, सुस्थान, उरम्, कौरव्य, इति भर्गादिः ॥

‡ यौधेय, शौक्रेय, शौभेय, ज्याशरण्य, धातैय, धातैय, त्रिगतं, भरत, उशीनर, इति
यौधेयादिः ॥

क्रौडि, नाडि, व्याडि, आपिगनि, आपर्तति, चापयत, चेटयत, संकयत, धेल्ययत,
साधार्तिक, सृतयुवत्याम् ; भोजतत्रिये, धार्तिक, क्रांति, भारिक, भालिक, गाल्मनि, गा-
नास्यलि, कार्पिष्टलि, गौकृत्य, इति क्रौड्यादिः ॥

* तेन रत्नं रागात् । ४ । २ । १ ॥

रज्यतेऽनेनेति रागः । कृपायेण रत्नं वस्त्रं कापायम् । मज्जिष्ठम् । रा-
गात्किम् । देवदत्तेन रत्नं वस्त्रम् ॥

* लाक्षारोचनाट्टकम् । ४ । २ । २ ॥

लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ शकलकर्दमाभ्यामुपसंग्रहानम् ॥ • ॥ शाकनि-
कः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति कृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ नी-
ल्याग्रन् ॥ • ॥ नील्या रत्नं नीलम् ॥ पीतात्कान् ॥ ॥ पीतकम् ॥ हरि-
द्रामहारजनाभ्यामज् ॥ • ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

* नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥

* लुब्धविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप्यात् एष्टिदण्डात्यक्रम्य कालस्यावान्तरविशेष-
श्चेन्न गम्यते । अत्र पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौर्णोति । वि-
भाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब्धं नेति
ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात् अत एव लुप् युक्तवद्वावाभावश्च । अत्राध्रकान्यपि
निपातनानि । श्रवणी ॥

* संज्ञायां श्रवणाश्वत्याध्यायम् । ४ । २ । ५ ॥

विशेषार्थायमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्या मुहूर्तः । संज्ञायां किम् ।
श्रवणी । अश्वत्यी ॥

* द्वन्द्वच्छः । ४ । २ । ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वद्व्युक्तं काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वस-
वीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ॥

* दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वसिष्ठं साम ॥ अस्मिन्नर्थेऽण् डिट्वा वक्त-
व्यः ॥ ॥ उशनसा दृष्टम् आशनम् । आशनसम् ॥

* कलेर्दङ्क् । ४ । २ । ८ ॥

कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥

† कलेर्दङ्गिति प्रार्तिकं सूत्रेषु केचित्प्रतिपत्तम् ॥

* वामदेवाङ् अङ्घ्रौ । ४ । २ । ६ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मातदर्थं भूहामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ * ॥

* परिवृतो रथः । ४ । २ । १० ॥

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः ।
समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

* पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरण-
कम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

* द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ॥

द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥

* कौमारापूर्ववचने । ४ । २ । १३ ॥

कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं
कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुप-
पन्ना कौमारी भार्या ॥

* तच्चोद्धृतममचेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥

शराव उद्धृतः शराव ओदनः । उद्धुरतिरिहोद्धुरणपूर्वके निधाने वर्तते ।
तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

* स्थण्डिलाच्छयितरि ब्रूते । ४ । २ । १५ ॥

तत्रेत्येव । समुद्रायेन चेद्धृतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थण्डिलो भिक्षुः ॥

* संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृ-
ता भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः पुरोडाशः ॥

* शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥

अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उग्रः पात्रविशेषः । तस्यां
संस्कृतम् उच्यते ॥

* दध्मपृक् । ४ । २ । १८ ॥

दधि संस्कृतं दाधिकम् ॥

* उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १६ ॥

ठक् स्यात्पक्षेऽण् ॥

* इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ॥

इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदक्तेन श्वय वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसे प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥

* क्षीराड्डञ् । ४ । २ । २० ॥

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ॥

* सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषे मासः ॥

* आग्रहायणश्वत्याट्टक् । ४ । २ । २२ ॥

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । पूर्वोदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्वत्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुक् । आश्वत्यिकः ॥

* विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥

एभ्यश्चवा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रवणिकः । श्रवणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

* सास्य देवता । ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रः स्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्रह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नौतिठक् ॥

* कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येतिलोपात्परत्वादादिङ् । ङिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् ॥

* शुक्राद्भुन् । ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ॥

* अपोनप्त्रपान्नपृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥

अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्चदेवता । प्रत्यय-
प्रवियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपातेनुब्रूहीति प्रैषः ॥

* छ च । ४ । २ । २८ ॥

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ॥ शत-
पद्माद्भुश्च ॥ * ॥ चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् ।
धच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् ॥

* महेन्द्राद्वाणौ च । ४ । २ । २९ ॥

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । माहेन्द्रीयम् ॥

* सोमाट् ट्यण् । ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् । टित्वान् डीप् । सौमी ऋक् ॥

* वाय्वृतुपिचुषसो यत् । ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

* रीडृतः । ७ । ४ । २७ ॥

अष्टद्व्यकारे सार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः स्यात् ।
यस्येति च । पिच्यम् । उपस्यम् ॥

* द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।
। २ । ३२ ॥

चाद्वत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥

* अग्नेर्ठक् । ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥

* कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ॥

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

* महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । ४ । २ । ३५ ॥

माहारानिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥

* देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ॥

अत्र पूर्वोत्तरपदयोरप्यत्रो वृद्धिः स्यात् जिति गिति किति च परे । आ-
ग्निमाहृतम् ॥

* नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ॥

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ॥

* दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ॥

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवा-
रुणीमनद्वाहीमालभेत ॥ तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ॥
नावयजिकः कालः । पाक्याजिकः ॥ पूर्णमासादण् घक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्णो
मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः ॥

* पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ पितुर्भातरि व्यत् ॥ ॥ पितुर्भाता पितृव्यः ॥ मातुर्दु-
लच् ॥ ॥ मातुर्भाता मातुलः ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ ॥
मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि पिच्च ॥ ॥ माता-
महो । पितामहो ॥ अवेर्दुग्धे सोढूदूषमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ सकारपाठ-
सामर्थ्याच्च पः । अविषोढम् । अविदूषम् । अविमरीसम् ॥ तिलात्रिण्फला-
त्पिञ्जपेजौ ॥ ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्-
शब्दसि डिच्च ॥ ॥ तिलपिञ्जः ॥

* तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् । वाकम् ॥

* भित्तादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥

भित्ताणां समूहो भैतम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह भस्याठ
इति पुंवद्भावे कृते ॥

* इनपत्यानपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थिणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्वित इति टिलोपो
न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरजि यौवतम् ॥

* गोत्रोत्तोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुज् । ४ । २ । ३९ ॥

एभ्यः समूहे वुज् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥

* युवोरनार्कौ । ७ । १ । १ ॥

१ भित्ता, गर्भिणी, क्षेत्र, करिष, अङ्गार, चर्मन्, धर्मन्, सहस, युयति, पदाति, पटति,
अर्थवत्, दक्षिणा, भरत, विषय, शत्र, इति भित्तादिः ॥

यु दु गतयोरनुनामिकथणोः क्रमादन अक गतावादेगौ स्तः । ग्लुचुकाय
गतां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औत्तकमित्यादि । आपत्यस्य चेति लोपे प्राप्ते ॥
६ । अके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ ८ । २ । ४० ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ वृद्धा-
नेति वक्तव्यम् ॥ ॥ वार्द्धकम् ॥

* केदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ॥

चादुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यजिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
॥ ॥

* टञ्कवचिनश्च । ४ । २ । ४१ ॥

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ॥

* ब्राह्मणसाणवगाडवाद्यन् । ४ । २ । ४२ ॥

ब्राह्मण्यम् । साण्यम् । वाड्यम् ॥ पृष्ठाद्रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठम् ॥

* ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । वन्धुता ॥ गजमहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजता । सहायता ॥ अहः खः क्रतौ ॥ ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यमुत्पाकः
क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आहः । इह खण्डिकादित्यादञ् । अहृष्टखारे-
शतनियमाट्टिलोपो न ॥ पश्वा णस् वक्तव्यः ॥ * ॥

* सिति च । १ । ४ । १६ ॥

सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्याद्रौर्गुणो न । पर्शुनां समूहः पार्श्वम् ॥

* अनुदातादेरञ् । ४ । २ । ४४ ॥

कापोतम् । मायूरम् ॥

* खण्डिकादिभ्यश्च । ४ । २ । ४५ ॥

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ॥

* चरणेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । क्रान्द्राग्यम् ॥

* अक्षिप्तहास्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥

सात्तकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् ॥

* केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्यास् । ४ । २ । ४८ ॥

१ खण्डिका, वडवा, लुट्टक, मानवात्सेनासंज्ञायाम्, भित्तुक, शुक्र, उलूक, श्वन्, अक्षन्, पुगग्रज, हनग्रन्थ, इति खण्डिकादिः ॥

पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥

* पाशादिभ्यो † यः । ४ । २ । ४६ ॥

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

* खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ॥

* इनिचक्रट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्यः क्रमात्स्येः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्यः ‡ इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणायम् ॥

* विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ॥

पष्पन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशालितेऽर्थं स चेद्वेशः । शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

* राजन्यादिभ्यो § वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यकः ॥

* भौरिक्या॥ एषुकार्यादिभ्यो ¶ विधल्भक्तलौ । ४ । २ । ५४ ॥

भौरिकीणां विषयो देशः । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । एषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

* सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु । ४ । २ । ५५ ॥

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रिष्टुभम् ॥

* संयामे प्रयोजनयोद्भ्यः । ४ । २ । ५६ ॥

+ पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गार, पाटन, पोत, गन्, पिटक, पिटाक, शकट, दल, नट, यन, इति पाशादिः ॥

† खन, डाक, कुटुम्ब, इति खनादिरकृतिगणः तेन शाकिनीत्यपि सिद्धम् ॥

§ राजन्य, अमृत, वाभव्य, गान्धायन, देवयात, जानन्धरायण, तेलु, आत्मकामेय, अम्यरीषपुत्र, वसाति, वल्यवन, गन्तुष, उदुम्यर, तोव, वल्यन, आर्जुनायन, संप्रिय, दार्ति, ऊर्ण-नाभ इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणायम् । तेन वरत्रा, अद्योड, राजायन, इत्यादि ॥

¶ भौरिकि, भौलिकि, चापयत, चेटयत, काण्य, वाणिजक, वार्निकाज्य, सैकयत, चैकयत इति भौरिक्यादिः ॥

एषुकारि, सारसायन, चान्दायण, द्यातायण, अतायण, आडायन, जानायन, ग्याहायन, टामर्मिन्त्र, टामर्मित्रायण, शाटायण, दातायण, शायणहायन, ताट्यायण, शोभायण, सोषा, सोषीरायणि, गयगड, शोगड, गयगड, यंत्रमानय, यंत्रधेनय, नड, तुण्डदेव, विश्वदेव, सर्पिण्ड, इत्येषु कार्यादिः ॥

क्षोभ्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता
पोद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ॥

* तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ४ । २ । ५७ ॥

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥

* घञः सास्यां क्रियेति जः । ४ । २ । ५८ ॥

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्रत्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अपत्ययः
स्यात् । घञ इति ह्रस्वहणाद्वृत्तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥

* श्येनतिलस्य पाते जे । ६ । ३ । ७१ ॥

श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् अपत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे ।
श्येनपातोस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोम्यां वर्तते तैलम्पाता
स्त्रधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोस्या तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

* तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

* क्रतूक्यादिः सूत्रान्ताट्ठक् । ४ । २ । ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिनामिवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुन्यार्धेभ्यो वेदितरि तत्प्रति-
दकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामवि-
शेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्तव्यम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥
मुख्यार्थात्तूक्यशब्दाट्ठगणौ नेष्येते ॥ * ॥ न्यायम् । नैयायिकः । वृत्तिम् ।
वार्त्तिकः । लौकायतम् । लौकायतिक इत्यादि ॥ सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते ॥ * ॥
सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ता-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः ।
पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गसूत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्तेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आङ्ग-
विद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ आख्याना-
ख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्
यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आ-
ख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबा-
ख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहा-

† उक्थ, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपद, ज्यौतिष, अनुपद,
अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, संहिता, पदकम, संचट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण,
गण, आयुर्वेद इत्युक्थादिः ॥

सिकः । पौराणिकः ॥ सर्वदेः सादेश्च लुगवक्तव्यः ॥ * ॥ सर्ववेदानधीते
सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्ववार्त्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ इक-
न्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ शतषष्ठेः षिकन्यथः ॥ * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदि-
कः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥

* क्रमादिभ्यो† वुन् । ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । क्रम, पद शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः ॥

* अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनु-
ब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बोधनार्थमिदम् ॥

* वसन्तादिभ्यः‡ वृञ् । ४ । २ । ६३ ॥

वासन्तिकः । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । द्राहिडनायनेतिसूत्रे निपात-
नाट्टिलोपो न ॥

* प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ॥

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः ।
घञर्थे कविधानमिति लः । सोस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥

* गाथिविदथिकेशिगणपणिनश्च । ६ । ४ । १६५ ॥

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इज् पाणिनिः ॥

* श्यक्षत्रियार्णजितो यूनि लुगणिजोः । २ । ४ । ५८ ॥

श्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद्
जितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिजोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता कौरव्यः
पुत्रः । श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् कौहडः पिता
तत इज् कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । इति
अणो लुक् तु न भवति । आर्ज्यग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् ।
पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इजश्चेत्यण् तु न, गोत्रे य इज्
तदन्तादितिवक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च
विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥

† अयं गणो मूल एव पठितः ॥

‡ वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथम, चरम, गुण, अनुगुण, अथर्वन्,
आथर्वण, इति वसन्तादिः ॥

* सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ-
आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते
विदन्ति वा अष्टकाः ॥

* छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदि-
तृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्ते-
वासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् ततोऽण् तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥

* तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ॥†

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ॥

* तेन निर्वृतम् । ४ । २ । ६८ ॥

कुशाम्बेन निर्वृता कौशाम्बी नगरी ॥

* तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

* अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोर्याः संनि-
धाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥

* ओरज् । ४ । २ । ७१ ॥

अणोपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ॥

* मतोश्च बहुजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ॥

बहुच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैधकावतम् । बहुजिति-
किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बहुजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्त-
विशेषणं मा भूत् ॥

* बहुचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ॥

अणोपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृता दीर्घवरत्रः कूपः ॥

* उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वज् । अत्रहृजर्थे आरम्भः । दत्तेन निर्वृ-
तोदात्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणोव ॥

एतदादि चातुरर्थिकप्रकरणम् ॥

* सङ्कुलादिभ्यश्च † । ४ । २ । ७५ ॥

कूपेष्विति निवृतम् । सङ्कुलेन निवृतं साङ्कुलम् । पौष्कलम् ॥

* स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राप्तु । ४ । २ । ७६ ॥

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निवृत्ता दाक्ष
मित्री नगरी । साल्वे, वैधूमाय्नी । प्राचि, माकन्दी ॥

* सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४ । २ । ७७ ।

अजोपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु, वार्णवम् । अण्ग्र-
हणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥

* रोणी । ४ । २ । ७८ ॥

रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कूपाजोपवादः । रौणः । आजकरौणः ॥

* कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ॥

अण् । अजोपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । जैशङ्कुवम् ॥

* वुञ्जण्कठजिलसेनिरठजण्ययफक्फिजिञ्ज्यकक्ठकोऽरीहणऽकृ-
शाश्व ॥ श्ये ॥ कुमुद ॥ काश ॥ तृण ॥ प्रेक्षा ॥ श्म ॥ सखि ॥ सङ्काश ॥ बल-

† संकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उट्टेप, उत्पुट, कुम्भ, निधान, सुदत्त, सुदत्त, सुभूत, सुपूत, सुनेत्र, सुमङ्गल, सुपिङ्गल, सूत, सिकत, पूतीक, पूलास, कूलास, पलाश, निवेश, ग-
वेष, गम्भीर, इतर, आन, अहन, लामन, वेमन, वरुण, बहुल, सद्योज, अभिपिक्त, गोभत्,
राजभत्, भल्ल, मल्ल, माल । इति संकलादिः ॥

‡ सुवान्तु, वर्णु, भण्डु, खण्डु, सेवालिन, कर्पूरिन, शिखण्डिन, गर्त, कर्कश, शकटो-
कर्ण, कृष्णकर्ण, कर्क, कर्कन्धुमती, गोह, अहिसक्य, इति सुवास्त्वादिः ॥

§ अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, साम्परायण, कौण्डायण, औण्डायण,
जैगतायन, मेत्रायण, भास्त्रायण, वेमतायन, गौमतायन, सौमतायन, धौमतायन,
ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश, उट्टण्ड, उट्ट-
ञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकत्त, जाम्बवत्, शिंशपा, रैवत, विल्व, सुयज्ञ, शिरीष,
बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलत्, भलन्दन, खण्डु, कनल, यज्ञदत्त, इत्यरीहणादिः ॥

॥ कशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल,
कूटवर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, सदृश, पुराग, पुरग, मुख, धूम, अजिन, विनत,
अवनत, विकुट्यास, पराशर, अरुस्, अयस्, मौद्गल्य, यूकर, इति कशाश्वादिः ॥

॥ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ,
उपगूढ, अतनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, शन्,
हुह, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंश, इत्यृश्यादिः ॥

†† कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, द्वकट, संकट, कङ्कट, गर्त, बीज, परिधाप, निर्धास, शकट,
कत्त, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्य, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम इति कुमुदादिः ॥

§§§ पक्ष ॥॥॥ कर्ण ॥॥॥ सुतङ्गम् ॥॥॥ प्रगदि ॥॥॥ न्वराह §§§§ कुमुदादि ॥॥॥-
भ्यः । ४ । २ । ८० ॥

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युच्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अ-
रीहणेन निर्वृत्तस् अरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्कृण् । काशाश्वीयम् ।
ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्च । कुमुदिकम् । काश्यादिभ्य

‡‡ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूषा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम कच्छूल, कङ्कट,
गुहा, बिस, तृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल, इति काशादिः ॥

§§ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, फुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण,
बुस, इति तृणादिः ॥

॥॥ प्रेक्षा, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, संकट, कट, कूप,
बुक, पुक, पुट, मछ, परिवाप, यवास, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य, इति प्रेक्षादिः ॥

॥॥॥ अश्मन्, यूथ, उर्ध, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द,
कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह इत्यश्मादिः ॥

++++ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्रवाक, कृगल,
अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल,
सुरस, सेह, तमाल, कदल, सप्तल, इति सख्यादिः ॥

‡‡‡ संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, सूर, सुपथिन् पन्थ च, यूथ, अंश,
ङ्ग, नासा, पलित, अनुनास, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष विरत, समल, सीर,
पञ्जर, मन्य, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर,
नासिका, इति संकाशादिः ॥

§§§ वल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल, इति
वलादिः ॥

॥॥॥ पक्ष, तुक्ष, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, पथः पन्थ च, कुम्भ,
सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष,
निवात, पाक, सिंहक, अङ्गुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्त,
कला, सकर्णक, इति पक्षादिः ॥

॥॥॥॥ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूप, द्रुपद, आनडुल्य, पाञ्चजन्य, स्फिञ्, कुम्भी, कुन्ती,
जित्वन्, जीवन्त, कुपिश, आण्डीवत, जव, जैत्र, आनक, इति कर्णादिः ॥

++++ सुतङ्गम्, सुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खडिक, शुक्र,
विग्र, वीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, विग्रह, इति सुतङ्गमादिः ॥

‡‡‡‡ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कबिल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, को-
विदार, इति प्रगद्यादिः ॥

§§§§ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, बलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न,
निभग्न, बाहु, खदिर, शर्करा, इति वराहादिः ॥

॥॥॥॥ कुमुद, गोमथ, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थल, कुण्डल,
कूट मधुकर्ण, धार, कुन्द, शुचि, कर्ण इति कुमुदादिः ॥

इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी ।
 अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ठञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो
 ययः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षाय-
 णः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिज् । कार्णायनिः । सुत-
 ङ्गमादिभ्य इज् । सौतङ्गमिः । प्रगट्टादिभ्यो ज्यः । प्रागट्टः । वराहानि
 कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः ॥

* जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥

* लुपि युक्तवद्भुक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः
 पञ्चालाः कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

* तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥

युक्तवद्भुचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥

* लुब्धोगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥

लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः ॥

* योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥

* प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५६ ॥

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोक्त एव
 सिद्धेः ॥

* कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥

अतीताया रात्रेः पश्चाद्वैनागामित्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्य-
 तनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं
 समानं लोकप्रसिद्धेः ।

* विशेषणानां चाऽजातेः । १ । २ । ५८ ॥

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाल-
 ला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपद
 गोदौ ग्रामः ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥
 खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं

नानि ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥ मनुष्यलक्षणे लुब्धे विशेषणानां न ।
वन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥

* वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणा ॥

* शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ॥

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥

* ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्छौ ।

ह सामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्धकस्य षड् रूपाणि । शर्करा ।
कर्म् । शार्करिकम् । शार्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ॥

* नद्यां भतुप् । ४ । २ । ८५ ॥

चातुरर्थिकः । इत्तुमती ॥

* मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥

भतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ॥

* कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्लुत्तुप् । ४ । २ । ८७ ॥

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्भय इति अन्त्ये मादुपधाया
इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ सहिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सहिष्यान्नाम देशः ॥

* नडशादाड् ह्लुलच् । ४ । २ । ८८ ॥

नड्वलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ॥

* शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ॥

शिखावलम् ॥

* उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥

उत्करीयः ॥

† वरणा, शङ्खी, शाल्मलि, मुण्डी, शयाण्डो, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्गायनि,
जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा,
गोमती, वलभी, इति वरणादिः ॥

‡ मधु, विस, स्थाणु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशरा, शर्याण, मरुत्, वार्दाली,
इष्ट, इष्टका, आसुति, इष्टका, शक्ति, आसन्दी, सकल, शलाका, आमिषी, इक्षु, रोमन्,
कण्टि, रुष्य, तक्षशिला, खड, वट, वेट, इति मध्वादिः ॥

§ उत्कर, संफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलीमूल, अशमन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव,
अणक, त्रैगाव, पिचुका, अश्वत्थ, काश, क्षुद्र, भस्त्रा, शाल, जन्या, अजिर, चर्मन्, उत्क्रोश,

* नडादीनां † कुक् च । ४ । २ । ६१ ॥

नडकीयम् ॥ कुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ * कुञ्चकीयः ॥ तत्तन्त्रलोपश्च ॥ * ॥
तत्तन्त्रकीयः ॥

* बिल्वकादिभ्य ‡ श्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥

नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्या
सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वकाः । वेन्नकीयाः । वैन्नकाः । छस्य
किम् । कुमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्नियोगशि-
ष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्यहणं सर्वलोपार्थं लोपोपि यमात्रस्य स्यात् ॥

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

* शेषे । ४ । २ । ६२ ॥

अप्रत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यार्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चतुष्पा गृह्यते
चातुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृपदि पिष्टा दार्षदाः
सक्तवः । उलूखले क्षुणः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः ।
चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रत्नः । शेष
लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

* राष्ट्रावारपाराद् घञौ । ४ । २ । ६३ ॥

आभ्यां क्रमादुखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ अवारपाराद्वि-
गृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवारीणः । पारीणः । पारा-
वारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयष्ट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां
जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

* ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ६४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

क्षान्त, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नेवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक,
आतप, फल, संपर, अर्क, गर्त, अग्नि, वेराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, नीचायक, शंकर,
अवरोहित, क्षार, विशाल, वेन्न, अरीहण, खण्ड, वातागर, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष,
आर्द्रवृक्ष, इत्युत्करादिः ॥

† नड, प्लक्ष, बिल्व, वेणु, वेन्न, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण, कुञ्चा ह्रस्वत्वं,
तत्तन् नलोपश्च, इति नडादिः ॥

‡ गते नडादिषु द्रष्टव्याः ॥

* कल्यादिभ्यो † ठक्ञ् । ४ । २ । ६५ ॥

कुत्सितास्त्रयः कल्यः । तत्र जातादिः कान्त्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः, ग्रामेयकः ॥

* कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ६६ ॥

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौत्सेयकोऽसिः । कौत्सोऽन्यः । श्वैवेयको-
लङ्कारः । श्वैवोऽन्यः ॥

* नद्यादिभ्यो ‡ ठक् । ४ । २ । ६७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

* दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ६८ ॥

दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

* कापिश्याः ष्क्क् । ४ । २ । ६९ ॥

कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥

* रङ्गोरमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ॥

चात् ष्क्क् । राङ्गो गौः । राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम् । राङ्ग-
वको मनुष्यः ॥

* द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥

* कन्यायाष्टक् । ४ । २ । १०२ ॥

कान्यिकः ॥

* वर्णौ वुक् । ४ । २ । १०३ ॥

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दादुक् स्यात् ।
यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

* अव्ययान्त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अमेहकृतसिन्नेभ्य एव ॥ * ॥ अमान्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः ॥
कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठः ॥
अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ * ॥ अनित्योऽयं बहिष्पटिलोपविधानात् । ते-

† कलिः, उग्भिः, पुष्करः, पुष्कलः, मोदनः, कुम्भीः, कुण्डिनः, माहिष्मती नगरी, वर्मती,
उख्या, ग्रामः, कुड्याया यलोपश्च, इति कल्यादिः ॥

‡ नदी, मही, वाराणसी, आवस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशफरी,
खादिरी, पूर्वचरी, पाठा, माया, शाल्वा, दारवा, सेतकी, खडवाया वृषे, इति नद्यादिः ॥

नेह न । आरातीयः ॥ त्यन्नेर्धुव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नित्यः ॥ निसो गते ॥ * ॥

* ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । २ । १०१ ॥

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गते वणौश्रमेभ्ये निष्पृश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याणः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहज ॥ * ॥ औत्तराहः । † ॥

* ऐषमोह्यः श्वसोन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ॥

एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ व्युत्थुलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौचस्तिकं वक्ष्यते ॥

* तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ॥

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नेत्तं बहुचपूर्वात्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ॥

* दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ॥

अणोपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥

* मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

* उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥

अञ् स्यात् । शैषपुरम् ॥

* प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि ‡ कोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥

माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥

* कण्वादिभ्यो § गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

† तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

‡ पलदी, परिषद्, रोमक, वाहीक, कलकीट, बहुकीट, जालकीट, कमलकीट, कमलकीकर, कमलभिदा, गोष्ठी, नैकती, परिखा, शूरसेन, गोमती, पटच्चरा, उदपान, यकल्लोम, इति पलद्यादिः ॥

§ अर्थं गणः पञ्चषष्ठ्याधिकशततमे १६५ पत्रे द्रष्टव्यः ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्यच्छात्राः
ःकाण्वाः ॥

* इजश्च । ४ । २ । ११२ ॥

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं
'गैतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकं तेनेह न । प्राणिनीयम् ॥

* न ह्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥

इजश्चेत्यणोपवादः । प्राष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेपि
प्राच्यगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥

* वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥

* त्यदादीनि † च । १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

* वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥

* एङ् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्वेशाभिधाने । एणीपचनीयः ।
गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पत्ते अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः ।
एङि किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥
दैवदत्तः । देवदत्तीयः ॥

* भवतृक्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥

वृद्धाद्वत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनु-
प्राप्तेः शन्नन्तादण्वेव । भावतः ॥

* काश्यादिभ्य † पुञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका ॥ आ-

त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

काशि, वेदि, चेदि, सांघाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षू, कुनाम,
हिरण्य, करण, गोवासन, भारङ्गी, आरिंदम, अरिन्, देवदत्त, दशग्राम, शैवावतान, युवराज,
उपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, खेममित्र, कागमित्र, मधुमित्र,
= इति काश्यादिभ्यः ॥

षदादि † पूर्वपदात्कालान्तात् ॥ * ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी ।
आपत्कालिका ॥

* वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ स्तः । कस्यापवादः । कास्तीरि-
नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥

* विभाषेशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी ।
सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* ओर्दशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्टञ् । निषादकर्षूः, नैषादकर्षूकः । केऽण इति
ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् ।
वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षूकः ॥

* वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थसूत्रम् । आठकजम्बुकः । शाकज-
म्बुकः । नेह । मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः ॥

* धन्वयोपधाद्बुज् । ४ । २ । १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुज् स्यात् । ऐरा-
वतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ बुज्कृणादिसूत्रेण ग्यान्तौ
साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

* प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥

एतदन्ताद्बृद्धाद्देशवाचिनो बुज् स्यात् । कस्यापवादः । मालाप्रस्थकः
नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेणसिद्धम् ॥

* रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्बुज् स्यात् । पाटलिपुत्रकः
ईतः, काकन्दकः ॥

* जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ॥

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्बुज् स्यात् । आदर्शकः । अगर्तवे

* अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ॥

† आपद्, ऊर्ध्व, तद्, इत्यापदादिराकृतिगणः ॥

अवृद्धावृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रादिपदिकाद्वुज्
स्यादवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अवृद्धा-
ज्जनपदावधेः, आजमीठकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः,
कालज्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वं मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी
च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः ॥

* कच्छाग्निवक्त्रवर्तौत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ॥

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुज् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः ।
सैन्यवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥ †

* धूमादिभ्यश्च ‡ । ४ । २ । १२७ ॥

देशवाचिभ्यो वुज् । धौमकः । तैर्यकः ॥

* नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥

नगरशब्दाद्वुज् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चैरः शिल्पी
वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ॥

* अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । २९ ॥

वुज् । अरण्याण इत्यस्यापवादः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति
वाच्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती
वा ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्यकाः आरण्याः गोमयाः ॥

* विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥

वुज् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥

* मद्वृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥

जनपदवुजोपवादः । मद्रेषु जातो मद्वकः । वृजिकः ॥

* कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥

माहिषिकः ॥

† अत्र सूत्रे गर्तैतिकैश्चित्पठ्यते तद् जनपदतदवधोरिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥

‡ धूम, पडण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकस्थली, आनकस्थली, माहिषस्थली, मान-
स्थली, अटस्थली, मद्वकस्थली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, राजस्थली, राजगृह, विदेह,
मोत्रासाह, शष्य, मित्रवर्ध, मज्जाली, मद्वकूल, आजीकूल, द्वाहाव, ज्याहाव, संस्काय,
वर्बर, वर्ज्य, गर्त, आनर्त, माठर, पाथेय, घोष, पल्ली, आराज्ञी, धार्तराज्ञी, आवय, तीर्थ,
कूलात्सौवीरेषु, समुद्रान्नावि मनुष्येच, कुत्ति, अन्तरीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पट्टार, दक्षि-
णापथ, साकेत, इति धूमादिः ॥

* कच्छादिभ्य † श्च । ४ । २ । १३३ ॥

देशवाचिभ्योऽण् । वुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ॥

* मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् । ४ । २ । १३४ ॥

कच्छादणोपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसि
तम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः ॥

* अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्गुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावे-
वेति साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

* गायवाभ्वोश्च । ४ । २ । १३६ ॥

साल्वादुज् । कच्छादणोपवादः । साल्विका यवागूः । साल्वको गौः ।
साल्वमन्यत् ॥

* गर्तौत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

देशे । अणोपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् ॥

* गहादिभ्य ‡ श्च । ४ । २ । १३८ ॥

छः स्यात् । गहीयः ॥ मुखपार्श्वतसेर्लोपश्च ॥ ॥ मुखतीयम् । पा-
र्श्वतीयम् । अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुक्
जनस्य परस्य च ॥ ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ ॥ देव-
कीयम् ॥ स्वस्य च ॥ ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्य § श्छण्वाच्यः ॥ * ॥
वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥

* प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥

प्रादेशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोपवादः । कटभगरीयम् । कट-
घोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

† कच्छ, सिन्धु, वर्ण, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, द्वीप,
अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर, रङ्ग । इति कच्छादिः ॥

‡ गह, अन्तस्य, सम, विषम, मध्य मध्यदिनण् चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष,
अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष,
एकपलाश, इष्यग्र, इष्यनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सैद्धि,
त्रि, शैशिरि, आसुत्, देवशर्मि, श्रैति, आहिंसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्यश्वि,
शंसि, शैङ्गि, आग्निशर्मि, भौजि, वाराटकी, वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, श्रैगांछि,
मानि, ऐकविन्दवि, दन्ताग्र, हंस, तत्त्वग्र, उत्तर, अनन्तर, इति गहादिराकृतिगणः ॥

§ वेणुकादिराकृतिगणः ॥

* राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ॥

वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्निधौने कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥

* वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनश्चः स्यात् । ब्राह्म-
को नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः ।
गाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ॥

* कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरप-
दादः । दाक्षिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् ।
दाक्षिहृदीयम् ॥

* पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥

पर्वतीयः ॥

* विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥

मनुष्यभिन्नेर्धे पर्वताच्चे वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा
फलानि । अमनुष्ये किम् । पार्वतीयो मनुष्यः ॥

* कृकणपयोद्धारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे
किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

* युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज् । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

* तस्मिन्नणि च युष्माकाऽस्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीनः । आस्मा-
कीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

* तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खज्यणि च । तावकीनः ।
तावकः । मामकीनः । मामकः । के तु ॥

* प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ॥

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥

* अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्द्धः ॥

* परावराधस्मोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥

पराद्धम् । अवराद्धम् । अधमाद्धम् । उत्तमाद्धम् ॥

* दिक्पूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६ ॥

चाद्यत् । पौर्वाद्धिकम् । पूर्वाद्धम् ॥

* ग्रामजनपदैकदेशादज्ठजौ । ४ । ३ । ७ ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाट्ठान्तादज्ठजौ स्तः । इमेस्पाकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाट्ठाः । पौर्वाट्ठिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्वितार्थे समासः । ठज्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अज् चेत्युत्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ॥

* मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः ॥

* अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेर्ये । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्ये वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥

* द्वीपादनुसमुद्रं यज् । ४ । ३ । १० ॥

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्वीपशब्दाद्यज् स्यात् । द्वैष्यम् । द्वैष्या ॥

* कालाट्ठज् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्टज् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौपसरागेति भारविः, समानकालीनं प्राकालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः ॥

* श्राद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥

ठज् स्यात् । ऋत्वणोपवादः । शारदिकं श्राद्धम् ॥

* विभाषा रोगातपयोः । ४ । ३ । १३ ॥

शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दृष्टिः ॥

* निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३ । १४ ॥

वा ठज् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

* श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ॥

श्वसशब्दादृज् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥

* द्वारादीनां † च । ७ । ३ । ४ ॥

द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यङ्गत्, स्वाद्, मृद्, श्वत्, श्वन्, श्व, एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शैवस्तिकम् ॥

* सन्धिवेला ‡ द्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्यश्चतुर्भ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्ये ण स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । शैष्मम् । तैः ॥ सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वण्योः ॥ * ॥ संवत्सरं फलं पर्व वा । संवत्सरिकमन्यत् ॥

* प्रावृष ण्ययः । ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ॥

* वर्षाभ्यष्टुक् । ४ । ३ । १८ ॥

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुण्यत्यच्यमानेष्विति साध्यर्थे ॥

* सर्वचाण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकायोः । चकारात्पक्षे चत्वण् । हैमन्तम् । हैमन्तम् ॥

* सायंचिरप्राहेप्रागेऽव्ययेभ्यष्टुत्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुत्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । विरन्तनम् । प्राह्णप्रागयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णतनम् । प्रागेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ चिरपरस्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरन्तम् । पश्चन्तम् । परारिन्तम् ॥ अथादिपश्चाद्विमच् ॥ * ॥ अयिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

* विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥

आभ्यां व्युत्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठज् । पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । धकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढास्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पैर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ॥

† अयं गणो मूले एवोक्तः ॥

‡ अयमपि मूलं पठितः ॥ परंत्वत्र श्वेतोवेति पाठमिति शेखरकृतोक्तम् ।

* तच्च जातः । ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमीसमर्थान्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते जातः
सौधः । जौत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥

* प्रावृषष्टुप् । ४ । ३ । २६ ॥

एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

* संज्ञायां शब्दो वुञ् । ४ । ३ । २७ ॥

ऋत्वयोपवादः । शब्दकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥

* उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥

अधिकारोयम् । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् ॥

अवयवाद्भुतोः । ७ । ३ । ११ ॥

अवयववाचिनः पूर्वपदाद्भुतवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जिति
णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् ।
पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्त-
विधिः पूर्वत्र, इह तु नावयवत्वाभावात् ॥

* सुसर्वाद्धाज्जनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदेतदवधो-
रिति वुञ् । सुसर्वाद्धादिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

* दिशोऽमद्राणां । ७ । ३ । १३ ॥

दिवाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् ।
पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ॥

* प्राचां ग्रामनगराणां । ७ । ३ । १४ ॥

दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवासिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः ।
पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥

* पूर्वाह्णापराह्णार्द्धामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् । ४ । ३ । २८ ॥

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥

* पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥

पथि जातः पन्थकः ॥

* अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ॥

अमावास्यकः । अमावास्यः ॥

* अ च । ४ । ३ । ३१ ॥

अमावास्यः ॥

* सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ४ । ३ । ३२ ॥

सिन्धुकः । कच्छाद्वणि मनुष्यवुजि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेणि प्राप्ते ॥

* अणञौ च । ४ । ३ । ३२ ॥

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ॥

* अविष्टाफलान्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुला-
लुक् । ४ । ३ । ३४ ॥

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥

* लुक् तद्वितलुकि । १ । २ । ४६ ॥

तद्वितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अविष्टासु जातः अ-
विष्टः । फलान् इत्यादि ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां लुक् तद्वितलुकीति लुकि
कृत् पिप्यल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्दोषः ॥ फलान्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥
स्त्रियामित्येव । फलानी । अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृत् वक्तव्यः ॥ * ॥
अस्त्रियामपि । अविष्टीयः । अषाढीयः ॥

* जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरेचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे जिति णिति
किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रो-
ष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि गृह्यते । भद्रपादः ॥

* स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः ।
विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥

* वत्सशालामिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्स-
शालः । इत्यादि ॥ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽयवा डिटुक्तव्यः ॥ * ॥ शतभिषजः ।
शतभिषः । शतभिषक् ॥

* नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः ॥

* कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ॥

तत्रेत्येव । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौघः ॥

* प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति सौघः ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टुक् । ४ । ३ । ४० ॥

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥

सुप्ते संभवति सौघः ॥

* कोशाड्डुज् । ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं वस्त्रम् ॥

* कालात्साधुपुण्यत्यच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥

हेमन्तेसाधुर्हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः शरदि पचन्ते शारदाः शालयः ॥

* उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥

हेमन्ते उष्यन्ते हेमन्ता यवाः ॥

* आश्वयुज्या वुज् । ४ । ३ । ४५ ॥

ठजोपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥

* ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥

पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

* देयमृणे । ४ । ३ । ४७ ॥

कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् ॥

* कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वन् । ४ । ३ । ४८ ॥

यस्मिन् काले मयूराः कलापितो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र दे-
यमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्वन्तः कालोऽश्वत्थः । यस्मिन्
कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र
द्वेयं यवबुसकम् ॥

* ग्रीष्मावरसमाद्वज् । ४ । ३ । ४६ ॥

ग्रीष्मे देयमृगं ग्रीष्मेकम् । आवरसमकम् ॥

* संवत्सराग्रहायणीभ्यां टञ्च । ४ । ३ । ५० ॥

चाद्वज् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आयहायणिकम् । आयहाय-
कम् ॥

* व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याह-
स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ॥

* तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥

कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः ॥

* तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥

सुध्वे भवः सौध्वः । राष्ट्रियः ॥

* दिगादिभ्यो† यत् । ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥

* शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥

* प्राचां नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिः जिति
ति किति च । सुह्यनगरे भवः सौह्यनागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् ।
नगरमुदत्तु तत्र भवो मानगरः ॥

* जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा जिति
ति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् ।
त्रैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥

* दृढिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेठज् । ४ । ३ । ५६ ॥

दार्तेयं कौत्तेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् ॥

* ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ ॥

† दिश, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाया, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलीक, उखा,
देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, उदकात्संज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेश,
नाल, आकाश, इति दिगादिः ॥

चात् ठञ् । यैवेयम् । यैवम् ॥

* गम्भीराञ् ज्यः । ४ । ३ । ५८ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्† ॥

* अव्ययीभावाच्च । ४ । ३ । ५९ ॥

परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ परिमुखादिभ्यः एवेष्यते ॥ * ॥ नेह । औपकूलः ॥

* अन्तःपूर्वपदाट्टञ् । ४ । ३ । ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि अन्तः अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेऽष्टजिष्यते ॥ * ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥

* अनुशतिकादीनां ॥ च । ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

* देविकाशंशपादित्यत्राङ्दीर्घसचश्रेयसाम्नात् । ७ । ३ । १ ॥

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शंशपाया विकारः शंशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसच भवं दार्घसचम् । श्रेयसि भवं आयसम् ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ॥

टञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

* जिह्वामूलाऽङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

† पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पाञ्चजन्यः ॥

‡ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूदल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयव, अनुयूप, अनुवंश, प्रतिशाख, इति परिमुखादिः ॥

§ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक, इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

॥ अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद, अनुहरत् कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुरुषात् प्यजि, सूत्रनड, आर्कातिगणोपम, तेन अधिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादि इत्यनुशतिकादिः ॥

* वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ॥

* अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥

पक्षे पूर्वण कः । मद्गुर्यः । मद्गुरीणः । मद्गुरीयः । अशब्दे किम् ।
कवर्गीयो वर्णः ॥

* कर्णललाटात्कनकंकारे । ४ । ३ । ६५ ॥

कर्णिका । ललाटिका ॥

* तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् ॥

* बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ् । ४ । ३ । ६७ ॥

प्रत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं प्रत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
वात्वणत्विकः ॥

* कृत्ययज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपा-
दानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव
अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्व-
रूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

* अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ॥

अग्निशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये
ऽञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठो ऋक् ॥

* पौरोडाशपुरोडाशात्पृन् । ४ । ३ । ७० ॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततष्टन् पौरो-
डाशिकः ॥

* छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ॥

छन्दस्यः । छान्दसः ॥

* ह्यजृद्धाल्लणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्टक् । ४ । ३ । ७२ ॥

द्वयः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आ-
र्चिकः । इत्यादि ॥

- * अणुगयनादि†भ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥
 ठजादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ॥
- * तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥
 सुघ्रादागतः सौघ्रः ॥
- * ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥
 शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥
- * शुण्डिकादिभ्यो‡ऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥
 आयस्थानठकश्चादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कर्कणः । तीर्थः ॥
- * विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥
 औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥
- * ऋतष्ठुञ् । ४ । ३ । ७८ ॥
 वुजोपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ॥
- * पितुर्यञ् । ४ । ३ । ७९ ॥
 चाटुञ् । रीडृतः । यस्येति लोपः । पिच्यम् । पैतृकम् ॥
- * गोचादङ्गवत् । ४ । ३ । ८० ॥
 बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दात्तम् । औपगवकम् ॥
- * नञः शुचीश्वरक्षेत्रक्षकुशलनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ॥
 नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् ॥
- * हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥
 समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ॥
- * मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥

† ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, जि-
 रुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव,
 संवत्सर, उपनिषद्, सुहृत्, निमित्त, शिक्षा, शिष्टा, इत्यृगयनादिः ॥

‡ शुण्डिक, कर्कण, कण्ठ, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, तृण, पर्ण, इति
 शुण्डिकादिः ॥

सममयम् । विप्रममयम् । देवदत्तमयम् ॥

* प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥

तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

* विदूराज् ज्यः । ४ । ३ । ८४ ॥

विदूरात्प्रभवति वैदूर्या मणिः ॥

* तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥

सुघ्नं गच्छति सौघ्नः पन्था दूतो वा ॥

* अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥

तदित्येव । सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

* अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्य-
ति त्वभेदोपचारात् ॥

* शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥

शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य
भा यमसभम् । ह्रीवत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् ।
इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥

* सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥

सुघ्ना निवासोऽस्य सौघ्नः ॥

* अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥

सुघ्नाभिजनोऽस्य सौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुपितं
भिजन इति विवेकः ॥

* आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्व-
ाभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋतोदः
ाभिजनो तेषां ते आर्तोदाः द्विजाः ॥

* शण्डिकादिभ्यो ऽ ज्यः । ४ । ३ । ९२ ॥

† इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन, इति इन्द्रजनादिराकृतिगणः ॥

‡ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राज्ञासुरम् । गौणमुख्यम् ॥

§ शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, बोध, इति शण्डिकादिः ॥

शण्डिकोभिजनोऽस्य शण्डिक्यः ॥

* सिन्धु[†]तक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ६३ ॥

सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेर्ये । सैन्धवः । तक्षशिला
नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

* तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडूक्कण्ठज्ज्यकः । ४ । ३ । ६४
तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

* भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ॥

सोस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुघ्नो भक्तिरस्य सौघ्नः ॥

* अचिताददेशकालाट्ठक् । ४ । ३ । ६६ ॥

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः ।
अदेशात्किम् । सौघ्नः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ॥

* महाराजाट्ठज् । ४ । ३ । ६७ ॥

माहाराजिकः ॥

* वासु[‡]देवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ६८ ॥

वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

* गोचक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुज् । ४ । ३ । ६९ ॥

अणोपवादः । परत्वादृष्टाच्छं बाधते । ग्लुचुक्कायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुक्काय-
नकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥

* जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥

४ । ३ । १०० ॥

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपद-
वत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेतिप्रकरणे ये प्रत्यया उक्ता-
स्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्ति-

† सिन्धु, वर्णु, मधुमत, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार, किष्किन्धा, उरसा, दरद्
गन्दिका, इति सिन्ध्वादिः ॥

‡ तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैर्मेदुर, ग्रामणी, कृगल, क्रोष्टुकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित,
किन्नर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, बर्बर, कंस, इति तक्षशिलादिः ॥

§ सर्वत्रासौ सर्वेवात्र वसतीति वासुः, बाहुलकादुण, स चासौ देवश्च वासुदेवः तेन
गोत्रक्षत्रियाख्याभावादुनोविधानं सार्थकम् ॥

१०१. जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालाः ।
देनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

* तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥

* तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु । ४ । ३ । १०२ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥

* काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ । १०३ ॥

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥

* कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायना-
न्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ॥

* पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ॥

तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मण-
कल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन भुनिना प्रोक्ताः, भल्लु, भाल्लविनः ।
आट्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् ।
याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः ॥

* शौनकादि † भ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥

छन्दस्यभिधेये ण्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ‡ ॥

* कठचरकाल्लुक् । ४ । ३ । १०७ ॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥

* कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ॥

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठ-
सर्पिकलापिकौशुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणा-
मुपसंख्यानाट्टिलोपः ॥

* छगलिनेो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ॥

छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

† शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गरव, शापेय, शाप्पेय, खाडायन, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन,
रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, कपाय, तल, दण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज, इति शौनकादिः ॥

‡ अस्य वेदमात्रविषयकत्वज्ञानं भान्तिमूलकं कलापीतिमूत्रभाष्यविरोधात् ॥

* पाराशर्यशिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ॥

पाराशर्येण प्रोक्तं भिन्नसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिन्नवः । शैलालिनोनटाः ॥

* कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥

भिन्ननटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिन्नवः । कृ-
शाश्विनो नटाः ॥

* तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥

सुद्वान्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥

* तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

* उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ॥

द्यात्तसिः । अणोपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥

* उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ॥

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

* कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ॥

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥

* संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥

तेनेत्येव । अग्रन्यार्यमिदम् । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकं मधु ॥

* कुलालादिभ्यो + वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥

* क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

* तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥

उपगोरिदम् औपगवम् ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोढुः स्वं सांवहि-
जम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नी-
धम्, तात्स्थ्यात्सोऽपि अग्नीधः ॥ समिधामाधाने प्रेययण ॥ * ॥ सामिधेन्यो
मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

* रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ॥

+ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निपाद, कर्मार, सेना. सिरिध. सैरिन्ध, देवराज, परिषद्, वधू,
मधु, रुद्र, रुद्र, अनुडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक, इति कुलालादिः ॥

रथ्यंचक्रम् ॥

* पञ्चपूर्वादज् । ४ । ३ । १२२ ॥

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ॥

* पञ्चाध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥

अज् ॥ पञ्चाद्वह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । परिषदम् ॥

* हलसीराट्ठक् । ४ । ३ । १२४ ॥

हालिकम् । सैरिकम् ॥

* द्वन्द्वद्वन्द्वैरमैथुनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ॥

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे† देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥
दैवाऽसुरम् ॥

* गोत्रचरणादुज् । ४ । ३ । १२६ ॥

त्रौपगवक्रम् ॥ चरणादुर्मन्त्राययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ काठकम् ॥

* सङ्घाङ्गलक्षणेष्वाज्यजिजामण् । ४ । ३ । १२७ ॥

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ * ॥ अज् । वैदः सङ्घोऽङ्घो घोषो वा । वैदं
लक्षणम् । यज्, गार्गः । गार्गम् । इज्, दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासम्बन्धो-
ऽङ्गः । साक्षात् लक्षणम् ॥

* शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ॥

अण् वोक्तेर्ये । पक्षे चरणत्वादुज् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां स-
ङ्घोऽङ्घो घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे ह्रीबता ॥

* छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाज् ज्यः । ४ । ३ । १२९ ॥

छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् ।
बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ चरणादुर्मन्त्राययोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि
तयोरेव ॥

* न दण्डमाणवान्तेवासिषु । ४ । ३ । १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुज् न स्यात् । दाक्षा
दण्डमाणवाः । शिष्या वा ॥

† अत्र द्वन्द्वे इति पाठो लेखकप्रमादात् मैथुनिकायामति व्याप्तेर्भाष्ये वैरणशब्दस्य दर्श-
नाच्च ॥

* रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ । १३१ ॥

तस्येदमित्यर्थे । वुजोपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥ कौपिञ्जलहा-
स्तिपदादण्वाच्यः ‡ ॥ * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तद-
न्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजोपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपद-
स्तास्यायं हास्तिपादः ॥

* आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ॥

अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुजो-
पवादः ॥

॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

* तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥

अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्मनो विकारः आश्मः ।
भास्मनः । मार्तिकः ॥

* अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥

चाट्टिकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मैवं काण्डं भस्म
वा । पैप्पलम् ॥

* बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥

बैल्वम् ॥

* कोपधाञ्च । ४ । ३ । १३७ ॥

अण् । अजोपवादः । तर्कु, तार्कवस् । तैत्तिडीकम् ॥

* चपुजतुनोः णक् । ४ । ३ । १३८ ॥

आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः णुगागमश्च । आपुषम् । जातुषम् ॥

* औरज् । ४ । ३ । १३९ ॥

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

* अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ॥

+ रैवतिक, स्वापिणि, क्षेमवृद्धि, गौरग्रीवि, औदमेघि, औदवापि, बैजवापि, इति रै-
वतिकादिः ॥

‡ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

§ बिल्व, वीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका कर्पासी, पाटली. क-
र्कन्धू, कुटीर, इति बिल्वादिः ॥

दाधित्यम् । कापित्यम् ॥

* पलाशादिभ्यो† वा । ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशम् । कारीरम् ॥

* शम्याः लज् । ४ । ३ । १४२ ॥

शामीलं भस्म । पित्वान् डीप् । शामीली सुक् ॥

* मयङ्गैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयङ्गा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् ।
अभक्षेत्यादि किम् । मौद्गः सूयः । कार्पासमाच्छादनम् ॥

* नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् ॥ एकाचो नित्यम् ॥ * ॥ त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् ।
कथं तर्हि आप्यममयमिति । तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

* गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

* पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ॥

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्ठी सुरेति । सामान्यविव-
क्षायां तस्येदमित्यण् ॥

* संज्ञायां कल् । ४ । ३ । १४७ ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूषः पिष्टकः स्यात् ॥

* ब्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रीहमन्यत् ॥

* असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

* तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५० ॥

अज्मयटोरपवादः ॥ तालाद्वनुषि ॥ * ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् ।
ऐन्द्रायुधम् ॥

† पलाश, खदिर शिंशपा, स्पन्दन, पूलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत, इति प.
लादिः ॥

‡ शर, दर्भ, मत्, कुटो, तृण, सोम. बल्वज, इति शरादिः ॥

§ तालाद्वनुषि, बार्हिण, इन्द्रलिश, इन्द्रादृश, इन्द्रायुध, चय, शशमाग, प्रीयूक्षा, इति
नालादिः ॥

* जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५३ ॥

अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः । तापनीयः । सौवर्णः । निष्कः । परिमाणे क्रिम् । हाटकमयी यष्टिः ॥

* प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ॥

शौकम् । वाक्कम् । राजतम् ॥

* जितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ॥

जितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जितः क्रिम् । बैल्वमयम् ॥

* क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ॥

प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम्, एवं निष्कस्य विकारोपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥

* उष्ट्राद्वुञ् । ४ । ३ । १५७ ॥

प्राण्युजोपवादः । औष्ट्रकः ॥

* उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ॥

औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुञ्भावे यथाकृममणजौ ॥

* एण्या टञ् । ४ । ३ । १५९ ॥

ऐण्यम् । एण्यस्य तु ऐण्यम् ॥

* गोपयस्योर्वा । ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । पयस्यम् ॥

* द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ॥

द्रुवृत्तस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥

* माने वयः । ४ । ३ । १६२ ॥

द्रोरित्येव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं पाद्वमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

* फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम् आमलक्यम् ॥

† रजत, सीस, लोह, उदुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, बिभीतक, पीतदारु, तीव्रदारु, कण्टकारि, इति रजतादिः ॥

* प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥

विधानसामर्थ्याच्च लुक् । प्लक्षम् ॥

* न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ॥

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥

* जम्बूवा वा । ४ । ३ । १६५ ॥

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे औरज् तस्य लुक् जम्बु ॥

* लुप् च । ४ । ३ । १६६ ॥

जम्बूः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बूः फलं जम्बूः ॥

† अणुसुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रीहयः । मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥

मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्था मूलं विदारी । बहुलशब्दाच्चेह । पाटलानि पुष्पाणि । सात्वानि मूलानि । बाहुलकात् क्व चित्तुक् । अशोकम् । करवीरम् ॥

* हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

* कंसीयपरशव्ययोर्यजजौ लुक् च । ४ । ३ । १६८ ॥

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तः ह्यतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् तस्यविकारः पारशवः ॥

॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

* प्राग्वहतेषुक् । ४ । ४ । १ ॥

तद्वृहतीत्यतः प्राक् ढगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादिभ्यः § उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ॥

* स्वागतादीनां ॥ च । ७ । ३ । ७ ॥

† प्लक्ष, न्यग्रोध, इडुदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रुरु, कक्षतु, बृहती, इति प्लक्षादिः ॥

‡ हरीतकी, कोशातकी, नखरञ्जनी, शण्कण्डी, दाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, देवता, काला, ध्वाङ्गा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका, इति हरीतक्यादिः ॥

§ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द, इति माशब्दादिः ॥

॥ स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यवहार, स्वपति, इति स्वागतादिः ॥

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्तङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधुः स्वापतेयम् ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याग्निकः ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः † ॥ * ॥ सुखा पृच्छति सौख्यतिकः । सौख्यशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ‡ ॥ * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

* तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ । ४ । २ ॥

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आग्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ॥

* संस्कृतम् । ४ । ४ । २ ॥

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

* कुलत्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ॥

ठकोपवादः । कुलत्यः संस्कृतं कौलत्यम् । तैत्तिडीकम् ॥

* तरति । ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

* गोपुच्छाट्टञ् । ४ । ४ । ६ ॥

गौपुच्छिकः ॥

* नौड्यचष्टुन् । ४ । ४ । ७ ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥

* चरति । ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्टक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिः कः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ॥

* आकर्षात् ण् । ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षा निष्कषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । द्वित्वान् डीष् । आकर्षिकी ॥

* पर्षादिभ्यः § ण् । ४ । ४ । १० ॥

† सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन, इति सुस्नातादिः ॥

‡ परदार, गुल्मल, इति परदारादिः । एते चत्वारोप्याकृतिगणाः ॥

§ पर्ष, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, घ्याल, पादः पच्च, इति पर्षादिः ॥

प्रेषणं चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः ।
अश्विकः । रथिकः ॥

* श्वगणाटुञ्च । ४ । ४ । ११ ॥

चात् छन् ॥

* श्वादेरिञ्जि । ७ । ३ । ८ ॥

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेद-
मेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।
श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

* पदान्तस्याऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ६ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैच्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ॥

* वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥

* वस्त्रक्रयविक्रयाटुन् । ४ । ४ । १३ ॥

वस्त्रेण मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविग्रहीतार्यम् ।
क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

* आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ॥

चाटुन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

* हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । ४ । ४ । १५ ॥

उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥

* भस्त्रादिभ्यः † छन् । ४ । ४ । १६ ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पित्वान्डीष् भस्त्रिकी ॥

* विभाषा विवधात् । ४ । ४ । १७ ॥

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्या-
ऽनन्यत्वाद् वीवधादपि छन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दैः
उभयतो बहुशिक्ष्ये स्कन्धवाह्ये क्वाष्टे वर्तते ॥

* अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ॥

† वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष्, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या-
शक्ति, उपनिषद्, उपदेश, स्किच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान. उपहस्त, इति वेतनादिः ॥

‡ उत्सङ्ग, उडुप, उत्पुत, उत्पन्न, उत्पुट, पिठक, पिठाक, इत्युत्सङ्गादिः ॥

§ भस्त्रा, भरद, भरण, शीर्षभार, शीर्षभार, अंसभार, अंसेभार, इति भस्त्रादिः

कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मरूपकरणभूतं लोहं च । कुटिलि-
या हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मरश्च ॥

* निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः । ४ । ४ । १६ ॥

अक्षय्यतेन निर्वृत्तम् आक्षय्यतिकं वैरम् ॥

* चेर्मन्नित्यम् । ४ । ४ । २० ॥

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेर्ये मय्यान्नित्यम् । कृत्या निदां
कृत्रिमम् । पक्षिमम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमम् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निदां
याकिमम् । त्यागिमम् ॥

* अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कुनौ । ४ । ४ । २१ ॥

अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । याचिते
निर्वृत्तं याचितकम् ॥

* संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ॥

दध्वा संसृष्टं दाधिकम् ॥

* चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ॥

चूर्णेः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥

* लवणाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ॥

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥

* सुद्धादण् । ४ । ४ । २५ ॥

मौद्ग औदनः ॥

* व्यञ्जनैरुपसिते । ४ । ४ । २६ ॥

ठक् । दध्वा उपसितं दाधिकम् ॥

* औजस्सहोऽम्भसा वर्तते । ४ । ४ । २७ ॥

औजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चैरः । आम्भसिको मत्स्यः

* तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । ४ । ४ । २८ ॥

द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वि-
तीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलो-
मिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

+ अक्षय्यत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहत, पादस्वेदन, कण्ठकर्मर्दन, गतानुगत,
गतागत, यातापयात, अनुगत, इत्यक्षय्यतादिः ॥

* परिमुखं च । ४ । ४ । २६ ॥

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥

* प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ॥

द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो
अक्षयः ॥ * ॥ वार्द्धिकः ॥

* कुसीददशैकादशात् पुनृपुचौ । ४ । ४ । ३१ ॥

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थः । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं
कुसीदं तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते
च ते वस्तुतो दश चेति वियहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति इत्युत्तमर्ण एवेहा-
पि तद्वितार्थः ॥

* उज्छति । ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युज्छति बादरिकः ॥

* रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

* शब्ददुर्दुरं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

* पक्षिमत्स्यसृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥

स्वरूपस्यपर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो
हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मार्त्स्यिकः । मैनिकः । शाकु-
निकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥

* परिपन्थं च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥

अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा
व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चैव । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ॥

* माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दण्डमा-
थिकः । पादविकः । आनुपादिकः ॥

* आकृन्दाटुञ्ज । ४ । ४ । ३८ ॥

अकृन्दाटुञ्ज स्यात् चाटुक् धावतीत्यर्थः । आकृन्दं दुःखिनां रोदनस्यानं
धावति आकृन्दिकः ॥

* पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ३६ ॥

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥

* प्रतिकण्ठार्थललामं च । ४ । ४ । ४० ॥

एभ्यो गृह्णात्यर्थं ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः ।
आर्थिकः । लालामिकः ॥

* धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

* प्रतिपथमेतिटंश्च । ४ । ४ । ४२ ॥

प्रतिपथमेति प्रातिपन्थिकः ॥

* समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥

सामवायिकः । सामूहिकः ॥

* परिषदो गयः । ४ । ४ । ४४ ॥

परिषदं समवैति पारिषदः ॥

* सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥

गयः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ॥

* संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥

ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्प-
देशे लक्ष्यते । कौक्कुटिको भित्तुः ॥

* तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥

आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥

* अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥

* ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ॥

यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥
विशसितुरिहोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाज-
यितुर्णिनापश्चाञ्च वाच्यः ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

+ महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुरोहित, मणिपालि
अनुचारक, होतृ, यजमान, इति महिष्यादिः ॥

* अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥

षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेर्ये । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं
द्रव्यमवक्रयः ॥

* तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ॥

अपूपाः पण्यमस्य आपूदिकः ॥

* लवणाट्ठञ् । ४ । ४ । ५२ ॥

लावणिकः ॥

* किसरादिभ्यः † घृन् । ४ । ४ । ५३ ॥

किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्वान्डीप् । किसरिकी । किसर, उशी-
र, ललद, इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥

* शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥

छन् स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शाला-
लुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥

* शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥

* मडुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ॥

मडुकवादनं शिल्पमस्य माडुकः । माडुकिः । भर्भरः । भर्भरिकः ॥

* ग्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येव । असिः ग्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥

* परश्वधाट्ठञ् । ४ । ४ । ५८ ॥

पारश्वधिकः ॥

* शक्तियष्ट्योरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥

शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

* अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥

तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति
मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥

* शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥

† किनर, (किनर) सरद, शलद, स्यागल, तगर, गुगुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णो,
इति किसरादिः ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

* कृत्रादिभ्यो + णः । ४ । ४ । ६२ ॥

गुरोर्दीपाणामावरणं कृत्रं तच्छीलमस्य कृत्रः ॥

* कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥

कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मः । नस्तौ
द्वित इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेपि । तेन चैरी तापसीत्यादि
सिद्धम् । ताच्छील्ये क्स् । कर्मणः ॥

* कर्माऽध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ॥

प्रथमान्तात्पठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्यथमान्त-
स्यार्थः । ऐकान्तिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-
रूपं स्वलितमेकं जातं सः ॥

* बहुचूर्णपदाटुञ् । ४ । ४ । ६४ ॥

प्राविष्ये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्तिकः । द्वा-
दशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥

* हितं भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ॥

अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥

* तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥

अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ॥

* आणामांसौदनाट्टिठन् । ४ । ४ । ६७ ॥

आणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै आणिकः । आणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घा-
तविग्रहीतार्यम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः ॥

* भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ॥

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भक्तः । भक्तिकः ॥

* तच्च नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥

आकरे नियुक्त आकरिकः ॥

* अगारान्ताटुन् । ४ । ४ । ७० ॥

देवागारे नियुक्ता देवागारिकः ॥

+ कृत्र, शिक्ता, प्ररोह, स्था, लुभुक्ता, चुरा, तितित्ता, उपस्थान, कपि, कर्मन्, विश्वधा,
तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, विशिका, भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुक्षा, मन्द्र, इति
कृत्रादिः ॥

* अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥

निषिद्धदेशकालवाचकाटुकं स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः ।
चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ॥

* कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥

तन्नेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वंशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना
यस्मिन्दशे स वंशकठिनः तस्मिन्दशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुति-
ष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

* निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥

नैऋतिको भिक्षुः ॥

* आवसयात् ण्वल् । ४ । ४ । ७४ ॥

आवसये वसति आवसयिकः । पितृवान् ङीष् । आवसयिकी । आ-
कर्षात्पत्न्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुम्भीदसूत्राच्च । आवसयात्किसरादेः पितः पडिते
ठगधिकारे । पडिति सूत्रपट्टेन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

॥ इति ठकोवधिः समाप्तः ॥

* प्राग्विताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

* तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते
स प्रासङ्गः, तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

* धुरो यद्वृक्षौ । ४ । ४ । ७७ ॥

हलिचेति दीर्घे प्राप्ते ॥

* न भकुर्क्षरास् । ८ । २ । ७८ ॥

भस्य कुर्क्षुरोश्चोपधाया दीर्घा न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः ॥

* खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ॥

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ॥

* एकधुराल्लुक्च । ४ । ४ । ७९ ॥

एकधुरं वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥

* शकटादण् । ४ । ४ । ८० ॥

शकटं वहति शकटो गौः ॥

* हलसीराट्ठक् । ४ । ४ । ८१ ॥

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

* संज्ञायां जन्त्याः । ४ । ४ । ८२ ॥

जनो वधूः तां वहति प्रापयति जन्त्या ॥

* विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेतत्रधनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्माः शर्कराः ॥

* धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ॥

तृचन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

* अन्नाण्यः । ४ । ४ । ८५ ॥

अन्नं लब्धा आन्नः ॥

* वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥

वश्यः परेच्छानुचारी ॥

* पदमस्मिन्दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ॥

पदः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥

* मूलमस्याऽऽवर्हि । ४ । ४ । ८८ ॥

आवर्हिणमावर्हः उत्पटनं तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम् । आवर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः ॥

* संज्ञायां धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ॥

धेनुशब्दस्य पुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥

* गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । ४ । ४ । ९० ॥

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योग्निः ॥

* नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याऽऽनाय्यः-

सप्तसप्ततिसम्मितेषु । ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तार्ये नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषे-

॥ वध्यो विध्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥

* धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥

* छन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ६३ ॥

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥

* उरसोऽण् च । ४ । ४ । ६४ ॥

चाट्यात् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः ॥

* हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ॥

हृदयो देशः । हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः ॥

* बन्धने चषा । ४ । ४ । ६६ ॥

हृदयशब्दात्पञ्चान्ताद्वन्धने यत्स्याद्वेदेभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृदयो वशीकरणमन्त्रः ॥

* मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ६७ ॥

मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । जलस्य कर्षो हल्यः ॥

* तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ॥

अथ साधुः अय्यः । सामसु साधुः सामन्यः । यत्राभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

* प्रतिजनादिभ्यः † खज् । ४ । ४ । ६९ ॥

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ॥ वैश्वजनीनः ॥

* भक्ताण्यः । ४ । ४ । १०० ॥

भक्ते साधवो भक्ताः शाल्यः ॥

* परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ॥

पारिषद्व्यः । परिषद् इति योगविभागाण्योपि । पारिषद्वः ॥

* कथादिभ्यः ‡ क् । ४ । ४ । १०२ ॥

† प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विप्रवजन, सहाजन, पञ्चजन, इति प्रतिजनादिः ॥

‡ कथा, विकथा, विप्रवकथा, संकथा, वितण्डा, कुष्ठविद्, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, कृति, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद, इति कथादिः ॥

कथायां साधुः काथिकः ॥

* गुडादिभ्याष्टुञ् । ४ । ४ । १०३ ॥

गुडे साधुर्गौडिक इत्तुः । सात्तुको यवः ॥

* पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । ४ । ४ । १०४

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासते
रान्निः । स्वापतेयं धनम् ॥

* सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्यः ॥

* समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् ॥

वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ॥

* समानोदरे शयित औ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ॥

* सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

॥ इति प्राग्धितीयाः ॥

* प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् क्रीधिक्रियते ॥

* उगवादिभ्योऽ यत् । ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः
नाभि नभं च ॥ ॥ नभ्योक्तः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥ शुनः
सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ ॥ शून्यम् । शून्यम् ॥ ऊधसोनङ् च ॥ ॥ ऊधन्यः ॥

† गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, मांसौदन, इत्तु, वेणु, संग्राम, संग्राम, संक्राम, संवाह,
प्रवास, निवास, उपवास, इति गुडादिः ॥

‡ गो, हविस्, अक्षर, बिस, बर्हिस्, अष्टका, स्वदा युग, मेधा, सुच, नाभि नभं च,
शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, ऊधसोनङ् च । कूप, खद,
दर, खर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त, इति गवादिः ॥

* कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया उर्णा ॥

* विभाषा हविरूपपादिभ्यः † । ५ । १ । ४ ॥

आमिह्यं दधि । आमिहीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः ।
। अपूपीयम् ॥

* तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खवेहितं शङ्ख्यं दाह । गव्यम् ।
विष्यम् ॥

* शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नखासिकायाः । नस्यम् । नाभ्यम् ॥

* ये च तद्विते । ६ । १ । ६१ ॥

यादौ तद्विते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्विते
। शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शीर्षण्याः शिरम्याः
॥ अचि शीर्ष इति वाच्यम् ॥ * ॥ अजादौ तद्विते शिरसः शीर्षादेशः ।
इदं स्थौलशीर्षम् ॥

* खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ॥

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ।

* अजाविभ्यां य्यन् । ५ । १ । ८ ॥

अजय्या यूथिः । अविय्या ॥

* आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । ५ । १ । ९ ॥

* आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६६ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥
कर्मधारयादेवेष्यते ॥ * ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्चक् एव । विश्वजनीयम् ॥
पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनाटुञ् खश्च ॥ * ॥
सर्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनाटुञ् ॥ * ॥ माहाजनिकः । मातृभो-

† अपूप, तण्डुल अभ्यूप, अभ्योप, अवोप, अभ्येप, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, कण्व,
प्रदोप, सुसल, कटक, कर्णवेष्टक, दुर्गल, अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, यूप, स्थूणा, दोप, अश्व,
पन्न, द्रव्यपूपादिः ॥

गीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्य-
भोगीनः ॥

* सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ । ५ । १ । १० ॥

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वोयम् ॥ पर-
प्राद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य दृष्टमध्ये नि-
पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्यविकारः पौरुषेयः ।
प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेष्यणि प्राप्ते । एकाकिनापि परि-
तः पौरुषेयवृताविवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासा-
दादावप्राप्त एवेति विवेकः ॥

* माणञ्चरकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११ ॥

माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥

* तदर्धं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्धायां प्रकृतौ वाच्यायां कृप्रत्ययः स्यात् ।
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु ॥

* छदिरुपधिवलेठञ् । ५ । १ । १३ ॥

छादिपेयाणि तृणानि । बानेयास्तण्डुलाः ॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते ॥ *
उपधीयत इत्युपधिः रघाङ्गं तदेव औपधेयम् ॥

* ऋषभोपानहोर्ज्यः । ५ । १ । १४ ॥

कस्यापवादः । आर्षेभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव
पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥

* चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ॥

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्ने इदं वार्धं चर्म । वा-
रञ् चर्म ॥

* तदस्य तदस्मिन् तस्यादिति । ५ । १ । १६ ॥

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु ।
प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसा-
रयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥

* परिखाया ढञ् । ५ । १ । १७ ॥

मारिखेयी भूमिः ॥

॥ कृतोः पूर्णोवधिः ॥

* प्राग्वतेष्टुज् । ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठजधिक्रियते ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाटुक् । ५ । १ । १९ ॥

तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठजधिकारमध्ये ठजोपवादष्टगधिक्रियते गोपु-
च्छादीन्वर्जयित्वा ॥

* असमासे निष्कादिभ्यः† । ५ । १ । २० ॥

आर्हादित्येतत्तेनक्रीतमितियावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽस-
त्ते ठक् स्यादार्हायेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठज् ॥

* परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञाप-
कं भवन्तीत्यतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन सुगव्यम्, यवापूप्यमित्यादि ।
इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चातुकि । पाराय-
णिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् ।
द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादज् माभूत् किं तु ठज् । द्विशौरिषिकम् ॥

* अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । २ । २७ ॥

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति
णिति किति च । अर्द्धद्वेणेन क्रीतम् अर्द्धद्वैणिकम् । आर्द्धद्वैणिकम् ॥

* नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाऽकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ ।
अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्द्धकौडविकम् । अर्द्धखार्या
भवा अर्द्धखारी । अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो
न स्यात् ॥

* शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ॥

शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शत-
कः सङ्गः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किं
तु कनेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥

* संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ॥

संख्यायाः कन् स्यादार्हायेर्ये न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः
पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः ॥

† निष्क, पण, पाद, माप, वाह, द्रोण, पाण्डि, इति निष्कादिः ॥

* वतोरिद्धा । ५ । १ । २३ ॥

वत्वन्तात्कन इद्धा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ॥

* विंशतित्रिंशद्भ्यां द्वुनसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां द्वुन् स्यात्-

नोपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु, विंशतिकः । त्रिंशतिकः ॥

* कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ॥

टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अट्टाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

* शूर्पादजन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ॥

शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

* शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥

एभ्योण् स्यादृज्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शतमानम् । वैश-
तिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

* अर्धद्वुपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ॥

अर्धद्वुपूर्वाद्विगोश्च परस्यार्होयस्य लुक् स्यात् । अर्धद्वुकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ॥

* विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ॥

लुगवा स्यात् । अर्धद्वुकार्षापणम् । अर्धद्वुकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अर्धद्वुप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अर्धद्वुसहस्रम् । अर्धद्वुसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥

* द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १ । ३० ॥

लुगवा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहूनैष्किकम् ॥

* बिस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ॥

द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तादार्होयस्य लुगवा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकमित्यादि ॥

* विंशतिकात्खः । ५ । १ । ३२ ॥

अर्धद्वुपूर्वाद्विगोरित्येव । अर्धद्वुविंशतिकीनम् । द्वित्रिंशतिकीनम् ॥

* खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ॥

अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् † ॥

* पणपादमाषशताद्यात् । ५ । १ । ३४ ॥

अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्द्धपादम् । द्विपादम् । इह पादः प-
न, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्वावात् । पद्वत्यतदर्थे इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थ-
तत्र ग्रहणात् ॥

* शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥

यत्स्यात्पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाणम् ॥

* द्वित्रिपूर्वाद्वा च । ५ । १ । ३६ † ॥

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयो-
रतिपर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठजा-
स्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्त्योर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदा-
मीमुच्यन्ते ॥

* तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ ॥

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्रतिकम् । प्रास्थिकम् । ठक्,
क्रीष्णिकम् ॥

* इद्वोण्याः । १ । २ । ५० ॥

गोण्या इत्स्यात्तद्वितलुकि लुकोपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः षट्
पञ्चगोणिः ॥

* तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ॥

संयोगः सम्बन्ध, उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसं-
योगः । शत्यं, शतिकं, दक्षिणाक्षिस्यन्दनं, शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वाति-
कम् । पित्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सान्नि-
पातिकम् ॥

* गोह्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेऽर्थत् । ५ । १ । ३९ ॥

† काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्द्धकाकिणीकम् ॥

‡ इदं वार्तिकं सूत्रपाठैकैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

§ अश्व, अश्वमन्, गण, उर्गा, उमा, क्षण, वर्षा, वसु, (गङ्गा) इत्यश्वादिः ।

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । दृक्चः, धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः
गोदृक्चः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्च
कम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि, आश्विकम् । आश्वि
कम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

* पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ॥

चाद्वत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

* सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ॥

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमि
शब्दानुशतिकादिषु पठ्यते ॥

* तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥

* तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ॥

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः ॥

* लोकसर्वलोकादृज् * । ५ । १ । ४४ ॥

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सा-
र्वलौकिकः ॥

* तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ॥

उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् ।
खारीकम् ॥

* पात्रात् ण् । ५ । १ । ४६ ॥

पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्र भक्तिः ॥

* तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ॥

वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन्
वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः ।
उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः ।
विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रत्नानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्क्रोच
उपदा ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको दे-
वदत्तः । सममब्राह्मणे दानमिति वदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥

* पूरणार्थाट्ठन् । ५ । १ । ४८ ॥

यथाक्रमं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्विती-
यिकः । तृतीयिकः । अट्टिकः । अट्टिशब्दो रूपकस्याट्टे रूढः ॥

* भागाद्यच्च । ५ । १ । ४६ ॥

चाटुन् । भागशब्दोपि रूपकस्यार्हे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भा-
ग्यम् । भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः ॥

* तद्भरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः † । ५ । १ । ५० ॥

वंशादिभ्यः परो योभारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाट्वितीया-
न्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐतुभारिकः ।
भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भार-
भूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐतुकः ॥

* वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । ५ । १ । ५१ ॥

यथासंख्यं स्तः । वस्त्रं हरति वहत्यावहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ॥

* सम्भवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ॥

प्रस्यं सम्भवति प्रास्यिकः कटाहः । प्रस्यं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः ।
प्रास्यिकी ब्राह्मणी । प्रस्यमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्
च ॥ * ॥ चाटुन् । द्रोणं पचतीति द्रोणी । द्रोणिकी ॥

* आठकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ॥

पत्ते ठज् । आठकं सम्भवति अवहरति पचति वा आठकीना । आठकि-
की । अचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

* द्विगोः ष्ठश्च । ५ । १ । ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाद्यन्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष-
ष्ठौ वा स्तः । पत्ते ठज् । तस्याध्यर्धेति लुक् प्रित्वाङ्गीप् । द्याठकिकी ।
द्याठकीना । द्विगोरिति ङीप् । द्याठकी । द्याचितिकी । द्याचितीना । अप-
माणेतिङीप्निषेधात्, द्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

* कुलिजाल्लुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ॥

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्ठश्च । लुग-
मावे ठजः अवणम् । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ॥

* सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः । ५ । १ । ५६ ॥

अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वाऽस्य
कृचकः ॥

† वंश, कुटज, वल्कज, स्थूण, स्थूणा, अक्ष, अश्व, अश्वमन्, प्रलक्षण, मूल, इक्षु, खड्ग,
इत वंशादिः ।

* तदस्य परिमाणम् । ५ । १ । ५७ ॥

प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥

* संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ ५८ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ तत्र संज्ञायां स्वार्थं प्रत्ययो वाच्यः ॥ * ॥ यद्वा द्वौ
कयोरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुन-
यः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं प्राणिनीयम्
सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोत्रं
डविधिः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । संप्रदशः । एक-
विंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥

* पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।
५ । १ । ५९ ॥

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

* पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ॥

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चदशः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥

* त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण । ५ । १ । ६२ ॥

त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ॥

* तदर्हति । ५ । १ । ६३ ॥

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्टजादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति
श्वेतच्छत्रिकः ॥

* छेदादिभ्यो † नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छेदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥
विरागविरङ्गं च ॥ * ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरागिकः । वैरङ्गिकः ॥

* शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ॥

शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । यट्टकोः सन्नियोगेन
शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

* दण्डादिभ्यो ‡ यत् § । ५ । १ । ६६ ॥

† छेद, भेद, दोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण-
संप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, विराग, विरङ्ग च, इति छेदादिः ।

‡ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेघा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग,
इभ, भङ्ग, इति दण्डादिः ।
§ अत्र य इति त्वपपाठः ।

हयो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

* पाचाद् घञ्च । ५ । १ । ६८ ॥

चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः ॥

* कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥

चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अत एव निपातनात् खच् । कडङ्करं मापमुद्रादिकाष्टमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिण्यः । दक्षिण्यः ॥

* स्थालीबिलात् । ५ । १ । ७० ॥

स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयो-
द्वत्यर्थः ॥

* यज्ञत्विभ्यां घखजौ । ५ । १ । ७१ ॥

यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः । आत्विजीनो यजमानः ॥
यज्ञत्विभ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ यज्ञियो देशः । आत्विजीन ऋत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां ढगादीनां द्वादशानां पूर्णोवधिः ॥

अतःपरं ढजेव ।

* पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५ । १ । ७२ ॥

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति
तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥

* संशयस्यापन्नः । ५ । १ । ७३ ॥

संशयविषयीभूतार्थः सांशयिकः ॥

* योजनं गच्छति । ५ । १ । ७४ ।

यौजनिकः ॥ क्लेशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्लेशशतं गच्छति
क्लेशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ततोभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥
क्लेशशतादभिगमनमर्हतीति क्लेशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

* पथः पथन् । ५ । १ । ७५ ॥

पथो ङीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

* पन्थो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ॥

पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः । पान्था ॥

* उत्तरपथेनाहृतं च । ५ । १ । ७७ ॥

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥
आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथिकम् † ॥

* कालात् । ५ । १ । ७८ ॥

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

* तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥

* तमधीष्टो भूतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ॥

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्ताया
व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्या-
पकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मा-
सं भावी मासिक उत्सवः ॥

* मासाद्वयसि यत्खजौ । ५ । १ । ८१ ॥

मासं भूतो मास्यः । मासीनः ॥

* द्विगौर्यप् । ५ । १ । ८२ ॥

मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥

* षण्मासाण्यच्च । ५ । १ । ८३ ॥

वयसीत्येव । षडप्यनुवर्तते । चाट्टज् । षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥

* अवयसि ठंश्च । ५ । १ । ८४ ॥

चाण्यत् । षण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः ॥

* समायाः खः । ५ । १ । ८५ ॥

समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः ॥

* द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । तेन परिज्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु
प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥

* राच्यहःसंवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ॥

† अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ अजपथेन गच्छति अजपथिकः । अजप-
थाहृतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शङ्कुपथिकम् ॥ मधुकं-
मरिचयोरणं स्थलाद् ॥ * ॥ स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयद्विकः । समा-
न्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥

* संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ । १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् जिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । द्वे षष्ठो
भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परि-
हृत्य कालपरिमाणस्याऽग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

* वर्षाल्लुक् च । ५ । १ । ८८ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्वि-
र्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥

* वर्षस्याऽभविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैर्वार्षिकः । अधी-
तयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्वि-
द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

* परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौ-
 । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य
पञ्चकपालिकम् । तद्वितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्प-
न्ति । द्वैकुलिजिकः ॥

* चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८९ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विव-
दारकः ॥

* षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ९० ॥

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रिशब्द-
लोपश्च निपात्यते ॥

* तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ९३ ॥

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सु-
करं वा मासिकम् ॥

* तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९५ ॥

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्विती-
या । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्रमासिकः । यद्वा ।

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ महाना-
म्यादिभ्यः † षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानाम्न्यो नाम विदामघव-
न्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याठ
इति पुंवद्भावात्माहानामिक इत्याह ‡ ॥ चतुर्मासाख्यो यज्ञे तत्र भव इत्य-
र्थे ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्मणि ॥ संज्ञायामण् ॥ *
चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी । अणन्तत्वान् ङीप् ॥

* तस्य च § दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ॥

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आ-
ग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥

* तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ६६ ॥

प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥

॥ कालाधिकारस्य पूर्णोवधिः ॥

* व्युष्टादिभ्यो ॥ ऽण् । ५ । १ । ६७ ॥

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास, इत्या

* तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गण्यतौ । ५ । १ । ६८ ॥

यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्तादुस्तशब्दाच्च यथासंख्यं गण्यतौ
स्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नैष्यते ॥ * ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं वा
याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

† महानाम्नी, आदित्य, व्रत, गोदान, अवान्तरदीक्षा, तिलव्रत, देवव्रत, इति
महानाम्न्यादिः ।

‡ अवान्तरदीक्षाभ्योऽङिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो-
ल्लुंश्च ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥ चात्
ल्लुन् ङिनिश्च । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥

§ तस्य चेति चघटितः पाठो भाष्ये न दृश्यते ॥

॥ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, संग्राम, संघात,
अग्निपद, पीलुमूल, प्रवास, उपस्थान, इति व्युष्टादिः ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्, ऋतोरण्, विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोरिति सूत्रत्रयविहितोऽप्यण
अग्निपदादिभ्यो भवतीत्यर्थः । अग्निपदे दीयते कार्यं वा अग्निपदम् । पीलुपदम् ॥ उपवस्त्रा
प्राप्तोस्य औपवस्त्रम् । प्राशिताप्राप्तोस्य प्राशित्रम् ॥ चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् । अक्षाप्रयो-
जनमस्य आक्षम् ॥ इति क्रमेणोदाहरणानि ॥

* सम्पादिनि । ७ । १ । ९६ ॥

तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्कारा-
मवश्यं गोभत इत्यर्थः ॥

* कर्मवेष्टाद्यत् । ७ । १ । १०० ॥

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं गौर्यम् । वेष्टेण सम्पादि वेष्ट्यो नटः । वेष्टः
त्रिम आकारः ॥

* तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ७ । १ । १०१ ॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥

* योगाद्यञ् । ७ । १ । १०२ ॥

चाटुञ् । योगाय प्रभवति योग्यः । योगिकः ॥

* कर्मण उक्ञ् । ७ । १ । १०३ ॥

कर्मणे प्रभवति कामुक्कम् ॥

* समयस्तुम्य प्राप्तम् । ७ । १ । १०४ ॥

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ॥

* ऋतोरण् । ७ । १ । १०५ ॥

ऋतुः प्राप्नोम्य आतवम् ॥

* कालाद्यत् । ७ । १ । १०६ ॥

कालः प्राप्नोम्य काल्यं गीतम् ॥

* प्रकृष्टे टञ् । ७ । १ । १०७ ॥

कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीयः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ॥

* प्रयोजनम् । ७ । १ । १०८ ॥

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य गेन्द्रमज्ञिकम् । प्रयोजनं फलं
कारणं च ॥

* विशाखापाटाटगमन्यटगडयोः । ७ । १ । ११० ॥

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यटगडयोरर्थयोः । विशाखाप्र-
योजनमस्य विशाखो मन्यः । आपाटो टगडः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

चौडम् । अट्टा, आट्टम् ॥

। संताप, संग्राह, संनाह, संग्राह, संपराय, संग्रहण, संपेय, निष्पेय, सर्ग, उपसर्ग, निर्गर्ग,
ग्राम, उपग्राम, संग्रात, संग्रेष, संग्रास, संग्रादन, सक्तु, सांग्रादनाद्विग्रहीतादपि, इति
तापादिः ।

* अनुप्रवचनादिभ्यः † श्छः । ५ । १ । १११ ॥

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥

* समापनात्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ॥

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥

* ऐकागारिक् चैरे । ५ । १ । ११३ ॥

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिक्श्चैरः ॥

* आकालिकडाद्यन्तवचने । ५ । १ । ११४ ॥

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकालादेशः ।
आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर
इति वा ॥ आकालाद्वंश्च ॥ * ॥ आकालिका विद्युत् ॥

॥ ठजः पूर्णवधिः ॥

* तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति क्रिष् । गुणतुल्ये मा
भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्यलः ॥

* तत्र तस्येव । ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् सुष्ठु प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥

* तदर्हम् । ५ । १ । ११७ ॥

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह
न । राजानमर्हति कृत्रम् ॥

* तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११८ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबं
तलन्तं स्त्रियाम् ॥

† अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, प्रवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवासन, अनुव-
चन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण, पुण्याहवाचन, स्वस्तिवाचन
शान्तिवाचन, आकृतिगणोपमनुप्रवचनीयादिः ॥ छप्रकरणे विशिष्टपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्व-
पदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ विशि, गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि, प्रपापूरणीयम् । पदि, गोप्रपद-
नीयम् । रुहि, प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥ स्वर्ग्यम् । यशस्यम्, धन्यम् । गो-
स्यम् । आयुष्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् ।
स्वस्तिवाचनम् ॥

* आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुण-
चलादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्चञ्भ्यामपि समावेशार्थः ।
या भावः स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंसम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥

* न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटमुधकतरसलसेभ्यः ।
। १ । १२१ ॥

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युः । चतुरादीन्वर्जयित्वा ।
अपटित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् ।
पटवः सन्तीत्यपटुत्वस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् । आच-
टम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकृत्यम् ।
आरस्यम् । आलस्यम् ॥

* पृथ्वादिभ्यः † इमनिच्चा । ५ । १ । १२२ ॥

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ॥

* र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु ॥

* टेः । ६ । ४ । १५५ ॥

भस्य टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । स-
दमा । मार्वम् ॥

* वर्णदृढादिभ्यः ‡ ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्यम् । शुक्तिमा । दाढ्यम् । पृथुदृढुभृशकृशदृढपरि-
ठानामेव रत्वम् । दृढिमा । षो ङीष्पर्थः । औत्तिती । यथाकामी ॥

* गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः § कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥

† पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड,
ड, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र,
अणु, इति पृथ्वादिः ॥

‡ दृढ, वृठ, परिवृठ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आस्रा कष्ट, लवण, ताम्र, शीत
उष्ण, जड, बधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, वेर्यातलातमंतिमेनःशारदानाम्, समो
मृत्तिमनसोः, जवन, इति दृढादिः ॥

§ ब्राह्मण, बाडव, माणव, अर्हतो नुम् च, चौर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय,
उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभाषिन्,
बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्य, विषमस्य, परमस्य, मध्यस्य, अनीश्वर, कुशल

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मूढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हत्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥

* यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥

नञः पर्योरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्जिदादौ । अथयथा तथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् आपादसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ॥ चतुर्वर्णादीनां[†] स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्व वेदाः सर्व वेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वाद्वेरिति लुक् । स एव सार्ववेदः । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव चातुर्वेदः । चतुर्विदस्येतिपाठान्तरम् । चतुर्विद एव चातुर्वेदः ॥

* स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ ॥

नेति सङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥

* सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ दूतवणिभ्यां च ॥ ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वाणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिभ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ॥

* कपिज्ञात्योठक् । ५ । १ । १२७ ॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

* पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो ऽ यक् । ५ । १ । १२८ ॥

चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, निश्चन, वालिश, अलस, दुःपुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल दायाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात, सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, शौटीर, ब्राह्मणादिराकृतिगणः । तेन औचित्यमित्यादि सिद्धम् ।

† चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक, इति चतुर्वर्णादिः ॥

§ पुरोहित, राजाऽसे, गामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिल्पिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक,

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ राजाऽसे ॥ ॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥

* प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५ । १ । १२६ ॥

प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन, कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औत्त्रेचम् । सौष्ट्रवम् । दौष्ट्रवम् ॥

* हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० ॥

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्याविरम् ॥ औत्रियस्य यलोप-
श्च ॥ * ॥ औत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्म-
णादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥

* इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ॥

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्रा-
ह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

* योपधाद्गुरूपोत्तमाद्गुञ् । ५ । १ । १३२ ॥

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् ॥ सहायाद्वा ॥ * ॥ साहाय्यम् ।
साहायकम् ॥

* द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥

* गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ॥

अत्याकारोऽधितेपस्तद्वेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्ताः । अवगत-

पुत्रिक, अविक, छत्रिक, पर्षिक, पयिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूत्रिक, संरक्ष, सूत्रक, नास्तिक, अजानिक, शाक्वर, नागर, चूडिक, इति पुरोहितादिः ॥

† उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिः ॥

‡ युवन् स्याविर, होतृ, यजमान, पुरुषाऽसे, भ्रातृ, कुतुक, अमण, कटुक, कमण्डल, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःस्त्री सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ वृषल, परिवाजक, सब्रह्मचा-
रिन्, अनृशंस, हृदयाऽसे, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, औत्रियस्य यलो-
पश्च, इति युवादिः ॥

§ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, औत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामपण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहूल, अप्रप्रयपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपुत्र, इति मनोज्ञादिः ॥

वान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकृत्यत इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकु-
रुते । गार्गिकामवेतः ॥

* होत्राभ्यश्छः । ५ । १ । १३५ ॥

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्चा
वाकस्य भावः कर्म वा अच्चावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥

* ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ॥

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चात्त्वः स्यात् । कस्यापवादः । ब्रह्मणस्त्वम् । नेति
वाच्ये त्ववचनं ततो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणश्चात्त्वः त्वतलो ।
ब्रह्मणस्त्वम् । ब्रह्मता ॥

॥ नञ्खञोरधिकारः समाप्तः ॥ * ॥

* धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । भुङ्क्ष्वानां भवनं क्षेत्रं मैत्रीनम् ॥

* ब्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ॥

ब्रह्मेयम् । शालेयम् ॥

* यवयवकषष्ठिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्ठिक्यम् ॥

* विभाषा तिल्याषोमाभङ्गाण्यः । ५ । २ । ४ ॥

यद्वा स्यात्पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उ-
म्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । अणवीनम् ॥

* सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । ५ । २ । ५ ॥

असामर्थ्येपि निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्व-
चर्मीणः ॥

* यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥

मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽयमीभावः । समं
सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो य-
थामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

* तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपञ्चपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ ॥

सर्वादेः पथ्याद्व्यन्ताद् द्वितीयात्तात्त्वः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्व-
पथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मिणः । सर्वपञ्चीणः । सर्वपात्रीणः ॥

* आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ॥

यादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥

* अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५ । २ । ९ ॥

अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि
अक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नेयः अयानयीनः शारः ॥

* परोवरपरम्परपुञ्चपौचमनुभवति । ५ । २ । १० ॥

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च
।श्चाऽनुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रा-
नुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं
।देव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्येवदिति । असाधुरेव । खप्र-
त्ययसन्निधौगेनैव परोवरेतिनिपातनात् ॥

* अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामं गामी । ५ । २ । ११ ॥

अवारपारंगामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः ।
अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः ।
यथेष्टं गन्ता ॥

* समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥

यनोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समां-
समीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ खप्रत्ययानुत्पत्तौ यनोपो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
समांसमां विजायते । समायांसमायां वा ॥

* अद्यश्वीनावष्टुब्धे । ५ । २ । १३ ॥

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । के चित्तु
विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥

* आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥

आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः
कर्म करोति स आगवीनः ॥

* अनुग्वलंगामी । ५ । २ । १५ ॥

अनुगु, गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥

* अध्वनो यत्खौ । ५ । २ । १६ ॥

अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः ।
आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥

* अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ॥

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राऽ-
भिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

* गोष्ठात्खज् भूतपूर्व । ५ । २ । १८ ॥

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ॥

* अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः, आश्वीनोध्वा ॥

* शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २० ॥

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः, अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् ।
तत्साधनत्वात्तद्वृद्धोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ॥

* ब्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ॥

ब्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु ब्रुवैश्वेन स ब्रातीनः ॥

* साप्तपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ॥

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

* हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ॥

ह्योगोदोहस्य हैयङ्गुरादेशः विकारार्थं खज् च निपात्यते । दुह्यत इति
दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

* तस्य पाकमूले पील्वादि[†]कर्णादि[‡]भ्यः कुणञ्जाहचौ । ५ । २ । २४ ॥

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

* पक्षातिः । ५ । २ । २५ ॥

मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षातिः ॥

* तेन वित्तश्चञ्चुपचणपौ । ५ । २ । २६ ॥

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया चित्तो
विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥

* विनञ्भ्यां नानाजौ नसह । ५ । २ । २७ ॥

असहार्थं पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ॥

* वेः शालच्छङ्कुटचौ । ५ । २ । २८ ॥

† पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ, खदिर, इति पील्वादिः ।

‡ कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भू, शङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ, इति कर्णादिः ।

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कुटम् ॥

* संप्रोदश्च कटच् । ५ । २ । २६ ॥

सङ्कुटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाट्टिकटम् ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्या र-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ॥ गोष्ठजादयः स्थाना-
दिषु पशुनामभ्यः ॥ * ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ सङ्घाते कटच् ॥ * ॥ अ-
न सङ्घातेऽविकटः ॥ विस्तारे पटच् ॥ * ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे गोयुग-
॥ * ॥ द्वावुष्टौ उप्रगोयुगम् ॥ पङ्क्तिं पङ्गवच् ॥ * ॥ अश्वपङ्गवम् ॥ स्नेहे
लच् ॥ * ॥ तिलतैलम् । सर्पपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ॥ * ॥
दुःशकटम् । दुःशुशाकिनम् ॥

* अवात्कुटारच्च । ५ । २ । ३० ॥

चात्कटच् । अवाचीनोवकुटारः । अवकटः ॥

* नते नासिकायाः संज्ञायां टीटज्जाटज्भटचः । ५ । २ । ३१ ॥

अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् ।
अवभटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोप्यवटीटः ॥

* नेर्बिडज्जिरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥

निबिडम् । निबिरीसम् ॥

* इनच् पिटच्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ॥

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक
चि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ चिक्रिनम् । चि-
पिटम् । चिक्रम् ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चलुषी ॥ * ॥ क्लिन्ने चलुषी
अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च ॥ * ॥ चुल्लः ॥

* उपाधिभ्यां त्यक्त्रासत्राहूठयोः । ५ । २ । ३४ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आहूठं स्थलमधि-
त्यका ॥

* कर्मणि घटोऽटच् । ५ । २ । ३५ ॥

घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

* तदस्य संजातं तारकादिभ्यः † इतच् । ५ । २ । ३६ ॥

† तारका, पुण्य, कर्णक, मञ्जरी, कज्जीप, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार,
प्रचार, विचार, कुडमल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तवक, किसलय, पल्लव,
खण्ड, वेग, निद्रा, मुदा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, अक्षा, अभ, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह,

तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोपम् ॥

* प्रमाणे द्वयसज्द्वयज्मात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुम
अम् ॥ प्रमाणे लः ॥ * ॥ समः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ *
द्वौ समौ प्रमाणमस्य द्विसमम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि
शये मात्रज्वक्तव्यः ॥ * ॥ सममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ वत्त
न्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

* पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।

* यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

* किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुस्याद्वयस्य च घः । कियान् । इयान् ॥

* किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ॥

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति । कियन्तः ।

* संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥

पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दाह ॥

* द्विचिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

* उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयोऽयच् स्यात् स चाद्वुदात्तः । उभयम् ॥

* तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः । ५ । २ । ४५ ॥

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् ॥ शतसहस्रयोरेवेष्टते ॥ * ॥ नेह

दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक,
अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च,
पराडा, कज्जाल, तृप्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शङ्खार, अङ्गुर, शैवल, बकुल,
प्रसभ, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिबिम्ब, विद्यतन्त्र, प्रत्यङ्ग,
दीक्षा, गर्ज, गर्भादप्राणिनि । इति तारकादिराकृतिगणः ॥

+ डट् स्तोमेवक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशः स्तोमः ॥ शतश्रुनोर्दिनिः ॥ * ॥ त्रिंशिनोमासाः
पञ्चदशिनोर्धमासाः ॥ विंशतेष्व ॥ * ॥ विंशिनोद्गिरसः ॥

एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व-
एवेष्यते ॥ * ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ॥

शदन्तविंशतेश्च । ५ । २ । ४६ ॥

डः स्यादुक्तैर्ये । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ॥

* संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ॥

भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् ।
यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्वानाम् । गुण-
स्येति किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ
क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥

* तस्य पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरण एकादशः ॥

* नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः ।
असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥

* षट्कृतिप्रयचतुरां युक् । ५ । २ । ५० ॥

एषां युगागमः स्यादुटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिप्रयश-
ब्दस्यासंख्यात्वेष्यत एव ज्ञापकादुट् । कतिप्रयथः । चतुर्यः ॥ चतुरश्चयताः
वाक्यान्तरलोपश्च ॥ * ॥ तुरीयः । तुर्यः ॥

* बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ॥

डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेष्यत एव डट् । बहुतिथः इत्यादि ॥

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ॥

डटीत्येव । यावतिथः ॥

* द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ॥

डटोपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

* त्रैः सम्प्रसारणं च । ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः ॥

* विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ॥

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशति-
तमः । एकविंशः ॥

* नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ॥

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः ॥

* षष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ॥

षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः
एकषष्ठितमः ॥

* सतौच्छः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ॥

सत्वर्थे छः स्यात् । अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्चावाकीयं सूक्तम् ।
वारवन्तीयं साम ॥

* अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ । ६० ॥

सत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन
लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः ॥

* विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥

सत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः ।
देवासुरः ॥

* गोषदादिभ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ॥

सत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥

* तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ॥

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ॥

* आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥

आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः ।
आकर्षो निकषः ॥

* धनहिरण्यात्कामे । ५ । २ । ६५ ॥

काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥

† विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, सुवर्ण, परिसारक, सदसत्, वस्तु, मरुत् पत्नीवत्,
वसुमत्, महीयत्त्व, सत्त्ववत्, बर्हवत् दशार्ण, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, पतत्रिन्, मन्त्रि,
अस्यहृत्य, सोमापूषन्, इडा, अग्नाविष्णू, उर्वशी, वृत्रहन्, इति विमुक्तादिः ॥

‡ गोषद. इषेत्त्वा, मातरिश्वनः, देवस्यत्वा, देवीरापः, कृष्णोस्याखरेष्ठः, देवीं धिय,
रक्षोहण, युञ्जान, अञ्जन्, प्रभूत प्रतूर्त, कश्चानु, इति गोषदादिः ॥

§ आकर्ष (आकर्ष) त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अर्शानि, अशमन्, निचय, चय, विजय,
जय, आचय, नय, पाद, दीप, हृद, ह्लाद, गद्गद, शकुनि, इत्याकर्षादिः ॥

- * स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ॥
केशेषु प्रसितः केशकः । तद्वचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥
- * उदराट्टगाद्यने । ५ । २ । ६७ ॥
अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोपवादः । बुभुक्षयाऽन्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥
- * सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ॥
कन् स्पर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्ये-
नेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः ॥
- * अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ॥
हारीत्यावश्यके णिनिः । अत्र एव तदयोगे षष्ठी न । अंशको दायादः ॥
- * तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ॥
तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥
- * ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ॥
आयुर्जजीविषो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां
सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥
- * शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५ । २ । ७२ ॥
शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥
- * अधिकम् । ५ । २ । ७३ ॥
अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥
- * अनुक्रामिकाभीकः कमिता । ५ । २ । ७४ ॥
अन्वभिभ्यां कन् अभेः पात्तिको दीर्घश्च । अनुक्रामयते अनुकः । अभि-
क्रामयते अभिकः । अभीकः ॥
- * पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ॥
अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥
- * अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठजौ । ५ । २ । ७६ ॥
तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डा-
जिन दम्भः तेनान्विच्छति दाण्डाजिनकः ॥
- * तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व । ५ । २ । ७७ ॥
कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य ।

द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्ठो देवदत्तः । पञ्चकः ॥

* स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥

देवदत्तो मुख्याऽस्य देवदत्तकः । त्वत्कः । मत्कः ॥

* शङ्खलमस्य बन्धनं करभे । ५ । २ । ७९ ॥

शङ्खलकः करभः ॥

* उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥

उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । ऊत्क उत्कण्ठितः ॥

* कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥

* तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ॥

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इतिर्वाच्यः ॥ * ॥ वटकिर्न[†]

* कुल्माषादञ् । ५ । २ । ८३ ॥

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

* आत्रियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ॥

आत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

* आदुमनेन भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ॥

आदुी । आदुिकः ॥

* पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥

* सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वी ॥

* इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥

† इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादि[†] निषठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, आयुक्त, गृहीत आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित, द्वितीयादिः ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

* छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थात्तरि । ५ । २ । ८६ ॥

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ॥

* अनुपदमन्वेष्टा । ५ । २ । ८७ ॥

अनुपदमन्वेष्टा अनुपद्वी ॥

* साक्षाद्गृष्टि संज्ञायाम् । ५ । २ । ८९ ॥

साक्षाद्गृष्टा साक्षी ॥

* क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ९२ ॥

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीतकार्य इत्यर्थः ॥

* इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ।

५ । २ । ९३ ॥

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इति शब्दः प्रकारार्थः ।
इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ॥

* तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ९४ ॥

गावोस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने ॥

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥

* रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थे वचनम् । रसरूपवर्ण-
गन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात्, एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

* तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥
गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पठः । कृष्णः ॥

* मादुपधायाश्च मतोर्वाऽयवादिभ्यः ‡ । ८ । २ । ९६ ॥

मवर्णोऽवर्णान्तान्मवर्णोवर्णोपधाच्च यवादिवर्जात्परस्य मतोर्मस्य वः
स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भा-
स्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ॥

† अयं गणो-सूले एवोक्तः ।

‡ यव, दल्मि, उर्मि, भूमि, कृमि, कृञ्चा, वशा, दाक्षा, धाक्षा, ध्रजि, व्रजि, ध्वजि, निजि,
सज्जि हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु, आकृतिगणोऽयं यवादिः ॥

* क्षयः । ८ । २ । १० ॥

क्षयन्तान्ततोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्त्वान् ॥

* संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥

मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः

* आसन्दीवदष्टीवक्ष्मीवत्कक्षीवट्टुमण्वक्ष्मण्वती । ८ । २ । १२ ॥

एते षट् संज्ञार्या निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासनवान् । अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् । अस्थिमान-
न्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्षीभावः । चक्षीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्या-
याः सन्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य
रुमणभावः । रुमणवान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो
णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ॥

* उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ॥

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ॥

* राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥

* प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् ।
हस्तवान् ! प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धे अन्तोदात्त-
त्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितोवानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥

* सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ६७ ॥

लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्च-
यार्थं न तु प्रत्ययविकल्पर्यम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ वातदन्तब-
लललाटानानामूङ् च ॥ ॥ वातूलः ॥

* वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ६८ ॥

आभ्यां लज्वा स्याद्वयासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ॥

† सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, वीणा, कृष्ण, निष्पाव, पांसु, पार्श्व, पर्ण, हनु, सक्त,
मांस, पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च, वातदन्तबलललाटानामूङ् च, जटाघटाकटाकालाः, क्षे-
र्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्थि, कर्ण, स्नेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृदु, मज्जु,
मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्ड, ग्रन्थि, श्री, कुश, धारा, वर्ष्मन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, प्रेश, निष्पाद,
कुण्ड, क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च, इति सिध्मादिः ।

* फेनादिलच् । ५ । २ । ६६ ॥

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फे-
नः । फेनवान् ॥

* लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादि-
नः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ ॥ अङ्गना ॥ लक्ष्या अच्च ॥ ॥ लक्ष्मणः ॥
प्रागित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ ॥ विषुणः ॥ पिच्छादिभ्य इलच् ॥
पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥

* प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ॥

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥ वार्तः ॥

* तपस्सहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाद्-
। सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोपि बाध-
ार्थम् ॥

* अण् च । ५ । २ । १०३ ॥

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यान-
॥ * ॥ ज्यौत्सः । तामिस्रः ॥

* सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥

सैकतो घटः । शर्करः ॥

* देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः । सैक-
ः । सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥

* दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ॥

+ लोमन्, रोमन्, बभ्रु, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु, इति लोमादिः ।

‡ पामन्, वामन्, वेमन्, होमन्, श्लेष्मन्, कटू, वलि, सामन्, ऊष्मन्, रुमि, अङ्गात्क-
ल्याणे, शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च, विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः ; लक्ष्या अच्च, इति
लोमादिः ।

§ पिच्छा, उरस, ध्रुवक, ध्रुवक, जटाघटाकालाः क्षेपे, वर्ण, उदक, पङ्क, (प्रज्ञा) । इति
पिच्छादिः ।

॥ ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, कुतप, विसर्प, विषादिका । इति ज्योत्स्नादिः ।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

* ऊषसुषिमुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ॥

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यम्, मधुरः ॥ रप्रक-
रणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः
कुञ्जरः ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्ड
रशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कक्षुरः ॥

* द्युदुभ्यां मः । ५ । २ । १०८ ॥

द्युमः । द्रुमः ॥

* केशद्वौऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥

प्रकृतेनान्यतरस्यां बहूनेन मत्तुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति ठनोः समावेशार्थम् ।
केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥ मणिवो
नागविशेषः । हिमण्यवो निधिविशेषः ॥ अर्णवो लोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥

* गाण्ड्यज्जात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११० ॥

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डवम् । गाण्डीवम्, अर्जुनस्य धनुः ।
अजगवं पिनाकः ॥

* काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । ५ । २ । १११ ॥

काण्डीरः । आण्डीरः ॥

* रजःकृष्यासुतिपरिपदो वलच् । २ । ११२ ॥

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वल इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः ।
परिपटुलः । पर्पदिति पाठान्तरम् । पर्पटुलम् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥
आतृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः ॥

* दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११३ ॥

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥

* ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ।

५ । २ । ११४ ॥

मत्वर्थेऽनिपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः, ज्योत्स्ना । त-
मस उपधाया इत्वं रश्च, तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गा-
दिनच्, शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्
ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति दृष्टिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुचन्तेर्नैवा-
पपत्तेः । गोशब्दाग्निनिः, गोमी । मलशब्दादिनच्, मलिनः । ईमसञ्च, मलीमसः ॥

* अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिकः ॥

* व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥

व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्णुते किं तर्हि ॥
शिवामालासज्जादिभ्य इनिः ॥ * ॥ यवखदादिभ्य इकन् ॥ * ॥ अन्येभ्य उभयम् ॥ * ॥

* तुन्दादिभ्य इलच् । ५ । २ । ११७ ॥

चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उ-
पिचण्ड, यव, व्रीहि, स्वाङ्गाद्विवृट् ॥ “विवृट्प्राधिकात्स्वाङ्गवाचिन
जाङ्गः स्युः । विवृट् कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णौ । कर्णिकः ।
” § ॥

* एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ॥

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥

* शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥

निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्टञ् स्यान्मत्वर्थे ।
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

* रूपादाहतप्रशंसयोर्घप् । ५ । २ । १२० ॥

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्जापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो
गौः । आहतेति क्रिप् । रूपवान् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः ।
गुण्या ब्राह्मणाः ॥

* अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ ॥

यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिषाठादिनिठनौ । मायी ।
मायिकः । क्लिन्नन्तत्वात्कुः । खग्वी ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च ॥ * ॥
आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलवर्हा-
भ्यामिनच् ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥
इनिठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृ-

† व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्,
अर्धन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यवखद, नौ, कुमारी, शीर्षाक्षजः ।
इति व्रीह्यादिः ॥

‡ अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

§ “अयं पाठपटीकास्यः” ॥

प्रेभ्यस्तदसहने ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितं चेति रघु
तृप्रः परोडाशः तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ हिमाच्चेलुः ॥ *
हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलादूलः ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वात
त्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहते वानस्य समूहो वा वातूलः ॥ तत्पर्वमर
द्भाम् ॥ * ॥ पर्वतः । अरुतः ॥

* ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥

सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति के चिदनुवर्तयन्ति । युत्तं
चैतत् । अन्यथाहि, अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥

* वाचा ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी ॥

* आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः ।
यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ॥

* स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥

ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥

* अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥

अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोयम् ॥

* द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥

द्वन्द्वः, कटकवल्लयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः, कुष्ठी । किलासी
गर्ह्य, निद्रम् । ककुदावती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्
घटः ॥ प्राण्यङ्गान्न ॥ * ॥ पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती
सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

* वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ॥

चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ रोगेचायमिष्यते ॥ * ॥ नेह
वातवती गुहा ॥ पिशाचाच्च ॥ * ॥ पिशाचकी ॥

* वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरे-

+ अर्शस्, उरस्, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अघ, कर्दम, अम्ल, लवण,
स्वाङ्गाच्छीनात्, वर्णात्, अर्शआदिराकृतिगणः ।

पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । टन्वाधनार्थमिदम् । वयसि किम् ।
पञ्चमवान् ग्रामः ॥

* सुखादिभ्यश्च † । ५ । २ । १३१ ॥

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ माला क्षेपे ॥ ॥ माली ॥

* धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥

धर्माद्वन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

* हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ॥

हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः ॥

* वर्णाद्वृह्यचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥

वर्णी ॥

* पुष्करादिभ्यो ‡ देशे । ५ । २ । १३५ ॥

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ॥ बाहूरूपपूर्वपदाद्वृ-

॥ ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वदेश्च ॥ ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी ॥

। अत्रिहिते ॥ ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ॥ तदन्ताच्च ॥ ॥

धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥

* बलादिभ्यो § मनुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥

बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ॥

* संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ॥

मन्त्रन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सो-
मिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥

* कंशंभ्यां बभ्रयुस्तितुतयसः । ५ । २ । १३८ ॥

कंशमिति मान्तौ, कमित्युदकसुखयोः, शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्य-
यः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंबः । कंभः । कंयुः । कंतिः ।

† सुख, दुःख, तृप्त, कच्छ, अस्त्र, आस, अलीक, करुण, कपण, सोढ, प्रतीप, शील, हल, क्षेपे, कपण, प्रणय, दल, कल, इति सुखादिः ॥

‡ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नड, कपित्थ, विस, मृणाल, कर्दम, शालूक, कुरीप, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, कल्लोल, तट, तरङ्ग, पङ्कज, सरोज, जीव, नालीक, सरोरुह, पुटक, अरविन्द, अम्भोज, अब्ज, कमल, पंयस्, इति पुष्करादिः ।

§ बल, उत्साह, उद्वाम, उद्वाम, सद्यस, सिखा, कुल, चूडा, सुल, कूल, आयाम, उपयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, युद्ध, इति बलादिः ॥

कंतुः । कंतः । कंयः । शंबः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः ॥
अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ॥

* तुन्दिबलिवटेभः । ५ । २ । १३६ ॥

वृद्धानाभिस्तुन्दिः । मूर्द्धन्योपधायमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः
वटिभः । पामादित्वाट्टलिनेपि ॥

* अहंशुभमोर्युस् । ५ । २ । १४० ॥

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः, अहङ्कारवान् ।
शुभंयुः, शुभान्वितः ॥ ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

* प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥

दिक्छन्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ
स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति
त्वनुवर्तत एव ॥

* किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः । ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

* इदम् इश् । ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे ॥

* एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥

इदम्शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये
परे । इशोपवादः ॥

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । अन् । एतद इत्येव ।
अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥

* सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५ । ३ । ६ ॥

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

* पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥

* कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः ।
। अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्यादेस्तु द्वाभ्याम् ॥

* तसेश्च । ५ । ३ । ८ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थे विभक्त्यर्थे
वचनम् ॥

* पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वाभयार्थाभ्यामेव ॥ * ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः ।
भित उभयत इत्यर्थः ॥

* सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

* इदमो हः । ५ । ३ । ११ ॥

अलोपयाद इशादेशः । इह ॥

* किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥

वाग्रहणमपहृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽट्टा स्यात्पक्षे ञल् ॥

* क्वाति । ७ । २ । १०५ ॥

किमः क्वादेशः स्यादति । क् । कुत्र ॥

* वाह च च्छन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥

कुह स्यः कुह जग्मथुः ॥

* एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदानौ । २ । ४ । ३३ ॥

अन्वादेशविषये एतदोऽण् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानु-
स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः अथोत्राधीमहे अतो न गन्ता स्मः ॥

* इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । द्रशिग्रहणा-
दियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । त भवन्तम् ।
। भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ॥

* सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा ।
। एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥

* इदमोर्हिल् । ५ । ३ । १६ ॥

सप्रत्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥

* अधुना । ५ । ३ । १७ ॥

इदमः सप्रत्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुना प्रत्ययः स्यात् । इश्, य-
स्येति लोपः । अधुना ॥

* दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् ॥

* तदो दा च । ५ । ३ । १९ ॥

तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥

* अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि ॥

* सद्यः परस्परार्थैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युर-
परेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरन्तरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ समानस्य सभावो द्यस् चाहनि ॥ * ॥ समानेऽहनि
सद्यः ॥ पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ * ॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परस्मिन्
पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे ॥ * ॥ अ-
स्मिन्संवत्सरे ऐषमः ॥ परस्मादेद्यव्यहनि ॥ * ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ इदमे-
ऽश् द्यश्च ॥ * ॥ अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वादिभ्याष्टभ्याऽहन्येद्युस् ॥ * ।
पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरहोरुभयेद्युः ।
द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ * ॥ उभयद्युः ॥

* प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्याल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

* इदमः स्थसुः । ५ । ३ । २४ ॥

थालोपवादः ॥ एतदो वाच्यः ॥ * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यम् ॥

* किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोवधिः ॥

* दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ ।

। २७ ॥

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि कृतेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः
प्तात् ॥

* पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३६ ॥

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसि प्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अध्, अव्, इत्या-
ः स्युः ॥

* अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥

अस्तातौ परे पूर्वादीनां परादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्,
पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥

* विभाषाऽवरस्य । ५ । ३ । २४१ ॥

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे
ते च । दिशि कृतेभ्यः किम् । ऐन्द्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् ।
वै ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति
ति ज्ञापकदसिरस्तातिं न बाधते ॥

* दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ॥

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

* विभाषापराऽवराभ्याम् । ५ । ३ । २९ ॥

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥

* अञ्जेलुक् । ५ । ३ । ३० ॥

अञ्जत्यन्ताद्विक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि । प्राच्यां
प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥

* उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ॥

अस्तातेर्विषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विलिखितलौ च प्रत्ययौ ॥
उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ॥

* पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥

अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोस्तातेर्विषये ॥

* उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥

* एनबन्धनतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥

उत्तरादिभ्य एनञ् वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना ।
उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह के चिदुत्तरा-
दीनननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

* दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥

* आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ॥

दक्षिणाद् दूरे आहिच् स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥

* उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥

उत्तराहि । उत्तरा ॥

* संख्याया विधायै धा । ५ । ३ । ४२ ॥

क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

* अधिकरणविचले च । ५ । ३ । ४३ ॥

द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ॥

* एकाद्वो ध्यमुजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥

एकधम् । एकधा ॥

* द्विचोश्च धमुज् । ५ । ३ । ४५ ॥

आभ्यां धा इत्यस्य धमुज् स्याद्वा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥
धमुजन्तात्स्वार्थे ङदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि ॥

* एधाच्च । ५ । ३ । ४६ ॥

त्रेधा । द्वेधा ॥

* याप्ये पाशप् । ५ । ३ । ४७ ॥

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥

* पूरणाद्भागे तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ॥

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ तीय.दीक्क् स्वार्थे
वाच्यः ॥ * ॥ द्वैतीयोक्कः । द्वितीयः । तार्तीयोक्कः । तृतीयः ॥ नविद्यायाः ॥
द्वितीया, तृतीया, विद्येत्येव ॥

* प्रागेकादशभ्योऽकृन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ॥

* षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । ५ । ३ । ५० ॥

चादन् । षष्ठो भागः षाष्टः । षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ॥

* मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ॥

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । ष-
ष्ठे भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक
प्राप्तम् । षष्ठः । षाष्टः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया
द्वे लुक्वचनं पूर्वञ्च जानौ नित्यधिविति ज्ञापयति ॥

* एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥

चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥

* भूतपूर्वे चरट् । ५ । ३ । ५३ ॥

आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः ॥

* षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥

षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्ण-
व्यः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभाया
तपूर्वः शुभारूप्यः ॥

* अतिशयने तमबिष्टनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्यवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाद्यः आद्य-
ः । लघुतमो लघिष्टः ॥

* तिङश्च । ५ । ४ । ५६ ॥

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

* तरप्रमपौ घः । ५ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥

* किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
अन्तः । प्राहृतमाम् । पञ्चतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु,
प्यस्तमस्तः ॥

* द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरैकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुप्रिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरप-

वाद्ः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः
पटुतराः । पटीयांसः ॥

* अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टत्रीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

* तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृत्तृजन्तादिष्टत्रीयसुनौ स्तः ॥

* तुरिष्टेमेयःसु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोपः स्याद्विष्टेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोही-
यसी धेनुः ॥

* प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ॥

* प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । ६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

* ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्याद्विष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥

* ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

* वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

* अन्तिकबाठयोर्नैदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

* स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ ।

४ । १५६ ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्टादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः ।
यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एव मीयम् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां
पृथ्वादित्वाद् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥

* प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्कै
हिगर्वर्षिचप्द्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्टादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । व-

। बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्वाघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
पुनः । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

होः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बुहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥

इष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

होः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ॥

तयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे
। अल्पिष्ठ इत्यादि ॥

विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

वनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्वर्ग्वी स्रजिष्ठः । स्रजी-
अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् । ५ । ३ । ६६ ॥

अन्तःत्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥

ईषदसमाप्रौ कल्पद्वेष्ट्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

इदूतो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्वेष्ट्यः ।
शीयः । पचतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ॥

द्वयः । प्रिविशिष्टेर्धे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः ।

पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥

प्रकारवति । यम् । याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

प्रतिष्ठतावित्यतः प्राक् काऽधिकारः ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तङ्श्चेत्यनुवर्तते ॥

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

प्रान्ताव्ययस्य दकारान्तादेशः स्यादकच्च ॥

वाङ् । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्ये
पटुतराः । पटीयांसः ॥

* अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टत्रीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

* तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृत्तृजन्तादिष्टत्रीयसुनौ स्तः ॥

* तुरिष्ठेमेयःसु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोपः स्याद्विष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दो ।
यसी धेनुः ॥

* प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ॥

* प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । ६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

* ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्याद्विष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ॥

* ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

* वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

* अन्तिकवाढयोर्नैदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योः । नेद्विष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

* स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६
४ । १५६ ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्टादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः
यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोद्विष्ठः । एव मीयस् । ह्रस्व ।
पृष्ठादित्वाद् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥

* प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्ब
हिगर्वर्षिचप्द्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । व

रिष्टः । बंहिष्टः । गरिष्टः । वर्षिष्टः । त्रिष्टः । द्वाघिष्टः । वृन्दिष्टः ।
एवमीयसुत् । प्रेषान् । प्रियोरुबहुलंगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ॥

* बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥

* इष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्टः ॥

* युवात्ययोः कनन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ॥

एतयोः कनादेशो वा स्याद्विष्टेयसोः । कनिष्टः । कनीयान् । पक्षे
यविष्टः । अल्पिष्ट इत्यादि ॥

* विन्मतेर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्याद्विष्टेयसोः । अतिशयेन स्वर्गी स्रजिष्टः । स्रजी-
यान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्टः । त्वचीयान् ॥

* प्रशंसायां रूपम् । ५ । ३ । ६६ ॥

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥

* ईषदसमाप्रौ कल्पद्वेश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूना विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्वेश्यः ।
विद्वद्वेशीयः । पचतिकल्पम् ॥

* विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमाप्रिविशिष्टेर्धे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः ।
ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

* प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥

प्रकारवतिचायम् । याल तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

* प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिज्ञतावित्यतः प्राक् काऽधिकारः ॥

* अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥

* कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

कान्ताव्ययस्य दकारोन्तादेशः स्यादकच्च ॥

* अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ओकार-
सकारभकारादौ सुपिसर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ * ॥ युवकयोः । आवकयोः ।
युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादिकिम् ।
त्वयका । मयका ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काभ्वक्तव्यः ॥ * ॥ मित्वा-
दन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥ तूष्णीशील-
स्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥

* कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वकः ॥

* संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः ।
स्वरार्थे वचनम् ॥

* अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ॥

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥

* नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ॥

सामदानादिरूपा नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः
स्यात् । दन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अट्टकि । पूर्वणानुकम्पयमा-
नात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासम्बद्धेपीति विशेषः ॥

* बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टुज्वा । ५ । ४ । ७८ ॥

पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥

* घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥

तत्रैव ॥

* टाजादाबूध्वै द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥

अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच
ऊर्द्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः ।
देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः ॥ ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधा-
नार्थम् ॥ * ॥ वायुदत्तः । वायुकः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्द्ध्वस्य लोपो
वाच्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च
विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य
च ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ विनाषि प्रत्ययं पूर्वात्तर-

पदयोर्वो लोपो वाच्यः ॥ * ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ऋवर्णा-
दपि ॥ * ॥ सवित्रियः । सवितृनः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥

* प्राचःसुपादेरडज्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाक्षथा-
प्राप्सु । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः ।
उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पडूपाणि ॥

* जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन् स्याद-
नुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ द्वितीयं संध्यन्तरं
चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कयं षडङ्गुलिदत्तः षडिक
इति ॥ षष्ठ्याजादिवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

* शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥

एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्या-
पवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुप-
रिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥

* अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुक-
म्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

* अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥

अल्पं तैलं तैलिकम् ॥

* ह्रस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥

ह्रस्वो वृत्तो वृत्तकः ॥

* संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः ।
वंशकः । वेणुकः ॥

* कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ॥

ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥

* कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ॥

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्

* कासूगोणीभ्यां णृरच् । ५ । ३ । ९० ॥

आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥

* वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सतरः, द्वितीयं वयः प्राप्तः । उत्तरः । अश्वतरः । ऋषभतरः
प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ॥

* किंयतदोनिर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः

* वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न
प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वा १२८ म-
उर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः । सः । किमोऽस्मिन्विषये ड
रजपि । कतरः ॥

* एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥

डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥

* अयच्चेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥

व्याकरणकेन गर्वितः । व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तद्विरो-
धम् । स्वतः कुत्सितं तु कुत्सित इत्यस्य ॥

॥ प्रागिवीयानां पूर्णावधिः ॥

* इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥

कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः, अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव

* संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥

इवार्थं कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः ।
संज्ञा । अश्वकः । उष्ट्रकः ॥

* लुम्पनुष्ये । ५ । ३ । ९८ ॥

संज्ञायां च विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्च्वा तृणमयः
धुमान् । चञ्च्वेव मनुष्यश्चञ्च्वा वर्धिका ॥

* जीविकार्थं चापण्ये । ५ । ३ । ६६ ॥

जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः ।
शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये
किम् । हस्तिकान्विक्रीयीते ॥

* देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥

कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणायम् ॥

* वस्तेर्दञ् । ५ । ३ । १०१ ॥

इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥

* शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ॥

शिलाया इति योगविभागादुजपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ॥

* शाखादिभ्यो † यत् । ५ । ३ । १०३ ॥

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अय्यः । शरण्यः ॥

* द्रव्यं च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ॥

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥

* कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ॥

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥

* समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ॥

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः ।
इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काक-
मरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितार्थः ॥

† देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कु-
पथ, सिन्धुपथ, सिद्धगति, उद्ग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुण्य, मत्स्य, इति देव-
पथादिराकृतिगणः ॥

‡ शाखा, मुख, शङ्ख, जघन, मेघ, अभ्र, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरस्, शिरस्, अग्र,
शरण, इति शाखादिः ॥

§ अत्र यदित्यपपाठः । उगवादिभ्य इतिसूत्रभाष्यविरोधात् ॥

* शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥

शर्करेव शर्करम् ॥

* अङ्गुल्यादिभ्यष्क् । ५ । ३ । १०८ ॥

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भस्मजेव भास्मजिकः ॥

* एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा पत्ते ठक् । एकशालेव एकशालिक
एकशालिकः ॥

* कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ॥

कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ॥

* पूगाञ् ज्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ॥

इवार्था निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः
पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ज्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः ॥

* व्रातच्फजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

व्रातः कापोतपाक्यः । च्फज्, कौञ्जायन्यः । ब्राधायन्यः ॥

* आयुधजीविसङ्घाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यट् । तौद्रक्यः ।
लव्यः । टित्वान्डीप् । तौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति
सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालवाः ।
लङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ॥

* वृकाट्टेय्यण् । ५ । ३ । ११५ ॥

आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्कैयः । आयुधेति किम् । ज
शब्दान्मा भूत् ॥

* दामन्यादिचिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥

+ शर्करा, कपालिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुरण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, ले
गोपुच्छ, नराची, नकुल, सिकता, इति शर्करादिः ॥

‡ अङ्गुली, भस्मज, बभ्रु, वल्गु, मण्डर, मण्डल, शङ्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुह,
उदशिवत्, गोणी, उरस्, कुलिश, इत्यङ्गुलादिः ॥

§ दामनि, ओलपि, बेजवापि, औदकि, औदङ्गि, आच्युतन्ति, आच्युतदन्ति, औदन्ति,
आकिदन्ति, औडवि, काकदन्तिक, शात्रुन्तपि सार्वसेनि, बिन्दु, बेन्दवि, तुलम,
नि, काकान्दि, सावित्रीपुत्र, इति दामन्यादिः ॥

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गुवाचिभ्यः स्वार्थे कः स्यात् ।
त्रिगर्तः पष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तपष्ठाः ।

आहुस्त्रिगर्तपष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डक्री ।

क्रोष्टुकिर्जालमाणश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥ १ ॥

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, । औलपीयः । त्रिगर्त,
कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥

* पश्वादिः यौधेयादिभ्योऽणजौ । ५ । ३ । ११७ ॥

आयुधजीविसङ्गुवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणजौ स्तः स्वार्थे । पार्श्वः ।
पार्श्वौ । पार्श्वः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥

* अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छूमदणो यञ् ।
५ । ३ । ११८ ॥

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यम् अभि-
जित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः ।
औमत्यः ॥

* ज्यादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११९ ॥

पूगाञ् ज्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् ।
लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौज्जायनाः । ब्राधायना इत्यादि ॥

* पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्यानिवत् । पादः पत् । तद्विंशत्यर्थे
इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विप-
दिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ * ॥
द्विमेदिकिकाम् ॥

* दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ॥

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ ऋण्डतः । द्विपदिकां
व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥

पशुं, असुर, रक्षस्, वाल्हीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्त्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि,
र्षापण, इति पश्वादिः ॥

‡ यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धैर्तिय, धार्तेय, ज्यावाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर,
इति यौधेयादिः ॥

* स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥

जातीयरोपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥
चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ सुराया अहौ ॥ ॥ सुरावर्णोहिः सुरकः ॥

* अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५ । ४ । ४ ॥

छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥

* न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ॥

सामिपर्याये उपपदे क्तान्ताच्च कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् ।
गतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् प्राप्तः । इदमेव निषेध-
स्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥

* बृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ॥

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिक्ता तथा ।
किम् । बृहती छन्दः ॥

* अपडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः । ५ । ४ । ७ ॥

स्वार्थे । अपडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतमित्यर्थः । आशिता
ऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं
अलङ्कर्मणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योयं खः उत्तरसूत्रे ।
प्राग्रहणात् ॥ अन्ये पि के चित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते ॥ * ॥
वादयः प्राक्कन् । ज्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्गुयटः । ५. ४. ८.
समासान्ताश्चेति ॥

* विभाषाञ्चैरदिक् स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ॥

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक् ।
नम् । प्रत्यक् । प्रतीचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । निःशृङ्गः ।
प्यावमाधमाः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां
प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी ।
ग्रहणं किम् । प्राचीनं यामादाम्नाः ॥

* जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५ । ४ । ९ ॥

† स्थूल, अणु, माष, इषु, कृष्ण तिलेषु, यव व्रीहिषु, इक्षु, तिल, पाट्य, कालावदात
याम्, गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहो, जीर्ण शालीषु, पत्रमूल “समस्तो व्यस्तश्च” लु
पुत्र, कुमारीश्वशुर, मणि, इति स्थलादिः ॥

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणा जातिः शोभना । जातिर्व्य-
ञ्जकं द्रव्यं बन्धुः ॥

* स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ॥

सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवादित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृ-
स्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥

* अनुगादिनष्टृक् । ५ । ४ । १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥

* विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ॥

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

* संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् ।
अञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥

* द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ॥

कृत्वसुचोपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः ॥

* एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ॥

सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः ।
न तु हल्ङ्याविति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोपि तदयोगात् ॥

* विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ॥

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो
आसन्नस्य भुङ्क्ते ॥

* तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेधिकरणे वा
ल्युट् । आद्धे, प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये,
अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

* समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ॥

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः । मौ-
दकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेर्धे । मौ-
दकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

* अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः । ५ । ४ । २३ ॥

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय
एतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥

* देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । ५ । ४ । २४ ॥

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं ष्यञ् । अग्निदेवतायै २५ : देवत्व
पितृदैवत्यम् ॥

* पादार्थाभ्यां च । ५ । ४ । २५ ॥

पादार्थमुदकं पादम् । अर्घ्यम् ॥ नवस्य नू आदेशः न
प्रत्यया वक्तव्याः ॥ * ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् ॥ *
पुराणार्थं वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः ॥ चात्पूर्वाक्ताः । प्रणम् ।
प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥ भागधेयम् ।
नामधेयम् ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम्
स्त्रियां डीप् । आग्नीध्री । साधारणी ॥

* अतिथेर्ज्यः । ५ । ४ । २६ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ॥

* देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ॥

देव एव देवता ॥

* अवेः कः । ५ । ४ । २८ ॥

अविरेवाविकः ॥

* यावादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥

याव एव यावकः । मणिकः ॥

* लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ॥

लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥

* वर्णं चानित्ये । ५ । ४ । ३१ ॥

लोहितकः कोपेन ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ * ॥ ले
लोहनिक्का कोपेन ॥

+ याव. मणि, अस्थि, तालु, जानु, लान्द्र, पीत, स्तम्ब, ऋतावुष्णशीते, पशौ
प्राते, अणु निपुणे, पुत्र कृत्रिमे, स्नात वेदसमाप्ता, शून्यरिक्ते, दान कुत्सिते, तनु सन्ने,
सश्च, ज्ञात, अज्ञात, कुमारी क्रीडनकानि च, इति यावादिः ॥

* रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव ।
लोहितिका, लोहिनिका, शाटी ॥

* कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः
पटः । कालिका शाटी ॥

* विनयादिभ्यष्टुक् । ५ । ४ । ३४ ॥

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायो ह्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥

* वाचो व्याहृतार्थायास् । ५ । ४ । ३५ ॥

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेश-
वाग्वाचिकं स्यात् ॥

* तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५ । ४ । ३६ ॥

कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मत्यर्थः ॥

* ओषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ॥

स्वार्थोऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । औषधयः क्षेत्रे कृताः ॥

* प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञो स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

* मृदस्तिक्कन् । ५ । ४ । ३९ ॥

मृदेव मृत्तिका ॥

* सस्त्रौ प्रशंसायास् । ५ । ४ । ४० ॥

रूपोपवादः । प्रशस्ता मृत्, मृत्सा । मृत्सा । उत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्यां-
ग्रहणान्नित्योयम् ॥

* बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ बहुल्यार्थान्मङ्गलाऽमङ्गल-

+ विनय, समय, उपायो ह्रस्वत्वं च, संप्रति, संगति, कथं चित्, अकस्माद्, समाचार, उपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय, इति विनयादिः ॥

† प्रज्ञ, वणिज्, उणिज्, उशिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विद्वन्, षोडन्, विद्या, मनस्, ओर्जंशरीरे, जुहुत् कृष्णमणे, चिकीर्षत्, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस् मरुत्, क्रुञ्च, सत्वत्, दशाहं, वयस्, व्याकृत, असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कर्पापण, देवता बन्धु, इति प्रज्ञादिः ॥

वचनम् ॥ * ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥

* संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ॥

द्वौद्वौ ददाति द्विशः । माषंमाषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दवृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायां किम् द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥

* प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् पदुन्नः कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्यः † उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ । आदितः मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोयम् । स्वरेण स्वरतः वर्णतः ॥

* अपादाने चाऽहीयरुहोः । ५ । ४ । ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्वीयते । पर्वतादवरोहति ॥

* अतिग्रहाऽव्ययनक्षेपेऽप्यकर्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोतिग्रहः । चार्त्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे, वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

* हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ॥

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । तर्ति किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

* पृष्ट्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥

पृष्ट्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । दित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृत्तस्य शाखा

* रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥

रोगवाचिनः पृष्ट्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति

† आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥

* कृध्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि द्विः । ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्वाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

* अस्य द्वौ । ७ । ४ । ३२ ॥

वर्णस्य ईत्स्यात् च्चौ । वेलोपः । च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अह्णाः कृष्णाः संपद्यते तंकरोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ अव्ययस्य च्चावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेतिसूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

* क्यच्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्चौ च परतः । गार्गीभवति ॥

* द्वौ च । ७ । ४ । २६ ॥

च्चौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति के चित् । तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्चैरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्चिरेव नेत्यद्वयते इत्यस्तु । रीडृतः । मात्रीकरोति ॥

* अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥

एषां लोपः स्यात् च्चिश्च । अरुकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥

* विभाषा साति कात्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ॥

च्चिविषये सातिर्जा स्यात्साकल्ये ॥

* सात्पदादयोः । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य वत्त्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्नि-साद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्यं किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥

* अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥

सम्पदा कृध्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्वाप्यौ । पक्षे कृध्वस्तियोगे च्चिः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किं चिदवयवाऽवच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥

* तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥

सातिः स्यात्कृत्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥

* देये चा च । ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये चा स्यात्सातिश्च कृत्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् राजसाद्ववति राष्ट्रम् ॥

* देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥
एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च चा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥

द्व्यच् अवयवं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमद्वै यस्य स्माडाच् स्यात्कृत्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ * ॥ नित्यं श्लेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ डाच्परं यदाश्लेडितं तस्मिन्त्यरे र्णयोः पररूपं स्यात् । इति तत्कारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अनुकरणात्किम् । दृपत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । श्रवरेति किम् । खरटखरटाकरोति । ऋपटऋपटाकरोति । अनेकाच्च इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवच्येवधेयम् । अनितौ किम् । पति करोति ॥

* कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे कर्षणार्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति, द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पु. प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति, बीजाकरोति ॥

* संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ॥

कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं गुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ॥

* समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ॥

कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कायापयतीत्यर्थः ॥

* सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खुशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्रा-
करोति । सपुङ्खुस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनाच्चिःपत्रं करोतीत्यर्थः । अति-
व्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥

* निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ॥

निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति
बहुव्रीहेडाच् ॥

* सुखप्रियादानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥

* दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥

दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥

* शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥

शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥

* सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्लेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति विप्रः ॥

* मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ॥

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापनं मुण्डनम् । मद्राकरोति । मङ्गल्यं
मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्राकरोति । अर्थः
प्राग्वत् । परिवापणे किम् । मद्रं करोति ॥

॥ इति तद्वितप्रक्रिया समाप्ता ॥

* सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं
तिष्ठन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् ।
वृत्तंवृत्तं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ॥

* परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ॥

परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥ परेर्वर्जने वावच-
नम् ॥ * ॥ परि वङ्गेभ्यः ॥

* उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सु-
खम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोक-
स्याधस्तत्समीपे देशे इत्यर्थः ॥

* वाक्यादेशमन्त्रितस्याऽसूयासम्पतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्पत्तौ । देवदेव
वन्द्योसि । कोपे । दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क-
धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥

* एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुल्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्ष-
रम् । इहद्वयोरपि सुपो लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्स-
मुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवश्यहे विशेषः । न बहु-
व्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहियहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहु-
व्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् ।
सूत्रमतेपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विश्वे निषेधकं न तु बहुव्रीहावित्तीहाति-
देशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥

* आबाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमा-
नस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुबुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ॥

* कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुल्लोपपुंवद्भावा-
न्तोदात्तत्वानि ॥

* प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्म-
धारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेनपूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणो-
पसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्ल-
शुक्लः पटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मूलमूले स्थूलः ॥ संभ्रमेण प्रवृत्तौ

यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ * ॥ सर्पसर्पं बुध्यस्व २ । सर्प ३ बु-
ध्यस्व ३ ॥ क्रियासमभिहारे च ॥ * ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्य-
वीप्सयोरितिसिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येपि लोटा सह समु-
च्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनान्ना द्वे वाच्ये ॥ * ॥
श्रमासवच्च बहुलम् ॥ * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर-
शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ।
अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अ-
न्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः । एवं
परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ॥
स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्याम् ।
अन्योन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ
कुले वा भोजयतः । अत्र के चित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ
तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः ।
अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ॥

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्विरहः स्वमेः ।

समासे सारलुक्चेति सिद्धं बाहुलकाक्षयम् ॥ १ ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनान्ना
वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव
वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्य-
मितरेतरमित्यत्रचाद्भुतरादिभ्य इत्यद्भु प्राप्ताः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियाम् ।
अन्योन्याश्रयः । परस्परान्तिसादृश्यमदृष्टपरस्परैरित्यादौ सारलुक्च प्राप्ताः सर्व
बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम् स्त्रियामितिसूत्रे
ऽन्योन्यसंश्रयं त्वेतिदितिभाष्यं चात्रप्रमाणमिति ॥

* अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्वि-
र्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वना-
श्रयेण ददातीत्यर्थः ॥

* यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥

यथास्वमिति वीप्सायामव्यवीभावः । योयम् आत्मा यच्चात्मीयं तद्व्य-

यास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता य-
थास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥

* द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ ।

१ । १५ ॥

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याऽम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च
निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषय-
भूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं
हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्र-
पौत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता द्विव-
र्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासु-
देवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वं दृश्यते ॥

॥ इति द्विरुक्तिप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

—१११—

श्रीनार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टूयमानोप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् ।
लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥

* वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात् । अटावितौ ॥

* लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६६ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

* लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* तिप्स् कि लिप् थस्य सिव्यस्सस्तातां क थासाथां ध्वमिड्वहि
महिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥

* लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

* तडानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥

* अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥

* स्वरितङितः कर्चमिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

- * शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥
 आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥
- * तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥
 तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥
- * तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥
 लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसं-
 ज्ञानि स्युः ॥
- * युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
 तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने ऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥
- * प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेस्तम एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥
 मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे
 गम्यमाने मन्यतेस्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥
- * अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥
 तथाभूतेस्मद्युत्तमः स्यात् ॥
- * शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥
 मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भूसत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति
 इति स्थिते ॥
- * तिङ्-शित्सार्वाधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥
 तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥
- * कर्तरि-शप् । ३ । १ । ६८ ॥
 कर्त्रर्थे सार्वाधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥
- * सार्वाधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥
 अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥
- * भोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥
 प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । अतोऽगुणे । भवन्ति । भवसि ।
 भवथः । भवथ ॥
- * अतो दीर्घो यजि । ७ । ३ । १०१ ॥
 अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यजादौ सार्वाधातुके परे । भवामि । भवावः ।

तिङन्ति भ्वादयः ।

भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहिमन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे, भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे । मन्यसे मन्यथे, मन्यध्वे, इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते, तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोतिथिभिरित्यादि ॥

* परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

* लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्याच्च तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ॥

* परस्मैपदानां णलतुसुस्थल्युसणत्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥

लिटिस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

* भुवो वुग्लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धौ बाधते ॥

* एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥

* अजादोर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥

* पूर्वाऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वाऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

* हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

* ह्रस्वः । ७ । ४ । ५६ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

* भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥

* अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशांजशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः । आन्तरतम्यात्

* असिद्धवदवाभात् । ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ॥ वुयुटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

* आर्धधातुकस्येद्धलादेः । ७ । २ । ३५ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविथ । बभूविम ॥

* अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेर्ध धातोर्लुट् स्यात् ॥

* स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

लृ इति लृङ्लुटोर्यहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तः । लृलुटोः परतः । शब्दादयवादः ॥

* आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शित्त्वोऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

* लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ॥

* पुगन्तलघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रमाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित्त्रा अत्रेको गुणे प्राप्ते ॥

* दीधीवेवीटास् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥

* तासस्त्योलोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

* ईर च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्यः ।
भवितास्य । भवितासि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

* लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थान्तातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्थ
इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भवि-
ष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

* लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विधादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥

* आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

* एङ् । ३ । ४ । ८६ ॥

लोट् इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥

* तुह्योस्तातड्वाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि
ङित्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धि-
प्रतिषेधसंप्रसारणाद्व्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङ्कारे तातङि मन्यरं प्रवृत्तः परेण
आध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ॥

* लोटो लङ् । ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥

* तस्यस्थमिषां तान्तन्तामः । ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्लमात्स्युः ॥

* नित्यं ङितः । ३ । ४ । ६६ ॥

सकारान्तस्य ङितुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अंलोन्त्यस्येति सस्य
लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥

* सेह्यपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेहिः स्यात्सोऽपिच्च ॥

* अतो हेः । ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतस् । भवत ॥

* मेर्निः । ३ । ४ । ८६ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

* आडुत्तमस्यऽपिच्च । ३ । ४ । ६२ ॥

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योस्त्वं न, इकारोच्चारणसाम-
र्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम् ॥

* अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

* लुङ्लङ्लृङ्ङ्वङुदात्तः । ६ । ४ । ७१ ॥

एषु परेष्वङ्गस्याऽडागमः स्यात्स चोदात्तः ॥

* इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभव-
ताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥

* विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं, भृत्यादेर्निष्ठाष्ट-
स्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके आहुभोजनादौ दौहि-
त्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचरानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्या-
पारः । प्रवर्तनायां लिङ् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

* यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्ते-
र्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येण्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्नादेशस्य शानचः
शित्वमपीह लिङ्गम् ॥

* सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो या-
सुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥

* लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७६ ॥

सार्वधातुक्लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि
निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ॥

* अतो-येयः । ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः ।
लोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादव्यायेन हि
अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्धीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥

* भेर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो भेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥

* उर्यपदान्तात् । ६ । १ । ६६ ॥

अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते । परत्वान्नित्य-
त्वाच्चातो येय इति प्राज्जः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास्
इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येय
इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भ-
वेव । भवेम ॥

* लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

* किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कारिति सलोपः ॥

* क्ति च । १ । १ । ५ ॥

गित्किङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् ।
भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्व ॥

* लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥

* माङि लुङ् । ३ । ३ । १०५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

* स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १०६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥

* ल्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

शबादपवादः ॥

* ल्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ ॥

* गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

* भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥

भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ६६ ॥

सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः, सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्ती-
त्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च
परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट नेह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः
किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥

* सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०६ ॥

सिचोभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य डित्संबन्धिनो भेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥

आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सिज्लुक्क्यादन्तादेव भेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतस् । अभूत ।
अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

* न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूट्टा ॥

* लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३६ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गिमितं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अ-
निष्यत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभ-
विष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ॥

* ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

* आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभ-
वाणि ॥ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःस्थितिः ।
दुर्भवानि ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अन्तर्धा ।
अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥

* शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १८ ॥

उपदेशे कादिखादिप्रान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्या-
न्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोप-
सर्गाणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति । सत्ताद्वयनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गोभवतीत्यादावुत्पद्य-
त इत्याद्वयार्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति ।
संभवति । अनुभवति । अमिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणा-
र्थवर्गतेः । उक्तञ्च

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

इति ॥ १ ॥

एधं वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥

* टित् आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७६ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥

* सार्वधातुकस्यपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङिट्ठित्स्यात् ॥

* आतो ङितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

* यासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य यासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे ।
एधे । एधावहे । एधामहे ॥

* इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुहमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि । आभो मका-
रस्य नेत्वमास्कासोरामविधानाज् ज्ञापकात् ॥

* आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥

* कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्पराः कृध्वस्त्योनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोग-
स्येति सूत्रे कृजग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृध्वस्ति-
योग इत्यतः कृजो द्वितीयेति जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृध्वस्तिलाभः ।
तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादां प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः ।
सम्प्रदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वाच्च प्रयुज्यते । कृजस्तु क्रियाफले
परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥

* आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्य-
मनुप्रयुज्यमानात्कृजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन
संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले
इन्द्रां चकारेत्यादौ न तङ् ॥

* लिटस्तभ्योरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तभ्योरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तडा-
देशानां णेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कृण इति स्थिते ॥

* असंयोगाल्लिट् । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् स्यात् । कृतिचेतिनिषेधात्सार्वधातुकार्धधा-
तुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्याणि प्राप्ते ॥

* द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५६ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये ॥

* उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासचवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् ॥ हलादिः शेषः ।
त्यये किम् । ववश्च ॥

* कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधां चक्रे । एधां चक्राते । ए-
धां चक्रिरे ॥

* एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येष्ट
न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा
स्यात् । स्मरन्ति हि

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गुणेन च ।

यत्रैकाज्यहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥

इति । एतच्चेहैवैकाज्यहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्गुणो
यहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्ह-
न्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताश्चा-
नुपदमेव संयहीष्यन्ते । एधांचक्रे । एधांचक्राथे ॥

* इणः प्रीध्वंलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषां प्रीध्वंलुङ्लिट्ठां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधां चकृद्वे । एधां चक्रे । एधां चक्रवहे । एधां चक्रमहे । एधां बभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि क्रस् चानुप्रयुज्यत इति कृभ्विति वा ब्रूयात् ॥

* अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामास-
तुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥

* धि च । ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥

* ह-इति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधिता-
स्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्य-
ध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

* आमेतः । ३ । ४ । ६० ॥

लोऽट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

* सवाभ्यां वासौ । ३ । ४ । ६१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद् अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥

* एत ऐ । ३ । ४ । ६३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ॥

* आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

अजादीनामाट् स्यात् लुङादिषु । अटोपवादः । आटश्च । ऐधत ।
ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

* लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

सलोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ॥

* ऋस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो ऋस्य रन् स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेथाः । ऐधेयाथाम् । ऐधेध्वम् ॥

* इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्ये टोऽत्स्यात् । ऐधेय । ऐधेवहि । ऐधेमहि । आशीर्लिङि
आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्प्रत्यम् ।

एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् ।
एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

* आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु भस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐ-
धिष्ठाः । ऐधिषायाम् । इणः षीध्वंलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् । ऐधिद्वम् । इद्वि-
एव इणिह गृह्यते इति मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्व-
विकल्पात्पौडशरूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि ॥ ऐधिष्यत ।
ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्यथाम् । ऐधिष्यध्वम् ।
ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वादुलादेरिट् । प्रसङ्गाद-
नुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

ऊट्टदन्तैर्यौति,रु,त्णु,शी,सु,नु,तु,श्वि,डीङ्,श्रिभिः ।

वृङ्,वृज्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

शक्लृ,पच्,मुच्,रिच्,वच्,विच्,सिच्,प्रच्छि,त्यज,निजिर्,भजः ।

भञ्ज्,भुज्,भस्ज्,मस्जि,यज्,युज्, रुज्,रञ्ज्,विजिर्,स्वञ्जि,सञ्ज्,सृजः ॥ २ ॥

अद्,तुद्,खिद्,छिद्,तुदि,नुदः, पद्य,भिद्,विद्यति,र्विनद्, ।

शद्,सदी, स्विद्यतिः, स्कन्दि,हदी, क्रुध्, तुधि,बुध्यती ॥ ३ ॥

बन्धि,र्युधि,रुधी, राधि,व्यध्,शुधः, साधि, सिध्यती ।

मन्य,ह,त्राप्,त्रिप्,कुपि,तप्,तिप,स्तृप्यति,दृप्यती ॥ ४ ॥

लिप्,लुप्,वप्,शप्,स्वप्,सृपि,यभ्,रभ्,लभ्,गम्,नम्,यमो, रमिः ।

क्रुशि,र्दशि,दिशी, दृश्,मृश्,रिश्,रुश्,लिश्,विश्,स्पृशः, छृषिः ॥ ५ ॥

त्विष्,तुष्,द्विष्,दुष्,पुष्य,पिष्,विष्,शिष्,शुष्,श्लिष्यतयो घसिः ।

वसति,र्दह्,दिह्,दुहो, नह्,मिह्,रुह्,लिह्,वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥

तृप्,दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।

किं च ।

स्विद्य,पद्यौ सिध्य,बुध्यौ मन्य,पुष्य,श्लिषः श्यना ॥ ८ ॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोन्यनिवृत्तयो

निजिर्, विजिर्, शक्लृ, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रज्जि, मसृजी, अदि, पदी, तुद्, तुध, शुषि, पुषी, शिषिः ।

आप्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥

स्पर्धे संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंयहादकर्मकः । स्पर्धते ॥

* शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्प-
र्धे । स्पर्धता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट ।
अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्न्ये च । गाधते । जगाधे
॥ ४ ॥ बाधृ लोडने । लोडनंप्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाधृ नाधृ याञ्जोपतापै-
श्वर्याशीःषु ॥ आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् ।
नाथते ॥ ६ ॥ अन्यत्र, नाथति । नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥

* अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिङिनिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्यस्या-
ङ्कारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥

* थलि द् सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः
प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ
स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् ।
शरासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः ।
लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ स्कुदि आप्रवणे ।
आप्रवणमुत्प्लवनमुद्वरणं च ॥

* इदितो नुस् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ श्विदि श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे
॥ १० ॥ वदि अभिवादनस्तुत्याः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ भदि कल्याणे सुखे
च । भन्दते । बभन्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमौदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते ।
ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्लिदि परिदेवने ।
शोके इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे ॥ १५ ॥ सुद हर्षे ।
मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते ॥

* न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्देर्देवकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योकारस्तस्य एत्वाभ्यास-
लोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे ॥ १७ ॥ ष्वद स्वर्द आस्वादु ।
अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥

* धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधः । अनुस्वदते ।
सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने क्लीडायां च ॥

* उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥

धातिरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् ।
ऊर्दते । ऊर्दांचक्रे ॥ २० ॥ कूर्द खुर्द गुर्द गुद क्लीडायामेव । कूर्दते । चुकू-
र्द ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ पूद क्ष-
रणे । सूदते । स्पूदे ।

सेक्,सृप्,सृ,स्तृ,सृज,स्तृ,स्त्या,न्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः प्रोपदेशाः ष्वष्क्, स्विद्, स्वद, स्वज्ज,स्वप्,स्विडः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपि । ष्वष्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञा-
पकात् ॥ २५ ॥ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे ॥ २६ ॥ ह्रादी
सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्रादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्वादनं । स्वा-
दते ॥ २८ ॥ पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्र-
यत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ युतृ जुतृ भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जो-
तते । जुजुते ॥ ३२ ॥ विष्टृ वेष्टृ याचने । विविष्टे ॥ ३३ ॥ विवेष्टे ॥ ३४ ॥
अथि शैथिल्ये । अन्यते ॥ ३५ ॥ ग्रथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ क्त्य श्ला-
घायाम् । क्त्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ * ॥

अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत सातत्यगमने । अतति ॥
अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिसर्द् इति स्थिते ॥

* इट ईटि । ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥
आतीत् । आतिष्टाम् । आतिष्ठुः ॥

* वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

वदेर्वजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति
षाप्ते ॥

* नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अति-
ष्ठुः ॥ १ ॥ चित्ती सञ्ज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेति-
ष्ठुः ॥ २ ॥ च्युतिर् असेचने । सेचनमाद्रीकरणम् । आङीषदर्थेभिव्याप्तौ च ॥
इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ * ॥ च्यातति । चुच्योत ॥

* इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्चैरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥
श्च्युतिर् चरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकार-
रहितोप्ययम् । श्चोतति ॥ ४ ॥ मन्य विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः ।
मन्यति । ममन्य । यासुटः किदाशिषीतिकित्वादनिदितामिति न लोपः ।
मन्यात् ॥ ५ ॥ कुयि पुयि लुयि मयि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्वान्नलोपो न ।
कुन्यात् । मन्थ्यात् ॥ ६ ॥ पिध-गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता ।
असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥

* उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थसेनयसेधसिचस-
जस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥

* सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥

* स्तम्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किंच । अप्र-
तेरिति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युः ॥

* अवाच्चाऽऽलम्बनाऽऽविदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ॥

अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥

* वेश्च स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ॥

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥

* परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥

* प्राक्सिताद्व्यवायेपि । ८ । ३ । ७३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्गव्यायेपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥

* स्यादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥

प्राक् सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यायेपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ १० ॥

* सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥

* स्वरतिसूतिसूयतिधूजुदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥

* ऋषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

ऋषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेदु । सिषेधिय । सेदु । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥

* ऋलो भलि । ८ । २ । २६ ॥

भलः परस्य सस्य लोपः स्यात् भलि । असैदुम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैदुम् । असैदु । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेधिष्ठामित्यादि ॥ १२ ॥ खादृ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्यैर्ये हिंसायां च । चादृत्तणे । स्यैर्ये अकर्मकः । खदति ॥

* अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद् ॥

* णलुत्तमो वा । ७ । १ । ६१ ॥

उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥

* अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ बद स्यैर्ये । पवर्गीयादिः । बेदति । बबाद । बेदतुः । बेदिय । बबाद । बबद । अबदीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ गद्व्यक्तायां वाचि । गदति ॥

* नेर्गदनदप्रतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनातिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । ज-
गाद ॥ १६ ॥ रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रदतुः ॥ १७ ॥
याद अव्यक्ते शब्दे ॥

* णो नः । ६ । १ । ६५ ॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ।

णोपदेशास्त्वनर्द, नाटि, नाथ्, नाध्, नन्द, नङ्क, न्दृ, नृतः ।

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद्गुटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नृ-
नदोश्च के चिण्णोपदेशतामाहुः ॥

* उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमा-
सेपि । प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत आदेः ॥

* तल्माजुङ् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥
नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति । ज-
गर्द ॥ २१ ॥ तर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते
कौत्से । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियाया-
मित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति । आन-
न्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दां
चकार ॥ २७ ॥ विदि अवयवे । प्रवर्गचतुर्थादिः । विन्दति । अवयवक्रो-
तीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अ-
न्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्ङिषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छ-
न्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥ दुनदि
समृद्धौ ॥

* आदिर्जिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातिराद्धा एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । न-
न्द्यात् ॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ ऋदि चेष्टायाम् । तत्रन्द ॥ ३३ ॥
क्रीदि क्रीदि क्रीदि आह्वाने रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ च-
क्रन्द ॥ ३६ ॥ क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द ॥ ३७ ॥ शुन्थ शुद्धौ । शुशुन्थ ।
नलोपः । शुध्यात् ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ सेचने । तालव्या-
दिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकृते । शिशीके ॥ १ ॥ लोह दर्शने । लोहकृते ।
लुलोके ॥ २ ॥ श्लोक सङ्घाते । सङ्घातो यन्यः । स चेह यथ्यमानस्य व्यापारो
यन्यितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते ॥ ३ ॥ द्वेकृ धेकृ
शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौदृत्यं च । दिद्वेके ॥ ४ ॥ दिधेके ॥ ५ ॥ रे
शङ्कायाम् । रेकृते ॥ ६ ॥ सेकृ सेकृ सकृ अकि श्लकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ
तालव्यादी । अपोपदेशत्वाच्च षः । सिसेके ॥ ११ ॥ शकि शङ्कायाम् । शङ्कृते । श-
शङ्के ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे । अङ्कृते । आनङ्के ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कृते ॥ १४ ॥
मकि मण्डने । मङ्कृते ॥ १५ ॥ कक लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककृते । च
कृके ॥ १६ ॥ कुक वृक आदाने । कोकृते । चुकृके ॥ १७ ॥ वर्कृते । ववृकृते ॥
ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ १८ ॥ चक तृप्ता प्र-
तिधाते च । चकृते । चेके ॥ १९ ॥ ककि वकि श्वकि त्रकि ठौकृ त्रौकृ
ष्वक्क वक्क मक्क टिक्क टीक्क तिक्क तीक्क रघि लघि गत्यर्थाः । कङ्कृते । डु-
ठौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्टिवुष्वक्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ष्व-
क्कृते । ष्वक्कृते । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लघि भोजननिवृत्तावपि ॥
३५ ॥ अघि वघि मघि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्य-
न्ये । अङ्कृते । आनङ्के । वङ्कृते । मङ्कृते । मघि कैतवे च ॥ ३८ ॥ राघृ लाघृ
द्राघृ सामर्थ्ये । राघृते ॥ ३९ ॥ लाघृते ॥ ४० ॥ ध्राघृ इत्यपि के चित् । द्राघृ आयागे
च । आयागो दैर्घ्यम् । द्राघृते ॥ ४१ ॥ श्लाघृ कथ्यने । श्लाघृते ॥ ४२ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम-
सद्व्यवहारश्च । फक्कृति । पफक्कृ ॥ १ ॥ तक हसने । तक्कृति ॥ २ ॥ तकि
कृच्छ्रजीवने । तङ्कृति ॥ ३ ॥ बुक्कृ भरणे । भरणं श्वरवः । बुक्कृति ॥ ४ ॥ कखे हसने ।
प्रनिकखति ॥ ५ ॥ ओख् राख् लाख् द्राख् ध्राख् शोषणालमर्थयोः । ओख-
ति । ओखांचकार ॥ १० ॥ शाख् श्लाख् व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥ उख्
उखि वख् वखि मख् मखि णख् णखि रख् रखि लख् लखि इख् इखि ईखि
वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि अगि श्लगि इगि रिगि लिगि
गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख्
त्रिख् त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः के चित्पठन्ति ॥

* अभ्यासस्याऽसवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य द्ववर्णोवर्णयोरियदुवडौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपा-
तपरिभाषया इजादेरित्याम् । ऊखतुः । ऊखुः । इह ण्यदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन-

अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । स्नेच्छति । मिस्नेच्छ ॥ २३ ॥ लक् लाक्कि लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ ललाज्छ ॥ २५ ॥ वाक्कि इच्छायाम् । वाज्छति ॥ २६ ॥ आक्कि आयामे । आज्छति । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्व-परिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आज्छ । तपरकरणं सुखमुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाज्छ ॥ २७ ॥ ह्रीक् लज्जायाम् । जिह्रीक्छ ॥ २८ ॥ हुक्का कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हृक्छति ॥ २९ ॥ मुक्का मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्कति ॥ ३० ॥ स्फुक्का विस्तृतौ । स्फूर्कति ॥ ३१ ॥ युक्क प्रमादे । युच्छति ॥ ३२ ॥ उक्कि उक्के । उक्कः कणश्च आदानं कणि-शाद्वर्जनं शिलमिति यादवः । उज्छति । उज्छां चकार ॥ ३३ ॥ उक्की विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ ध्वज ध्वजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ । ध्वजति । ध्वज्जति । ध्वर्जति । धृज्जति । ध्वज्जति । ध्वज्जति ॥ ४० ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे । चुक्कूज ॥ ४१ ॥ अर्ज पर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ तर्ज भर्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ कर्ज व्यथने । चकर्ज ॥ ४६ ॥ खर्ज पूजने च । चखर्ज । अज गतिकेपणयोः । अजति ॥

* अजेर्व्यधजपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घजमपं च वर्जयित्वा ॥ वला-दावार्धधातुके वेप्यते ॥ * ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घं प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्पर-त्वम् । न च नपदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घपलोपेषु लोपान्तादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः ॥ यलि एकाच इतीगिनपेधे प्राप्ते ॥

* कृष्टभृष्टुद्रुष्टुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥

एभ्यो लिट् इत्येन स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्या-श्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिगिनपेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां यलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रा-पितस्य चेटो निषेधार्थम् ॥

* अचस्तास्वत्यल्यऽनिटोनित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशेजन्तो यो धातुस्तासैनित्यानिट् ततः परस्य यल इत्येन स्यात्

* उपदेशेऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशे अकारवतस्तासैनित्यानिट् ततः परस्य यल इत्येन स्यात् ॥

* ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव यलो नेट भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य
स्यादेव । अयमत्र संशयः ॥

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट थलि वेडयम् ।

ऋदन्ता ईदृङ्गित्यानिट क्काद्वन्यो लिटि सेड्वेत् ॥ १ ॥

न च स्तुद्धादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उप-
देशे त्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निव-
र्तकः । अतन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः ।
विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति ।
अजिष्यति । अजतु । अजत् । अजेत् । वीयात् ॥

* सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् । आजीत् ।
अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४७ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४८ ॥ खज मन्थे ।
खजति ॥ ४९ ॥ खजि गतिवैकल्ये । खज्जति ॥ ५० ॥ एजृ कम्पने । एजां
चकार ॥ ५१ ॥ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घाणे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५२ ॥ क्षि
क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चि-
क्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम ॥ क्षेता ॥

* अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्वादैौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः ।
क्षीयात् । अक्षीषीत् ॥ ५३ ॥ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं
युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥ लज लजि भर्जने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्त्सने
च ॥ ५९ ॥ जज जजि युद्धे ॥ ६१ ॥ तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥
तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज
मदने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वदव्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥ ७२ ॥ * ॥

अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । अट् अतिक्लम-
हिंसयोः । दोषधायम् । तोपध इत्येके । अटते । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्टवेष्टने ।
विवेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट सङ्घाते ।
खुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने ।
स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ अठि गतौ । अणठते । आनण्टे ॥ ८ ॥ वठि एक-
चर्यायाम् । ववण्टे ॥ ९ ॥ मठि कठि शोके । शोक इह आध्यात्मम् ।

मण्डते ॥ १० ॥ कण्डते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्डते ॥ १२ ॥ हेठ वि-
बाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ एठ च । एठां चक्रे ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः ।
हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि दाहे ।
चुकुण्डे ॥ १७ ॥ वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १८ ॥ भडि परिभाषणे ।
परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि सङ्घाते ।
पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यभावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥
तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं
स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ चडि कौपे । चण्डते ॥ २५ ॥
शडि रुजायां सङ्घाते च । शण्डते ॥ २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥
पडि गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥
हेडु होडु अनादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ वाडु आप्लाव्ये ।
वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । वाडते ॥ ३३ ॥ द्राडु ध्राडु विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥
धाडते ॥ ३५ ॥ शाडु श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ * ॥

अथ आठवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः । शौ ट् गर्वे । शौटति । शुशौट ॥
१ ॥ यौ ट् बन्धे । यौटति ॥ २ ॥ स्ने ट् स्नेह उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्त-
मध्ये पाठस्त्वर्थसाम्याच्चाथतिवत् । स्नेटति ॥ ३ ॥ स्नेडति ॥ ४ ॥ कटे वर्णवत्
णयोः । चटे इत्येके । चक्राट । सिचि अतोह्लादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥

* ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिष्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

ह्रमयान्तस्य क्षणादेर्यन्तस्य श्वपतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि ।
अकटीत् ॥ ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः ।
पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥ लट वाल्ये । ललाट ॥ १० ॥
शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ वट वेष्टने । ववाट ।
ववटतुः । ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ क्रिट बिट त्रासे । केटति ॥ १३ ॥
खेटति ॥ १४ ॥ शिट पिट अनादरे । शेटति । शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति ।
सिषेट ॥ १६ ॥ जट भट सङ्घाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥ तट उच्छ्रा-
ये ॥ २० ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ णट नृतौ ॥ २२ ॥ पिट शब्दसङ्घा-
तयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ षट अवयवे ॥ २५ ॥ लुट विलोडने ।
डान्तोयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परप्रेष्ये ॥ २८ ॥ बिट शब्दे ॥ २९ ॥ विट
आक्रोशे । वशादिः । हिटेत्येके ॥ ३१ ॥ इट क्रिट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥
केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीगिनषेधार्थः ॥ ३४ ॥
के चितु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति

अश्लिष्य । अयति । इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिष्य । इयेथ । इयाय । इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि धूषायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ मुड पुड मर्दने ॥ ३८ ॥ चुडि अल्पीभावे ॥ ३९ ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४० ॥ गुडि चेत्येके । पुण्डति ॥ ४१ ॥ रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति ॥ ४२ ॥ लुण्टति ॥ ४३ ॥ रुटि लुटि इत्येके ॥ ४५ ॥ रुडि लुडीत्यपरे ॥ ४७ ॥ स्फुटिश्च विशरणे । इरित्वादङ्गा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४८ ॥ स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्वाच्नुम् । स्फुण्टति ॥ ४९ ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५० ॥ वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ॥ ५१ ॥ मठ मदनिवासयोः ॥ ५२ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ५३ ॥ रठ परिभावणे ॥ ५४ ॥ रठेत्येके ॥ ५५ ॥ हठ मृतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ ॥ ५६ ॥ रुठ लुठ उठ उपघाते । ओठति ॥ ५९ ॥ ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६० ॥ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६१ ॥ शठ कैतवे च ॥ ६२ ॥ शुठ प्रतिघाते । शेठति ॥ ६३ ॥ शुठीति स्वामी । शुण्टन्ति ॥ ६४ ॥ कुठि च । कुण्टति ॥ ६५ ॥ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६६ ॥ शुठि शोषणे ॥ ६७ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ६९ ॥ चुडु भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुडुति । चुचुडु ॥ ७० ॥ अडु अभियोगे । अडुति । आनडु ॥ ७१ ॥ कडु कार्कश्ये । कडुति ॥ ७२ ॥ चुडु-दयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । क्रीडु विहारे । चिक्रीड ॥ ७३ ॥ तुडु तोडने । तोडति । तुनोड ॥ ७४ ॥ तूड इत्येके ॥ ७५ ॥ हुडु हूडु होड गतौ । हड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् ॥ ७८ ॥ रौडु अनादरे ॥ ७९ ॥ रौडु लोडु उन्मादे ॥ ८१ ॥ अड उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८२ ॥ लड विलासे । लडति ॥ ८३ ॥ डलयोर्ललयोश्चैकत्वस्मरणांल्ललतीति स्वाम्यादयः ॥ कड मदे । कडति ॥ ८४ ॥ कडि इत्येके । कण्डति ॥ ८५ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति ॥ ८६ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिष्ठ तेष्टु ष्टिष्ठ ष्टेष्टु क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्वादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेषा । तेष्यते ॥

* लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

इक्षमीपादुलः परौ भूलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्वाच्च गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुडि,

भलो भलीति सलोपः । अतिप्र । अतिष्णाताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्ठेपे । तिष्ठेपाते । तिष्ठेपिरे ॥ तेषु-
कम्पने च ॥ ४ ॥ ग्नेषु दैन्ये । ग्नेपते ॥ ५ ॥ टुषेष्ट कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥
केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रे-
यस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेष्टेरर्थभेदात्पुनः
पाठः ॥ ९ ॥ मेष्टु रेष्टु लेष्टु गतौ ॥ १२ ॥ ऋषूष् लज्जायाम् । ऋपते ॥

* तृफलभजत्रयश्च । ६ । ४ । १२२ ॥

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे ।
त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिङ्गा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट ॥ १३ ॥
कपि चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १४ ॥ रबि लबि अबि शब्दे । रम्बे । ल-
लम्बे । आनम्बे ॥ लबिअवसंसने च ॥ १७ ॥ कबृ वर्णे । चकजे ॥ १८ ॥ क्लीबृ
अधाष्ट्ये । चिल्लीबे ॥ १९ ॥ क्लीबृ मदे । क्लीबते ॥ २० ॥ शीभृ कत्यने । शी-
भते ॥ २१ ॥ चीभृ च ॥ २२ ॥ रेभृ शब्दे । ररेभे ॥ २३ ॥ अभिरभी क्वचि-
त्यष्ट्ये । अम्भते ॥ २४ ॥ रम्भते ॥ २५ ॥ षुभि स्कुभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते ।
उत्तम्भते । उदः स्यास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति षत्वं तु
न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तर्द्वाजं तु स्या-
स्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः, स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
के चिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते, ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ २७ ॥
जभी जृभि गात्रविनामे ॥

* रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्टु ।
जृम्भते । जजृम्भे ॥ २९ ॥ शल्भ कत्यने । शशल्भे ॥ ३० ॥ वल्भ भोजने ।
दन्तोष्ठादिः । ववल्भे ॥ ३१ ॥ गल्भ धाष्ट्ये । गल्भते ॥ ३२ ॥ अम्भु प्रमादे ।
तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । अम्भते । स्तम्भते ॥ ३३ ॥ षुभु स्तम्भे । स्तोभते ।
विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥

अथ परस्मपदिनः ॥ गुपू रत्तणे ॥

* गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥

* सनाद्यन्ता + धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातु-
त्वान्निङादयः । गोपायति ॥

* आयादय आर्धधातुके वा । ३ । १ । ३५ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥

* कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाज्-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय, तत्स्यानेऽनेकाच इति वा-
च्यमित्यर्थः ॥

* आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादाधर्धधातुके
परे । गोपायां चकार । गोपायां बभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदि-
त्वाट्टे । जुगोपिथ । जुगोप्य । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपा-
ध्यात् । गोप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप-स-
न्तापे । धूपायति । धूपायां चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥
जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ चप सांत्वने ॥ ५ ॥ षप
समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ रप लप
व्यक्तायां वाचि ॥ ७ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ८ ॥
तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप ।
तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपो न ।
किदाशिपीतिकित्वात्रलोपः । तुप्यात् । प्रातुम्पतौ गविकर्तरीति पारस्करादि-
गणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्लिपानिर्देशाद्ग्रङ् लुकि न । प्रतोतुम्पीति ।
त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ
द्वौ पञ्चमपष्ठौ च नीरेफाः । अन्य सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ।
ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब
होर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततो

+ सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यपोथा चारक्विप् णिज्यङौ तथा । यगाय ईषङ् णिङ्
चेति द्वादशामो सनादयः ॥

द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे
 रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्वति ।
 लर्बति । बर्बति । पवर्गोयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति ।
 शर्बति । सर्बति । चर्बति ॥ ३१ ॥ कुबि आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुबि
 तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥ चुबि वत्क्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥
 षृभु षृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृ-
 भ्यात् ॥ ३७ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ
 भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥ * ॥

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि घृणि
 घृणि ग्रहणे । नुम् । णुत्वम् । घिण्यते । जिघिण्ये । घृण्यते । जुघुण्ये ।
 घृण्यते । जघृण्ये ॥ ३ ॥ घुण घूर्ण भ्रमणे । घोण्यते । घूर्ण्यते । इमौ तुदादौपर-
 स्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव सम्ब-
 द्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे
 तु, पण्यते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादाय-
 प्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदम् । पणायति । पणायां चकार । पेणे । पणायितासि ।
 पणितासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायां चकार । पेने ॥ ७ ॥ भाम क्रोधे
 भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षमूप् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षसे ।
 चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥

* म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् ।
 चक्षण्वहे । चक्षमिवहे । चक्षण्वहे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि,
 क्षमिषीष्ट । क्षमिषीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ कस्रु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥

* कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ॥

* अयामन्ताल्वाय्येत्स्विष्ठाषु । ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत् इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाण-
 लोपापवादः । कामयां चक्षे ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा । चक्षमे । काम-
 यिता । कामिता । कामयिष्यते । कामिष्यते ॥

* णिष्प्रिदुसुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥

यन्तात् श्यादिभ्यश्च ल्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । काम्द्व्यतेति स्थिते ॥

* णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते ॥ एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥*॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तु- तस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयडादेर- यवाद एवायम् । इयङ्, अततक्षत् । यण्, आटिटत् । गुणः, कारणा । वृद्धिः, कारकः । दीर्घः, कार्यते ॥

* णौ चङुपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ॥

चङुपरे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

* चङि । ६ । १ । ११ ॥

चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोत्रादेस्तु द्वितीयस्य ॥

* सन्वल्लघुनि चङुपरेऽनग्लोपे । ७ । ४ । ६३ ॥

चङुपरे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानि- मित्तं यच्चङुपरं, णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सतीव कार्यस्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाङ्गस्येति नावर्तते । चङुपरे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ॥

* सन्वतः । ७ । ४ । ७६ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥

* दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ६४ ॥

लजोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे । कमेश्लेश्चङुक्तव्यः ॥ * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाद्विति माधवः ॥

चक्रास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्पादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाद्विदं द्वयम् ॥

वस्तुतोङ्गस्याऽवयवो योभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णौ दीर्घार्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

चक्रास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

योर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरलोपेपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथक्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण वण भण मण कण क्कण व्रण
भ्रण ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यास-
लोपौ न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥ धणि रपि कैश्चित्पठ्यते । धणति
ओणु अपनयने । ओणति । ओणां चकार ॥ ११ ॥ शोणु वर्णगत्याः । शोणति ।
शुशोण ॥ १२ ॥ ओणु सङ्घाते । ओणति ॥ १३ ॥ श्लोणु च । शोणादयस्त्र-
योऽमी तालव्योष्मादयः ॥ १४ ॥ प्रैणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । लैणु इति क्वचित्प-
ठ्यते । पिप्रैण ॥ १५ ॥ ध्रण शब्दे । उपदेशे नान्तोयं रषाभ्यामिति खत्वम् ।
ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि, दन्धन्ति ॥ १६ ॥ बणेत्यपि केचित् । बेणतुः ।
बेणिथ ॥ १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ वन वन शब्दे ।
स्तनति वनति ॥ २० ॥ वन ण्ण सम्भलौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति ।
ससान । सेनतुः ॥

* ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याद्वादौ कृति । सायात् । सन्यात् ॥ २१ ॥ अम
गत्यादिषु । कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन
ग्रहः । अमति आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्यन्तेति न
वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम अयं शब्दे च ॥ २५ ॥
चमु कमु जमु भमु अदने ॥

* प्रिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छ्रुति ॥ आङि चम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आचा-
मति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २६ ॥ जिमिं केचि-
त्पठन्ति । जेमति ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥

* वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्रमुचसिचटिलषः । ३ । १ । ७० ॥

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥

* क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ।
क्राम्यतु । क्रामतु ॥

* स्त्रक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अत्रेवेष्ट । अक्रमीत् ॥ ३० ॥

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय वय पय मय चय तय णय गतौ ।
अयते ॥

* दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयां चक्रे । अयेताम् । अयिषीष्ट ।

* विभाषेटः । ८ । ३ । ७६ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां ग्रीध्वंलुङ्लिटिं धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् ।
अयिषीद्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम् । आयिध्वम् ॥

* उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १६ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । ग्लायते । पलायते ।
निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च लत्वम् । निरयते । दुरयते । निरदुरोस्तु निल-
यते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथमुदयति विततोर्ध्वर-
श्मिरज्जाविति माघः । इट् किट् कटी इत्यञ्च प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा ।
अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चत्तिङोडित्करणञ्ज्ञापकात् । वा-
दित्वात् ववये । देये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ दय
दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयां चक्रे ॥ ८ ॥ एय
गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयां चक्रे ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे
च । पूयते । पूपूये ॥ ११ ॥ क्लूयी शब्दे उन्दे च । चुक्लूये ॥ १२ ॥ क्ष्मायी
विधूनने । चक्ष्माये ॥ १३ ॥ स्फायी औप्यायी वृद्धौ । स्फायते पस्फाये ।
प्यायते ॥

* लिङ्यङोश्च । ६ । १ । २६ ॥

लिटि यङि च ष्यायः षीभावः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य-
द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ॥

* दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्चेश्वरा स्याद् एकवचने तशब्दे परे ॥

* चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥ तायृ सन्ता-
नपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥
क्षल चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ वल वल्ल संवरणे संचरणे च । ववले ।
ववले ॥ १८ ॥ मल मल्ल धारणे । मेले । ममले ॥ २१ ॥ भल भल्ल परि-
भाषणहिंसादानेषु । बभले बभले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते

चकले ॥ २४ ॥ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी ।
अशब्दस्तूष्णींभाव इति च ॥ २५ ॥ तेव देव देवने । तितेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥
पेवुं गेवुं श्लेवुं पेवुं मेवुं स्नेवुं सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिपेवते ।
सिपेवे । अयं सोऽपदेशोपीति न्यासकारादयः । तद्वाप्यविहृदम् । गेवते ।
जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । स्नेवते ॥ ३३ ॥ शेवुं खेवुं केवुं इत्य-
प्येके ॥ ३६ ॥ रेवुं प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ ॥

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य ब्रन्धने । ममव्य ॥ १ ॥ सूर्त्य ईर्त्य
ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः ॥ ४ ॥ हय गतौ । अहयीत् । यान्तत्वाच्च वृद्धिः ॥ ५ ॥
शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः
स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥ चुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हर्य गतिकान्त्योः । जहर्य ॥ ८ ॥
अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥

* अतो लरान्तस्य । ७ । २ । २ ॥

लेति लुप्तपष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याऽङ्गस्यातो वृद्धिः स्या-
त्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीतिनिषेधस्यातोहलादेरिति विकल्पस्य चापवादः ।
आ भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्नाते अलते इत्याद्यपि ॥ ९ ॥
जिफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥ मील
श्मील स्मील ह्मील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः ।
तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥
नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥
कूल आवरणे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां सङ्घाते च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे ।
निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥
पूल सङ्घाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः ।
फेलुः ॥ २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल्ल
विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ तिलगतौ । ते-
लति ॥ २८ ॥ तिल्लेत्येके । तिल्लति ॥ २९ ॥ वेल्द चेल्द केल्द खेल्द ह्वेल्द
वेल्ल चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः ॥ ३५ ॥ पेल्द फेल्द शेल्द गतौ ॥ ३८ ॥
खेल्द इत्येके ॥ ३९ ॥ खल सञ्चलने । चखाल । अस्खालीत् ॥ ४० ॥
खल सञ्चये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ पल गतौ ।
सलति ॥ ४३ ॥ दल विशरणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल्ल आशुगमने । शश्वाल ।
अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् ॥ ४६ ॥ खोल्द खोर्च् गतिप्रतिघाते ।
खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्च् गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥ त्सर कृद्-

गतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ क्त्वर हूक्त्वे । चक्त्वार ॥ ५१ ॥ अभ्र वंभ्र
मभ्र चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्त्येपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् ।
अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः ॥ ५५ ॥ ष्ठिवु निरसने । ष्ठिवुक्ल-
म्बि तदीर्घः । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयस्यकारष्टकारोवेति वृत्तिः । तिष्ठेव ।
तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति दी-
र्घः । ष्ठीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्ष-
प्राप्तिः । अकर्मकोयम् । जयति ॥

* सन्लिटोर्जैः । ७ । ३ । ५७ ॥

जयतेः सन्लिङिनिमित्तो योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय ।
जिग्यतुः । जिग्युः । जिग्यिथ । जिग्येथ । जिगाय । जिग्य । जिग्यिव ।
जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥
पीव मीव तीव णीव स्यौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥
क्षीवु क्षेवु निरसने ॥ ६४ ॥ उर्वी तुर्वी शुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः ।
उर्वी चकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति ।
गुगूर्व ॥ ७० ॥ मुर्वी बन्धने ॥ ७१ ॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अ-
दने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्व खर्व गर्व दर्पे ॥ ७८ ॥ अर्व शर्व
धर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति ।
इन्वां चकार ॥ ८३ ॥ पिवि मिवि णिवि सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्वादि-
रित्येके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ॥ ८६ ॥ हिवि
दिवि धिवि जिवि ग्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥

* धिन्विकृत्वयोर च । ३ । १ । ८० ॥

अनयारकारोन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिषये । अतो लोपः । तस्य
स्यानिवद्धावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वन्ति ॥

* लोपश्चास्याऽन्यतरस्यां म्वोः । ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वा यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः पर-
योः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ।

* उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वा यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु ।
नित्यत्वादकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्या-

दि ॥ ९० ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥
 कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गौ । कृणो तीदृत्यादि धिनोतिवत् ।
 अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् ।
 अमावीत् ॥ ९५ ॥ अव रक्षणगतिकान्निप्रीतितृप्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाय्यर्थ-
 याचनक्रियेक्षादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा
 भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु गतिशुद्धोः । स्वरितेत् । धावति । धावते ॥ ९७ ॥
 दधाव । दधावे ॥

अथोष्णान्ता आत्मनेपदिनः ॥ धुत्त धित्त सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुत्तते ।
 दुधुत्ते । धित्तते । दिधित्ते ॥ २ ॥ वृत्त वरणे । वृत्तते । ववृत्ते ॥ ३ ॥ शित्त
 विद्योपादाने । शित्तते ॥ ४ ॥ भित्त भित्तायामलाभे लाभे च । भित्तते ॥ ५ ॥
 क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दत्त
 वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दत्तते । ददत्ते ॥ ७ ॥ दीत्त मौण्ड्योपनयननियमव्रता-
 देशेषु । दीत्तते । दिदीत्ते ॥ ८ ॥ ईत्त दर्शने । ईत्तां चक्रे ॥ ९ ॥ ईष गति-
 हिंसादर्शनेषु । ईषां चक्रे ॥ १० ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥
 वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ
 इत्येके । अन्विच्छा अन्वेपणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ पेषृ प्रयत्ने । पेषते ॥ १४ ॥
 जेषृ णेषृ एषृ प्रेतौ । जेषते । नेषते । एषां चक्रे । पिप्रेषे ॥ १५ ॥ रेष्ट
 हेष्ट हेष्ट अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेष्टते ।
 हेष्टते । हेष्टते ॥ २१ ॥ कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासां चक्रे ॥ २२ ॥ भासृ
 दीप्तौ । बभासे ॥ २३ ॥ णासृ रासृ शब्दे । नासते । प्रणासते ॥ २५ ॥
 णस कौटिल्ये । नसते ॥ २६ ॥ भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ आङः
 शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे ॥ २८ ॥ यसु ग्लसु अदने । जगसे ।
 जग्लसे ॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहां चक्रे ॥ ३१ ॥ वहि महि वृद्धौ ।
 वंहते । ववंहे । मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ गर्ह
 गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे ॥ ३६ ॥ बर्ह बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठा-
 दी ॥ ३८ ॥ वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठादी । के चित्तु
 पूर्वयोर्दन्त्योष्ठादितामनयोरोष्ठादितां चाहुः ॥ ४० ॥ प्लिह गतौ । पिप्लि-
 हे ॥ ४१ ॥ वेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठादिः । अन्यः केवलोष्ठा
 दिः । उभावयोष्ठादी इत्येके । दन्त्योष्ठादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोपि ।
 ववाहे ॥ ४४ ॥ द्राहृ निद्राक्षये । निद्रापे इत्येके ॥ ४५ ॥ काश दीप्तौ ।

चक्राशे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊहां चक्रे ॥ ४७ ॥ गाहू विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघात्ते । जगाहिद्धे । जगाहिध्वे । जगाद्धे ॥

* ठो ठे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ठस्य लोपः स्याद्धे परे । गाहिता । गाठा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट । अगाठ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाठाः । अघाक्षम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह गृहणे । गृहते । जगृहे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्विं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ जगृहिषे । जगृत्ते । जगृद्धे । गृहिता । गृठा । गृहिष्यते । घर्क्ष्यते । गृहिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥

* शल इगुपधादनिटः क्तः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चैः क्त्वादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥

* क्तस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तङि क्तस्य लोपः स्यात् । अलोन्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुपि कान्तिकरणे । घुङ्प्रते । जुघुङ्पे । के चिद्वृषेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ * ॥

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥ अक्षू व्याप्तौ ॥

* अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शष् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कारिति कलोपः । ष्ठोः कः सि । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्धेट् । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टास् । अक्षिषुः । इडभावेतु मा भवानाक्षीत् । आक्ष्णाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥

* तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥

श्नुः स्याद्वा शब्धिष्ये ॥ तक्ष्णोति । तक्षति काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षिष्टास् । अताक्षीत् । अताष्टास् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षां चकार ॥ ५ ॥ रक्ष

पालने ॥ ६ ॥ णित्त चुम्बने । प्रणित्तति ॥ ७ ॥ वृत्त ष्टुत्त णत्त गतौ । वृत्त-
ति । स्तृत्तति । नत्तति ॥ १० ॥ वत्त रोषे । सङ्घाते इत्येके ॥ ११ ॥ मृत्त
सङ्घाते । म्रत्त इत्येके ॥ १३ ॥ तत्त त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं
च । पत्त पश्यिह इत्येके ॥ १४ ॥ सूत्त आदरे । सुपूत्त । अनादर इति तु का-
चित्कोपपाठः । अवज्ञावहेननमसूर्तणमित्यमरः ॥ १५ ॥ कात्ति वात्ति मात्ति
काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्रात्ति ध्रात्ति ध्वात्ति घोरवासिते च ॥ २१ ॥ चूष
पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ तूष तुष्टौ ॥ २३ ॥ पूष वृद्धौ ॥ २४ ॥ मूष स्तेये ॥ २५ ॥
लूष रूप भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोभ्यनुज्ञानम् तालव्योष्मादिः ॥
२८ ॥ यूष हिंसायाम् ॥ जूष च ॥ ३० ॥ भूष अलङ्कारे । भूषति ॥ ३१ ॥ ऊष
रुजायाम् । ऊषां चकार ॥ ३२ ॥ ईष उक्ते ॥ ३३ ॥ कष खष शिष जष भूष
शष वष मष रूप रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो
दन्त्योष्मादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्तः । अशि-
क्षत् । अशेक्षत् । जेषतुः । जभूषतुः । शेपतुः । ववषतुः । मेपतुः ॥

* तीषसहलभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येद्धा स्यात् । रोषिता । रोष्टा रोषि-
ष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेपिष्यति ॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः ।
भपति । बभाष ॥ ४४ ॥ उष दाहे । ओषति ॥

* उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषां चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषि-
थ ॥ ४५ ॥ जिषु विषु मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेपिथ ।
विवेपिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥ पुष पुष्टौ । पोषति । पो-
षिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्यति श्यना निर्देशादयं सेट् ।
अतो न क्तः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणाच्चाङ् ॥ ४९ ॥ श्रिषु श्लिषु
मुषु मूषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता ।
अयमपि सेट् । अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्-
कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चा-
येक्ष्यम् । पुप्रेष । पुप्लोष ॥ ५३ ॥ पृषु वृषु मृषु सेचने । मृषु सहने च ।
इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् ॥ ५६ ॥ घृषु संघर्षे ॥ ५७ ॥
हृषु अलीके ॥ ५८ ॥ तुस हंस हूस रस शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्रास ।
ररास ॥ ६२ ॥ लसश्लेषणक्लीडनयोः ॥ ६३ ॥ घस्लृ अदने । अयं नसार्व-

तः । लिट्यात्परस्यामित्यदेर्घसुलादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं
न वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृ-
त्कारणमडि । अनिट्कारिकासु पाठो बलाद्वार्धधातुके । कर्मचितु विशि-
यादानम् । दसति । दस्ता ॥

✽ सः स्याऽऽर्धधातुके । ७ । ४ । ४६ ॥

स्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् ।
गदभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥

✽ पुषादिद्युताद्युद्धितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ११ ॥

भ्यान्विभक्त्यनुपादेर्लुतादेर्लुद्धितश्च परस्य ह्रस्वः स्यात्परस्मैपदेषु । अघ-
॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च मर्म परिभाषादिमातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिस्र पेस्र गतौ ।
पितुः । पिपेतुः ॥ ६९ ॥ दसे दसने । ददित्वाच्च दृष्टिः । आतसीत् ॥ ७० ॥
। समाधी । तालव्याध्यान्तः । प्रशेषति ॥ ७१ ॥ मिश मश शब्द रोष-
च । तालव्याध्यान्ता ॥ ७२ ॥ शव गतौ । दन्त्याग्नान्तस्तालव्याध्या-
। शवति । अशवीत् । अशवीत् ॥ ७४ ॥ शश श्रुतगतौ । तालव्याध्या-
न्तः । शशाश । शेशतुः । शेषुः । शेशिष ॥ ७५ ॥ शशु शिमागाम् । द-
न्त्याध्यान्तः । न शसद्वत्येत्वं न । शशसतुः । शशतुः । शशशिष ॥ ७६ ॥
। स्तुतो । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । दुर्गंशो । तुकः ह्रस्व इत्यमरः । शशं-
आशिषि वलितः । शल्यात् ॥ ७७ ॥ चक्ष परिकल्पने । कल्कनं शाठ्याम् ।
तसीत् ॥ ७८ ॥ मक्ष पूजयाम् । अमक्षीत् ॥ ७९ ॥ रक्ष त्यागे ॥ ८० ॥
। गतौ । रक्षति । रक्षति ॥ ८१ ॥ दृष्ट दृष्टि दृष्ट दृष्टि दृष्ट । दर्शति ।
दर्श । ददृक्षतुः । दृष्टति । दर्शति । दृष्टति । दृष्टि शब्द च । दृष्टितं क-
र्तुं जतम् ॥ ८२ ॥ दृष्टि इत्येकं । अवृक्षत् । अवर्षीत् ॥ ८३ ॥ तुष्टि दु-
। अर्चिह अर्चने । तौर्षति । तुष्टोर्ष । अतुष्टत् । अतीर्षीत् । दीर्षति ।
र्षत् । अदीर्षीत् । अनिट्कारिकास्य ह्रस्वस्य नञ्छान्ति । और्षीत् ।
र्ष । अर्षतुः । और्षिता । आ भवानुर्षत् । और्षीत् ॥ ८४ ॥ अर्ष पूजा-
। आर्ष ॥ ८५ ॥ ॥

अथ ह्रस्वयन्ता अनुदात्ततः ॥ द्युत दीप्ता । दीतते ॥

✽ द्युतस्वाप्तेः संसारणम् । ७ । ४ । ६७ ॥

आन्योऽप्यस्य संसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । दीर्षिता ॥

* द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ६१ ॥

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुष्पादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् ।
अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् ।
अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ जिमिदा स्नेहने । मेदते ॥

* मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एण आदिशित्वाभावान्नानेन
गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ।
मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ जि-
त्विदा चेत्येके । अत्विदत् । अत्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ।
रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ घुट परि-
वर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुठ प्रति-
घाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ लुभ सञ्चलने ॥ १२ ॥
लुभ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा
भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादी ज्ञ्यादी च ॥ १४ ॥ संसु ध्वंसु भंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च ।
अङि नलोपः । अस्रसत् । अस्रसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये ।
भंशु इत्यपि के चित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु
भंशु अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ सम्भु विश्वासे । अस्रभत् । अस्र-
म्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वृत्तु वर्तने ।
वर्तते । ववृते ॥

* वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ६२ ॥

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥

* न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५६ ॥

वृद्भ्यः सकारादेरार्धधातुक्रस्येण स्यात्तङानयोरभावे । वत्स्यति । व-
र्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्तिष्ट । अवत्स्यत् । अवर्तिष्यत् ॥ २१ ॥ वृधु वृद्धौ ।
शृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते ।
सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्तस्ये । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता ।
स्यन्ता । वृद्धः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदित्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
बाधित्वा चतुर्थहणसामर्थ्याच्च वृद्ध इति निषेधः । स्यन्तस्यति । स्यन्दिष्यते ।
स्यन्तस्यते । स्यन्दिर्षिष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् ।

नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ॥

* अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्वितिपर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कृषू सामर्थ्ये ॥

* कृपो रो लः । ८ । २ । १८ ॥

कृपे उः इति छेदः । कृपेति लुप्रणष्टीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्च्कारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृपे । चकृपिषे । चकृप्से । इत्यादि स्यन्दिष्यत् ॥

* लुटि च कृपः । १ । ३ । ६३ ॥

लुटि स्यसने श्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥

* तासि च कृपः । ७ । २ । ६० ॥

कृपेः परस्य तासिः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण स्यात्तडानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्य । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यते । कल्पिषीष्ट । कृप्सीष्ट । अकृपत् । अकल्पिष्ट । अकृप । अकल्प्यत् । अकल्पिष्यत् । अकल्प्यत ॥ वृत् ॥ वृत्तः सम्पूर्णा द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ मितं ह्रस्व इति चिण्णमुलोर्दीर्घान्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये, प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट सङ्घात इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषो मित्वार्थमनुवादोयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितोऽहेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ॥

* व्यथो लिटि । ७ । ४ । ६८ ॥

व्यथोऽभ्यासस्य सन्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । यस्य

हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विव्यधे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रस
विस्तारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ अद मर्दने ॥ ५ ॥ सखद सखदने । सखदनं विद्रावणम्
॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपि चिण्णमुलेरिति दीर्घ-
विकल्पः । अक्षजि । अक्षजि । क्षजंक्षजम् । क्षजंक्षजम् ॥ ७ ॥ दक्ष
गतिहिंसनयोः । योयं वृद्धिशैष्ययोरनुदानेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मि-
त्त्वार्थानुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि कदि कदि वैकल्ये ।
वैकल्य इत्येके । त्रयोप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदि
कदी इदितौ कद कदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिकदिकदीनामाह्वा-
नरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिहपाठो मित्त्वार्थआत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥
जित्वरा संभ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः पितः ॥ पित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ॥ * ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १ ॥
गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड अनादर इत्यात्मने-
पदिषु गतः स एवात्सृष्टानुबन्धानूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मै-
पदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् ।
हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥
वठ भट परिभाषणे । वठ वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मि-
त्त्वार्थानुवादः ॥ ५ ॥ नट नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितं तत्रायं विवेकः ।
पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्य-
म् । घटादौ तु नृत्तं नृत्य चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो
नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । के चित्तु घटादौ नट ननाविति पठन्ति ।
गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटा-
दिर्णोपदेश एव ॥ ६ ॥ ष्टक प्रतीघाते । स्तकति ॥ ७ ॥ चक तृप्तौ । तृप्तिप्र-
तीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थानुवादः । आत्मनेपदिषु पठि-
तस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदित्वान्न वृद्धिः ।
अकखीत् ॥ ९ ॥ रगे शङ्कायाम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे हूगे षगे ष्टगे
संवरणे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्यं नोच्यते । क्रियासामान्यार्थ-
त्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १९ ॥
कण रण गतौ । चक्राण । रराण ॥ २० ॥ चण शण अण दानेच । शणरा-
तावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ श्लथ कथ कथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति शत्रु-
क्राथेति मित्वेपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्वं तु निपातनात्परत्वा-
च्चिण्णमुलेरिति दीर्घं चरितार्थम् । अक्राथि । अक्राथि । कथंकथम् । क्राथं-

क्राथम् ॥ २७ ॥ चन च । हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु
इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् ।
तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो
वक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ । एप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते ।
प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ हूल ह्नल चलने । प्रहूलयति । प्रह्नलयति ॥ ३१ ॥ स्मृ आध्या-
ने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थानुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापू-
र्वकं स्मरणम् ॥ ३२ ॥ दृ भये । दृ विदारणे इति क्र्यादे रयं मित्त्वार्थानुवादः ।
दृणन्तं प्रेरयति दारयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते
तु दरतीत्यादि । के चिद्गुटादौ अत्सृष्टृत्वरेतिसूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने
ह्रस्वं पठन्ति तच्चेति माधवः ॥ ३३ ॥ नृ नये । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानु-
वादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३४ ॥ आ पाके । अ इति कृतात्वस्य आ
इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्वि-
करणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् ।
अपयति । विह्वेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्य-
र्थः ॥ ३५ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति
माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं
तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्छेति चुरादौ । ज्ञापनं
मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्या-
चार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे
मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् ।
निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३६ ॥ कम्पने
चर्चिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु
शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वाप्नी । सूत्रं
चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरा-
दिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थायमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जर्ये वृत्तिः ।
छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छा-
दयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थेणिति तु छादयति । बलीभ-
वति । प्राणीभवति । अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जिह्वोन्मथने लडिः ।
लड विनास इति पठितस्य मित्त्वार्थानुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाश-
ब्देन पृथीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जि-
ह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारदृष्टेयम् । लड-

यति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षग्ले-
 षनयोः । ग्लेषनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्वार्थोयमनुवादः । मदयति । हर्षयति ।
 ग्लेषयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारभुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टास् । अन्यत्र ध्वान-
 यति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि, वलि, खलि,
 रणि, ध्वनि, त्रपि, तपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनरणी उदाहृतौ । दल विश-
 रणे । वल सम्बरणे । खल सञ्चलने । त्रपूष लज्जायामिति गताः । तेषां
 णौ । दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । तै तये इति वक्ष्यमाणस्य
 कृतात्वस्य पुका निर्देशः । त्रपयति ॥ ४६ ॥ स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठि-
 ष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति ॥ ५० ॥ घटादयो मितः ॥
 मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनी, जृप्, कृप्, रज्जोऽमन्ताश्च ॥ मित इत्यनुवर्तते ।
 जृपिति पित्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । के चित्तु जनी
 जृ णसु इति पठित्वा णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ ज्व-
 ल, हल, हल, नमामनुपसर्गाद्वा ॥ एपां मित्वं वा । प्राप्तिविभाषेयम् । ज्वलय-
 ति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति,
 उत्रामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मित्तां ह्रस्व
 इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्यतविभाषाश्रयणादिति
 वृत्तिश्चात् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्या-
 ख्यातम् ॥ ५८ ॥ ग्ला, स्ला, वनु, वमां च ॥ अनुपसर्गादेपां मित्वं वा स्यात् ।
 आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ न क, स्यमि, चमाम् ॥ अम-
 न्तत्वात्प्राप्तं मित्वमेपां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥
 शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मित्र स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु
 प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तरा-
 द्भूतो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्र-
 वणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥ यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छति भोजनतोऽन्यत्र
 मित्र स्यात् । आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे
 तु । यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु
 नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ स्वादि, रवपरिभ्यां च ॥ मि-
 न्नेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । अयावपरिभ्य इति न्यासकारः ।
 स्वामी तु न कमीति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद ।
 यमस्त्वपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव ।

उपसृष्टस्य स्वदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात् सू-
त्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासा-
दिविरोधादुपेत्यम् ॥ ६९ ॥ फण गतौ ॥ नेति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधा-
त्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥

* फणां च सप्रानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणुतुः ।
फेणुः । फेणुथ । पफणुतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः ॥ ॥
फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्मते फणयतीत्येव ॥ ६० ॥ राजृ दीप्तौ । स्वरि-
तेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृ-
त्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् ॥ ६१ ॥ टुभ्राजृ टुभ्राश् टुभ्राश् दीप्तौ ।
अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वा-
भावांर्थः । तन्न हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रजे । बभ्राजे ।
वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्राश्यते । भ्रेशे ।
बभ्राशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ ६४ ॥ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । स्यमादयः
क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्यमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । स-
स्वनतुः । सस्वनुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति ।
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः ॥ ॥
दध्वनतुः ॥ ३ ॥ प्रम ष्टम अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम ॥ ५ ॥ ज्वल दीप्तौ ।
अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ जल घातने । घातनं तैदृग्यम् ॥ ८ ॥
टल टूल वैक्लव्ये ॥ १० ॥ स्थल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णल
गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ पल गतौ । पलति ॥ १४ ॥ बल प्राणने धा-
न्याविरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ पुल महत्वे । पोलति ॥ १६ ॥
कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं सङ्घातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्य-
ते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल हुल पल्ल गतौ । शशाल । जुहोल ।
प्रपात । पेततुः । पतिता ॥

* पतः पुम् । ७ । ४ । १६ ॥

अङि परे । अपप्रत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रणयपप्रत् ॥ २० ॥ कथे नि-
क्षेपे । कथति । चक्काथ । अक्काथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥
मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ टुवम उद्गिरणे । इहैव निपातना-
दृत इत्थ मिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ

न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्वाप्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥ भ्रमु-
चलने । वाभ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्रास्यतीति तु दिवादेर्ब्रह्म्यते ॥

* वा जृभ्रमुचसास् । ६ । ४ । १२४ ॥

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः ।
अभ्रमीत् ॥ २५ ॥ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ * ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति प्रत्वम् । परिष-
हते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥

* सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥

अनयोर्वर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ॥

* सोढः । ८ । ३ । ५१५ ॥

सोढरूपस्य सहेः सस्य प्रत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥

* सिवादीनां वाऽड्व्यवायेपि । ८ । ३ । ७१ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेपि । पर्यस-
हत ॥ १ ॥ रमु क्रीडायात् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट ।
अरंस्त ॥ २ ॥ * ॥

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ पृहू विशरणगत्यवसादनेषु ॥

* पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिपुमन-
यक्षपश्यर्क्षधौशोयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

पादीनां पिवादयः स्युरित्सञ्जकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद
सेदतुः । सेदिथ । ससत्य । सत्ता । । सत्स्यति । लदित्वादङ् । असदत् ॥
सदिरप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् ॥

* सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८† ॥

सदेरभ्यासात्परस्य प्रत्वं न स्यात् । लिटि । निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥
शहू शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विप्रयतया निर्दिश्यते ॥

* शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शिद्धाविनेऽस्नादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ ।
शशत्य । शत्ता । अशदत् ॥ २ ॥ कृशआह्वाने रोदने च । क्रीशति । क्रीष्टा ।

† सदित्स्वञ्जोरित्यप्राग्निनीयः पाठः ॥

ज्ञेः क्तः । अकुतत् ॥ ३ ॥ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । को-
चति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥
रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिष्य । रोठा । रो-
ह्यति । अरुतत् ॥ ६ ॥ कसगतौ । अकासीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् ॥ ज्वला-
दिगणः समाप्तः ॥

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥
अञ्चु गतौ यावने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ अचु इत्येके ॥ ३ ॥
अचि इत्यपरे ॥ ४ ॥ टुयाच याज्ञायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेट परि-
भाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥ चते चदे याचने । चचात । चते । अचतीत् ।
चचाद । चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ प्रोथ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥
मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमेद । मिमेदे । धान्ताविमाविति स्वामी ।
मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥
णिदृ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे ॥ १४ ॥ शृधु
मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । म-
र्धते ॥ १६ ॥ बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्वा दङ् वा । अबुधत् ।
अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण
दैवादिकस्यैव तत्रग्रहणात् ॥ १७ ॥ उवुन्दिर् निशामने । उवुन्दे । अबुदत् ।
अवुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति ।
वेणते । नान्तोप्ययम् ॥ १९ ॥ खनु अवदारणे । खनति । खनते ॥

* गमहनजनखनघसां लोपः क्तिन्त्यनङि । ६ । ४ । ६८ ॥

रामपधाया लोपः स्यादजादौक्लिङि न त्वङि । चखतुः ॥

* ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

खायात् । खन्यात् ॥ २० ॥ चीव आदानसंवरणयोः । चिचीव । चिची-
वे ॥ २१ ॥ चाय पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥
दाश दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भेषभये । गतावित्येके । भेषति ।
भेषते ॥ २५ ॥ भेषु भेषु गतौ ॥ २६ ॥ असगतिदीप्यादानेषु । असति ।
असते । आस । आसे । अयंप्रान्तोपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्प-
र्शनं ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ लष कान्तौ । वा भाशेति श्यन्वा ।
लष्यति । लषति । लेपे ॥ २९ ॥ छष भक्षणे ॥ ३० ॥ छष हिंसायाम् । च-

च्छप्रतुः । चच्छपे ॥ ३१ ॥ भक्ष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भक्ष भक्ष अदाने ॥ ३४ ॥
भक्ष इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥ दास्य दाने ॥ ३६ ॥ माहू माने ॥ ३७ ॥ गूहू संवरणे ॥

* ऊटुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८६ ॥

गूह उपधायाऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊटि
त्वादिङ् । गूहिता । गोठा । गूहिष्यति । घोह्यति । गूहेत् । गूह्यात् । अ-
गूहीत् । इडभावे क्तः । अघुक्षत् ॥

* लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्तस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ ।
अघुक्षत् । क्तस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुह्वहि । अघु-
क्षावहि । अघुक्षांमहि ॥ ३८ ॥

अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिज् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः ।
श्रयिता । श्रिशीति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ भृज् भरणे । भरति । बभार ।
बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥

* ऋदुनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥

* रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते
रिङ्विधिसामर्थ्याद्वीर्घा न । भ्रियात् ॥

* उश्च । १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ भूलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ क्तितौ स्तः । भृषीष्ट ।
भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्षीत् । अभार्षुः ॥

* ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपः स्यात् भलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥ हृज्
हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिवे ।
हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ धृज् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ॥ ४ ॥ णीज्
प्रापणे । निनयिष्य । निनयिषे ॥ ५ ॥

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् पाने । धयति ॥

* आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ॥

* आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्वातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ॥

* आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्वोरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः पर्योरातो लोपः स्यात् । द्वित्वा-
त्परत्वाङ्गोपे प्राप्ते द्विर्वचनेचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः ।
दधुः । दधिय । दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ॥

* दा धा घ्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ॥

* एलिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञानां मास्यादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् ।
धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

* विभाषा घेट्शब्दोः । ३ । १ । ४६ ॥

आभ्यां लेश्चङ्गा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीतिद्वित्वम् । अदधत् ।
अदधताम् ॥

* विभाषा घाघेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात । अधाताम् । अधुः ॥

* यमरमनमाऽऽतां सकृ च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सकृ स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् ।
अधासिषुः ॥ १ ॥ ग्लै स्रै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ ।
जग्लिथ । जग्लाय ॥

(* वाऽन्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति
लिङि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । ग्लायति ॥ ३ ॥ द्वै न्यक्करणे ।
न्यक्करणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥ द्वै स्वप्ने ॥ ५ ॥ ध्रै तृप्ता ॥ ६ ॥ ध्यै चिन्तायाम् ॥ ७ ॥
रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्त्यू द्वै शब्दसङ्घातयोः । स्तूयायति । षोपदेशस्यापि
सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासति । अतिष्यपदित्यत्र षत्व-
म् ॥ १० ॥ खै खदने ॥ ११ ॥ जै जै षै क्षये । क्षयति । जजौ । ससौ ।
क्षता । घुमास्येत्यत्र विभाषा घाघेट्शब्दोः च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य ।
तेन एत्वसिजलुक् न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै गै शब्दे । गेयात् ।
अगासीत् ॥ १६ ॥ शै औ पाके ॥ १८ ॥ पै औवै शोषणे । पायात् । अपा-

सीत् । घुमास्येतीत्वं तदपवाद एर्लिङीत्येत्वं गतिस्थेति सिञ्जलुक् च न ।
 पारूपस्य लाक्षणीकत्वात् ॥ २० ॥ छै वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ णै वेष्टने ।
 शोभायां चेत्येके । स्तायति ॥ २२ ॥ दैप् शोधने दार्याति । अघुत्वादेत्वसि-
 ञ्जलुकौ न । दार्यात् । अदासीत् ॥ २३ ॥ पा पाने । पाघ्राध्मेति पिबादेशः ।
 तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ २४ ॥ घ्रा गन्धो-
 पादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् ॥ २५ ॥ ध्वा
 शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्यादि-
 श्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता ।
 स्येयात् ॥ २७ ॥ स्वा अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ दाण् दाणे । प्रणयच्छति ।
 देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ ह्र कौटिल्ये । हूरति ॥

* ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेर्ङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्य-
 ल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्युः ।
 हूर्ता ॥ ऋदुनोः स्ये ॥ हूरिष्यति ॥

* गुणोर्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २६ ॥

अर्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्वकि यादावार्धधातुके लिङि च ।
 हूर्यात् । अह्वार्यात् । अह्वार्याम् ॥ ३० ॥ स्वरु शब्देपतापयोः । स्वरतिसू-
 तीति वेट् । सस्वरिथ । सस्वर्युः । वमयोस्तु ॥

* श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥

अत्र एकाचउगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण स्यात् । परमपि स्वरत्यादि-
 विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रा-
 दिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वादृदुनोरिति नित्यमिट् ।
 स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्यात् । अस्वार्याम् ॥ ३१ ॥
 स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ ह्र संवरणे ॥ ३३ ॥ स्र गतौ । क्रादित्वाचेट् ।
 ससर्युः । सस्रव । रिङ्, स्रियात् । असार्यात् । असार्याम् ॥

* सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥

अभ्यश्चेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्सर्त्य-
 र्त्तौ जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शि घगतौ तु पाघ्राध्मेति
 शिति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥

* ऋच्छत्यताम् । ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकृच्छेर्द्धातोर्द्धतां च गुणः स्याल्लिटि । णलिप्रा ग्वदुपधावृ-
द्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥

* इडत्यतिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्यञ्ज एभ्यस्यलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति ।
अर्यात् । आर्षीत् । आर्षाम् ॥ ३५ ॥ गृ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जयिव । रिङ् । श्रियात् । अगार्षीत् ॥ ३७ ॥ ध्व हूर्कने ॥ ३८ ॥ सु गतौ ।
सुसोथ । सुसुव । सूयात् । णिश्रीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् ।
असुसुवत् ॥ ३९ ॥ घु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ ।
सुषुविव । सोता ॥

* स्तुसुधूजभ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां जिद्ध्यां
साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् ॥ ४० ॥ श्रु अव्रणे ॥

* श्रुवः श् च । ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः श् इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोपवादः । श्नोर्दित्वाद्वा-
सौर्गुणो न । श्णोति । श्णुतः ॥

* हुश्नुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोङ्गस्य चासयोगपूर्वावर्णस्य यण् स्यादजादौ
सार्वधातुके । उवङोपवादः । श्णवन्ति । श्णोमि । श्णवः । श्णुवः । श्णमः ।
श्णुमः । शुश्रौथ । शुश्रुव । श्णु । श्णवानि । श्णुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४१ ॥
ध्रु त्यैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थेऽपि ॥ ४२ ॥ दु द्रु गतौ । दुदोथ ।
दुदविथ । दुदुविव । दुदोथ । दुद्रुव । णिश्रीति चङ् । अदुद्रुवत् ॥ ४३ ॥
जि जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवन च । आद्ये सकर्मकः ।
शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायती-
त्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥

अथ डीङन्ता ङितः ॥ षिङ् ईषद्भुसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिद्वे ।
सिष्मियिध्वे ॥ १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥ गाङ् गतौ ।
गाते । गाते । गाते । इट् एत्वे कृते वृद्धिः । गौ । लङ् इटि । अगे । गेत ।
गेयांताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं
न त्वस्य । तेनाङित्वाद् घुमास्येतीत्वं न । अगास्त । आदादिकोयमिति

हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् डुङ् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अंवते । ऊवे । वाणादाङ्गं बलीय इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । उवते । जुडुवे । डोता ॥ ७ ॥ च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् म्रुङ् गतौ ॥ ११ ॥ क्लुङ् इत्येके ॥ १२ ॥ रुङ् गतिरेषणयोः । रेणुं हिंसा । रुरुवे । रवितासे ॥ १३ ॥ धृङ् अवध्वंसने । धरते । दध्ने ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्गदेति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङ्किति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देङ् रत्तणे । दयते ॥

* दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ६ ॥

दिग्वादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ॥

* स्थाध्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः । अदिषि ॥ १६ ॥ श्यैङ् गतौ । श्ययते । शिष्ये ॥ १७ ॥ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । प्ये । प्याता ॥ १८ ॥ त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिङ् । डयिता ॥ २२ ॥ तृ लूवनतरणयोः ॥

* ऋत इद्भातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ इत्वात्वाभ्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तरति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । तृफलेत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥

* वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥

* सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप गोपने ॥ १ ॥ तिज निशाने ॥ २ ॥ मान पूजायाम् ॥ ३ ॥ बध बन्धने ॥

* गुप्तिज्किट्पः सन् । ३ । १ । ५ ॥

* मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुर्पोर्निन्दायाम् ॥ * ॥ तिजेः क्षमायाम् ॥ * ॥ कित्तेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपन-

यने नाशने संशये च ॥ * ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ वधेश्चिक्तविकारे ॥ * ॥
दानेर्जवे ॥ * ॥ शाने निशाने ॥ * ॥ सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् ॥

* सन्यङोः । ६ । १ । ६ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यास-
कार्यम् । गुपिप्रभृतयः कितभिन्ना निन्दाद्वयका एवानुदात्तेतो दानशानौ च
स्वरितेतौ । एते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्ध-
स्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातेरित्यविहितत्वात्सनेत्र नार्धधा-
तुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सां चक्रे । तितित्तते । मीमांसते ।
भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ राभस्ये । आरभते । आरेभे ।
रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभप् प्राप्ता । लभते ॥ ६ ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥

* दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥

* रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि न लोपः । स्वजते । परिष्वजते ॥ अन्यग्रन्थिद-
म्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वेति व्याकरणान्तरम् ॥ देभतुः । सस्वज इति
भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । सदेः परस्य लिटीतिसूत्रे,
स्वञ्जरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ अतोभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिष्वजते । परिष्व-
ज्जे । सस्वजिषे । सस्वजिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट ।
प्रत्यष्वङ्क्त । प्राक्सितासिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु शिवादीनां वेतिवि-
कल्पः । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धेस्तुस्वञ्ज्योः परिनिवीत्यत्र पुनरु-
पादानम् । पर्यष्वङ्क्त । पर्यस्वङ्क्त ॥ ७ ॥ हृद पुरीषोत्सर्ग । हृदते । जह-
दे । हत्ता । हत्स्यते । हृदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ॥ ८ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिर् गतिशोष-
णयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् ।
इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ॥

* वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामितिपर्युदासात् । विष्कन्ता ।
विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ॥

* परेश्च । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न
संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिस्कन्नः । परिष्करणः । षत्वपक्षे

णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्पत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः
कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति
भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ यभ मैथुने । येभिथ ।
ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ
ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥ गन्तृ स्रष्टृ गतौ ॥

* इषगमियमां कृः । ७ । ३ । ७७ ॥

एषां कृः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जग-
मिथ । जगन्थ । गन्ता ॥

* गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्वाद्ङ् । अनङ्गी-
तिपर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ॥

* अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५६ ॥

उपदेशेनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्जलादावकिति परे । स्रप्ता ।
सर्प्ता । स्रप्स्यति । स्रप्स्यति । अस्रपत् ॥ ६ ॥ यम उपरमे । यच्छति । ये-
मिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तपसन्तापे । तप्ता ।
अंताप्सीत् ॥

* निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

षः स्यात् । आसेवनं पौनः पुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्ठपति ॥ ८ ॥
त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यज्य । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ षज्ज सङ्गे ।
दंशसज्जस्वज्जां शपीति नलोपः । सजति । सङ्क्ता ॥ १० ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ।
पश्यति ॥

* विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५ ॥

आभ्यां थल इङ्वा ॥

* सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥ ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । दद्रष्ट । ददर्शित्थ । द्रष्टा ।
द्रक्ष्यति । दृश्यात् । दृरित्वाद्ङ् वा ॥

* ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङ्भावे ॥

* न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥

दृशश्चेः क्त्वा न । अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषो-

दरादित्वादननासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसञ्जेति नलोपः । दशति । ददंशिथ । ददंष्ट । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् ॥ १२ ॥ कृष विनेखने । विलेखनमार्कर्षणम् । कृष्टा । कर्ष्टा । कृक्ष्यति । कर्क्ष्यति ॥ स्पृशमृशकृषतृपटृपां सिज्वा वाच्यः ॥ * ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । पक्षे क्तः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥ १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥ क्लित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ॥ १६ ॥

दान खण्डने । शान तेजने ॥ इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ॥ २ ॥ डुपचप् पाके । पचति । पचते । पेक्ष्यति । पपक्ष्य । पेक्षे । पक्षा । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ पच समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । बभक्ष्य । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभ्राक्षीत् । अभ्रक्ष ॥ ५ ॥ रज रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्षुः ॥ ६ ॥ शप् आक्रोशे । आक्रोशो विसृष्टानुध्यानम् । शशाप । शेषे । अशाप्सीत् । अशप्त ॥ ७ ॥ त्विप् दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षताम् ॥ ८ ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ॥

* लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥

च्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥

* वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्यार्यजादीनां च सम्प्रसारणस्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाट्टित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानक्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेपि । केशान्वपति । उवाप । उप्पे । वप्ता । उप्पात् । वप्सीष्ट । प्रणयवाप्सीत् । अवप्त ॥ १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवाहिथ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ उवाठ । उहे । वोठा । वह्यति । अवाक्षीत् । अवाठाम् । अवाक्षुः । अवाठ । अवक्षताम् । अवक्षत । अवोठाः । अवोद्धम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ॥

* शासिवसिधसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उव-
स्थ । वस्ता ॥

* सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ६ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत्
अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेज् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥

* वेजो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥

* ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च
। ६ । १ । १६ ॥

एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ॥

* लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ॥

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥

* वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३६ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभा-
वात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्यानिवद्भावेन जित्वात्तङ् । ऊये । ऊवे ।
वयादेशाभावे ॥

* वेजः । ६ । १ । ४० ॥

वेजो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । व-
वाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्येज् संवर-
णे । व्ययति ॥

* न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येज आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा
यस्य सम्प्रसारणम् । उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादी-
नां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्पतीति
नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट ।
अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ ह्वेज् स्पर्द्धायां शब्दे च ॥

* अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव ।

जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । हुता । हूयात् । ह्वासीष्ट ॥

* लिपिसिचिह्वश्च । ३ । १ । ५३ ॥

गभ्यश्चलेरङ् स्यात् ॥

* आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥

आतो लोपः । अहूत् । अहूताम् । अहून् । अहूत । अह्वास्त ॥ १५ ॥

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां वाचि । अरु वदति । उवाद ।

उदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥

टुओश्वि गतिवृद्धोः । श्वयति ॥

* विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ॥

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्वय-
तेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय ।
शिश्वियतुः । स्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जृस्तम्भित्यङ् वा ॥

* श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥

श्वयतेरिक्कारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् ।
अश्वन् । विभाषा घेट्श्व्योरिति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्यन्तेति न
वृद्धिः । अश्वयीत् ॥ २ ॥ वृत् ॥ यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन
चुलुप्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ ॥ ॥

इति भ्वादयः ॥

* ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २६ ॥

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः ।
कृपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयां चक्रे ।
आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वेतीयङ्भावे शेषात्कर्तरीति
परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ॥ १ ॥ अद भक्षणे । द्वौ परस्मै-
पदिनौ ॥

* अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

* लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्त्वा वा स्याल्लिटि । जघास । गमनेत्युपधालोपः । तस्य
चर्विधिं प्रति स्यानिवद्भावनिषेधादस्य चर्त्वम् । शासिवसीति षत्वम् । ज-

जतुः । जत्तुः । घसस्तासावभावात्यलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद । आ-
दतुः । इडत्पतीति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

* हुभ्लभ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होर्भलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अट्टि । अत्तात् । अदानि ॥

* अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत । आत्ता-
म् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आट्ट । आट्टम् । अद्यात् ।
अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥

* लुङ्सनोर्घस्तृ । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्त्वं स्यात् लुङि सनि च । लृदित्वादङ् । अघसन् ॥ २ ॥ हन
हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ॥

* अनुदातोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो भ्रूलि ङिति ।
६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्तपष्ठौकं वनतीतरेपां विशेषणम् । अनुनासिकान्ता-
नामेपां वनतेश्च लोपः स्यात्भ्रूलादौ कृति परे । यमि,रमि,नमि,गमि,क्षन्ति,
मन्यतयोनुदातोपदेशाः । तनु,तणु,क्षिणु,अणु,तृणु,घृणु,वनु,मनु,तनोत्या-यः ।
न्तः । घ्नन्ति ॥

* वमोर्वा । ८ । ४ २३ ॥

उपरार्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रह-
णिम । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । होहन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्न-
तुः । जघ्नः ॥

* अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्य । हन्ता ।
अट्टनो रितिट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥

* हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥

हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्देर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव ।
हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥

* आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

इत्यधिष्ठत्य ॥

* हनो वध लिङ् । २ । ४ । ४२ ॥

* लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे
अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्या-
दा हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अवधीत् ॥ ३ ॥

अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वे-
क्षति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्वेष्टात् । द्विडि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट ॥

* द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो भेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्वि-
क्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे ।
धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्त्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अ-
धोक् । अदोहम् । अदुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेतिलुक्पते तं-
धात्स्वम्बहिषु लङ्दपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ लिह
आस्वादने । लीठि । लीठः । लिहन्ति । लीक्षि । लीठे । लिक्षे । लीद्वे ।
लेटु । लीठि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षताम् । अलीठ । अलिक्षा-
वहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः ।
विचक्षणः प्रथयन् । लुम् । तु न । अन्तेदित इति व्याख्यानात् । डकारस्तु
अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निर्मोकस-
न्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षते ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

* चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

* वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥

अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् ।
जित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्षौ । चक्षे । चयो द्वितीया इति तु
न चत्वंस्यासिद्धत्वात् । चक्षते । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते ।
क्शास्यति । क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । क्शायात् । क्शेयात् ॥

* अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एय्यश्हेरङ् । अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्त ॥ वर्जने ख्शाञ्
ष्टः ॥ - ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरां चक्रे ।
ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड स्तुतौ । ईट्टे ॥

* ईशः शे । ७ । २ । ७७ ॥

* ईडंजनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥

ईशीजनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचि-
 आर्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविभक्तस्यानन्यत्वात् ईडिष्व । ईडिध्वम् ।
 विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐडध्वम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ।
 ईशिध्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते ॥ दयायासश्च ॥ आसां चक्रे ।
 आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ आडः आसु इच्छायास् । आशास्ते ।
 आशास्ते । आड्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्मह इति सिद्धम् ॥ ५ ॥
 वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥ कस्ति
 गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते ।
 तालव्यान्तोष्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कत्ते । कट्टे ॥ ७ ॥ णिस्ति चु-
 म्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोष्यम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति वक्ष्याम ॥ ८ ॥
 णिजि शुद्धौ । निंक्ते । निंक्ते । निज्जिता ॥ ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे ।
 शिङ्गे ॥ १० ॥ पिजि वर्णे । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्य-
 परे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्गे ॥ ११ ॥ वृज्जीत्येके । वृङ्गे ॥ १२ ॥ वृज्जी
 वर्जने । दन्त्योष्ठादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्ते । इदिदित्यन्ये ।
 वृङ्गे ॥ १३ ॥ वृज्जी सम्पर्चने । वृक्ते ॥ १४ ॥ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते ।
 सुषुवे । सोता । सविता । भूतुवेरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट ।
 असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने ॥

* शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४ । २१ ॥

कृतिचेत्यस्यापवादः । शेतै । शयाते ॥

* शीङो णट् । ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य भ्रादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेपे । शेध्वे ।
 शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ * ॥

अथ स्त्रीत्यन्ताः परस्मैपदिनः । उर्णुस्तूभयपदी ॥ यु मिश्रणे अमिश्रणे च ॥

* उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । २ । ८६ ॥

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्य ङ-
 स्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह ता
 वृद्धिर्न । भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन
 ङित्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥ रु शब्दे ॥

* तुरन्तुण्यस्यः सार्वधातुके । ७ । ३ । ६७ ॥

अभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ् ईद्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्य-
तानुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुक्यङ्गणमपि दर्थम् । रवीति । रीति । रवीतः ।
रतः । हलादेः क्रिम् । र्वन्ति । तिङः क्रिम् । शाम्यति । सार्वधातुके क्रिम् ।
आशिपि रूयात् । विध्यादौ तु रूयान् । र्वीयात् । अरवीत् । अरवि-
ष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिरुद्दिष्टिसासु । अयं च लुग्विकरण
इति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥
गु स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ टुत् शब्दे । तौति । तविता ॥ ५ ॥ ल्गु
तेजने । तौति । तग्विता ॥ ६ ॥ ण्गु प्रसवणे । स्तौति । सुण्णाव । सुविता ।
सूयात् ॥ ७ ॥ उर्णुञ् आच्छादने ॥

* ऊर्णोतिर्विभाषा । ७ । ३ । ६० ॥

वा वृद्धिः स्यादृलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः ।
ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णोतिराम् नेति वाच्यम् ॥ ८ ॥

* न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । लुगञ्द्वय द्वित्वम्, णत्व-
स्मिद्वत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम्, उभौसाभ्यासस्येति-
लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥

* विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ॥

दडादिप्रत्ययो वा डित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता ।
ऊर्णुविता । ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

* ण्गोऽपृक्ते । ७ । ३ । ६१ ॥

ऊर्णोतिर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धपवादः । औ-
र्णात् । और्णाः । ऊर्णयात् । ऊर्णयाः । इह वृद्धिर्न । डिञ्च पितेति भाष्यात् ।
ऊर्णयात् । ऊर्णविपीष्ट । ऊर्णविपीष्ट । और्णवीत् । और्णविष्टाम् ॥

* ऊर्णोतिर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥

दडादौ लिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पते गुणः । और्णा-
वीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् ॥ ८ ॥ व्यु अभिगमने ।
और्णोति । औता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता ।
असौपीत् ॥ १० ॥ कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ टुञ् स्तुतौ । स्तौति । स्त-
वीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुलुधूञ्भ्य इतीट् । अस्ता-

वीत् । प्राक्क्षितादितिषत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत् ।
पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥

* ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्पर्श-
श्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ॥

* आहस्यः । ८ । २ । ३५ ॥

भलि परे । चत्वंम् । आत्थ । आहथुः ॥

* ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ६३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्रा-
प्तोयं भलीतिथत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते ।
आर्धधातुकाधिकारे ॥

* ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु ।
ब्रूतात् । डिच्च पिनेत्यपित्वादीणम् । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् ।
अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥

* वच उम् । ७ । ४ । २० ॥

अडि परे । अवोचत् । अवोचत ॥ १३ ॥ * ॥

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ॥

* इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोपवादः । यन्ति । इयाय ॥

* दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६६ ॥

इणोभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इये-
थ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥

* एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरि-
यात् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ।
समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥

* इणो गा लुङि । २ । ४ । ५१ ॥

गातिस्येति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ इङ् अ-
ध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

* गाङ् लिटि । २ । ४ । ४६ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायीं विवक्षिते वा । अधिजगे । अधि-
जगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृत-
योः पसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरूपसर्गणेति दर्शनेन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्ण-
द्विर्धः प्राप्तः । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशाच्च भवति । अध्येत । परत्वादि-
यङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्येयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयत ।
अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

* विभाषा लुङ्लृङोः । २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् ॥

* गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् । १ । २ । १ ॥

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽजणितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

* घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्यात् हलादौ कृत्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यगीष्यत ।
अध्यैष्यत ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थद-
येशामिति लिङ्गात् । अन्यथाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥

धियन्ति । अध्यगात् । के चित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः ।
तन्मते यणन । तथा च भट्टिः । ससीतयो राधवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥ वी
गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् ।
वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् ।
अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्याणिति के चित् । अव्यन् ॥ ४ ॥ अत्र
ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥
या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥

* लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो भेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् ।
यायाताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥
भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ णा शौचे ॥ ९ ॥ आ पाके ॥ १० ॥ द्रा कुत्सायां
गतौ ॥ ११ ॥ प्सा भक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् ॥ १३ ॥
रा दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥
दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या
प्रकथने । अयं सार्धधातुकमात्रविषयः । सस्यानत्वं नमः ख्यान्ने इति वार्तिकं

तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः स नेति खशाजादेशस्य खशा-
दित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥
मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माघः । उपसर्गव-
शेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् ।
प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १८ ॥ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्ति
परो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । भिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात्
उच्यात् । अबोचत् ॥ १९ ॥ विद ज्ञाने ॥

* विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः ।
वेदित्य । विदथुः । विद । वेद । विदु । विदु । पत्ते । वेत्ति । वित्तः ।
इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविदेत्याप्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनाच्च
लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता ॥

* विदांलुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा नि-
पात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात् ॥

* तनादिकृज्भ्य उः । ३ । १ । ७६ ॥

तनादेः कृजश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे
कृज् ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्व लिङ्गं तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि
सिद्धम् । विदां करोतु ॥

* अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृजाकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके कृति । उदितितपरसा-
मर्थ्यान्नगुणः । विदां कुरुतात् । विदां कुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् । आभी-
यत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदां कुरु । विदां करवाणि । अवेत् । अवि-
त्ताम् । सिजभ्यस्तन्ति क्तेर्जुस् । अविदुः ॥

* दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २० ॥ अस्
भुवि । अस्ति ॥

* श्नसोरलोपः । ६ । ४ । १११ ॥

श्नस्याऽस्तेश्वाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृति । स्तः । सन्ति ।
तासस्त्योरिति सलोपः । अस्ति । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥

आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

* अस्तेभूः । २ । ४ । ५२ ॥

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

* घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११६ ॥

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्दौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्या-
सिद्धत्वाद्देर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण ता-
तङा बाधात् सङ्गद्वतावितिन्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि ।
असाव । असाम । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यल्लोपस्याभीय-
त्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचो-
स्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिशत ॥

* उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद् यकारेऽचि च परे ।
निष्यात् । प्रादुः ष्यात् । निपन्ति । प्रादुः पन्ति । यच्परः किम् । अभि-
स्तः ॥ २५ ॥ मृज्जु शुद्धौ ॥

* मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिक्का वृद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे ॥ णित्यजादौ वेष्यते ॥ * ॥ व्रश्चेति
पः । मार्षि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्षन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः ।
ममार्जिथ । ममार्ष्ट । मार्जिता । मार्षा । मृष्टि । अमार्ष्ट । अमार्जम् ।
अमार्जित । अमार्जित् ॥ २२ ॥ रुद्धिः अश्रुविमोचने ॥

* रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ॥

रुद्, स्वप्, श्वस्, अन, जत्त, एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येष्ट स्यात् ।
रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति धित्व न । रुदिहि ॥

* रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ६८ ॥

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

* अङ्गाग्यगालवयोः । ७ । ३ । ६६ ॥

अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्र-
तिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्गामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत् ।
अरोदीत् ॥ १ ॥ जिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः ।
सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्यथ ॥

* सुविनिदुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥

एभ्यः सुष्यादेः सस्य वः स्यात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषु-
षुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । यत्वस्यासिद्ध-
त्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावान्न षः ।
सुसुष्याप । सुस्वप्ता । अस्वप्तीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् ।
अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्व-
सत् । श्वस्याताम् । स्वस्यास्ताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥
अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥

* अनितेः । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ॥ ४ ॥ जक्ष
भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥

* अदभ्यस्तात् । ९ । १ । ४ ॥

अस्य अत्स्यादन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । अयम-
न्तःस्यादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥

जाग्र निद्राक्षये । जागर्ति । जाग्रतः । जाग्रति । उपविदेत्याम् वा ।
जागरां चकार । जजागार ॥

* जाग्रोऽविचिण्णलुङित्सु । ९ । ३ । ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलुङिद्व्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधाविषये च ।
जजागरतुः । अजागः । अजाग्रताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥

* जुसि च । ९ । ३ । ८३ ॥

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जा-
ग्रयुः । आशिषितु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजा-
गरीत् । जाग्रदस् इत्यत्र यण्प्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि
वृद्धिः तां जागर्तिगुणः तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा ततो-
तोहलादेरिति बाधित्वातोन्नान्तस्येति प्राप्ता ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ॥

पुनर्वृद्धिर्निषेधोतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥ १ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥

* इट्ठरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिक्कारः स्याद्बुलादौ कृति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥

* श्नाभ्यस्तयोरान्तः । ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरान्तो लोपः स्यात् कृति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाचत्वा-
दाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे औकारवि-
धानं दरिद्रातेरालोपे कृते अवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ ।
ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके
विवर्तिते आलोपो वाच्यः ॥ * ॥ लुङि वा, सनि एबुलि ल्युटि च न ॥ * ॥
दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् ।
अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ चकास दीप्तौ । भस्य अत् ।
चकासति । चकासां चकार । धि चेति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्भि ।
चकाधीत्येव भाष्यम् ॥

* तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् अचकासुः ॥

* सिपि धातो रूर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा , पत्ते दः । अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥
शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥

* शास इदङ्हलोः । ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ कृति च । शासिवसीतिषः । शिष्टः ।
शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥

* शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्याद्बौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्बोधः । शाधि ।
अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात् । अशाः । शिष्यात् । सर्तिशास्ती-
त्यङ् । अशिषत् । अशाशिष्यत् ॥ ४ ॥

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्चधातवश्छान्दसाः । दीधीते ।
एरनेकाच्च इति यण् । दीध्याते ॥

* यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्वकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नि-
श्चत्वाट्टरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधि-
ता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येर्थे वर्तते
इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ प्रस सस्ति स्वप्ने । सस्ति । सस्तः ।

ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्या-
सिद्धत्वादतो हेरिति लुक् । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । अस्यात् ।
असाक्षीत् । अससीत् । सन्ति । सन्तः । संसन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः
सयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कारितिलोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति ।
इत्येके ॥ ३ ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टुः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः ।
ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्डि । अवट् । औष्टाम् । औशन् ।
अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ॥ चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ
बोध्यम् ॥ ४ ॥ हुङ् अपनयने । हुते । जुहुवे । हुवीत् । ह्यौषीष्ट ।
अह्यौष्ट ॥ ५ ॥ * ॥

॥ इत्यदादयः ॥ * ॥

हु दानादानयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेपीति भाष्यम् । दानं चेह
प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविप्रश्चेति स्वभावान्त्वभ्यते । इतश्चत्वारः
परस्मैपदिनः ॥

* जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

* श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुशुवोरिति
यण् । जुहति ॥

* भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३६ ॥

एभ्यो लिट्याम्वास्यादाभि श्लाविव कार्यं च । जुहवां चकार । जुहा-
व । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वा-
द्गुणः । जुहवानि । परत्वान्जुसि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् ।
हूयात् । अह्यौषीत् ॥ १ ॥ जिभी भये । बिभेति ॥

* भियोन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥

इकारः स्याद्गुलादौ कृतिसार्वधातुके । बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति ।
बिभयाचकार । बिभाय । भेता ॥ २ ॥ ह्री लज्जायाम् ॥ जिह्वेति । जिह्वी-
तः । जिह्वियति । जिह्वियां चकार । जिह्वाय ॥ ३ ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥

* अर्तिपिपत्यैश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥

* उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठपूर्वा योत्र चत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वा-
दिमं बाधेते । पिपति । उत्त्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः ।
पिपुरति । पपार । किति लिटि च्छत्प्यतामिति गुणे प्राप्ते ॥

* शृदृप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पत्ते गुणः । पप्रतु । पप्रुः । पपर-
तुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् ।
पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोपमिति के चित् । पिपति ।
पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिपि । प्रियात् । अपार्यात् । पाणिनीय-
मते तु, तं रोदसी पिपृतमित्यादौ क्कान्दसत्त्वं शरणम् ॥ ४ ॥ डुभृज् धार-
णपोषणयोः ॥

* भृजामित् । ७ । ४ । ७५ ॥

भृज्, माङ्, ओहाङ्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति ।
बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुबद्धावाद् द्वित्वेत्वे । बिभरामास । बभार ।
बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः ।
बिभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभर्षीत् । अभृत ॥ ५ ॥ माङ् माने शब्दे च ॥

* ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ॥

इनाभ्यस्तयोरान्त ईत्स्यात्सार्वधातुके किति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मि-
मीते । इनाभ्यस्त योरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । प्रणयमास्त ॥ ६ ॥
ओहाङ् गतौ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ॥ ७ ॥
ओहाङ् त्यागे ॥ परस्मैपदी । जहाति ॥

* जहानेश्च । ६ । ४ । ११६ ॥

इत्स्याद्वा हलादौ किति सार्वधातुके । पत्ते ईत्वम् । जहितः । जहीतः ।
जहति ॥

* आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेर्हौ परे आ स्यात् । चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि ।
अजहात् । अजहुः ॥

* लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपः स्याद्वादौ सार्वधातुके । जह्यात् । हलिङि । हेयात् ।
अहासीत् ॥ ८ ॥ डुदाज् दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते ।

ददौ । ध्वसोरिति एत्वाभ्यासलोपो । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः ।
दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ डुधाज् धा-
रणपोषणयोः । दानेप्येके । प्रणिदधाति ॥

* दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य भ्रूषन्तस्य धातोर्ब्रशो भ्रू स्यात्तथयोः स्र्ध्वोश्च परतः ।
वचनसामर्थ्यादालोपो न स्यानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे
न स्यानिवत् । धत्तः । दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । धत्ते । धत्से ।
धध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ * ॥

अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः ॥

* निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निज्, विज्, विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । ने-
निजति । नेक्ता । नेक्षति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

* नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः
नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ विजिर् पृथ-
भावे । वेवेक्ति । वेवेक्ते । विवेजिय । अत्र विज इडिति डित्वं न । आविज
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी इत्यादावपि ॥ २ ॥ विप्ल व्याप्तौ ।
वेवेष्टि । वेवेष्टे । लुदित्वादङ् । अविषत् । तडि क्सः । अजादौ क्सस्या-
चीति अलोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनस्कान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्ष्याग्ं
हविषा घृतेन ॥ भृजामित् । बहुलं कृन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ हू प्रसह्यकरणे ।
अयं सुवो अभिजिहर्ति होमान् ॥ २ ॥ अह सृ गतौ । बहुलं कृन्दसीत्येव सिद्धे
अर्तिपिपत्योश्चेतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णं इती-
यङ् । इयर्ति । इयृतः । इयति । आर । आरतुः । इडित्यर्तीति नित्यमिट् ।
आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृ-
यात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति ॥ ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति ।
घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः । भलो भलीति सलोपः । बभ्यः । बभ्यति ॥ ५ ॥
कि ज्ञाने । चिकेति ॥ ६ ॥ तुर त्वरणे ॥ तुतीर्ति । तुतूतः । तुतुरति ॥
धिप शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टुः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः ।
दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने । जजन्ति ॥

* जनसनखनां सन्भलोः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोन्तादेशः स्याज्भलादौ सनि भलादौ क्ति च । जजातः । जजति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् ॥ १० ॥ गास्तुतौ । देवान् जिगाति भुम्भयुः । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥ * ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥ * ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । भृ-
षन्ताः परस्मैपदिनः ॥

* दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६६ ॥

शपोपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देवि-
ष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥
षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥
स्रिवु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ ष्टिवु निरसने । के चिदिहेमं न पठन्ति ॥ ४ ॥
ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुष्णोस ॥ ५ ॥ ष्णसु
निरसने । स्रस्यति । सस्त्रास ॥ ६ ॥ क्सु ह्वरणदीप्त्याः । ह्वरणं कैटिल्यम् ।
अक्लास ॥ ७ ॥ व्युष दाहे । वुव्याष ॥ ८ ॥ मृष च ॥ ९ ॥ नृती गात्रविक्षेपे ।
नृत्यति । ननर्त ॥

* सेऽसिचि कृतचृतकृतदृतनृतः । ७ । २ । ५७ ॥

गभ्यः परस्य सिञ्जिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इङ्गा स्यात् । नर्तिष्यति ।
नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ ञसी उद्वेगे । वा भ्राशेति
श्यन्वा । ञस्यति । ञसति । ञसतुः । तञसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पूतीभावे ।
पूतीभावो तौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हिंसायाम् ॥ १३ ॥ गुध परिवेष्टने ॥ १४ ॥
क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥ पुष्प विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥
तिम ष्टिम णीम आर्द्राभावे । तिभ्यति । स्तिभ्यति । स्तीभ्यति ॥ १७ ॥
ब्रीड चोदने लज्जायां च । ब्रीड्यति ॥ २० ॥ इष गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥
षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । स्रह्यति । सुह्यति ॥ २२ ॥ जृष भृष
वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्यत् ।
जायात् । जृस्तम्भित्यङ्गा । ऋटृशोडि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारि-
ष्टाम् । क्षीर्यति । जभ्ररतुः । अभ्रारीत् ॥ २३ ॥ षूड् प्राणिप्रसवे । सूयते ।
सुपुवे । स्वरतिसूतीति विकल्प बाधित्वा श्युकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्ता-

दिनियमान्नित्यमिट् । सुपुविषे । सुपुविबहे । सोता । सविता ॥ २४ ॥
दूङ् परितापे । दूयते ॥ २४ ॥ दीङ् चये । दीयते ॥

* दीङो युडाच क्ति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्तित् आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ वुग्युटावुवङ्यणो-
सिद्धौ ॥ * ॥ द्विदीये ॥

* मीनातिमिनेतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

एवामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्जनिमित्ते । दाता । दास्यते ।
अदास्त । अदास्याः ॥ २६ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते ॥ २७ ॥ धीङ्
आधारे । धीयते । द्विध्ये । येता ॥ २८ ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र प्रा-
णवियोगः । मीयते ॥ २९ ॥ रीङ् अग्रणे । रीयते ॥ ३० ॥ लीङ् श्लेषणे ।

* विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥

लीयतेरिति यक्ता निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्वं वा स्याद्विज्विये
ल्यपि च । लेता । लाता । लेप्यते । लाप्यते । एज्विपये क्तिम् । लीयते । लित्ये ॥ ३१ ॥

ग्रीङ् वृणोत्यर्थे । ग्रीयते । विग्रिये ॥ स्वादयश्चोदिताः ॥ तत्फलं तु
निष्ठानत्वम् ॥ ३२ ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३३ ॥ माङ् माने । मायते ।
ममे ॥ ३४ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयां चक्रे ॥ ३५ ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्म-
कः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३६ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो तनूकरणे ॥

* आतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता ।
शाशयति । विभाषा घ्राधेडिति सिचो वा लुक् । लुगभावे यमरमतीट्सकौ ।
अशात् । अशातम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ छो छेदने ।
छयति ॥ २ ॥ पोन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभि-
ससौ ॥ ३ ॥ दौ अवस्रण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ॥

* ज्ञाजनेर्जा । ७ । ३ । ७६ ॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जजे । जज्ञाते । जजिरे । जनिता ।
जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् ॥

* जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोस्त्वधाया वृद्धिर्न स्याच्छ्रिणि ज्जिति क्ति च । अजनि । अजनि-

ष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥ पूरी
आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः ।
तूर्यते । तुतूरे ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जु-
गूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥
दूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा
तु शब्जिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । के चित्तु वा ग्रहणं वृत्तुधातोराद्यवयवमि-
च्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । द्युत-
द्यामा नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ वृत् वरणे । वृत्यते । पत्नान्तरे । वावृ-
त्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविव्रतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिष
उपतापे । क्लिष्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ काश दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ वाश
शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृप तितित्तायाम् । मृप्यति । मृप्यते । ममर्षे ।
ममृपे ॥ १५ ॥ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते ।
शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ णह बन्धने ।
नह्यति । नह्यते । ननाह । ननहु । नेहिथ । नेहे । नहु । नत्स्यति । अना-
सीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शपआक्लेशे । शप्यति ।
शप्यते ॥ ५ ॥

अथैकादशानुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

* चिण् ते पदः । ३ । ९ । ६० ॥

पदश्चैश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥
खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ विद सत्तायाम् ।
विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यति ।
भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ युध सम्प्रहारे । युध्यते ।
युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्ते-
त्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥
अण प्राणने । अण्यते । अणे । अणिता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोयमि-
त्येके ॥ ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । स-
मिधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे ।
अकर्मकः । मंसृज्यते सरसिजैरसृणांशुभिर्नैः । ससृजिषे । सृष्टा । स्रस्यते । लि-
ङ्सिचाविति क्तिवान्न गुणो नाप्यम् । सृत्सीष्ट । असृष्ट । असृत्ताताम् ॥ ११ ॥

लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत ।
अलिक्षताताम् ॥ * ॥

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधोऽकर्मकादृद्धावेव । एवकारो भिन्न-
क्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपरा-
ध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तम् । राध्यत्योदनः ।
सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थे
अन्तर्भावज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ । राधो
हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वा-
योगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने ।
अहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्य-
धिथ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ ।
पुष्यति । पुषेण । पुषेणिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥
शुष शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ दुष वैकृत्ये ॥ ६ ॥ श्लिष
आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥

* श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्चैः क्तः स्यात् । पुषाद्वडोपवादो न तु चिणः ।
पुरस्तादपवादस्यायात् ॥

* आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥†

श्लिषश्चैरालिङ्गन एव क्तो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छ्लिष इगुपधा-
दित्यस्याप्ययं नियमः । आश्लितत्वन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् ।
समश्लिषज्जतु काष्ठम् । आङ् प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः कर्मणि । अनालिङ्गने
सिजेव न तु क्तः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिषताताम् । अश्लिषन् ।
अश्लिष्टाः । अश्लिष्वम् ॥ ७ ॥ शक् विभाषितोमर्षणे । विभाषित इत्युभ-
यपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्य ।
शेके । शक्ता । शक्यति । शक्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्ठोयमित्येके । तन्म-
तेनानिट्कारिकासु लुदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ श्विदा गात्र-
प्रक्षरणे । घर्मसुतावित्यर्थः । अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरद-
त्तादयः । श्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । श्वित्ता । अश्विदत् ॥ ९ ॥ क्रोध
क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधि-
इति । सम्पदादिक्लिबन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः । वस्तुतस्तु

† श्लिषआलिङ्गने इति सूत्रं विभज्य द्विध पठितम् ॥

वसतिस्तुधोरितीट् ॥ ११ ॥ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोढा ॥ १२ ॥
प्रिधु संराट्ठौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेट्ठा । सेत्स्यति ।
असिधत् ॥ १३ ॥ रध हिंसासंराध्याः । संराट्ठिर्निष्पतिः । रध्यति । रधिज-
भोरचीति नुम् । ररन्धतुः ॥

* रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

रध्, नश, तृप्, दृप्, द्रुह, मुह, ण्ह, णिह, एभ्यो, वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् स्या-
त् । ररन्धिथ । ररट्ठ । ररन्धिव । रेध्व ॥

* नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिट्ठर्जे इटि रधेर्नुम् स्यात् । रधिता । रट्ठा । रधिष्यति । रत्स्यति ।
अडिः नुम् । अनिदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश अदर्शने ।
नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥

* मसजिनशोर्भलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा ।
नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥

* नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति ।
नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । नाग्निस्तृप्यति
काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्रदर्शनात् । ततर्पिथ । तत्र-
प्यथ । ततर्प्यथ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । कृशकृशस्यृशेति सिज्वा । अता-
प्सीत् । अतर्पीत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ दृप हर्षमोहनयोः ।
मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौवेट्कावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥
द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ठः । दुद्रोग्ध । दुद्रोठ ।
दुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोठा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ठत्वघत्व-
योस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १७ ॥ मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः ।
मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोठ । मोग्धा । मोठा । मोहिता । मोहि-
ष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १८ ॥ ण्ह उद्गिरणे । सुह्यति । सुणोह ।
सणोहिथ । सुणोग्ध । सुणाठ । सुणोहिव । सुणोह्व । स्लोहिता । स्लोग्धा ।
लोठा । स्लोहिष्यति । स्लोक्ष्यति । असुहत् ॥ १९ ॥ णिह प्रीतौ । स्निह्यति ।
सिणोह ॥ वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिट्ठान्तः ॥ २० ॥ शमु उपशमे ॥

* शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेषतुः । शेषिथ । शमिता । अश-
मत् ॥ २१ ॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २२ ॥ दमु
उपशमे । उपशमे इति ग्यन्तस्य । तेन सकर्मकोयम् । न तु शमिवदकर्मकः ।
अदमत् ॥ २३ ॥ अमु तपसि खेदे च । आय्यति । अश्रमत् ॥ २४ ॥ भमु अन-
वस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । भ्राम्यति ।
लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् ॥ २५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्ष-
मिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिथ । चक्षण्व । क्षमिता । क्षन्ता ।
अयमपित् । भ्वादिस्तु षित् । अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः
क्षमा ॥ २६ ॥ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ण्विबुक्त्वित्येव
दीर्घं सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् ॥ २७ ॥ मदी हर्षे ।
माद्वति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥ २८ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥

* अस्यतेस्युक् । ७ । ४ । १७ ॥

अङि परे । आस्यत् । अस्य पुपादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं
तडर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूहोरिति वक्ष्यते । पर्यास्यत् ॥ १ ॥ यसु प्रयत्ने

* यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

* संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गा-
त्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये ॥ दसु
च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति ।
ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु । वसतुः ।
वेसुः ॥ ६ ॥ व्युष विभागे । अय दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः
पठ्यते । अव्युषत् । ओष्वादिर्दन्त्यान्त्योयम् । व्युसतीत्यन्ये । अयकारं वुस
इत्यपरे ॥ ७ ॥ प्लुष दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद्
भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविषत् ॥ ९ ॥
कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ वुस उत्सर्गे ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥
मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥
उच समवाये । उच्यति । उवोच । उचतुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥
भृशु भृशु अधःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति लोपः । भ्रश्यति ।

अश्रुशत् ॥ १७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे ।
 कृश्यति ॥ १९ ॥ जितृष पिपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ । श्यन्नङ्गौ भौवा-
 दिकाद्विशेषः ॥ २१ ॥ रूष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेट् । रोषिता ।
 रोष्टा । रोषिता । रोष्टा ॥ २२ ॥ डिप क्षेपे ॥ २३ ॥ कुप क्रोधे ॥ २४ ॥ गुप
 ध्याकुलत्वे ॥ २५ ॥ युप रुप लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति ।
 लोपिता । लुप्यतिः सेट् । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव
 ग्रहणात् ॥ २८ ॥ लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेट् । लोभिता ।
 लोभ्या । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भूवादेरवृत्ततत्वाज्ञो-
 भतीत्यपीत्याहुः ॥ २९ ॥ लुभ सञ्चलने । लुभ्यति ॥ ३० ॥ लुभ तुभ हिंसा-
 याम् । लुभिनभितुभयो द्युतादौ क्यादौ च पठ्यन्ते तेषां द्युतादित्वादङ्
 सिद्धः । क्यादित्वात्पक्षे सिञ्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः ॥ ३२ ॥ क्लिदू
 आर्द्राभावे । क्लिद्यति । चिल्लेदिय । चिल्लेत्य । चिल्लिदिव । चिल्लिद्व ।
 चिल्लिदिम । चिल्लिद्व । क्लेदिता । क्लेत्ता ॥ ३३ ॥ जिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः ।
 मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठो-
 मेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः ॥ ३४ ॥
 जिह्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ ३५ ॥ अश्रु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् ॥ ३६ ॥
 अश्रु अभिकाङ्क्षायाम् । अश्रुधत् ॥ ३७ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च
 वृत्ताः । के चित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदा-
 क्कतिगणः । तेन लीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

पुञ् अभिषवे । अभिषवः स्वपन्नं पीडनं खानं सुरासंधानं च । तत्र
 खानेऽकर्मकः ॥

* स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरितियण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सु-
 न्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनु-
 यात् । सूयात् । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति ।
 अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

* सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोष्यति ॥ १ ॥ षिञ् बन्धने ।
 सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ शिञ् निशाने । ता-

लव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डुमिज् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ ।
ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमा-
सिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ चिज् चयने । प्रणिचिनोति ॥

* विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिजः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय
चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ स्तृज् आच्छादने । स्तृ-
णोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः । स्तर्यात् ॥

* ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तडि । तरिषीष्ट । स्तृषी-
ष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृज् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । च-
कार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकाषीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृज् वरणे ॥

* वभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव ।
ववृवहे । वरिता । वरीता ॥

* लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥

वृड् वृज्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ् सिचोरिङ्वा स्यात्तडि ॥

* न लिङि । ७ । २ । ३६ ॥

वृतो लिङ् इटो दीर्घा न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अ-
वरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धुज् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौ-
षीत् । अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोष्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति
वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युक इतिनिषेधं बाधित्वा क्रा-
दिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । स्तुसुधूज्भ्य इति नित्यमिट् । अधावीत् ।
अधविष्ट । अधोष्ट ॥

अथ परस्मैपदिनः । टुटु उपतापे । टुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृट्वा च ॥

* हिनु मीना । ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । ग्रहिणोति ॥

* हेरचडि । ७ । ३ । ५६ ॥

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चडि । जिघाय ॥ २ ॥ पृ
प्रीतौ ॥ पृणोति । पर्ता ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये ।
चलनं जीवनमिति स्वाप्ती । स्पृणोति । पप्सार ॥ ४ ॥ स्पृ इत्येके ॥ स्पृणो-

ति । पृणोत्यादयस्त्रयोपि छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आप् व्याप्तौ । आप्नोति ॥
आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्ना । आप्नुहि । लुदित्वादङ् । आपत् ॥ ६ ॥
शक्नु शक्तौ ॥ अशकत् ॥ १० ॥ राध साध संसिद्धौ ॥ राध्नोति ॥

राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः ।
रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥ १२ ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अशू व्याप्तौ सङ्घाते च ॥ अश्नुते ॥

* अश्नोतिश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा ।
अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत् । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । अशिष्ट । आष्ट ।
आक्षाताम् ॥ १ ॥ ष्टिघ आस्कन्दने ॥ स्तिघ्नते ॥ तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ २ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः ॥ तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने ।
तिक्रोति । तिग्नोति ॥ २ ॥ षघ हिंसायाम् ॥ सघ्नोति ॥ ३ ॥ जिघृषा प्रा-
गल्थ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ दम्भु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः ।
दम्भेति । ददम्भ । अन्यग्रन्थिदम्भिस्वज्जीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणा-
न्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धु-
त्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्या ॥ * ॥
देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते
तिप्सिप्सिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तदं बोध्यम् । अपिद्विषयक-
मितिन्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥
अधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप प्रीणन इत्येके ॥ लुभ्रादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति ॥ ७ ॥
छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोयम् । अह व्याप्तौ ॥ अह्नोति ॥ ९ ॥ दघ
घातने पालने च ॥ दघ्नोति ॥ ८ ॥ चमु भक्षणे । चम्नोति ॥ ९ ॥ रि क्षि
चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् ॥ रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपी-
त्येके । न तद्वशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । अक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । अक्षि-
णोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाशनाति । दृणोति ॥ १५ ॥ वृत् ॥

॥ इति स्वादयः ॥ * ॥

तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥

* तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् ।

२ अ

अतुत्त ॥ १ ॥ शुद्र प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥
दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदि-
क्षत ॥ ३ ॥ भस्ज पाके । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य
जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ॥

* भस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥

भस्ज रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्वा-
दन्त्यादचः परः । स्थानपठ्यानिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभ-
र्जिथ । बभर्ष्ट । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कारिति
सलोपः । ब्रश्चेति षः । बभ्रष्ट । बभ्रज्जे । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति । भ्र-
क्ष्यति ॥ कृति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ भृज्यात् ।
भृज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत् । अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट ॥ ४ ॥
क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त ॥ ५ ॥ कृष
विलेखने ॥ कृषति । कृषते । कृष्टा । कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृ-
शकृषेति सिज्वा । पक्षे क्तः । सिचि अम् वा । अक्राक्षीत् । अक्राक्षीत् । अकृ-
क्षत् । तडि लिङ्सिचावितिकित्वादन्य । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत ।
अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति ।
आनर्ष ॥ ७ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते ॥ ओवि ॥
अयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥

* विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो डिङ्ङुत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥
ओलजी ओलसजी व्रीडायाम् ॥ लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ ४ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ ओव्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या । वृश्चति । वव्रश्च ।
वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ट । लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । रेफस्य
ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च सम्प्रसारण इति
वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्र-
श्चीत् । अव्रक्षीत् ॥ १ ॥ व्यच व्याजीकरणे ॥ विचति । विव्याच । विवि-
चतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः
कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवतते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रवि य-
त्वात् ॥ २ ॥ उच्छि उज्जे ॥ उज्जति ॥ ३ ॥ उच्छी विवासे ॥ उच्छति ॥ ६
ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण ॥ ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहलग्रहण-
स्थानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्क्ष । आनर्क्षतुः । ऋच्छिता ॥ ५ ॥ मिच्छ

उत्क्षेपे ॥ उत्क्षेपः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्च भर्भ
परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ त्वच सम्बरणे ॥ तत्वाच ॥ १० ॥ ऋच
स्तुतौ ॥ आनर्च ॥ ११ ॥ उब्ज आर्जवे ॥ १२ ॥ उज्ज उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ
विमोहने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभि-
व्यति ॥ १४ ॥ रिफ कत्यनयुद्वुनिन्दार्हिंसादानेषु ॥ रिफति । रिरिफ । रिहे-
त्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ १५ ॥ तृप तृप्फ तृप्पौ ॥ आद्वः
प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति ।
ततर्प । तर्पिता । स्पृशस्पृशेति सिज्जविकल्पः पौषादिकस्यैव । अडपवाद-
त्वात् । तेनात्रनित्यंसिच् । अतर्पीत् । तृप्फति । शस्य डित्त्वादनिदितामिति
नलोपे ॥ शे तृप्फादीनां नुम्वाचः ॥ * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येन न-
कारानुपल्लास्ते तृप्फादयः । तृप्फन्ति । ततृप्फ । तृप्फ्यात् ॥ १७ ॥ तुप तुम्प तुफ
तुम्फ हिंसायाम् ॥ तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ २१ ॥ दृप दृम्फ
उत्क्षेपे ॥ प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृम्फति ॥ २३ ॥
ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फां चकार ॥ २५ ॥
गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ गुफति । गुम्फति । जुगोफ । जुगुम्फ ॥ २७ ॥ उभ उम्भ
प्राण्ये ॥ उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भां चकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ शो-
भार्थे ॥ शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ दृभी ग्रन्थे । दृभति ॥ ३२ ॥ चृती हिं-
साग्रन्थनयोः ॥ चर्तिता । सेसिचीति बेट् । चर्तिष्यति । चत्स्यति । अच-
तीत् ॥ ३३ ॥ विध विधाने ॥ विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ ॥
तवर्गपञ्चमान्तमेके । जुडति । मरुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने ॥ मृडति ।
मर्डिता ॥ ३६ ॥ पृड च ॥ पृडति ॥ ३७ ॥ पृण प्रीणने ॥ पृणति । प्रपर्ण ॥ ३८ ॥
वृणच ॥ वृणति ॥ ३९ ॥ मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिल्ये ॥ तुतोण ॥ ४१ ॥
पुण कर्मणि शुभे । पुणति ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोप-
करणयोः ॥ ४४ ॥ शुन गतौ ॥ ४५ ॥ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥
घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ ४७ ॥ सुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि ।
सूर्यात् ॥ ४८ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न भकुर्कुरामिति नि-
षेधो न । करोतिरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ४९ ॥ खुर क्खेदने ॥ ५० ॥ मुर
क्षम्बलने ॥ ५१ ॥ क्षुर विलेखने ॥ ५२ ॥ घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५३ ॥ पुर
अग्रगमने ॥ ५४ ॥ वृह उद्यमने । दन्त्योष्ठादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५५ ॥
वृह स्तृह वृह हिंसार्थाः । वृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता ।

तर्ठा । स्तर्हिता । स्तर्ठा । अतृहीत् । अतार्द्धीत् । अतार्ठाम् ॥ ५८ ॥
 इष इच्छायाम् । इषगमीति छः । † इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति ।
 इष्यात् । ऐषीत् ॥ ५९ ॥ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥ ६० ॥ क्लिल
 श्वेत्यक्लीडनयोः ॥ ६१ ॥ तिल स्नेहे ॥ ६२ ॥ चिल वसने ॥ ६३ ॥ चल विल-
 सने ॥ ६४ ॥ इल स्वप्नोपपणयोः ॥ ६५ ॥ विल सम्बरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः ॥ ६६ ॥
 बिल भेदने । ओष्ठ्यादिः ॥ ६७ ॥ शिल गहने ॥ ६८ ॥ हिल भावकरणे ॥ ६९ ॥
 शिल षिल उज्ज्वे ॥ ७१ ॥ मिल श्लेषणे ॥ ७२ ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लि-
 लेख ॥ ७३ ॥ कुट कौटिल्ये ॥ । गाङ्कुटादिभ्य इति डित्वम् । चुकुटिथ ।
 चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७४ ॥ पुट संश्लेषणे ॥ ७५ ॥ कुच सङ्कोचने ॥ ७६ ॥
 गुज शब्दे ॥ ७७ ॥ गुड रत्नायाम् ॥ ७८ ॥ डिप क्षेपे ॥ ७९ ॥ कुर क्खेदने ॥
 न भकुर्कुरामिति न दीर्घः ॥ ८० ॥ कुर्यात् ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति ।
 पुस्फोट ॥ ८१ ॥ मुट आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८२ ॥ त्रुट क्खेदने । वा भ्राशेति श्यन्वा ।
 त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता ॥ ८३ ॥ तुट कलहकर्मणि ॥ तुटति ।
 तुतोट । तुटिता ॥ ८४ ॥ चुट कुट क्खेदने ॥ ८५ ॥ जुट बन्धने ॥ ८६ ॥
 कड मदे ॥ ८७ ॥ लुट संश्लेषणे ॥ ८८ ॥ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता ।
 चकड । कृडिता ॥ ८९ ॥ कुड वाल्ये ॥ ९० ॥ पुड उत्सर्गे ॥ ९१ ॥
 प्रतिघाते ॥ ९२ ॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९३ ॥ थुड स्युड सम्बरणे ।
 थुडति । तुथोड । तुथोड ॥ ९४ ॥ खुड कुड इत्येके ॥ ९५ ॥ स्फुर फुल
 सञ्चलने ॥ १०० ॥ स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुल संचलने इत्येके ॥

* स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं के चित्प-
 ठन्ति । पस्फार ॥ १०३ ॥ स्फुड चुड वृड सम्बरणे ॥ १०६ ॥ कृड भृड निम-
 ज्जन इत्येके ॥ १०८ ॥ गुरी उद्यमने ॥ अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरि-
 ता ॥ १०९ ॥ गू स्तवने ॥ दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः पर-
 स्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ ११० ॥ धू विधूनने ॥ धुवति ॥ १११ ॥ गु
 पुरीषोत्सर्गे ॥ जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अघुषीत् । ह्रस्वादङ्गात् ।
 अगुताम् । अगुषुः ॥ ११२ ॥ ध्रु गतिस्यैर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठान्तरम् ।
 आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुधुविथ । ध्रुवित^२
 ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ११४ ॥ कुङ् शब्दे । दीर्घान्त

† अत्रोदित्याठः प्रामादिकः ।

इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । इस्वान्त इति न्यासकारः । कुता ।
अकुत ॥ ११५ ॥ वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥

पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे ।
व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत् । व्यापृषाताम् ॥ ११६ ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥

* म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्वं स्वरार्थम् ।
म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ ११७ ॥

अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि गतौ । लघुपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् ।
रियति । पियति । रेत । पेत ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ ३ ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ४ ॥
षू प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार ।
चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥

* किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेर्धे । उपस्किरति ॥ अडध्यासव्यवायेषि
सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ † उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

* हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किर-
ति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे ॥

* अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार । ज-
गाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गलिता ॥ ७ ॥

दृङ् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता ।
आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ १ ॥ धृङ् अवस्थाने ।
ध्रियते ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ पृच्छति । पप्रच्छ । पप्र-
च्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् ॥ किरादयो
वृत्ताः ॥ सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदृशोः । ससर्जिथ । सस्रष्ट । स्रष्टा ।
स्रक्ष्यति । सृजिदृशोर्भक्त्यमकृतीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् ॥ २ ॥
सृजैस्सृजो शुद्धौ ॥ मज्जति । ममज्ज । मसृजिनशोर्भक्तीति नुम् ॥ मसजेर-
न्त्यात्पूर्वा नुम्वाच्यः ॥ * ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्क्ष्य । ममज्जिथ । मङ्गा ।

† इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

मङ्क्षति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षाम् । अमाङ्क्षुः ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्षति । अरौक्षीत् । अरौक्षाम् ॥ ४ ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ रुजिवत् ॥ ५ ॥ कुप स्पर्शे । कोप्ता । अकौप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्षति । रेष्टा । रेक्षति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पष्टा । स्पष्टयति । स्पष्टयति । अस्प्राक्षीत् । अस्प्राक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ विच्छ गतौ । गुपूधूपेत्यायः आर्द्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छयां चकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मृश आमर्शने । आमर्शने स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमर्क्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥ शुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ शूद विशरणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नु-
म्विकल्पार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५ ॥ शदू शातने ॥ स्वरार्थे एष पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित आत्मनेपदोक्तेः ॥ १६ ॥

अथ षट् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति षष्ठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तडर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ १ ॥ भृष्ट मोक्षणे ॥

* शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५६ ॥

मुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्ताताम् ॥ २ ॥ लुप् छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ विद् लभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्ठायम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्ठः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नौश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तडि तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ॥ ६ ॥

अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति । कत्स्यति । अकर्तीत् ॥ ७ ॥ खिद परिघाते । खिन्दति । चि-
खेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च ॥ ८ ॥ पिश अवयवे । पिश-
शति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूवाणि पिशतु ॥ ९ ॥

॥ इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥ * ॥

रुधिर आवरणे ॥ नव स्वरितेन इरितश्च ॥

* रुधादिभ्यः श्नुम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । मित्वादन्त्यादयः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाणत्वं न । न पदान्तेतिसूत्रेणाऽनुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्थः । रुन्थन्ति । रुन्थे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्द्ध्यात् । रुन्थि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्थाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्धु ॥ १ ॥ भिदिर विदारणे ॥ भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत् । अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभिन्त ॥ २ ॥ छिदर द्वैधीकरणे ॥ अछिदत् । अछैत्सीत् । अछित्त ॥ ३ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिचिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैत्सीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ॥ ५ ॥ क्षुदिर सम्प्रेषणे ॥ क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ युजिर् योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ उकृदिर दीप्तिदेवनयोः ॥ कृणत्ति । कृन्ते । चच्छर्द । सेसिचीति वेष्ट । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छत्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट ॥ ८ ॥ उत्तृदिर हिंसानाद-
रयोः ॥ तृणत्तीत्यादि ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्ध-
धातुके तौदादिक्रवत् ॥ १० ॥ जिहन्थी दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ॥

* श्नान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्नुमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ इन्थे । इत्से । इन्थि-
ता । इन्थै । ऐन्थ । ऐन्थाः ॥ ११ ॥ खिदर द्वैत्ये । खिन्ते । खेत्ता ॥ १२ ॥
विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ १३ ॥

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टुः । शिंपन्ति ।
शिशेषिथ । शेष्टा । शेष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । झरो झरीति वा डलोपः ।
ञ्नुस्वारपरसवर्णौ । शिष्लिष्ट । शिष्लिष्टु । शिनष्ठाणि । अशिनष्ट । लृदित्वा-
दङ् । अशिष्लत् ॥ १ ॥ पिष्ल सञ्चूर्णने ॥ शिषिवत् । पिनष्टि ॥ २ ॥
भञ्जो आमर्दने ॥ भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता ॥ ३ ॥ भुज
पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ तृह
हिंसि हिंसायाम् ॥

* तृणह इम् । ७ । ३ । ६२ ॥

तृहः श्मि कृते इमागमः स्यादुलादौ पिति । तृणेठि । तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेष्ट । हिनस्ति । जिहिंस हिंसिता ॥ ६ ॥ उन्दी क्लेदने ॥ उनत्ति । उन्तः । उन्दति । उन्दां चकार । औनत् । औताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥ अञ्ज व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु ॥ अनक्ति ॥ अक्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्य । अङ्गा । अञ्जिता । अङ्गिध । अनजानि । आनक् ॥

* अञ्जेःसिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो निर्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८ ॥ तञ्च सङ्कोचने ॥ तङ्गा । तञ्चिता ॥ ९ ॥ ओविजी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विङ्गः । विज इडिति डित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ वृजी वर्जने ॥ वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्व ॥ १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥ + ॥

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे ॥ तनादिक्कञ्भ्य उः ॥ तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥

* तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । तडि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ णु दाने ॥ सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असातः । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥ क्षणोति । क्षणुते । क्ष्यन्तेति न वृद्धः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्ट ॥ ३ ॥ क्षिणु च ॥ उपत्ययनिमित्तो लधूपधगूणः । सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षिणोति । क्षिणतासि । क्षिणतासे । अक्षणीत् । अक्षित । अक्षणिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ ॥ ऋणोति ॥ अर्णोति । अर्णुतः । अर्णवन्ति । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने ॥ तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥ घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥

अथ द्वावनुदात्तौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मै-
पदौ । वनोति । ववान ॥ ८ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते । मेने ॥ ९ ॥ डु-
हज करणे ॥ करोति ॥ अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्कुश-
मिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥

* नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ ।
चकृव । कर्त्ता । करिष्यति ॥

* ये च । ६ । ४ । १०९ ॥

हज उलोपः स्याद्वाटौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । अशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट ।
अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत ।
अकृथाः ॥

* संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

* समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्वूपणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलं-
करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्व चिदभूषणेपि
सुट् । संस्कृतं भक्ता इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति प्रः । परिष्करोति ॥
सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्कार्षीत् ॥

* उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात्तजः सुट् स्यादेप्वर्येषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधा-
नम् । विहृतमेव वैहृत विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूर-
णम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता
इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।
विहृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥

* सुट्कात्पूर्वः । ६ । १ । १४० ॥

अडभ्यासव्यवायेपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । तथा हि पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वि-
त्वम् । एवंच ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्कारतुः ॥ कृसृभृसूत्रे ऋतो भार-
द्वाजस्येति सूत्रे च, कृजोसुट् इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन ससुट्कात्परस्येष्ट ।
संचस्कारिथ । संचस्कारिव । गुणोर्तीतिसूत्रे नित्यं कृन्दसीतिसूत्राच्चित्यमित्य-
नुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् ।

अतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचेर्नेट् । एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरितिव्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १० ॥ * ॥

॥ इति तनादयः ॥ * ॥

डुक्नीज् द्रव्यविनिमये ॥

* क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥

क्रीणाति ॥ ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं भेरन्तादेशः परत्वाच्चित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं भस्याद्भावः । ततः श्नाभ्यस्तयोरित्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिष । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीज् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ ग्रीज् पाके ॥ ३ ॥ मीज् हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ णिज् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुज् आप्रवणे ॥

* स्तम्भस्तुम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुज्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना । स्कुनाति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुषे । स्कोता । अस्कोषीत् । अस्कोष्ट ॥ ५ ॥ स्तम्भादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टन्वोति । विष्टन्वाति । अवष्टन्वोति । अवष्टन्वाति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भित्यङ् वा । व्यष्टम्भत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभोति । स्तुभ्नाति ॥

* वेः स्कुभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥

वेः परस्य स्कुभ्नातेः सस्य णः स्यात् । विष्कन्वोति । विष्कन्वाति । स्कुभ्नाति । स्कुभ्नाति ॥

* हलः श्नः शानज्भौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्वौ परे । स्तम्भान् । स्तुम्भान् । स्कुम्भान् । स्कुम्भान् । पठे स्तम्भुहीत्यादि ॥ १० ॥ युज् बन्धने ॥ युनाति । यु-

नीते । योता ॥ ११ ॥ कूञ् शब्दे ॥ कूणाति । कूणीते । क्वविता ॥ १२ ॥
द्रूञ् हिंसायाम् ॥ द्रूणाति । द्रूणीते ॥ १३ ॥ पूञ् पवने ॥

* प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १४ ॥ लूञ् छेदने ॥ लुनाति ।
लुनीते ॥ १५ ॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तर-
तुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीते । आशिषि । स्तीर्यात् ।
लिङ्सिचोरिति वेष्ट ॥

* न लिङि । ७ । २ । ३६ ॥

वृत् इटो लिङि दीर्घा न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् ।
स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् ।
अस्तारिष्ट । अस्तीर्ष्ट ॥ १६ ॥ कृञ् हिंसायाम् ॥ कृणाति । कृणीते ।
चकार । चकरे ॥ १७ ॥ वृञ् वरणे ॥ वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे ।
वरिता । वरीता । आशिषि । उदोष्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट ।
अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट ॥ १८ ॥ धुञ् क्रम्पने ॥
धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता ।
भुसुधूञ्भ्य इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १९ ॥

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शृ हिंसायाम् ॥ शृदृषां ह्रस्वोवेति ह्र-
स्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यृतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्र्युक्तः
कृतीतिनिषेधस्य क्तादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता ।
शणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ २० ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥ पप्रतुः ।
पपरतुः । आशिषि, पूर्यात् ॥ २१ ॥ वृ वरणे ॥ वरण इत्येके ॥ २२ ॥ भृ
भर्त्सने ॥ भरणेप्येके ॥ २३ ॥ मृ हिंसायाम् ॥ मृणाति । ममार ॥ २४ ॥ दृ
विदारणे ॥ ददरतुः । दद्रुः ॥ २५ ॥ जृ वयोहानौ ॥ २६ ॥ भृ इत्येके ॥ २७ ॥
धृ इत्यन्ये ॥ २८ ॥ नृ नये ॥ २९ ॥ कृ हिंसायाम् ॥ ३० ॥ ऋ गतौ ॥ ऋ-
णाति । अरांचकार । अरिता । आर्णीत् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् ।
आरिष्टाम् ॥ ३१ ॥ गृ शब्दे ॥ ३२ ॥ ज्या वयोहानौ ॥ ग्रहिज्या ॥

* हलः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाद्गुलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति
दीर्घे कृते । प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्या । जिज्यतुः ॥ ३२ ॥ री
गतिरेषणयोः ॥ रेणं वृकशब्दः ॥ ३३ ॥ ली श्लेषणे ॥ विभाषालीयतेरित्ये-

ज्विषये आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ ३४ ॥ ह्री वरणे ॥
 ह्विनाति ॥ ३५ ॥ ग्री गतौ ॥ ३६ ॥ वृत् ॥ ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोपीत्ये-
 के ॥ व्री वरणे ॥ ३७ ॥ भ्री भये ॥ ३८ ॥ भर इत्येके ॥ ३९ ॥ क्षीप् हिंसा-
 याम् ॥ एषां त्रयाणां ह्रस्वः । के चिन्मते तु न ॥ ४० ॥ ज्ञा अवबोधने ।
 ज्ञाजनेर्ज्ञा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः ॥ ४१ ॥ बन्ध बन्धने ॥
 बध्नाति । बबन्धिथ । बबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभा-
 वत्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं भलो भलीति सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षण-
 सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् ।
 अबद्धाम् । अभान्त्सुः ॥ ४२ ॥ वृड् सम्भक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृद्धे ।
 वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ४३ ॥ अन्य विमोचनप्र-
 तिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः ॥ अग्राति । अन्धियन्धीत्यादिना कित्वपक्षे
 एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ, इति हरदत्तादयः । अथतुः । अथुः । इदं कित्वं
 पितामपीति सुधाकरमते । अथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्नाथ । उत्तमे तु
 शश्नाथ शश्नथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ ४४ ॥ मन्य विलोडने ॥ ४५ ॥
 अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ अर्थभेदात् अन्येः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ॥ ४७ ॥
 कुन्य संश्लेषणे ॥ संक्षेपे इत्येके । कुश्रति । चुकुन्य ॥ ४८ ॥ कुथेति दुर्गः ।
 चुकोथ ॥ ४९ ॥ मृद क्षोदे ॥ मृद्वाति । मृदान ॥ ५० ॥ मृड च ॥ अयं सुखेपि ।
 मृदुत्वम् । मृङ्णाति ॥ ५१ ॥ गुध रोषे ॥ गुध्नाति ॥ ५२ ॥ कुष निष्काषे ॥
 कुष्णाति । कोषिता ॥

* निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता । नि-
 ष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् ॥ ५३ ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥

* क्षुभ्रादिषु च । ८ । ४ । ३६ ॥

क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ ५४ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् ॥
 नभ्राति । तुभ्राति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि
 ॥ ५५ ॥ क्लिषू विबाधने ॥ शादिति श्चुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता ।
 क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ ५६ ॥ अश भोजने ॥ अश्नाति । आश ॥ ५७ ॥
 उधस उड्के ॥ उकार इत् । धस्नाति ॥ ५८ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके ।
 उधसां चकार ॥ ५९ ॥ इष आभीक्ष्ण्ये ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आर्भ
 ण्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदा-
 दिक्कस्यैव इषेर्यहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । इषिता । वस्तुतस्तु इ-

ज्यातेरपि इद्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् ॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्यया-
त्प्रतिषेध इति ॥ * ॥ ६० ॥ विप्र विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा ॥ ६१ ॥
पुष पुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ पुष्णाति । पुष्णाति ॥ ६२ ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता ॥ ६३ ॥
मप स्तेये ॥ मोषिता ॥ ६४ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रा-
न्तात्पत्तिः । खन्नाति ॥ ६५ ॥ वान्तोयमित्येके ॥

* च्छ्रोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १६ ॥

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्लौ
भ्रलादौ च क्लिति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि
कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि ॥ ६६ ॥ हेठ च ॥ छुत्वम् । हेठ-
णाति ॥ ६७ ॥ ग्रह उपादाने ॥ स्वरितेत् । ग्रहिज्या । ग्रहीते ॥

* ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहोर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि
तु जयहिथ । ग्रह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्र-
हीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ ६८ ॥

॥ इति क्र्यादयः ॥ ॥

चुर स्तेये ॥

* सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादि-
भ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धं तेषा-
मिह ग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता
इति धातुत्वम् । तिप्शवादि गुणायादेशौ । चोरयति ॥

* णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास ।
चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिथीति चङ् । गौचङीति ह्रस्वः ।
द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचू-
चरत ॥ १ ॥ चिति स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठि-
त इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ
नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके, अत
एकहल् इत्यत्र वृत्तिकृता जगाणजगणतुत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्य-

परे, अत एवाधृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ यत्रि सङ्कोचे ॥ यन्त्रयति । यन्त्रे-
तिपठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं
कुद्रितत्रिमत्रिषु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फु-
ण्डति ॥ ४ ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ॥ ४ ॥ लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ॥
कुद्रि अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लड उपसेवायाम् ॥ लाडयति ॥ ७ ॥ मिदि
स्नेहने ॥ मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओलण्डयति । ओल-
ण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादि-
रयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥
पीड अवगाहने ॥ पीडयति ॥ १४ ॥

* आजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परं रौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥
नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाट्यम् ॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके ॥ १६ ॥
बध संयमने ॥ बाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ पृ पूरणे ॥ पारयति । दीर्घा-
च्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि सेट्कृत्वाय । एवं पृणातिपिपतिर्भ्यां
परितेत्यादिसिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बल-
प्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्णे प्रेरणे ॥ वर्णं वर्णेन इत्येके ॥ २१ ॥
अथ प्रस्थाने ॥ प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्वम् ॥

* अतस्सृटृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् । ७ । ४ । ६५ ॥

एषामभ्यासस्य अकारोन्तादेशः स्याच्चङ्परं रौ । इत्वापवादः । अप-
प्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥

* उर्जत् । ७ । ४ । ७ ॥

पधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परं रौ । इतरारामपवादः -
अपीपृथत् । अपपर्थत् ॥ २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ सम्ब सम्बा-
न्धने ॥ सम्बयति । असम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब च ॥ अशशम्बत् ॥ २७ ॥
साम्बइत्येके ॥ २८ ॥ भक्षअदने ॥ २९ ॥ कुट्ट क्खेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके ।
कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे ॥ ३१ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ अट्टयति ।
अयं दोषधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाच्च न्द्वा इति निषेधः । आट्टिटत् ॥ ३४ ॥
लुण्ठ स्तेये ॥ लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुठ स्तेये इति औवादिकस्य ॥ ३५ ॥
शठ श्वठ असंस्कारगतयोः ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३६ ॥ तुजि पिजि हिंसानला-
दाननिकेतनेषु ॥ तुज्जयति । पिज्जयति । इदित्करणात् तुज्जति । पिज्जति ॥

तुजपिजेतिकेचित् ॥ लजिलुजित्येके ॥ ४४ ॥ पिसगतौ ॥ पेसयति । पेसतीति
तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ पांत्व सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ श्वल्क खल्क परिधाप्रणे ॥ ४८ ॥
प्रिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट अनादरे ॥ अपोपदेशत्वान्न प्रः ।
असिस्मिटत् ॥ ५१ ॥ प्रिड् अनादर इत्येके । डित्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वा-
ण्णजन्तात्तड् । स्माययते ॥ ५२ ॥ श्लिष श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ ॥ पन्थ-
यति । घन्थति ॥ ५४ ॥ पिच्छ कुट्टने ॥ ५५ ॥ छदि सम्बरणे ॥ छन्दयति ।
छन्दति ॥ ५६ ॥ अणदाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ तड
काघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥ खड खडि कडि भेदने ॥ खाडयति । खण्ड-
यति । कण्डयति ॥ ६१ ॥ कुडि रत्तणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने ॥ रत्तण इत्येके ॥
कुठि इत्यन्ये ॥ अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ गुठि इत्यपरे ॥ ६५ ॥ खुडि
खण्डने ॥ ६६ ॥ वडि विभाजने ॥ वडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे
च ॥ ६९ ॥ भडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त बुस्त आदरा-
नादरयोः ॥ ७३ ॥ चुद सञ्चोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने ॥ णोपदेशलक्षणे
पर्युदस्तोयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क व्यथने ॥ ७८ ॥ तल शौच-
कर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उल्माने ॥ तोलयति । अतू-
तुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामितिनिपातनादङ्-
क्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ दुल उत्क्षेपे ॥ ८२ ॥ पुल मह-
त्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ मूल रोहणे ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे ॥ ८७ ॥
विल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल स्नेहने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रत्तणे ॥ ९१ ॥
लूष िसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्क माने ॥ ९३ ॥ शूर्प च ॥ ९४ ॥ चूट छेदने ॥ ९५ ॥
मुट सञ्चूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने ॥ पण्डयति । पण्डति । पंसयति ।
पंसति ॥ ९८ ॥ व्रज मार्ग संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ शुल्क अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥
चपि गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि क्षान्त्याम् ॥ क्षम्पयति ।
क्षम्पति ॥ १०३ ॥ छजि छच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥ श्व-
भ्रच ॥ १०६ ॥ जप मिच्च ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ मितां ह्रस्वः ॥
मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्लौ परे । जपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे ॥
चान्भित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति
चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्कने ॥ चहयति । अची-
चहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्ध्यावौ न ।
अचचहत् ॥ चप इत्येके ॥ चपयति ॥ रह त्याग इत्येके ॥ अरीरहत् । कथा-
देस्तु । अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्राणने ॥ बलयति ॥ ११२ ॥ चिज चयने ॥

* चिस्फुरोणौ । ६ । १ । ५४ ॥

आत्वं वा स्यात् ॥

* अर्तिहील्लिरीकूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥

चययति । चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते ।
प्रणिचयति । प्रनिचयति ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ अहेतौ स्वार्थे णिचि
जुपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न ॥ ११३ ॥
घट्ट चलने ॥ ११४ ॥ मुस्त सङ्घाते ॥ ११५ ॥ खट्ट सम्बरणे ॥ ११६ ॥ षट्ट स्फिट्ट
क्षुबि हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ पुल सङ्घाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥
पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि बन्धने ॥ टङ्कयति ॥ टङ्कति ॥ १२३ ॥ धूस
कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इ-
त्यपरे ॥ १२४ ॥ कीट वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्णे सङ्कोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजा-
याम् ॥ १२७ ॥ अर्क स्तवने ॥ तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥
शुठिशोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥ जुड प्रेरणे ॥ १३१ ॥ गज मार्ज
शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति ॥ १३४ ॥
घृ प्रक्षवणे ॥ स्त्रावणइत्येके ॥ १३५ ॥ पचि विस्तारवचने ॥ पञ्चयति । प-
ञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ तिज निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥
कृत संशब्दने ॥

* उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥

धातोरुपधाभूतस्य कृत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः ।
कीर्तयति ॥ उर्क्षत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ वर्ध छेदनपूरण-
योः ॥ १३९ ॥ कुबि आच्छादने ॥ कुम्बयति ॥ कुभि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुबि
तुबि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ हूप व्यक्तायां वाचि ॥ हूपेत्येके ॥ १४५ ॥
चुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ॥ एलयति । ऐलिलत् ॥ ४४७ ॥ म्रत् स्रच्छ-
ने ॥ १४८ ॥ स्नेह अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ ब्रूस बर्ह हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ के
चिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द पुर्व
निकेतने ॥ १५६ ॥ जसि रक्षणे ॥ मोक्षण इति के चित् । जंसयति । जंस-
ति ॥ १५७ ॥ ईड स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ पिडिसङ्घाते ॥ १६० ॥
रूपरोषे ॥ रुठ इत्येके ॥ १६१ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६२ ॥ षुप समुच्छ्राये ॥ १६३ ॥

आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मनाम्नोवेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः ।
अकर्तृगामिफलार्थमिदम् ॥ चित सञ्चेतने ॥ चेतयते । अचीचितत् ॥ २ ॥

दशि दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे । दंशति । आकु-
 स्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सज्जिसाहचर्याद्
 भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दंसयते । दंसति । द-
 सेत्यप्येके ॥ ४ ॥ डप डिप मङ्गुते ॥ ६ ॥ तन्नि कुटुम्बधारणे ॥ तन्त्रयते ।
 चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्त्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मन्नि गुप्पपरि-
 भाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने ॥ १२ ॥ बस्त
 गन्ध अर्दने ॥ बस्तयते । गन्धयते ॥ १४ ॥ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्केत्येके ॥ १६ ॥
 निष्क परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ कण संकोचे ॥ १९ ॥ तूण पूर-
 णे ॥ २० ॥ भूण आशाविशङ्कयोः ॥ २१ ॥ शठ श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यत्त पूजाया-
 म् ॥ २३ ॥ स्यय वितर्के ॥ २४ ॥ गूर उद्वमने ॥ २५ ॥ शम लक्ष आलोचने ॥ नान्ये
 मित इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ २६ ॥ कुत्स अवक्षेपणे ॥ २७ ॥ चुट छेद ॥
 कुट इत्येके ॥ २८ ॥ गल खवणे ॥ ३० ॥ भल आभण्डने ॥ ३१ ॥ कूट आप्रदाने ॥
 अवसादने इत्येके ॥ ३२ ॥ कुट्ट प्रतापने ॥ ३३ ॥ वञ्चु प्रलम्भने ॥ ३४ ॥ वृष
 शक्तिबन्धने ॥ शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंबन्धश्च । वर्षयते ॥ ३५ ॥ भद्र
 तृप्तियोगे ॥ मदयते ॥ ३६ ॥ दिवु परिकूजने ॥ ३७ ॥ गृ विज्ञाने ॥ गारयते ॥
 ३८ ॥ विद चेतनाख्यानविवासेषु ॥ वेदयते ॥ ३९ ॥

सत्ताया विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्शनम्शेष्विदं कृमात् ॥

मान स्मृते ॥ मानयते ॥ ४० ॥ यु जुगुप्सायाम् ॥ यावयते ॥ ४१ ॥ कुस्म
 नाम्ना वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितरूपयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥
 अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ बुक्क भाषणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च ॥
 चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपसर्गाच्च ॥
 आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ॥ काणयति ॥ गौ
 चड्युपधाया ह्रस्वः क ण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अच-
 काणत् ॥ ४ ॥ जधि नाशने ॥ जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ धूद क्षरणे ॥
 सूदयति । असूषुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताडने ॥ जासयति । जसति ॥ ७ ॥ पश
 जन्धने ॥ पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे ॥ आमयति । नान्ये मित इति नि-
 षेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमणौ न कर्ममिचमामिति निषेधः ।
 आमयति ॥ ९ ॥ घट स्फुट भेदने ॥ विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम्
 ॥ १० ॥ घट सङ्गुते ॥ घाटयति ॥ ११ ॥ हन्त्यर्थाश्च ॥ नवगण्यामुक्ता अपि

हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु अर्दने ॥ उदित्वा द्वेवतीत्यपि ॥ १२ ॥
 अर्जं प्रतियत्ने ॥ अयमर्थान्तरेपि । द्रव्यमर्जयति ॥ १३ ॥ घुषिर् विशब्दने ॥
 घोषयति । घुषिर् विशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य
 णिच् । घोषति । इदित्वादङ्गा । अघुपत् । अघोषीत् । एयन्तस्य तु । अजुष्पु-
 षत् ॥ १४ ॥ आङ्ः क्रन्द सातत्ये ॥ भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानादर्थ उक्तः ।
 ऋ एवाङ्पूर्वा णिच् लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वा घुषिः
 क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥ १५ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १६ ॥ तसि
 भूष अलङ्करणे ॥ अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति ॥ १७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ १८ ॥
 ज्ञा ज्ञियोगे ॥ आज्ञापयति ॥ १९ ॥ भज विश्राणने ॥ २० ॥ शृधु प्रसहने ॥
 अशशर्धत् । अशीशृधत् ॥ २१ ॥ यत निकारोपस्कारयोः ॥ २२ ॥ रक्क लग
 आस्वादने ॥ रघइत्येके ॥ रगेत्यन्ये ॥ २३ ॥ अञ्चु विशेषणे ॥ अञ्चयति ।
 उदित्वमिद्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुज-
 सुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २७ ॥ लिङि चित्रीकरणे ॥ लिङ्गयति । लिङ्ग-
 ति ॥ २८ ॥ मुद संसर्गे ॥ मोदयति सक्तून् घृतेन ॥ २९ ॥ ञ्छ धारणे ॥
 गृह्ण इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ ३० ॥ उध्रस उज्जे ॥ उकारो धात्ववयव
 इत्येके । नेत्यन्ये । धासयति । उधासयति ॥ ३२ ॥ मुच प्रमोचने मोदने
 च ॥ ३३ ॥ वस खेहलेदापहरणेषु ॥ ३४ ॥ चर संशये ॥ ३५ ॥ च्यु सहने ॥
 हसने चेत्येके । च्यावयति ॥ च्युसेत्येके ॥ च्योसयति ॥ ३७ ॥ भुवो अवक-
 ल्कने ॥ अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥ ३८ ॥
 क्लपेश्च ॥ कल्पयति ॥ ३९ ॥

आस्वदः सकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् ॥
 यस ग्रहणे ॥ यासयति फलम् ॥ १ ॥ पुष धारणे ॥ पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥
 दल विदारणे ॥ दालयति ॥ ३ ॥ पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि
 लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि वृहि बर्ह बहू गुप धूप विच्छ
 चीव पुष लोह लोचृ णद कुप तर्क वृत्तु वृधु भाषार्थाः ॥ पाटयति । पोट-
 यति । लोटयति । तुज्जयति । तुज्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥

* नागलोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्द्धदिता च उपधा या ह्रस्वो न स्याच्चङ्परि लौ ।
 अलुलोक्त । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्वादुर्तति । र्ध-
 ति ॥ ३४ ॥ सठ लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जि चि रधि
 लधि अहि रहि महि च ॥ लडि तडि नल च ॥ ३२ ॥ परी आप्यायने ॥

ईदित्वं निष्ठायामिनिषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥
रुज हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ प्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् ।
दीर्घस्य त्वणोपदेशत्वात् । असिष्वदत् ॥ ५६ ॥

आधृषाट्ठा ॥ इतऊर्ध्वं विभाणितणिचो धृपधातुमभिव्याप्य ॥ युज एच
क्षंयमने ॥ योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पर्वयति । पर्वति । पर्विता ।
अपर्वीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ षह मर्षणे ॥ साहयति । स एवा-
यं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली द्रवीकरणे ॥
लापयति । लपति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने ॥ वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥
वृज् आवरणे ॥ वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ जु वयोहानौ ।
जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ जि च ॥ ज्ञाययति । ज्ञयति ॥
ज्ञेता ॥ १० ॥ रिच द्वियोजनसम्यर्चनयोः ॥ रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥
शिष असर्वापयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेषा । अशितत् । अयं विपूर्वाऽ-
तिशये ॥ १२ ॥ तप दाहे ॥ तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृप्तौ ॥
सन्दीपने इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ॥ १४ ॥ कृदी सन्दीपने ॥
कर्दयति । कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति । सेसिचीतिविकल्पो न । साहच-
र्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥ वृष कृप दृष सन्दीपन इत्येके ॥
चर्पयति । कर्पयति ॥ १६ ॥ दृभी भये ॥ दर्भयति । दर्भति । दर्भिता ॥ १७ ॥
दृभ सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २० ॥ अघ मोक्षणे ॥ हिंसायामित्येके
॥ २१ ॥ मी गतौ ॥ माययति । मयति । मेता ॥ २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥
ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २३ ॥ शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥ चीक च ॥ २५ ॥ अर्द हिंसा-
याम् ॥ स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥ हिंसि हिंसायाम् ॥
हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति श्नामि गतम् ॥ २७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २८ ॥
आडः षद पदार्थे ॥ आसादयति । आसीदति । पाप्नेति सीदादेशः । आसत्ता ।
आसात्सीत् ॥ २९ ॥ शुन्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धि-
ष्टाम् ॥ ३० ॥ छद अपवारणे ॥ स्वरितेत् ॥ ३१ ॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्क-
णमूहो हिंसा वा ॥ परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिरिति । जोषयति ।
जोषति । प्रीतिसेवनयोजुषते इति तुदादौ ॥ ३२ ॥ धूज् कम्पने ॥ णावि-
न्यधृक्कृत्य ॥ धूज्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । धवति । धवते । के-
चित्तु धूजप्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्यादुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति
॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ ऋदादौ तुदादौ च । स्वादौ इस्वश्च । तथा च क्वि-
चिच्छे ॥

धूनाति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं दूतं धुनाति धुवति स्फुटिता-
तिमुक्तम् ॥

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥

प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्रापर्या
प्रयति । प्रयते ॥ ३४ ॥ अन्य गन्ध सन्दर्भे ॥ ३५ ॥ आप्लु लम्भने ॥ आपय-
ति । आपति । आपत् । आप्ला । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३६ ॥ तनु
अट्टोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्चद्वैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति । तनति ।
वितनति ॥ ३७ ॥ चन अट्टोपहननयोरित्येके ॥ चानयति । चनति ॥ ३८ ॥
वद सन्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदि-
त्येके । ववदतुः । ववदिय । ववदे । वव्वात् ॥ ३९ ॥ वच परिभाषणे ॥
वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४० ॥ मान पूजायाम् ॥ मानय-
ति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसञ्चलः । स्वप्ने
मानयते इत्याकुस्मीयः । मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च
॥ ४१ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ भावयते । भवते । णिच्सन्धियोगेनैवात्म-
नेपदमित्येके । भवति ॥ ४२ ॥ गर्ह विनिन्दने ॥ ४३ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४४ ॥
कठि शोके ॥ उत्पूत्रायमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४५ ॥
मृजू शौचालङ्कारयोः ॥ मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४६ ॥
मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृ-
ष्यते इति दिवादौ सेवने । शपि मर्षति ॥ ४७ ॥ धृषप्रसहने ॥ धर्ष-
यति । धर्षति ॥ ४८ ॥ इत्याधृषीयाः ॥

अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च वृद्धिः ।
कथयति । अल्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावा । अचकथत् ॥ १ ॥ वर ईप्सायाम् ॥
वरयति । वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण सख्याने ॥ गणयति ॥

* ई च गणः । ७ । ४ । ६७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परिणौ । चादत् । अजगणत् । अजीगणत् ॥ ३ ॥
शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पट वट ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररह-
त् ॥ ८ ॥ स्तन गदी देवशब्दे ॥ स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥
पत गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्धे । पतयति । पतति ।
पताचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पष अनु-
पसर्गात् ॥ गतावित्येव । पषयति ॥ १२ ॥ स्वर आक्षेपे ॥ स्वरयति ॥ १३ ॥

रच प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परि-
कल्पने ॥ परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ मह पूजायाम् ॥ महयति ।
महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप अघ दौर्बल्ये ॥ सारयति । कृपयति ।
अथयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे ॥ अबभामत् ॥ २२ ॥ सूच पै-
शून्ये ॥ सूचयति । अपोपदेशत्वान्न षः । असूसूचत् ॥ २३ ॥ खेट भक्षणे ॥ तृ-
तीयान्त इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २४ ॥ क्षोट क्षेपे ॥ २५ ॥ गोम उपलेपने ॥
अजुगोमत् ॥ २६ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् ॥ २७ ॥ शील उपधा-
रणे ॥ उपधारणमभ्यासः ॥ २८ ॥ साम सान्त्वप्रयोगे ॥ अससामत् । सान्त्वने
इत्यस्य तु असीषमत् ॥ २९ ॥ वेल कालोपदेशे ॥ वेलयति ॥ ३० ॥ काल
इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३१ ॥ पलूल लवनपवनयोः ॥ ३२ ॥
वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनयोरित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३३ ॥
गवेष मार्गणे ॥ अजगवेषत् ॥ ३४ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३५ ॥ निवास
आ—दाने ॥ अनिनिवासत् ॥ ३६ ॥ भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३७ ॥ सभाज प्रीति-
दर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ३८ ॥ ऊन परिहाणे ॥
ऊनयति । ओः पुयण्जि इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकार-
ग्रहो लिङ्गं णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तौ अभ्या-
सोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते त-
त्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्तयितुमिति सिद्धम् ।
प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूनन-
त् ॥ ३९ ॥ ध्वन शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४० ॥ कूट परितापे ॥ परिदाहे इ-
त्यन्ये ॥ ४१ ॥ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चात्कूटोपि । कूटयति ।
सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तरम् ॥ केत आवरणे
निमन्त्रणे च ॥ केतयति । निकेतयति ॥ कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चकारात्के-
तने । कूण सङ्कोचने इति ॥ ४५ ॥ स्तेन चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥ ४६ ॥

आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गतौ ॥ पदयते । अपपदत् ॥ १ ॥ गृह
ग्रहणे ॥ गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे ॥ मृगयते । मृगयतीति कण्ठ्यादिः ॥ ३ ॥
कुह विस्मयने ॥ ४ ॥ शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल परिवृंहणे ॥ स्थूलयते ।
अत्स्थूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाज्यायाम् ॥ अर्थयते । आर्तयत् ॥ ७ ॥ सञ्च
सन्तानक्रियायाम् ॥ अससञ्चत् । अनेकाचत्वाच्च पोपदेशः । सिसञ्चयिषते ॥ ८ ॥
गर्वमाने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्यज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तः
लिङ्याय च फलम् । एवमप्येपि ॥ ९ ॥ इत्यागर्वायाः ॥

सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ मूत्र प्रसवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रुद्र पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेक दर्शने इत्येके ॥ अदि-
धेकत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥ कर्तृत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ८ ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे
णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मत्तुल्लोपयणा-
दिलोपप्रस्यस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वृण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । पर-
त्वाद्दृष्टौ सत्या टिलोपः । अपीपटत् । गौचङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलोपो बली-
यानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः करो-
त्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लङर्थस्त्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति ॥
अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति । हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥
णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्ति-
कम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक-
मिति ॥ * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥

* हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोन्तादेशः स्याच्चिण्णत्वर्जं जिति णिति । नन्वत्राऽङ्ग ॥
धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाट्ठित्वयोर्दोषः । किं च । कुत्व-
तत्वे न स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृति-
वच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्यचः प्रकृतेर्हेत्या-
देर्हेतुमण्यौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्व-
तत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघत् ॥ कर्तृकरणाद्वात्वर्थे ॥ कर्तुर्व्यापा-
रार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति । असयति ॥
बष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः ॥ कदाचि-
द्वर्शने ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिच् लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ अस समाधा-
ते ॥ ३ ॥ वट विभाजने ॥ ४ ॥ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ वण्ट-
यति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति ।
लज्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुनमाह । तन्मते कथा-
पयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ सशाम् युद्धे ॥ अयमनुज्ञा-
त्तेत् । अकारप्रश्लेषात् । अससंयामत ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अतुस्तो-
मत् ॥ १० ॥ छिद्रे कर्ण भेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तर-
मित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसहार इत्यन्ये । आन्दधत् ॥ १३ ॥

दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ आज्ञकत् ॥ अङ्गच ॥
 आज्ञगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनक्षेह-
 नयोः ॥ १९ ॥ व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ अवव्ययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रिया-
 याम् ॥ रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ छेद द्वैधीकरणे ॥ अचि-
 छेदत् ॥ २२ ॥ छद अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ लाभ प्रेरणे ॥ २४ ॥
 व्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ वर्णक्रिया
 वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्ण-
 यति स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः ।
 बाहुलकादन्येपि बोध्याः ॥ तद्वथा ॥ पर्यं हरितभावे ॥ अपपर्यत् ॥ विध्व
 दर्शने ॥ क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुत्य आवरणे ॥ एवमान्दोलयति ।
 प्रेक्ष्णोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो
 बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु
 नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योपि क्वचित्स्वार्थे णिच् । रामो
 राज्यमचीकरदिति यद्येत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये ।
 सर्वे यत्ताः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङङ्गान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्राति-
 पदिकान्निरसनेर्घे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ श्वेता-
 श्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरैतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णा-
 मश्वदयो लुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा
 श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति
 गालोडयते । आह्वरयते । के चित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्वते परस्मैपद-
 मपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थे एव इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचना-
 दात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेतिणिङ्ङिधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्ग-
 लार्थः ॥ * ॥

॥ इति चुरादिः ॥

* तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । १५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

* हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति
 भाषयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले ज्ञात्मनेपदम् । भावयते । भावयान्जभूव ॥

* औः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सन्ति परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णप-
रेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीभवत् । अपीयवत् । अ-
रीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

* स्रवतिशृणोतिट्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्त्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिख-
वत् । असुस्रवत् । नागलोपीति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुडौकत् ।
अलीचकासत् । मतान्तरे । अचच-ासत् । अलोपीति सुब्धातुप्रकरणे उदा-
हरिष्यते । एयन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि बाधित्वा
णिलोपः । चोरयति । णौचडीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपित्वा-
द्वयोरप्यसम्भवः । एयाकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥

* गौ च संश्चडोः । ६ । १ । ३१ ॥

सन्त्यरे चडपरे च गौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्रसारणं त-
दाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अल-
घुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥

* स्तम्भसिवुसहां चडि । ८ । ३ । ११६ ॥

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चडि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् ।
न्यसीपहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव ।
ओणेर्चदित्कारणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजा-वेधतौ विधानान्न
वृद्धिः । मा भवान्नेदिधत् । न न्द्रा इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् ।
आडुडित् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्त्युब्जौ
पाण्युपतापयोरितिसूत्रे निपातनादस्य वः । स चान्तरङ्गोपि द्वित्वविषये न
न्द्रा इति निषेधान्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारो-
च्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिनत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् ॥

* रभेरशल्लिटोः । ७ । १ । ६३ ॥

रभेर्नुम स्यादचि । न तु शल्लिटोः ॥

* भेलश्च । ७ । १ । ६४ ॥

अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचडीतिसूत्रेऽचडीत्युक्तेः कुत्वं न । अजी
यत् । अत्सृष्टृत्वप्रथमदस्तृस्पशम् । असस्सरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र ल-
घोर्न दीर्घः ॥

* विभाषा वेष्टिचेष्टोः । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परि गौ । अववेष्टत् । अववेष्टत् । अचचेष्टत् । अचचेष्टत् । अचचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । अबिभ्राजत् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्यन्ताः कणरणभणत्रणलुपहेठयः षट्धाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाग्लिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् ॥

* स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ॥

ग्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥

* शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ३७ ॥

गौ । पुकोपवादः । शाययति । ह्वाययति ॥

* ह्रः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ॥

सन्त्यरे चङ्परि च गौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । अजुहवत् । अजुहावत् ॥

* लोपः प्रिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥

प्रिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परि गौ । अपीप्यत् । अर्त्तिहीति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । स्नेपयति । रेपयति । यलोपः । क्लोपयति । स्त्रोपयति । स्यापयति ॥

* तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया ईदादेशः स्याच्चङ्परि गौ । अतिष्ठिपत् ॥

* जिघ्रतेर्वा । ७ । ५ । ६ ॥

अजिघ्रिपत् । अजिघ्रिपत् ॥ उर्चत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीचृतत् । अववर्त्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ पातैर्णा लुक्कृतव्यः ॥ * ॥ पुकोपवादः । पालयति ॥

* वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥

वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेर्धे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति ॥ विभाषा लीयतेः ॥

* लीलैर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ॥

लीयतेर्लातश्च क्रमानुग्लुकावागमौ वा स्तो गौ स्नेहद्वे । विलीनयति । विलापयति । विलापयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न । स्नेहद्वे किम् । लोह विलापयति ॥ प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥

* लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥

लीङ्लियोऽर्णन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले पूजाभिभवयोः प्रल-
म्भने चार्थः । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनोवर्तिकाशुल्ला-
पयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥

* बिभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ॥

बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥

* भीष्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेतोश्चेद्वयस्म्यौ । सूत्रे भयग्रहणं धा-
त्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भाषयते ॥

* भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ॥

भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतु-
भये । भीषयते ॥

* नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥

स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतो-
श्चेद्वयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाषयति । विस्मापयति । कथं तर्हि
विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः ।
अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः ।
यद्वा । मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्निति ण्य-
न्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥

* स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥

णौ । स्फावयति ॥

* शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति
गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

* रुहः षोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ॥

णौ । रोपयति । रोहयति ॥

* क्रीड्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥

एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

* णौ च संश्चङोः । २ । ४ । ५१ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्गा स्यात् । अध्वजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

* सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४६ ॥

ऐहलौकिकेर्घं विद्यमानस्य सिध्यतेरेव आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं निश्चि-
नोति । तं प्रेरयति । सिध्यति तापसं तपः ॥

* प्रजने वीयतेः । ६ । १ । ५५ ॥

अस्यैव आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेर्घे । वापयति वाधयति वा गाः पुरोवा-
तः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

* ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८६ ॥

गूहयति ॥

* दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥

दुष् इति सुवचम् । दुष्यते रूपधाया उत्स्याण्णौ । दूषयति ॥

* वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ।

विरागेऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः । मितं ह्रस्वः ।
भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजूष् । जनयति । जरयति । जृणा-
तेस्तु । जारयति ॥ रज्जेर्णौ मृगरगणे नलोपो वक्तव्यः ॥ + ॥ मृगरमणमा-
खेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रज्जयति पत्तिणः । । रमणाद-
न्यत्र तु । रज्जयति मृगान्तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् ॥ चिस्फुरोर्णौ ।
चपयति चययतीत्युक्तम् । चिनेतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति ।
स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् ॥

* उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥

साभ्यासस्थानितेरुभौ-नकारौ एत्वं प्राप्नोति निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥

* णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु । प्रत्याययति । इण्वदिकः ।
अधिगमयति । हनस्तेऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति ॥
ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति
वार्थः । आद्ये प्रकारस्य द्वित्वं धारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्ये-
त्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत् । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्या ।
णिजन्ताच्चङि प्रकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिः शेषात् । द्वित्वं तु द्विती-

यस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतुमणौ
शुद्धेन तुल्यार्थः । ते प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं
सकर्मकेषु सर्वेष्वप्यम् ॥ * ॥

॥ इति एयन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

* धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥

इपिकर्मण इपिणैककर्तृकाद्वातोः सन्त्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातो-
र्विहितत्वादिह सन् आर्धधातुकत्वम् । इट् द्वित्वम् ॥ सन्त्यतः । पठितुमिच्छति
पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृका-
त्किम् । शिष्याः पठन्तिवतीच्छति गुरुः । वायहणात्पते वाक्यमपि । लुङ्-
सनोर्धस्त् । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघ-
त्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यिषिषति । ईर्ष्यिषिषति ॥

* रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः रुश्च । १ । २ । ८ ॥

एभ्यः संश्च त्का च कितौ स्तः । रुदिपति । विविदिपति । मुमुदिपति ॥

* सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन् इणन् स्यात् । ग्रहिन्येति सन्प्रसारणम् । सनः
प्रत्वस्यासिद्धत्वाद्गुणभावः । जिघृक्षति । सुपुप्सति ॥

* किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥

कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन् इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति ।
जिगरिषति । जिगलिषति ॥ अत्रेटो वृत्तो वा दीर्घो नेष्टः ॥ - ॥ दिदरिषते ।
दिधरिषते । कथनुद्विधीर्पुषति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ॥

* इको भल् । १ । २ । ६ ॥

इगन्ताञ्भलादिः सन् कित्स्यात् । जुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदी-
षते । एज्विपयत्वाभावान्मीनातिमिनोर्तात्यात्वं न । अत एव सनिमीमेति-
सूत्रे माधातोः पृथगीयहणं कृतम् ॥

* हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

इकममीपादुलः परो भलादिः सन् कित्स्यात् । गुहृ । जुघृक्षति । बि-
भित्सति । इकः किम् । यियत्तते । भत्किम् । विवार्धपते । हल्यहणं जाति-
प्रश्नम् । वृत्तम् । तिवृत्ति । तिवृत्तिषति ॥

* अजन्तानां सनि । ६ । ४ । १६ ॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्भलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा चेः । चिक्रीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥

* सनि च । २ । ४ । ४७ ॥

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । भलादौ सनीति दीर्घः । जिगांसति । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंसते । संजिगंसते ॥

* इङश्च । २ । ४ । ४८ ॥

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

* रलो व्युपधाद्गुलादेः संश्च । १ । २ । २६ ॥

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्गुलादे रलन्तात्परौ ह्वासनौ सेटौ वा क्तौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः सन्प्रसारणम् । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः क्तिम् । दिदे-
विषति । व्युपधात्किम् । विवर्तिषते । हलादेः क्तिम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेरु-
दित्करणस्य सामान्यापेक्षजापकात् ॥

* सनीवन्तर्धभ्रसजदग्भुश्रिस्व्यूर्गुभ्रञ्जपिसनाम् । ७ । २ । ४६ ॥

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इङ्वा स्यात् । इङभावे । हलन्ताच्चेति णिकत्वम् । क्ठोरिति वस्य ऊट् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न णः । सुस्यूषति । सिसेविषति ॥

* आप्क्षप्यृधासीत् । ७ । ४ । ५५ ॥

एषामच ईत्स्यात्स दौ सनि ॥

* अच लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥

सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चत्वंम् । ईत्सति । अर्दिधिषति । अभ्रञ्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रजति । बिभ्रर्जति ॥

* दग्भ्य इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥

दग्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हलश्च हणं

जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्न लोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भि-
षति । शिश्रीषति । शिश्रियिषति । उदोष्ठपूर्वस्य । सुस्वूर्णति । सिस्वरिषति ।
युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च
परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचने-
चीतिसूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्न-
न्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यत्वाच्चिमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन्
हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न चेह सन् द्वित्वम-
नुभवति । जुभूर्षति । विभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः प्रकारान्तश्चौरा-
दिकश्च । इडभावे । इको भलिति कित्त्वान्न गुणः । अज्भनेतिदीर्घः पर-
त्वाणिजलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञपीति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अ-
मितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् । सिषासति । सिसनिषति ॥ त-
निपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः ॥ * ॥

* तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥

अस्योपधाया दीर्घौ वा स्याज्भलादौ सनि । तितं सति । तितंसति ।
तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥

* सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः ।
पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिज् मीज् आभ्यां सन् । कृत-
दीर्घस्य मिनेतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते ।
मा माने । मित्सति । माङ्मेडोः । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देङ् ।
दित्सते । दाज् । दित्सति । दित्सते । घेट् । धित्सति । धाज् । धित्सति ।
धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक् । शित्ति । शकमर्षण इति दिवादिः ।
स्वरितेत् । शित्ति । शित्ते । पित्सते ॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ * ॥
रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

* मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्म-
कस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्धश्चतुर्भ्यः । विवृत्सति । तडि-
त् । विवर्तिषते । सेसिचीति घेट् । निवर्तिषति । निवृत्सति ॥

* इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥

वृङ् वृजभ्यामृदन्ताच्च सन इट् स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । ति-
तीरिषति । विवरीषति । विवरीषति । वुवूषति । वृङ् । वुवूषते । दुधूषति ।

* स्मिपूङ् रज्ज्वशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥

स्मि पूङ् ऋ अञ्ज अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपवि-
षते । अरिरिषति । इह रिश्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः का-
र्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद् द्विर्वचनेचीति न प्रवर्तते । अज्जिजिषति ।
अशिषिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् ।
पूर्वत्रासिद्वीयसद्वित्व इति चक्राभ्यां सहितस्येटो द्वित्वं हलादिःशेषः । उचि-
च्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यम् । च्छोरिति सतुक्क-
ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । यौ च संश्चडोरितिसूत्राभ्या-
मिडो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयि-
षति । शिश्वापयिषति । शुशावयिषति । हुः सम्प्रसारणम् । जुहावयिषति ।
यौ द्वित्वात्मागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुष्कारयिषति ।
चुत्तावयिषति । ओः पुयण्यपरि । पिपावयिषति । यियावयिषति । विभावयि-
षति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् ।
नुनावयिषति । अपरे किम् । जुभूषति । स्रवतीतीत्व वा । सिस्रावयिषति ।
सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते ।

* स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्प्रभूते सनि नान्यम्य ।
तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौति-
ण्योः किम् । सिसिद्धति । उपसर्गात्तु स्यादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषि-
षिद्धति । षणि किम् । तिष्टासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः ।
इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥

* सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वे-
दयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्यादिष्वेवाभ्यासस्येति निय-
माच्चेह । अभिसुसूषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।

मरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शेषिकाच्छेषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु कान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छन्ने भव आहिच्छन्नः । आहिच्छन्ने भव आहिच्छन्नीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनु-
पपद्यते । अर्थतट्टारासादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्स न । स्वार्थसन्न-
न्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ * ॥

॥ इति सन्नक्रिया ॥

* धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥

* गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्वडि यङ्लुकि च । सनाद्वन्ता इति धातुत्वा-
ल्लडादयः । डिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोध्यते ।
बोध्योचक्रे । अबोध्यिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथास्यात् । तेन
ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम्
भृशमीक्षते । भृशं शोभते, रोचते इत्यत्र यङ्नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु
स्यादेव । रोच्यते । शोशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्च्यशूणीतिभ्यो यङ्
वाच्यः ॥ * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । मोमू-
च्यते । अनेकाच्त्वेनाणोपदेशत्वात्पत्वं न ॥

* यस्य हलः । ६ । ४ । ४६ ॥

यस्येति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके ।
आदेः परस्य । अतो लोपः । सोसूच चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमू-
त्रिता ॥

* दीर्घोऽकृतः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकृतोभ्यासस्य दीर्घः स्याद्वडि यङ्लुकि च । अटाद्यते ॥

* यङि च । ७ । ४ । ३० ॥

अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्वडि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः ।
अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णानूयते ।
बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ॥

* नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्याच्च तु क्रियासमभिहारं । कुटिलं व्रजति
व्याव्रज्यते ॥

* लुपसदचरजपजभदहदशृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते ॥

* चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥
स च पदान्तवद्वाच्यः ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥

* उत्परस्याऽतः । ७ । ४ । ८८ ॥

चरफलोर्भ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । च-
ञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥

* जपजभदहदशभन्नपशां च । ७ । ४ । ८९ ॥

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जज्जप्यते इत्यादि ॥

* गो यङि । ८ । २ । २० ॥

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितंगिरति जेगिर्यते । घुमास्येतीत्वम् ।
गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेपीयते । विभाषा श्लेः । शोशूयते । शेश्वीयते ।
यङि च । सास्पर्यते । रीङ् ऋतः । चेक्षीयते । खुट् । सञ्चेक्षीयते ॥

* सिणे यङि । ८ । ३ । ११२ ॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसिसिच्यते ॥

* न क्ववतेर्यङि । ७ । ४ । ९३ ॥

क्ववतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कौकूयते । कौतिकुवत्योस्तु
चौकूयते ॥

* नीग्वञ्जुलंसुध्वंसुध्वंसुकसप्तपदरान्दास् । ७ । ४ । ९४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । ऋकित इत्युक्तेर्न दीर्घः ।
नलोपः । वनीवच्यते । सनीसस्यतइत्यादि ॥

* नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ९५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासोदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारो
लक्ष्यत इत्युक्तम् । यय्यय्यते । यय्यय्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि ॥

भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ हन्तेहिंसायां
यङि घ्रीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते ॥

* रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ६० ॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्व्यङ्ग्यलुकोः । वरीवृत्यते
लुभादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । नरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीकृत्यते ॥
रीगृत्वतइति वक्तव्यम् ॥ ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छते ॥

* स्वपिस्यसिष्येजां यङि । ६ । १ । १६ ॥

सन्मसारणं स्याद् यङि । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

* न वशः । ६ । १ । २० ॥

वावश्यते ॥

* चायः क्री । ६ । १ । २१ ॥

चेकीयते ॥

* ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥

जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

* अयङिङि ङिति । ७ । ४ । २२ ॥

शीङोऽयङादेशः स्यादादौ कृति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः ।
ततो गुणः । ङोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ * ॥

॥ इति यत्तन्तप्रक्रिया ॥

* यङोऽङि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङोऽङ्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमि-
त्तिकोयम् । अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् ।
अभ्यासकार्यम् । धातुत्वान्लडादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । अनु-
दात्तङित इति तु न । ङित्वस्य ग्रन्थयाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणा-
प्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव
सुदृपत्पासाद् इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घा न । येषि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्त-
ङितस्तेभ्योऽपि न । अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च शितपाशो-
ति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं तु शनेव ।
चर्करीत चेत्यदादौ पाठाच्छपो लक् ॥

* यङो वा । ७ । ३ । ६४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईङ्वा स्यात् । भूसुबोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति कृन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुभाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुग्यप्राप् एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं प्राष्ठमिति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभेति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभेत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गातिस्येति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् । अबोभवीत् । अबोभेत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् नित्यत्वादुक् । अबोभवुः । अबोभविष्यदित्यादि । पास्यधीति । पास्यर्धि । पास्यर्धः । पास्यर्धति । पास्यर्त्सि । हुक्लृयो हेर्धिः । पास्यर्द्धि । लङ् । अपास्यर्त् । अपास्यर्द् । सिपि दश्चेति सत्वपक्षे रो रि । अपास्याः । जागाद्वि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि सत्वपक्षे । अजाघाः । नाथु । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्वि । दाददुः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमेति । मोमेदांचकार । मोमेदिता । अमोमुदीत् । अमोमेत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमेत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोक्कूर्त्ति । चोक्कूर्दीति । लङ् तिप् । अचोक्कूत् । अचोक्कूर्दीत् । सिष्यत्ते । अचोक्कूः । अचोक्कूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्गि । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । म्वाश्च । जङ्गन्मि । जङ्गन्म्यः । एकाज्यग्रहणोक्तत्वान्नेगिनबोधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याधीपत्वेनासिद्धत्वाच्च हेर्लुक् । जङ्गहि । मो मो धातोः । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशाच्च ह्येङ् । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्व यदपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । शितपाशपेति निषेधस्त्वनित्यः । लुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्गति । जङ्गनिता । शितपानिर्देशाज्जादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्गन्यात् । अ शिषि तु । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टासित्या-

दि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति । स्थानिवत्वेनानभ्यासस्येतिनिषेधात् । तद्वि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो य-
महन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि । उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः । हलि
चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरी-
ति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्क्षणीति ।
चङ्क्षन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चङ्क्षातः । गमहनेत्युपधालोपः । चङ्क्ष्णात् ।
चङ्क्षाहि । चङ्क्ष्णानि । अचङ्क्ष्णीत् । अचङ्क्षन् । अचङ्क्ष्णाताम् । अचङ्क्षुः । ये
विभाषा । चङ्क्ष्यात् । चङ्क्ष्यात् । अचङ्क्ष्णीत् । अचङ्क्ष्णीत् । उतो वृद्धि-
रित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत् ।
अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयार्वात् । नोनवी-
ति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हत्यघोः । जाहीतः । इह जहा-
तेश्च, आ च है, लोपो यि, घुमास्या, एलिङी, त्येते पञ्चापि न भवन्ति ।
शितपानिर्देशात् । जाहाति । जाहासि । जाहेपि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि ।
अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि ।
जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुक्
प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्यभीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वा-
दिष्टेन । सास्वपीति । सास्वप्ति । सास्वपः । सास्वपति । असास्वपीत् ।
असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु । षचिस्वपीत्युत्त्वम् । सासुप्यात् ।
असास्वापीत् । असास्वपीत् ॥

* रुषिकौ च लुकि । ७ । ४ । ६१ ॥

अदुपधस्य धातोर्भ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥

* अतश्च । ७ । ४ । ६२ ॥

अदन्तधातोर्पि तथा । वर्वतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्व-
र्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वतः ३ । वर्वतति ३ । वर्वर्तामास ३ । वर्व-
र्तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वाच्च वृद्धश्चतुर्थ्य इति न । वर्वर्तिष्यति ३ । अव-
र्वतीत् । ३ । अवर्वत् ३ । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गण-
निर्दिष्टत्वादङ् । अवर्वर्तीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कर्ति । चरिर्कर्ति । चरी-
कर्ति । चर्कतः ३ । चर्कति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्क-
रीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्क्यात् ३ । आशिषि रिङ् । चर्कियात् ३ । अच-
र्करीत् ३ । अतश्चेति तपरत्वाच्चेह । कृ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति ।

तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अ-
तातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्त्तैर्यङ्लुकि
द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिःशेषः । रुक् । रियीकोस्तु । अभ्या-
सस्यासवर्णे इति इयङ् । अरति । अरियति । अररीति । अरियरीति । अ-
र्त्ततः । अरियृतः । अरि अत् । यण् । रुको रोरीति लोपः । न च तस्मिन्
कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति ।
तिङि शितपानिर्देशादुणोर्तीति गुणो न । रिङ् रलोपः दीर्घः । आरि-
यात् । अरिरियात् । अरीरियात् । गृह् गृहणे । जर्गहीति ३ । जर्गर्हि ३ ।
जर्गठः ३ । जर्गहति ३ । अजर्गर्ह ३ । गृह् गृह्णातेस्तु । जाग्रहीति । जाग्रहि ।
तसादौ डिङ्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् रुगादयः ।
जाग्रठः । जाग्रहति । जाग्रहीषि । जाग्रति । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलि-
टीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् ।
जर्गधीति ३ । जर्गर्हि ३ । जर्गटुः ३ । जर्गधति ३ । जर्गधीषि ३ । जर्ग-
र्त्सि ३ । अजर्गधीत् ३ । इडभावे गुणः हलङ्यादिलोपः । भष्भावः । ज-
श्त्वचत्वे । अजर्गर्त् ३ । अजर्गट्टाम् ३ । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अज-
र्ग्याः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्धीष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रच्छि । तसादौ
ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं न भवति शितपा निर्देशात् । च्छोः शूडिति शः ।
ग्रश्चेति पः । पाप्रष्टुः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छुः । पाप्रश्मः । यका-
रवकारान्तानां तु ऊट्भाविनां यङ्लुङ्गास्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्व-
नितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च्छोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम् । ज्वरत्व-
रेत्यूट्भाविनोः स्विमव्योस्तु यङ्लुगन्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतं
च । मध्य बन्धने । अयं यान्त ऊट्भावी । तेव देव देवने इत्यादयो वा-
न्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि ।
जाहसि । बलि लोपे यजदौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहायः । हर्य
गतिकान्त्योः । जाहरीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । लोटि । जा-
हर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्तुः । भव बन्धने ॥

* ज्वरत्वरसिव्यविमवासुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूट् स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्य-
ये । अत्र कृतीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासि-
कग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मनीन्त्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् ।
इडभावे ऊटि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति ।

मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि ।
मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम ।
तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ॥

* सल्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥

रेफात्परयोश्चेल्लोपः स्यात् कौ भ्रूलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति
बलोपः । लघूपधगुणः ॥

* न धातुलोप आर्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह
निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः ।
तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोधोर्ति । दोधोर्ति । दोधोर्ति । मुर्त्ता । मोमो-
र्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन
यङि विवक्षिते । अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुगन्तुस्ति लुका अपहारे विष-
यत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ * ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

* सुष आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा
स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुहृक् ॥

* क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये ।
गध्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥

* नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्य-
चो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यां चकार । नाव्यिता ।
नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्वति । मद्वति । एकार्थ-
योरित्येव । युष्मद्वति । अस्मद्वति । हलि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरि-
त्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं
प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीर्घतीति दीर्घस्तु प्राचैः
प्राचादिक एव । अदस्यति । रीडृतः । कर्त्रीयति ॥

* क्यच्चयोश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

गार्गीयति । वाच्यति । अकृतसार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥

* क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वान्नलघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यिता ॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ कमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥

* अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

* अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रतीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥

एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ * ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ सर्वप्रातिर्पादिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥

* काम्यच्च । ३ । १ । ६ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वत् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेष्योप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥

* उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचार्ये क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति च्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भित्तुः । कुटीयति प्रासादे ॥

* कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोप्सरसनित्यमितरेषां विभाषया ॥ * ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वृत्ति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्वस्यते । मद्वस्यते । अनेकार्थत्वे तु । शुष्णद्वस्यते । अस्मद्वस्यते । क्यङ्मानिनीद्वय ।

कुमारीवाचरति कुमार,यते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्व्याविव पट्टीमृदूयते । न कोपधायाः । पाचिकायते ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्लिञ्जा ॥ * ॥ वाग्रहणात् क्यङापि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः क्लिप्सञ्चि-
योगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भ-
ते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेपि वृत्तिसम्भ-
वात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युप-
सर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः ।
तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिञ्जा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्ति-
कं तु अनुबन्धासङ्गार्थं तत्र क्लिबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न
सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णाति । अतो गुण इति
तिपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहण-
मपनीय अनेकाचइत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे ।
अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि
चेत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य
पूर्वान्तवत्त्वाद्वा क्लिप् । मालांचकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङादिनो-
पो न । ङीसाहचर्यादाप्येपि सारेव लोपविधानात् । दृट्सकौ । अमाला-
सीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र
धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैय-
टादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् ।
विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव अयति ।
शिआय । पित्रियतुः । पितेव पितरति । आशिपि रिङ् । पित्रियात् । भू-
रि- भवति । अत्र गतिस्थेति भुवो वृगिति भवतेरिति च न भवति । अ-
भिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । लुभाव । दुरिव
द्ववति । शिशीति चङ् । अद्रावीत् ॥

* अनुनासिकस्य क्लिक्लोः क्लिति । ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्लौ क्लौ च क्लिति । इद-
मिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पत्न्या इव पत्नति । मयीन-
ति । अभुक्तीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचि-
तम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ग्यत्लोपावितिवच-

नात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वांचकारेति तदनाकरमेव ॥

* भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्चेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् । अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्ध इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीतिणिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योयं ग्रामशब्द इत्युत्तेपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भित्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊठः ओठः स इवाचर्य ओठायित्वा । अत उन्मनाय्य अवगल्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्राप्नुवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ उस्पोमाङ्त्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्मैकृत् औस्मीयत् । औङ्गारीयत् । औठीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति पाठे स्थितम् ॥

* लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यप् स्यात् ॥

* वा क्यषः । १ । ३ । ६० ॥

क्यषन्तात्परस्यैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्चेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति ॥ * ॥ न चैवं क्ताम्यच इव क्यषोपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृष्यस्तियोगं विनापीह डाच । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु,

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्छानिद्राकृपाधूमाः कस्या नित्यचर्मणि ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यप् पदद्वयमुदाहरन्ति तद्वाच्यवार्ति-
कविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङ् एव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वृ-
त्ति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीय-
ति । लोहिनीयते ॥

* कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेर्घे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते ।
पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सन्नकलकष्टकृद्गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सन्नादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वि-
तीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सन्नायते ।
कष्टायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रो-
मन्यं वर्तयति रोमन्यायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥ - ॥ चर्वितस्याकृष्य
पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्यं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं
द्रव्यमिह रोमन्यः । तदश्नातीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति
न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ : ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

* बाष्पोष्मभ्यामुद्गम ॥ ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्गमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥
फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

* शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे
तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्य-
श्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥

* सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायास् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्घे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि
स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं णिम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

* नमोऽरिवश्चिच्चः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥

करणे इत्यनुवृत्तेः णिषाविशेषे पूजायां पश्चिर्वायामाश्चर्ये च । नमस्य-

ति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चिञ्जी-
यते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

* पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड् । ३ । १ । २० ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं वेत्तिपणं व्यस-
नम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥
सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत ॥
चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्जीवरयतेभिन्नुः । चीवराण्यर्जयति
परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

* मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्नेभ्यो णिच् । ३ ।
१ । २१ ॥

कृजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्वोजनतन्निवृत्योः ॥ * ॥ पयः
शूद्राच्च वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादि-
भ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णा-
ति, हलयति, कलयति । महद्वलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावे
प्रागेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घा न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृ-
ह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केश इत्येके । ज-
टीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव यठितुं
युक्ताः । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषां चिद्वहणं सापेक्षेभ्योपि णि-
जर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लव-
णयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषां
चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं कोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोराप्यापुव-
क्तव्यः ॥ * ॥ अर्थोपयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति ।
रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूल-
यति । तूणाद्यं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । से-
नया अभियाति अभिप्रेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति पः । अभ्यप्रेणयत् । प्रा-
क्कितादिति षः । अभिप्रेणयिषति । स्थादिष्वध्यासेन चेति षः । लोमा-
न्यनुमार्द्धि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति ।
वर्णणा सन्नहति सन्नहयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । दूर्णैरवध्वंसते
अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिशेष्टात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति
हरदमाचष्टे दारदयति । पृष्ठं प्रधयति । दृष्टौ अत्यां पूर्वं वा ढिलोयः । अधि-

प्रथत् । अप्रथत् । मृदुम् । मृदयति । अममदत् । भृशं कृशं दृढम् । अ-
 शयति । कृशयति । दृढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अददृढत् । परिव्र-
 ढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद्
 हतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि
 इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढिमाख्यत् औजढत् । औडढत् । औः
 पुयणितिर्वर्णप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊ-
 नयतायुक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुक् । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वा-
 पयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः ।
 वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते
 प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति
 भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामा-
 वां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति
 टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः ।
 भत्वात्सन्प्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते इष्टानि तस्या-
 दृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रू-
 पमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके ।
 संप्रसारणे वृद्धावादेशे च विद्रावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसार-
 णम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे
 उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम् प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोस-
 वर्ण इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सस्य-
 चिचत् । समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनाप-
 हारेपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदनेति चिणोलुङ्न्यायेन
 प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्य-
 णोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्यञ्चमाचष्टे सधाययति । अस-
 सधायत् । विष्वद्वाञ्चम् अविष्वद्वायत् । देवद्वाञ्चम् अदिदेवद्वायत् ।
 आदद्वाञ्चम् अददद्वायत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत् ।
 अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआययत् । भुवं भावयति । अवी-
 भवत् । भुवम् अजुभवत् । अियम् अशिअयत् । गाम् अजुगवत् । रायम्
 अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वम् स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भ-
 मात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बह-
 यतीत्यन्ये । कृत्विणम् । सजयति । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । औषती औ-

वन्तं वा । अययति । अशिअयत् । पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्थवयति । दूरम् दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरात् कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह अज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्थिरं स्फापयति । उंसं वरयति । धारयति । बहुलं बंहयति । गुह्यं गरयति । लृपं चपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥ * ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

* कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः क्तिस् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूर्त् । द्विधा हि कण्ठादयः । धातवः, प्रातिपदिकानि च ॥ कण्डूज् गात्रविघर्षणे ॥ कण्डूयति । कण्डूयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥ रोष इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्लु पूजा-
आधुर्ययोः ॥ वल्लूयति ॥ ३ ॥ असु उपतापे ॥ असु ॥ असूज् इत्येके ॥ असूय-
ति । असूयति । असूयते ॥ ४ ॥ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्ता-
वित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥ ५ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ६ ॥
इरस् इरज् इरज् ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः ।
ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १२ ॥ वेद धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥
मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध
परिवेष्टने ॥ नीच दास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पश्यस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख
दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥
सप्तर पूजायाम् ॥ २१ ॥ आरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम्
॥ २३ ॥ भिष्यज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुधशराधारणे ॥ २५ ॥ चरण वरण
गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणयो-
षणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद वाक्स्खलने ॥ ३३ ॥ खला केला खेला विलासे ॥
खलेत्यन्ये ॥ लेखा स्खलने च ॥ अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३९ ॥ लिट्
अल्पकृत्सनयोः ॥ लिट्यति ॥ ४० ॥ लाट जीवने ॥ ४१ ॥ हूणीङ् शोषणे
लज्जायां च ॥ ४२ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४४ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४५ ॥
तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४६ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ४७ ॥ उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति
बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तरण गतौ ॥ ४९ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ५० ॥
सम्भूयस् प्रभूतभावे ॥ ५१ ॥ अम्बर संवर सम्भरणे ॥ ५२ ॥ आकृति-
गणोऽयम् ॥ * ॥

॥ इति कण्डूद्वयः ॥

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचोद्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्डूदेस्तृ-
तीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टनाम-
धातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अजादेस्त्वाद्धे-
तरस्य । पुपुक्षीयिषति । पुतिक्षीयिषति । पुक्षीयियिषति । अशिश्वीयिषति ।
अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः
सन् । द्वीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रिद्वीयिषति । इन्द्रीयियिषति ।
चिचन्द्रीयिषति । चन्द्रिद्वीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं
प्रेरयितुं वेदति । पिप्रायिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुम्
विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति । वाढं सिसाधयिषतीत्यादि-
रूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । यङ् सन् ग्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ्
णिच् सन्नन्ताणिच् । बोभूययिषतीत्यादि ॥ * ॥

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥

* भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

बभूवे । अनूबभूवे ॥

* कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्लियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य
योऽर्थं लवनं करोतीत्यर्थः । श्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यति-
षते । तासस्त्योरिति श्लोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व्य-
तिहे । व्यत्यसै । व्यतिषीत । व्यत्यास्त । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥

* न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसदीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेर-
प्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ॥

* इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा
व्यतिलुनन्ति ॥

* नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

निविशते ॥

* परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

* विपराभ्यां जेः । १ । २ । १९ ॥

विजयते । पराजयते ॥

* आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

आङ्पूर्वाद्वदातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । वि-
द्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् ।
विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदीकूलं व्याददाति ॥
आङ्गुलकर्मकान्न निषेधः ॥ * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

* क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

चादाडः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्म-
प्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समासाहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहे-
त्यर्थः । तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ सखोऽकूजने ॥ * ॥ संक्री-
डते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥ ग्यन्त्येदं
ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिद्येर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥
धनुषि शिद्यते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्ते भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि-
नाथः † ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते ।
सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं नाथसे किमुपतिं न भूयतामिति । ना-
थस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः । प्रेतृक्रमश्वा
अनुहरन्ते । मातृकं गावः पितुर्मातृश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्ती-
त्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकश्चे-

† इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

ध्विति वाच्यम् ॥ * ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् ।
इतरे फले ॥

* अपाच्यतुष्याच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥

अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥ * ॥ अप-
स्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भतार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति
किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तड्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि
तड् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोपकिरति ॥ आङि नुप्र-
क्ष्योः ॥ * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शपउपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरिते-
तोऽकर्वृगेपि फले शपथरूपेथे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥

* समवप्रविध्यः स्यः । १ । ३ । २२ ॥

सन्तिष्ठते । स्याध्योरिच्च । समस्थित । समस्थिताताम् । समस्थित ।
अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

* प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु
तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥

* उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव ॥ * ॥
नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥

* उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥
उपाद्वेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिध्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपति-
ष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्ये सरस्वतीति । देवतात्वा-
रोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः ।
रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः सुग्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते । उपतिष्ठति वा ।
लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

* अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्नि-
हितो भवतीत्यर्थः ॥

* उद्भिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गकर्मका-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्वयवृत्ति परिभाषितम् । उ-
त्तपते । वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति,
इत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥

* आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥

आयकृते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर
आहन्ति । कथं तर्हि आज्ञे विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आह-
ध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्या-
हारो वा । ल्यङ्प्रोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्त विनैव तदर्थोवगतिर्यत्र तद्विष-
यम् । भेतुमित्यादि तुमुबन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ॥

* आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥

हनो वधादेशो वा लुङिः आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधिषाताम् ॥

* हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

* यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥

सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परद्रोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने
किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥

* समोगप्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २६ ॥

अकर्मकाभ्यामित्येव । सङ्गच्छते ॥

* वागमः । १ । २ । १३ ॥

गमः परौ भल दी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट । संगंसीष्ट ।
समगत । समगंस्त । सङ्गच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । यात्रं संगच्छति ॥
विदिष्टिस्वरतीनामुपसख्यानम् ॥ * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । सवित्ते । सविदाते ॥

* वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥

वेत्तेः परस्य भादेशस्यातोऽङ्गागमो वा स्यात् । संविद्वते । संविद्वते ।
संपृच्छते । संस्वदते ॥ अर्तिशुद्धिशिष्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीति द्रुयोर्ग-
हणम् । अङ्घ्रिधौ त्विपतरेवत्युक्तम् । मा समृत । या समृषाताम् । या स-

मृषतेति । समार्त्त । समार्पताम् । समार्पतेति च भ्वादेः । इयतेस्तु मा स-
मरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च ।
संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे
इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयद्वा इति ।
अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ।

धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मका क्रिया ॥ १ ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्र-
सिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते
स किं प्रभुः ॥ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वति वाच्यम् ॥ * ॥ अकर्मकादिति निवृ-
त्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

* उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ॥

यादौ कृति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ॥

* निसमुपविभ्यो ह्रुः । १ । ३ । ३० ॥

निह्वयते ॥

* स्पर्धायाभाङः । १ । ३ । ३१ ॥

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥

* गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः । १ ।

३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकू-
लत्वाद्विसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकासुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः ।
हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदक-
स्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं
विनियुङ्गे । एषु किम् । कटं करोति ॥

* अघेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ॥

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । षहमर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधि-
कुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥

* वेः शब्दकर्मणः । १ । ३ । ३४ ॥

स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति
कामः ॥

* अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ॥

वेः कृज इत्येव । कृजा विकुर्वते । विकारं लभन्ते ॥

* सम्माननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । १ ।

३ । ३६ ॥

अत्रोत्सज्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सज्जने । दण्डमुच्यते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । ग्राणवक्रमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ॥

* कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने णव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्लोथं विनयते । अग्रगमयति । तत्फलस्य वित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितजित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥

* वृत्तिसर्गतायनेषु कृजः । १ । ३ । ३८ ॥

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्थीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥

* उपपराभ्यास् । १ । ३ । ३९ ॥

वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ॥

* आड उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥

आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ ज्योतिरुद्गमन इति वाच्याम् ॥ * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्ष्यतलात् ॥

* वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ॥

साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥

* प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥

समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्त्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उप-
क्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

* अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥

क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥

* अपहृवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

* अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

* सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥

शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोती-
त्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चति प्राप्ति-
रपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

* भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ॥

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते ।
भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्व-
यतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विव-
दन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

* व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्म-
णाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥

* अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठ
कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा

* विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्र
वदन्ति वा वैद्याः ॥

* अवाद्भुः । १ । ३ । ५१ ॥

अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥

* समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥

शब्दं नित्यं संगिरन्ते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति ग्रासम् ॥

* उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

* समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

रथेन संचरते ॥

* दाणश्च सा चेत्तुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेपि प्रवर्तते । रथेन समुद्राचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥

* उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥

स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥

* विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥

यमः सिच् किट्टा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदबोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ॥

* क्षाप्नुस्सृष्टृणां सनः । १ । ३ । ५७ ॥

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मरन्ते । दिदृक्षते ।

* नाोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तड् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥

* प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ॥

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । अ.शुश्रूषति । कर्म-प्रवचनं यात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

* शटेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

* म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

व्याख्यातम् ॥

* पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविषते । पूर्ववत्किम् । लुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सने । नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति ॥

* आम्प्रत्ययवत्कृजोनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

एधां चक्रे ॥

* प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । दृढं न्यज्जि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥

* समः क्षावः । १ । ३ । ६५ ॥

संक्षुते शस्त्रम् ॥

* भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । लुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् महीं भुनक्ति ॥

* गोरणौ यत्कर्म णौ चेत्य कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥

एयन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् एयन्तेनोच्यते ऋणौ यत्कर्म कारकं स चैणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्ववत्प्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ * ॥ कर्तृस्यभावकाः कर्तृस्यक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । वि यो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिश्च । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्ययोर्द्वितीयचतुर्थ्याश्च तुल्यार्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तड् । क्रियासाम्येऽणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तड् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिप्रकाः । न्यभावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहतिहस्ती । न्यभवतीत्यर्थः ।

ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यभवती-
त्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव
हेतुत्वारोपाणिणच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च
प्रेक्षयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे
दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्यक्षे द्वितीयकक्षायां
न तङ् । समानक्रियत्वाभावाणिज्यस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् ।
स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ
विषयो भवतीत्यर्थः ॥

* भीष्मोर्हैतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

व्याख्यातम् ॥

* गृध्रिवञ्चोः प्रलम्बने । १ । ३ । ६९ ॥

प्रतारणेर्धे श्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते । वञ्चयते वा ।
प्रलम्बने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं
वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥

* लियः संप्रमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥

व्याख्यातम् ॥

* मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ॥

णोरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसह्यदुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या
कारयति ॥

* स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥

* अपाट्टदः । १ । ३ । ७३ ॥

न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति ॥

* णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

कारयते ॥

* समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । १ । ३ । ७५ ॥

अग्रन्थे इति छेदः । व्रीहीन्सयच्छते । भारमुद्वच्छते । वस्तुमायच्छते ।
अग्रन्थे किम् । उद्वच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्वमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभि-
प्राये इत्येव ॥

* अनुपसर्गाच्चः । १ । ३ । ७६ ॥

गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुले, चे ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥

* विभाषापदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७८ ॥

स्वरितजित इत्यादिप—सूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुस्ते वा । स्व पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्व व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गं जानाति जानीते वा ॥ ॥

इत्यात्मनेपदम् ॥ ॥

* शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

अति ॥

* अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगेपि फले गन्धनदौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणाम्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मण्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कतैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

* अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

* प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

* परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ ॥

परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमृषेति । इह परेरिति योग विभज्य बहेरपीति केचित् ॥

* व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥

विरमति ॥

* उपाचु । १ । ३ । ८४ ॥

यज्जदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

* विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥

* बुधयुधनशजनेङ्प्रदुसुभ्यो णोः । १ । ३ । ८६ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । शिचश्चत्यस्यापवादः । बोधयति यद्वम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्या-
यति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्वाव-
यति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

* निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः
प्रतिषेधः ॥ ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेति
प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये
परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बहुना ॥

* अणावकर्मकाच्चिन्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

एयन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शक्ते कृष्णस्त्रं गोपी शाययति ॥

* न पादस्याङ्यमाङ्यसुपरिसुहृदुचि नृतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका-
कर्मकाः । नृतिश्चलनार्थापि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आ-
यामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥
घेष्टोपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अङ्कर्त्रभिप्राये शेषादिति
परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
भिक्षा वासयति ॥

* वाक्यणः । १ । ३ । ९० ॥

लोहितायति । लोहितायते ॥

* द्युगे लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

अद्भुतत् । अद्भ्योतिष्ठ ॥

* वृद्धाः स्यसनाः । १ । ३ । ९२ ॥

वत्सर्पति । पतिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिष्यते ॥

* लुटि च क्लृपः १ । ३ । ६३ ॥

कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते
चिक्लृप्सति । चिकल्पिष्यते । चिक्लृप्सते ॥ * ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तङ् ॥

* सार्वधातुके यक् १ । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना
उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणा-
नूयते । युष्मदस्मद्वां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्ङाच्यभाव-
नाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव ।
तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया-
ऽत्यैश्च भूयते । बभूवे ॥

* स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चि-
खदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्ये वा स्यात्स्यादिषु
परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिखद्भावस्य
त्रियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं
नेतरणामव्यभिचारात् । चिखद्वावाट्टट्टिः । भाविता । भविता । भाविष्यते ।
भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥

* चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

ल्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभवि । अभविष्यत ।
अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण
त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्व-
भावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभ वषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भाव-
यां चक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च
कृते ह एतीति हत्वं न । तासिमाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्धं
धातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिखदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्व
णिणिलोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभ-
व्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभवि । अभविषाताम् ।

अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभू-
य्यते । यङ्लुगन्तात् । बोभूयते । बोभवां चक्रे । बोभाविता । बोभविता ।
अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्तावि-
ष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्तीति
धुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वा-
भावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणो-
र्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति
नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते ॥

* अयङ्ङि ङिति । ७ । ४ । २२ ॥

शय्यते ॥

* तनोतेर्यक्कि । ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । ये विभाषा । जायते । जन्यते ॥

* तपोनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्चेत्तश्चिण्वत् स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तुं
तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः ।
तुमास्येतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशित्येति कर्मधारयादि-
त्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एष आदिशित्वाभावात्तस्मिन्नात्वम् । जगले ॥

* आतो युक् चिण्वृत्तोः । ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । दायिता ।
दाता । दायिणीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । अदिषाताम् ।
अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते ।
अचिण्वलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । होहन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता ।
घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः ।
आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिणीष्ट । पक्षे । वधिणीष्ट ।
अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधि-
षाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्दु-
र्देशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते ।

ण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यवेटो ग्रहोर्लिटीत्यनेन
दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्राहीता । ग्राहिष्यते । ग्राहीष्यते । ग्राहिणीष्ट ।
ग्राहीणीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्राहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शि-

षाताम् । सिचः कित्वादन । अदृक्ताताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं श-
तम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घानेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि
वृत्तोवेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ठत्वं
द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरितिवि-
कल्पत्वादिङभावे उश्चेति कित्वम् । रपरत्व हलि चेति दीर्घः । इणः षी-
ध्वमिति नित्यं ठत्वम् । अगार्द्धम् । ठवमानां द्वित्वविकल्पे ऋष्टौ । उक्तप्रण-
वत्या सह सङ्गुलने उक्ता संख्येति ।

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वठत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥

* चिण्णमुनोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ६३ ॥

चिण्णपरे णमुत्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घा वा स्यात् । प्रकृतो मितं
ह्रस्व एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि
णिचो लोपो न स्यानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्य निवत्त्वं
दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदित्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानु-
स्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । “दीर्घग्रहणं
चेदं मास्त्विति” † तदाशयः । शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते ।
शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ताणिच् । शंशम्यते । शंशामिता । शंशमिता ।
शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि
दीर्घा नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे । शम्यते मुनिना ॥

* नोदातोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । अशमि । अदमि ।
उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः
किम् । अचामि ॥ अनाचमिकश्चिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चिणि आ-
यादय इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अचामि । वध-
हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जायोऽविचिण्ण-
लुङित्स्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥

* भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभ्राजि । अभ्राज्जि ॥

† अयमपप्राठः । अहिङि अहीडीतिरुपार्थं तस्यावश्यकत्वात् ।

* विभाषा चिण्णमुलोः । ७ । १ । ६६ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वा-
त्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।

ैणो कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्कृष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ग्यन्तानां लादयो मताः ।

गौर्दुह्यते पयः । अजा यामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । ऊह्यते । बो-
ध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो यामं गम्यते ।
अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा
आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारका-
न्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करण-
त्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रतिकर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्चिनत्ति । काष्ठानि
पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि
प्रेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते आदनेन । भिद्यते
काष्ठेन । कर्तरि तु ।

* कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्यवा क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यत् । कार्यातिदेशोऽयम् ।
तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते
आदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया
स्य दस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्याशि-
ष्यडिति द्विलकारकाल्प इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः ।
अत एव कृत्यक्तखलर्याः कर्मकर्तरि न भवन्ति किं तु भावे एव । भेत्तव्यं
कुसूलेन । ननु पचिभिक्काः कर्मस्था क्रिया विहृतिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं
कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्यभेदोपाधिकं तत्समा-
नाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति क्रिप् । करणः अधिकरणा-

। तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिर्नित्यादौ मा भूत् । किं च । कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा
भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । आधगच्छति शास्त्रार्थः । स्मरति
अद्वधाति वा । यत्र कर्मणि क्रिय कृते विज्ञेयो दृश्यते यथा प्रक्षेपे तण्डुलेषु

यथा वा च्छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरञ्च । न हि पक्वापक्वत-
ण्डुलेष्विव गतागतशामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्प-
त्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यन्वार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् ।
ज्ञानेच्छादिवद्यनस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेर्णे इति व्याख्यातम् ।
कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्चानि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताद्वील्यादावधं
चानश् । न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं
स्पृशतः । अजा यामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥

* न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः । चिण्
तु विकल्पिष्यते । शप् लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥

* अचः कर्मकर्तरि । ३ । १ । ६२ ॥

अजन्तात् ज्ञेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत ॥

* दुहश्च । ३ । १ । ६३ ॥

अदोहि । पक्षे क्लः । लुवेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्षत । उदुम्बरः
फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं
कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः अट्रोपपक्षे कर्तर्येवेति
वाच्यम् ॥ * ॥ लुज्यते सृजं भक्तः । अट्टया निष्पादयतीत्यर्थः । असृजि ।
युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूपाकर्मकिरादिसनां चान्यज्ञात्मनेपदात् ॥ * ॥
भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमि-
त्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाक्कीर्ण । गिरते ।
अगीर्ण । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः ।
अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिर्क्रियापेक्षामिह कर्मस्थक्रियात्वम् ॥

* न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥

अस्मात् ज्ञेश्चिण् । अवारुद् गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ।

* तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनु-
सारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोनुतापे चेति चिश्चिण्-
धात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः

* न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ॥

प्रसृते । प्रास्त्राविष्ट । प्रास्त्रोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावित-

यथैवात्र नमिः ॥ यच्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
 कारयते । अचीकरत् । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नियत । चिण्वदिट् तु स्या-
 देव । कारिष्यते । उच्छ्रयिष्यते । ब्रूते कथाः । अबोचत् ॥ भारद्वाजीयाः
 पठन्ति णिश्चान्यग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पुच्छमुद-
 यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् ।
 पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुच्छत् । यच्चिणोः प्रति-
 षेधाच्छप्चडौ । अन्त्यग्रन्थोराधृणीयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति
 ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखला देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । अग्रन्थते ।
 अग्रन्थिष्ट । क्लृयादिकयोस्तु । अशीते । अशीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्यवाः ।
 वल्लान्त त्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य
 पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्यवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिणाताम् । व्यका-
 रिषत् । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत् ॥

* कुषिरजोः प्राचां श्यन्यस्मैपदं च । ३ । १ । ६० ॥

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किं तु श्यन्यस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः ।
 कुष्यति कुष्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः ।
 क्तापिषीष्ट । रंतीष्ट ॥ * ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ * ॥

* अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोपवादः । स्मर-
 सि ह्रस्व गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतसे इत्यादियोगेपि । तेषामपि
 प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

* न यदि । ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि ह्रस्व यद्वने अभुञ्जमहि ॥

* विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ॥

उक्तविषये लृङ्गा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षचेष्टात्वर्थः । स्मरसि
 ह्रस्व वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् ।
 लङ् । यच्छब्दयोगेपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

* परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥

चक्रार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विल-

लाप । बहु जगदं पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापहृवे लिङ्गुक्तव्यः ॥ * ॥
कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥

* हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ॥

अनयोरुपपदयोर्लिङ्गविषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार
वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

* प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ्गिष्ये लङ्लिटौ स्तः ।
अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु । कंसं जघान किम् ॥

* लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥

लिटोपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

* अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

* ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ।
ननु करोमि भोः ॥

* नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ ॥

अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

* पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वि-
भाषा लुङ् चाल्लिट् न तु स्मयोगे । पते यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा द्वात्राः ।
अवात्सुः । अवसन् । ऊपुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥ भविष्यती-
त्यनुवर्तमाने ।

* यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः
क्लिप्तम् । यावद्वास्यते तावद्वाह्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥

* विभाषा कदाकर्ह्योः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा ॥

* किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति लङ्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि । भोजयिष्यसि । भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

* लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्स्यमानेनानादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

* लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ्वा स्यात् । कृष्णश्चेदुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पत्ने लट् लटौ ॥

* लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

उर्ध्वं मुहूर्ताद्वयः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लिङ् लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा । अथ त्वं कुन्दोधीष्व ॥

* वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लङित्यारभ्य उणादयो लुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि । गमिष्यामि वा ॥

* आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥

वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्य वषामः वष्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ् लिटौ न ॥

* क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वष्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वष्यामः ॥

* आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् तु भूतवत् । गुरुश्चेद्गुरुपेया-
दाशंसेऽधीयीथ । आशंसे क्षिप्रमधीयीथ ॥

* नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्यास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥

* भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्विभागेऽनद्यतनवत् । योयमध्या गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सक्तून्यास्यामः ॥

* कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमागहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योयं मास आगामी तस्य योऽवरः षण्णदशरात्रः तत्राध्येतास्पहे ॥

* परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योयं संबत्सर आगामी तस्य यत्परमागहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । त्रध्येतास्पहे ॥

* लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

* भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥

* उताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् चैत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ॥

* गर्हायां लङ्प्रजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वाद्यं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ॥

* विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यह्यत् ॥

* किंवृत्ते लिङ्लटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

* अनवक्लृप्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

* किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधक्षोभक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न अद्वधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रो गमिष्यसि । अत्र लृङ् ॥

* जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायद्वोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद्वदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

* यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न अद्वधे न मर्षयामि ॥

* गर्हायां च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनवक्लृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥

* चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥

* शेषे लृङ्यदौ । ३ । ३ । १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रव्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

* उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥

बाठमित्यथऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेपि नित्यो लृङ् ॥

* कामप्रवेदनेऽकच्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चतीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥

* सम्भावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमीति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनमलमित्यलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

* विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेर्थे धातावुपपदे उक्त्यर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्वुञ्जीथास्त्वम् ॥

* हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते ॥ * ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥

* इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥

* लिङ् च । ३ । ३ । १५८ ॥

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

* इच्छार्थेभ्यो लिभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् विधौ । यजेत् । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत् । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेदवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीष्य उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥

* प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रेषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटानुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥

* लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥

प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत । यजताम् । यष्टव्यम् ॥

* स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् यजतां स्म ॥

* अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्मे उपपदे ऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥

* लिङ्यादि । ३ । ३ । १६८ ॥

यकृद्धे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यदुज्जीत भवान् ॥

* अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥

* शक्ति लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः ॥

* माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किं तु माशब्दः ॥

* धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुञ्जो भविता । सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

* क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तद्ध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वी भावकर्मकर्तृषु ॥

* समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

* यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥

आद्ये लोट्प्रधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

* समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ।

समुच्चये लोट्ठिधौ सामान्यार्थस्य धातोः अनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगा-
द्वथाययं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चा-
भिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ * ॥ याहियाहीति याति । पुनः-
पुनरतिशयेन वा यानं ह्यङ्गन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य ।
इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि ।
यायः । याय । यातयातेति यूयं याय । याहियाहीत्ययासीत् । यात्यति वा ।
अधीष्ठाधीष्तेत्यधीते । ध्वस्विष्ये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । स-
मुच्चये तु सक्तून्मिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वा-
दयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमेस्तु पिबतखादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ध्वास्वाद-
यध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्च्रीयमानविशेषाणामनुप्रयो-
गार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते
दाधिकमास्वादते । एतेन

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्यमस्वास्वथ्यमहर्दिवं दिवम् ॥ १ ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एकव-
र्तका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं
अममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्याननुवृत्तेः । लोटन्तस्य द्वि-
त्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषां चिद्वच-
नम् । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ * ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ * ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समा-
प्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

—१०९४००—

* धातोः । ३ । १ । ६१ ॥

आवृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

* तचोपपद सप्तमीत्यम् । ३ । १ । ६२ ॥

* कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ॥

* वाऽलङ्घ्योऽस्त्रियास् । ३ । १ । ६४ ॥

परिभाषेयम् । अस्त्रित्वात्त्वधिकारोऽलङ्घ्योऽपवादः प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाध-
को वा स्यात् त्वधिकारोक्तं विना ॥

* कृत्याः । ३ । १ । ६५ ॥

आधिकारोऽयं एवुलः प्राक् ॥

* कर्तरि कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥

* तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

* तव्यतव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ॥

धातोरिते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं
त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्म-
स्त्वया ॥ वसेस्त्वव्यत्कर्तरि णिच् ॥ * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिमा उ-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा मापाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः ।
कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह तद्वाप्यविरुद्धम् ॥

* कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य यात्वं स्यात् । प्र-
पाणीयम् । अचः क्रिम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ अचः पर-
त्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य यात्वम् । पूर्वस्य ष्टु-
त्वम् । निर्विण्णः ॥

* गोर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥

उपसर्गस्याचिमित्तात्परस्य ग्यन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहित विशेषणं किम् । यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्याजम् । दुर्याजनम् ॥

* हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥

हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥

* इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥

सनुमश्चेद्वति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्यैव । प्रेङ्णीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुम्यग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् । अङ्गुष्ठाङ्गितिसूत्रेणैवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ॥

* वा निंसनिच्चनिन्दाम् । ८ । ४ । ३४ ॥

एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ॥

* न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३३ ॥

एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ पूज एवेह ग्रहणमिष्यते ॥ ॥ पूङ् । प्रववणीयः सोमः ॥ ग्यन्तभादीनामुपसख्यानम् ॥ * ॥ प्रभापनीयम् । खशाजः शस्य यो वेत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्विध्यम् । यत्पस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानात् णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥

* कृत्यत्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

छान्त्यनेन छानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

* अचो यत् । ३ । १ । ६७ ॥

अजन्ताद्वातोयैत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोपि सुपठत्वात् ॥

* ईद्व्यति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियति-जनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ * ॥ तव्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ग्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्यो-श्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्बुधश्च वक्तव्यः ॥ ॥ वध्यः । पक्षे वध्यमा-णो ग्यत् । घात्यः ॥

* षोरदुपधात् । ३ । १ । ६८ ॥

पवर्गान्ताददुपधात्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानु-
बन्धतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥

* आङो यि । ७ । १ । ६५ ॥

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वा-
भावात् ण्यदेव । आलभ्यो गौः ॥

* उपात्प्रसंख्ययाञ् । ७ । १ । ६६ ॥

उपलभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥

* शक्तिरहोश्च । ३ । १ । ६६ ॥

शक्यम् । सह्यम् ॥

* गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् ॥ चरेराङि चागुरौ ॥ * ॥ आचार्यो देशः ।
गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ-किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपस-
र्गात्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन तत्र भवेद्विनियम्यमिति
वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्याननुदिव्यचक्षुषे-
णादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥

* अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्षयोः प्राप्तयोर्यदेव सोपि गर्हायामे-
वेत्युभयार्थे निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्यं किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्वि-
न गर्ह्ये वचनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च ।

श्रेयस्काग्रो न शृङ्गीयाञ्ज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मृतेः । षण्णा गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । षाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमि-
त्यर्थः । अनिरोधोऽप्रबन्धस्तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन वर्या कन्या ।
वृत्यान्या ॥

* वह्यं-करणम् । ३ । १ । १०२ ॥

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥

* अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

अ गतौ अस्यादात् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अ-
नयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

* उपसर्गो काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्नोति चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः । गर्भाधानार्थं वृषभे-
णोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्गो काशी । प्राप्नोत्येत्यर्थः ॥

* अजयं संगतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नजपूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजयम् । तेन
संगतमार्येण रामाजयं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहज-
न्धाय पुनर्वनन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अज-
रिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेषु एव । अजयं संगतेन ॥

* वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्याकृत्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे
सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । क-
र्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु एव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥

* भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपं त्येव । भव्यम् । अनुपसर्गे
इत्येव । प्रभव्यम् ॥

* हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं
ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥

* एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप्स्यात् । ह्रस्वस्य पिति ह्यति तुक् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्-
हलोः । शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या च-
त्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि एतौ बाधनार्थौ । अ-
वश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् ।
दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः । ईडवन्दवृशंसदुहां एतत् इति
सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञा-
यामुपसंख्यानम् ॥ ॥ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अ-
निदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

* च्छदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरक-

रणं क्तिष् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति शिजभावे ण्यत् ।
शिजन्तास्तु यदेव ॥

* ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

त्रात् क्यप् । आङ्गुलः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

* भृजोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च
बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिक-
म् । असंज्ञायां क्तिष् । भार्या नाम स्त्रियाः । अथ कथं भार्या बधूरिति । इह
हि संज्ञायां समजेति क्यप् भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । स-
त्यम् । विभर्तेः भृ इति दीर्घान्तात् ऋत्यादेर्वा ण्यत् । क्यप् भर्तरेव तद-
नुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥

* मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यब्जा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥

* चजोः कु धिण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥

चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् धिति ण्यति च परे । मृजेर्द्विः । मार्ग्यः ॥

* न्यङ्ङ्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥

कुत्वं स्यात् । न्यङ्ङुः । नावज्वेरित्युप्रत्ययः ॥

* राजसूयसूर्यमृषोद्यस्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । ३ । १ । ११४ ॥

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पाद-
यितव्यः । यद्वा । लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्डवतेऽच्चेति अधिकरणे
क्यप् निपातनाद्वीर्घः । राजसूयम् । अर्थर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप्
निपातनादूत्वम् । यद्वा पू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो
रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्वम् । विशेष्यनिष्ठाऽयम् ।
उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्व्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वं च संज्ञायाम् ।
सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः
कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यध्यः ॥

* भिद्योद्धौ नदे । ३ । १ । ११५ ॥

भिदेरुक्ते श्च क्यप् । उक्तेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्युः । उक्तात्पुद-
कमुद्धुः । नदे क्तिष् । भेत्ता । उज्झिता ॥

* पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे क्यप्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥

* विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । ११७ ॥

पूङ्नीज्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । “पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः” । † पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्टम् । अन्यत्तु विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ॥

* प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

* पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥

अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुक्राः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्भ्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्ष्याश्रित इत्यर्थः ॥

* विभाषा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥

क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥

* ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्तादृतन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्षम् ॥

* युग्यं च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥

पत्रं बाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते ॥

* अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदादुसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ अमावास्या । अमावस्या । ऋहलोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्या ॥

* न क्वादेः । ७ । ३ । ५६ ॥

क्वादेर्धातोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरितिसूत्रे निष्ठाया-
मनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यौ । तेन अजितर्जिप्रभृती-
नां न कुत्वं निष्ठायां सेट्त्वात् । युचुस्तुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं
ध्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं सुनीनां प्रा-
ण्यम् ॥

* अजिब्रज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥

न कुत्वं । समाजः । परिव्राजः ॥

* भुजन्त्युभौ पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् ।
न्युञ्जन्त्यस्मिन्निति न्युञ्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः
समुद्गः ॥

* प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥

एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् ।
प्रयागः । अनुयागः ॥

* वज्रैर्गौ । ७ । ३ । ६३ ॥

कुत्वं न । वज्र्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काण्डम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥

* ओक्क उचः-के । ७ । ३ । ६४ ॥

उचैर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओक्कः शकुन्तवृषलौ । इगुपधतक्षणः
कः । घञा मिद्वे अन्तोदात्तार्थमिदम् ॥

* एय आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

* यजयाचरुचप्रवचर्चञ्च । ७ । ३ । ६६ ॥

एये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋन्
अर्च्यम् । च्छदुपधत्वेऽपि अत एव ज्ञापकात् एयत् ॥ त्यजेश्च ॥ ४ ॥ त्याज्यम् ॥
त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रन्थं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात् । एयत्प्र
करणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥

* वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥

वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥

* प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो मृत्युः ॥

* भोज्य भक्ष्ये । ७ । ३ । ६६ ॥

भोग्यमन्यत् । एयत्प्रकरणे लपिदभिध्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् ।
दभिर्धातुष्वपठितोपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥

* आरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

उवर्णान्ताद्वातोर्ण्यस्यादवश्यं भावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥

* आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥

पुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् ।
आप्यम् । आचाव्यम् ॥

* आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

आङ्पूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् ।
स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः । घटा-
दिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

* प्रणाय्योऽसंमत्तौ । ३ । १ । १२८ ॥

संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्म व्यापारः । तथा भोगेष्वदरोपि संम-
तिः । प्रणाय्यश्चैरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इ-
त्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥

* पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहृविर्निवाससामिधेनीषु । ३ ।
१ । १२९ ॥

प्रीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । एयत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति
युक् । सप्त्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हृविर्विशेषः । एयदाया-
देशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्योऽनिवा-
सः । अधिकरणे एयत् । आय् धात्वादेः क्त्व च निपात्यते । धीयतेऽनया
समिदिति धाय्या ऋक् ॥

* कृतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः कृतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥

* अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ ॥

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् ।
संवाह्यम् ॥

* चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ॥

चीयतेसौ चित्प्राप्तिः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

* प्रैषातिसर्गप्राप्तिप्रकारेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः स्तुतिधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वा चिन्नेति ज्ञापयति । तेन कृत्युत्तुमुन्खलयेषु नेति सिद्धम् ॥

* अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोविधिः ॥

* भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥

गते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि । अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवति इति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः सान्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि ॥

* शक्ति लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

चात्कृत्याः । वाटुं शक्यो वाढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङाबाधा मा भूदिति कृत्येक्तिः । लाघवाद्नेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोग्रहणं च ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

* एवुस्तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ । कारकः । कर्ता । वाटुमर्हौ वाढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति डित्त्वम् । कुटिता । अजिण्-दित्पुक्तेर्न डित्त्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । हनस्तोचिण्यलोः । घात-कः । आतो युक् । दार्यकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शसकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरचि । रन्ध्रकः । जम्भकः । नेट्यलिटि रधेः । रधिता । रद्धा । म-खजिनशोरिति नुम् । मङ्गा । नष्टा । नशिता । रभेरशलिटोः । रम्भकः । श्वा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीषसह । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । एबुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट् इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुल-

ग्रहणं योगविभागेन कृत्स्नात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां द्वियते पाद-
हारकः । कर्मणि एबुल् ॥ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इतिनपेधो वाच्यः ॥ * ॥
प्रकृन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता ।
अनन्यभावे विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमि-
ता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन कृन्तेत्यपीति केचित् । मेडि च
परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति । सज्जिगमिषिता । एवं न वृद्धश्च-
तुर्भ्यः । विवृत्सिता । यङन्तात् एबुल् । अल्लोपस्य स्यान्निवत्त्वाच्च वृद्धिः ।
पापचक्रः । यङ्लुगन्तात् । पापाचक्रः ॥

* नन्दग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नदनः । जनमर्द-
यतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः ।
नन्द्यादिगणे निपातनाणत्वम् । याही । स्यायी । मन्त्री । विशयी । वृध्य-
भावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पात्तिको
वृद्धभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे । कार्त्तिके
घटो ठच् । इतिसूत्रयोः करोतेर्घटश्च अक्षप्रयोगात् । अक्षप्रत्यये परे यङ्लुक्-
धानाच्च । केषां चित्पाठस्त्वनुबन्धासज्जनार्थः । केषां चित्प्रपञ्चार्थः । केषां
चिद्वाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः ।
नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्ः । जारभरा । श्वपचा ।
अनयोः कर्मण्यण् प्राप्ः । न्यङ्क्तादिषु पाठात् श्वपाकोपि । यङोचि चेति
लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः ।
षोषुवः । मरीमृजः ॥ चरिवलिपतिवदीनां वा द्वित्वमव्याक् चाम्यासस्येति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिशेषश्च न ।
चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ हन्तर्घत्वं च ॥ * ॥ घत्व-
मभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक्चोक्च
दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटूपटः । पत्ते चरः । चलः । पतः । वदः । हनः ।
पाठः । रात्रेः कृतीति वा नुम् । रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ॥

* इगुपधज्ञाप्तीक्रिः कः । ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति
प्रियः । किरतीति क्रिः । वासरूपविधिना एबुल्लृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ॥

* आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् । श्याद्वधेति णस्यापवादः । सुप्तः । प्रज्ञः ॥

* पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्वात्
स्तनन्थयीति खशीव डीप् प्राप्तः । खशोन्थन्न नेप्यत इति हरदत्तः । पश्य-
नीति पश्यः । घ्नः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥

* अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।

३ । १ । १३८ ॥

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः ।
सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्लिप्ति
सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो
वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्पः
देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

* ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् । ददः । दधः । पत्ने वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव ।
ः । प्रधः ॥

* ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पत्नेऽच् ।
ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोतिरूप-
संख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनो-
तीत्यवतानः ॥

* श्याङ्घ्राध्मासुसंस्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्च । ३ । १ । १४१ ॥

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथक्
यहणमुपसर्गे कं बाधितम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः ।
धायः । व्याधः । खु गतौ आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्त्रावः । संस्त्रावः ।
आत्थायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

* दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥

णः स्यात् । दुनोतीति द्वावः । नीसाहचर्यात्मानुबन्धकादुनोतिरेव णः ।
दवतेस्तु पच्चाद्वच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

* विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥

शो वा । पतेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तिन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि
ग्रहः ॥ भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावः यदार्थाः ।
भाष्यमते तु प्राप्तर्याच्युरादियन्तादच् । भावः ॥

* गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तालु-
स्याद्गृहा दाराः ॥

* शिल्पिनि प्लुन् । ३ । १ । १४५ ॥

क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि प्लुन् स्यात् ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ॥ * ॥
नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ असि अजेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः ॥ * ॥
रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव प्लुन् । रञ्जेस्तु क्लुन्
शिल्पिसंज्ञयोरिति क्लुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

* गः स्यकन् । ३ । १ । १४६ ॥

गायतेः स्यकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ॥

* ग्युट् च । ३ । १ । २४७ ॥

गायनः । टित्वाद्गायनी ॥

* हश्च ब्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥

हाको हाडश्च ग्युट् स्यात् ब्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति
हायनो ब्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥

* प्रुत्त्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

समभिहारयद्वेणे साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥

* आशिपि च । ३ । १ । १५० ॥

आशीर्विषयार्थेऽन्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् । जीवकः । नन्द-
तात् । नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥

* कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानाच्च ॥ शीलिकामिभत्याचरिभ्यो
यः ॥ * ॥ अणोपवादाद्यर्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्ता ।

कल्याणचारा ॥ ईक्षितमिभ्यां च ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा । कथं तर्हि
गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥

* ह्यावायश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात्कापवादः । स्वर्गद्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

* आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः । गोदः
षार्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो
ङः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः ॥ सर्वत्रग्रहणात् ॥

* आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

आह्वः । प्रह्वः ॥

* सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः
स्यादारम्भसामर्थ्याद्वावे । आखूनामुत्थानमाखूत्यः ॥

* प्रष्टोमगामिनि । ८ । ३ । ६२ ॥

प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अथतो गच्छतीत्यर्थः । अथेति किम् । प्रस्थः ॥

* अम्बाऽम्बगोभूमिसव्यापद्विचिकुशेकुशङ्कङ्कुमज्जिपुज्जिपरमेवर्हि-
र्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । पष्ठपर्यं प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य णः
स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । त-
च्चाकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ॥

* तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्या कः स्यात् ॥ आलस्यसुखाहरणयो-
रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोलसः । शोकापनु-
दः सुखस्याहर्ता । आलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासार-
त्वापदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उ-
षसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः† । आकृतिगणोयम् ॥

महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

* प्रे दाक्षः । ३ । २ । ६ ॥

† मूलविभुज, नखमुच, काकगुह, कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल ॥

दारुपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोपवादः । सर्व-
प्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसम्प्रदायः ॥

* समि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥

गोसंख्यः ॥

* गापोष्ठक् । ३ । २ । ८ ॥

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उप-
सर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ सुरापी ।
शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥

* हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ ॥

अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघ-
टघटीधनुष्पु यहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ सूत्रे च ध-
र्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तन्नाणेव
सूत्रग्रहः ॥

* वयसि च । ३ । २ । १० ॥

उद्यमनार्थे सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

* आङि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः । पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥

* अर्हः । ३ । २ । १२ ॥

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदेऽणोपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

* स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती ।
तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णजपः सूचकः ॥

* शसि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

शम्भवः । शम्बदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थम् ।
हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥

* अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ * पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः ।
पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः
शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्यसः अवमूर्धा । अधो-
मुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ।

कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विश्वहे लो-
भादित्वाच्छः ॥

* चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

* भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदाय-
चरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडितिपाठात् ॥

* पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः । ३ । २ । १८ ॥

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति
एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति ।
बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

* पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः ।
कर्तरि किम् । पूर्व देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

* कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृजमीति सः । यशस्करी विद्या ।
आटुकरः । वचनकरः ॥

* दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दोकिंलिपिलिबिब-
लिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाहुहर्षनद्धनुरक्षुण्णु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कृजष्टः स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभीकरः । निशाकरः ।
कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया
पृथग्रहणम् ॥ लिपिलिबिशब्दै पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः ।
कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेनोत्तरपदस्यस्येति षत्वम् । धनुष्करः ।
अरुष्करः ॥ किंयत्तदुहुषु कृजोऽज्विधानमिति वार्तिकम् ॥ * ॥ किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किङ्करी ॥

* कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकरोन्यः ॥

* न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूचमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥

एषु कृजष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥

* स्तम्बशकृतीरिन् । ३ । २ । २४ ॥

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिव्रीहिः । शकृत्कारिवत्सः ।
व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

* हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोरुपपदयोर्दृज इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृति-
हरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः ।
नाथहारः ॥

* फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ।

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरित्यत्ययश्च निष्पा-
त्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । धृज इन् ।
चात्कुत्तिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुत्तिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुद-
रम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

* एजेः खश् । ३ । २ । २८ ॥

एयन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

* अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वध-
यस्य । शित्वाच्छवादिः । जनम् एजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिल-
शर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्यः खश् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः ॥

* खित्यऽनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिल-
न्तुदः । शर्द्धजहा माषाः । शर्द्धोपानशब्दः तं जहाति इति विशहः । जहा-
तिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

* नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥

अजवार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां ध्वश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ स्तनं
धयतीति स्तनन्धयः । धेटाष्टित्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

* नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं लेख्यते ॥ * ॥ ना-
डिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ घटीखारीखरीषूपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धयः । इत्यादि । खारीपरिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ॥

* उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुंजतीनि
कूलमुजः । कूलमुद्रहः ॥

* वहाम्ने लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो
डित्वाच्च गुणः । अभंलिहो वायुः ॥

* परिष्माणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्यचा स्याली । खारिम्यचः कटाहः ॥

* मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

मितम्यचा ब्राह्मणी । नखम्यचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥

* विध्वरूपोस्तुटः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अहन्तुदः ॥

* असूर्यललाटयोर्दृशितयोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्ती-
न्यसूर्यम्यस्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

* उग्रम्यश्येरम्यदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ।
उग्रं पश्यतीत्युग्रम्यश्यः । उग्र उदकं तेन आद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति
इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यञ्च । पाणयो ध्यायन्तेऽस्मिन्निति
पाणिन्धमोध्या । अन्धकाराद्यावृत् इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय
पाणयः शब्दयन्ते ॥

* प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥ असंज्ञार्थमिदम् ।
मितङ्गमोहस्ती ॥ विहायसो विट् इति वाच्यम् ॥ * ॥ खच्च डिट्वा
वाच्यः ॥ ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥

* द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥

खच् स्यात् ॥

* खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ६४ ॥

खच्परे लौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विपन्तं परं वा तापयतीति द्विष-

न्तपः । परन्तपः । घटघटोयहणान्तिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न ।
द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

* वाचि यमो ब्रूते । ३ । २ । ४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्वृते गम्ये ॥

* वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६६ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । ब्रूते किम् । अश-
क्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

* पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३ । २ । ४१ ॥

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्व सहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च
दारैरिति काशिका ॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति
भगन्दरः ॥

* सर्वकूलाभ्रकरीषेण कणः । ३ । २ । ४२ ॥

सर्वङ्गुषः खलः । कूलङ्गुषा नदी । अभङ्गुषो वायुः । करीषङ्गुषा घात्या ॥

* मेघर्तिभयेषु कृजः । ३ । २ । ४३ ॥

मेघङ्गुरः । ऋतिङ्गुरः । भयङ्गुरः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्गुरः ॥

* क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥

एषु ह्रजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमकरः । क्षेमकारः । प्रियङ्गुरः ।
प्रियकारः । मद्रङ्गुरः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्यग्रहणं हेत्वादिषु टो मा
भूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां
पचाद्वच् ॥

* आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव आ-
दनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ॥

* संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन
तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो
हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंतपः । शत्रुंसहः । आरिंदमः । दमिः शमनायां तेन
सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ॥

* शमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

शुतगमः ॥

* अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डेः स्यात् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अर्धत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्लान्तं क्रिया- विशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिक- रणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छतीत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

* आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ॥

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्वन्तेरण् टकारश्चान्ता- देशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ चार्वाघाटः ॥ कर्मणि समि च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्वन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥

* अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वाद्वन्तेर्डेः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशपहः पुन्नः । तमोपहः सूर्यः ॥

* कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघातो । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघातो ॥

* लक्षणे जायापत्योष्टृक् । ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टृक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

* अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥

जायाघ्नस्त्रिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आसुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः । शत्रुघ्नः । कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बा- हुलकादणि ॥

* शक्तौ हस्तिकवाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥

हन्तेष्टृक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ॥

* पाणिघताड्यौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

हन्तेष्टृक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघ्नः ॥

ताडघः । शिल्पनि किम् । पाणिघातः । ताडंघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥
राजानं हन्ति राजः ॥

* आढ्यसुभगस्थूलपलितनगान्धर्पिषु च्यर्थेष्वचौ कृजः करणे
ख्युन् । ३ । २ । ५६ ।

एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूषपदेषु कृजः ख्युन् भ्यात् । अनाढ्यमाढ्यकु-
र्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अचौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इहप्रतिषेधसा-
मर्थ्यात् ल्युटपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् ॥

* कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषुच्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति
आढ्यम्भाविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥

* स्पृशोऽनुदके क्लिन् । ३ । २ । ५८ ॥

धृतसृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रसृक् ॥

* चट्विग्दधृक् । ३ । २ । ५९ ॥

व्याख्यातम् ।

* त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥

समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ सदृक् । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥
क्लोपि वाच्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

* सत्सद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्लिप् ।
३ । २ । ६१ ॥

एभ्यः क्लिप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुष्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् ।
अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विद् । प्रद्विट् । मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधु-
क् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रथामाभ्यां नयते-
र्णो वाच्यः ॥ * ॥ अग्रणीः । आमणीः ॥

* भजो शिवः । ३ । २ । ६२ ॥

सुष्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ग्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥

* अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

विट् स्यात् । आममति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

* क्लव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥

अदेर्विट् । पूर्वण सिद्धे वचनप्रणवाधनार्थम् । क्लव्यात् । आममासभक्षकः ।

कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्य आसुर इति । पक्षमांसशब्द उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

* दुहः कप् घश्च । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

* अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

* नेङ्गुणि कृति । ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इणन स्यात् । शृ । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥

* विङ्गुनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥

* क्षिप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखासत् । पर्णध्वत् । बाहभ्रट् ॥

* अन्तः । ८ । ४ । २० ॥

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परश्चेत् । हेप्राण् । शास इदित्वात् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः क्त्वा उपधाया इत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ आशीः इत्वान्वे । गीः । पूः ॥

* इस्मन्त्रन्क्षिप् च । ६ । ४ । ६७ ॥

एषु क्त्वादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्त्वाति दीर्घः । मो नो धातोः । प्रतान् । प्रशान् । च्छोरित्यूट् । अक्षधूः । ज्वरत्वेत्यूट् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । सूः । ऊट् । वृद्धिः । जनानवर्ताति जनैः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्बौ । सुम्बः । राल्लोपः । मूर्द्धा । मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वौ धूः ॥

* गमः क्त्वा । ६ । ४ । ४० ॥

अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गतत् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अङ्गतत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च ॥ * ॥ अङ्गेगूः । अङ्गेभूः ॥

* स्थः क्त्वा च । ३ । २ । ७७ ॥

चात् क्रिप् । शंस्यः । शंस्याः । शमि धातोर्नित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥

* सप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शी-
तभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं
भुङ्क्ते कदा चित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय
उत्पत्तिभ्यामाङि सत्तरूपसंख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदे-
वानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । स
बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः
प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मणि वदः ॥ * ॥
अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥

* कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तृरुपमानम् । उष्ट्र इव
क्लेशति उष्ट्रक्लेशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थे च सूत्रम् । कर्तरि
किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्लेशति ॥

* व्रते । ३ । २ । ८० ॥

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥

* बहुलमाभीक्ष्यये । ३ । २ । ८१ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुष्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥

* मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

* आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश्च स्यात् । चात् णिनिः । पण्डि-
तमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । खित्यऽनव्ययस्य । कालि-
म्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥

* इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्प्रत्विदन्ते परे । औतोम्प्रशसोः ।
गाम्प्रन्यः । वाम्प्रशसोः । स्त्रियम्प्रन्यः । स्त्रीम्प्रन्यः । नृ । नरम्प्रन्यः । भुवम्प्र-
न्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य
ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥

* भूते । ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥

* करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्वर्जैर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

* कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥

* ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । ३ । २ । ८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्षिप्स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । क्षिप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्षिबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्षिबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ॥

* सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३ । २ । ८८ ॥

सुकर्मादिषु च कृजः क्षिप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्षिबेवेति नियमात्कर्मकृतवानित्यत्राऽऽन । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न क्षिप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्षिप् । स्वादिष्वेवेतिनियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्षिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

* सोमे सुजः । ३ । २ । ८९ ॥

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥

* अग्नौ चेः । ३ । २ । ९० ॥

अग्निचित् ॥

* कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९१ ॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनेतेः क्षिप्स्यात् अग्न्याधारस्यलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥

* कर्मणीनि विक्रियः । ३ । २ । ९२ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥

* दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ६४ ॥

कर्मेणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्व ।

* राजनि रुणि कृजः । ३ । २ । ६५ ॥

क्वनिष्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा
राजकृत्वा ॥

* सहे च । ३ । २ । ६६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

* सप्रम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ६७ ॥

सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । व्यापेरिति इस्वः ॥

* पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ६८ ॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥

* उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ६९ ॥

प्रजा स्यात्स तौ जने ॥

* अनौ कर्मण । ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुबध्य जाता पुमनुजा ॥

* अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिश-
ब्दः सर्वापाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् ।
परितः खाता परिखा ॥

* क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौस्तः ॥

* निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूताप्रवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि
कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उक्तावितौ । क्तातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः ।
विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥

* निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ॥

ण्यदर्थो भावकर्म ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥

* क्षियो दीघात् । ८ । २ । ४६ ॥

दीघात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः

कामो मया । शुकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥
ऊर्णार्णवद्वावो वाच्यः ॥ * ॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णतः । नुतः । वृतः ॥

* रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्द-
कारस्य च । शृ । च्छत इत् । रपरः णत्वम् । शीर्णः । बहिरात्वेन वृद्धेरसि-
द्वत्त्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥

* संयोगादेरतोधातोर्ग्रन्थतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ॥

* ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहज्या । जीनः ॥ दुर्घो-
दीर्घश्च ॥ ॥ दु गतौ । दूनः । टुदु उपताप इत्ययं तु न गृह्यते सानुब-
न्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूजे । विनाशे ॥ * ॥ पूना
यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनेतिर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥
सिनो यासः । यासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकान्तं किम् ।
सितो यासो देवदत्तेन ॥

* औदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

भुजो । भुग्मः । टुओशिव । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । स्वादय औ-
दित इत्युक्तम् । लूनः । लूनवान् । दूनः । दूनवान् । औदिन्नाद्ये डीः
पाठसामर्थ्याच्चेट् । उड्डीनः ॥

* द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥

द्रवस्य मूर्तेः काठिन्ये स्पर्शं चार्थं श्येडः सन्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

* श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥

श्येडो - निष्ठातस्यनः स्यादस्पर्शर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् ।
अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । सश्याने वृश्चिकः ।
शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥

* प्रतिश्च । ६ । १ । २५ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

* विभाषाभ्यवपूँस्य । ६ । १ । २६ ॥

श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिष्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्या-
नोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवप्यानः ॥

* अञ्जोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ॥

* यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥

यस्य क्वचिद्विभाषयेद्विहितस्ततो निष्ठाया इत्यन स्यात् । उदितो वैत्रि
त्वायां वेदत्वादिह नेट् । समकः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥
नन्त्वस्यासिद्धत्वाद्वृश्चेतिपत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादेशः पत्वस्वरः प्रत्ययेद्विधिषु
सिद्धो वाच्यः ॥ : ॥ वृक्काः । वृक्कावान् ॥

* परिस्कन्दः प्राच्यधरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् ।
परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्चेतिविकल्पः । स्तम्भेरिति पत्वे प्राप्ते ॥

* प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । २ । ११४ ॥

अन्न पत्वं न स्यात् ॥

* दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४६ ॥

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु । द्यूतम् ॥

* निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातोर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न
निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ॥

* शुः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठात इत्येव । शुक्लः ॥

* पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥

पक्वः ॥

* जायो सः । ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

* स्तयः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ॥

प्रात् स्तयः सन्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

* प्रस्त्योन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ॥

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥

* अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥

जिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्त्वत्वेकेशस्यापीदं

निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्यामिद्व-
त्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीवो मत्तः । कृशः स्तनुः । उल्लाघो
नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥

* आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥

आकारेतो निष्ठाया दृग्न स्यात् ॥

* ति च । ७ । ४ । ८६ ॥

चरफलो रत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीवितः । प्रक्षुण्डितः ।
प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्लविक्रसने
पचाद्वच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

* नुदविदोन्दवाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे रौधादिक
एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः ।
विद्वतेर्विन्नः । उन्दी ॥

* श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया दृग्न । उन्नः । उत्तः । ज्ञाणः । ज्ञातः ।
णः । घातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥

* न ध्याख्यापृसूर्चिर्मदास् । ८ । २ । ५७ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूतः ॥ राल्लोपः । मूर्तः । मत्तः ॥

* वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः
पुरुषः । जनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्लृप्तौ षेट्त्वाद्विह नेट् ॥

* भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥

भित्तमन्यत् ॥

* ऋणसाधमर्त्ये । ८ । २ । ६० ॥

ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥

* स्फायः स्फोनिष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥

स्फोतः ॥

* इणिनिष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥

२ थ

निरः कुपो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कृपितः ॥

* वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ॥

आभ्यां त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥

* अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥

पूजार्थादञ्जेः त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्जितः । गतौ तु अक्तः ॥

* लुभेविमोन्ने । ७ । ० । ५४ ॥

लुभः त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥

* क्लिशः क्लानिष्ठयोः । ७ । २ ॥ ५० ॥

इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिशू विबाधने अस्य त्वायां विकल्पे सिद्धेपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥

* पूडश्च । ७ । २ । ५१ ॥

पूडः त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ॥

* पूडः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥

पूडः त्वा निष्ठा च सेट् किञ्च स्यात् । पवितः । पूतः । त्वाग्रहणपुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि त्वैव सम्बध्यते ॥

* निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिच्चिदिधृषः । १ । २ । १६ ॥

एभ्यः सेणिनष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्गित्यर्थः । शेषितः । शेषितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥

* आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाट्ठावकर्मणोः ॥

* विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥

भावे आदिकर्मणि चादिता निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । जिप्विदेति भ्वादिस्त्वं गृह्यन्ते जीद्विः साहचर्यात् । स्विद्यते स्तु स्विदितइत्येव । जिमिदा, जित्विदा, दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । सेट्ठिम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्न तेनेत्यादि ॥

* मृषस्तिक्ष्णायाम् । १ । २ । २० ॥

सैरिणष्टा किञ्च स्यात् । सर्षितः । सर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

* उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सैरिणष्टा वा किञ्च स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्ष्ण-
पणम् । सेट् किम् । कृष्टम् ॥ शब्दिकरणेभ्य एवेय्यते ॥ ५ ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥

* निष्ठायां सेटि । ६ । ४ ५२ ॥

शेलेपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति नेट् । सम्प्र-
सारणम् । शूनः । दीप्तः । गुहू । गूढः । वनु । वतः । तनु । ततः । पतेः सनि
वेङ्कत्वादिडभावे प्राप्ते । द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सैसि-
चीतिवेङ्कत्वात्सिद्धे क्तन्त्यादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावि-
तमिभराजधियेत्यादि । यस्याविभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ॥

* क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्त्रिष्टुविरेब्धफाण्टबाढानि मन्यमनस्तमः-
सक्ताऽविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु । ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धादीन्यष्टावनिष्ठा निपात्यन्ते समुदायेन मन्यादिषु वाच्येषु ।
द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यो मन्यनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्यश्चेत् । स्वान्तं
मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । त्रिष्टुमवि-
स्पष्टम् । विरेब्धः स्वरः । श्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते ।
फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं
द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो
राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् ।
श्लेच्छितम् । विरेभितम् । ऋणितम् । बाहितम् ॥

* धृषिणसी वैयात्ये । ७ । २ । १६ ॥

एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टो विशस्तः । अन्यत्र ध-
र्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव निय-
यार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । मा-
प्रस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः ।
प्रधर्षितः ॥

* दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥

स्यूले बलवति च निपात्यते । वृह वृहि वृद्धौ । क्लृप्तेडभावः । तस्य
ठत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । वृहितः । वृंहितोऽन्यः ॥

* प्रभौ परिवृठः । ७ । २ । २१ ॥

वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥

* कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥

कषो निष्ठाया इत्येन स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्या-
त्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः ।
कषितमन्यत् ॥

* घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥

घुषिर्निष्ठाया इत्येन स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं
वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

* अर्देः सनिविभ्यः । ७ । २ । २४ ॥

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इत्येन स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दि-
तोऽन्यः ॥

* अभेश्चाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ॥

अभ्यर्णम् । नातिदूरम् । आसनं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

* शेरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ॥

एयन्तादृतेः क्लृप्तेडभावो णिलुक्वाधीयमानेर्षे । वृत्तं छन्शङ्काजेण ।
सम्पादितम् अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥

* शतं पाके । ६ । १ । २७ ॥

आतिश्रपयत्योः क्लृप्तेडभावो निपात्यते ॥ क्षीरहविषोः पाके ॥ ॥ शतं क्षीरं
स्वयमेव । विक्लितं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविष्यामन्यत्तु । आणं अपित वा ॥

* वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पृच्छन्नज्ञाः । ७ । २ । २७ ॥

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पू-
रितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । जपितः ॥

* रुष्यऽमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥

रुष्यो निष्ठाया इद्धा । रुपितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । क्ष-
रितः । अस्याऽऽदित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आ-
स्वान्तितः ॥

* हृषेलोमसु । ७ । २ । २६ ॥

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्च ॥ १ ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेच्यः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके उदित्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥

* अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥

चायतेर्निपातोयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥

* प्यायः पी । ६ । १ । २८ ॥

वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः । पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्मूधसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः ॥

* ह्लादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ६५ ॥

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ॥

* द्यतिस्यतिमास्यामिति किति । ७ । ४ । ४० ॥

एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वदद्वावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥

* शाच्छेदन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥

शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्भुतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्सपादितमित्यर्थः । सशितो ब्राह्मणः । तविषयक्रयत्वानित्यर्थः ॥

* दधातेर्हिः ॥ ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

* दो दद् घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद्य् स्यात्तादौ किति । चत्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दं घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे भ्रष्टयोरेति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

* अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चत्त्वम् । मत्तः । अवत्तः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

चशब्दादथवाप्राप्तम् ॥

* दस्ति । ६ । ३ । १२४ ॥

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरिचेति चत्वंमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्येतीत्वम् । घेष्ट । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यात्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ॥

* अदो जग्धिर्ल्यप्रिकृति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । भरो भरि । जग्धः ॥

* आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थ इति दीर्घः । त्ति-यो दीर्घादिति णत्वम् । प्रतीणः सः ॥

* वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥

त्तियो निष्ठायां दीर्घा वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षिता-युर्भव । क्षीणायं तपस्वी । क्षितो वा ॥

* निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८६ ॥

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यत्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीतिकः ॥

* सूत्रं प्रतिष्ठातम् । ८ । ३ । ६० ॥

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रति-ष्ठातम् ॥

* कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ६१ ॥

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥

* विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ६६ ॥

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

* गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थ्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ।

३ । ४ । ७२ ॥

एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गातेनेत्यादि ॥

* क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवरानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥

एभ्योधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्ययाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोष्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्त्वा ब्राह्मणा ऋति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

* जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ॥

जित्त्विदा । त्विण्णः । जिदन्धी । इदुः ॥

* मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ॥

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धुः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥

* नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

ह्रीवत्वविशिष्टे भावे कालक्षामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥

* सुयजोर्द्धनिप् । ३ । २ । १०३ ॥

सुनोतेर्यजेश्च दुनिप्स्याद्धूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥

* जीर्यतेरतृन् । ३ । २ । १०४ ॥

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् ॥

* छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥

* लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

* क्लसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्लृप्तकानचावपि
छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्जते । तत्तस्यिवांसं नग-
रोपकण्ठे । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्त इत्यादि ॥

* व काजाट्घसाम् । ७ । २ । ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसेरिट् नान्येषाम् । एकाच् ।
आरिवान् । आत् । ददिवान् । जजिवान् । एषां क्लृप् । बभूवान् ॥

* भाषायां सदवसश्रवः । ३ । २ । ९०८ ॥

मदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च नित्यं क्लृप्तः ।
निपेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्वजुषस्ताम्रभवज्जनस्य । शुश्रुवान् ॥

* उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । ३ । २ । १०६ ॥

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिभ्यो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्गा तस्य नित्यं
क्लृप्तः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपिभूतिमय्याम् । उपेयुषी । उपे-
त्यविवक्षितम् । ईयिवान् । ममीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्लृप्पूरिडभावश्च ।
धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचः कर्तरि कानच् । वेदस्यानु-
वचनं कृतवाननूचानः ॥

* विभाषा गमहनविदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥

एभ्यो वसेरिट्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्मिवान् । जघन्वान् ।
विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्या-
द्विन्दतेर्यहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेद्वशि कृतीतीर्णनिषेधः ॥ दृशेश्च ॥ * ॥
ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

* लट् : शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ ॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥

* आने सुक् । ७ । २ । ८२ ॥

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्त-
माने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्लृप् चित् ।
सन् ब्राह्मणः ॥ माड्यक्लोशे इति वाच्यम् ॥ * ॥ मा जीवन् यः परावज्जा-
दुःखदधापि जीवति । माडि लुङिति प्राप्ते । एतद्वचनसाधर्म्याल्लट् ॥ २

* संबोधने च । ३ । २ । १२५ ॥

हे पचन् । हे पचमान ॥

* लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ॥

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्बुद्धिर्लटः शत्रुशानचौ स्तः ।
शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं का-
रणं च ॥

* कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ॥

प्रपीयमाणः सोमः ॥

* ईदासः । २ । २ । ८३ ॥

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥

* विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदस् । विद्वान् । विदुषी ॥

* तौ सत् । ३ । २ । १२७ ॥

तौ शत्रुशानचौ सत्सजौ स्तः ॥

* लटः सट् । ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः
सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतो-
गत्य कारिष्यद्वक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकर-
ण्येपि क्वचित् । करिष्यति करिष्यन् ॥

* पूड्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ॥

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

* ताच्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२८ ॥

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विधाणः । शत्रुं
निघ्नानः ॥

* इड्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३० ॥

आभ्या शत्रु स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि
किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥

* द्विषोऽमिचे । ३ । २ । १३१ ॥

द्विषन् शत्रुः ॥

* सुजो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ॥

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥

* अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ॥

अर्हन् ॥

* आक्वेस्तच्छीलतदुर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ॥

क्लिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतदुर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु
बोद्ध्याः ॥

* तृन् । ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटम् ॥

* अलंकृज्जिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपचपवृतुवृधुसहचर इ-
ष्णाच् । ३ । २ । १३६ ॥

अलङ्कृषिणुः । निराकरिणुः । प्रजनिणुः । उत्पचिणुः । उत्पतिणुः । उन्म-
दिणुः । रोचिणुः । अपचपिणुः । वर्तिणुः । वर्धिणुः । सहिणुः । चरिणुः ।

* शोश्छन्दसि । ३ । २ । १३७ ॥

वीरुधः पारयिष्णवः ॥

* भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥

छन्दसीत्येव । भविणुः । अथ तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविणु वैष्णवमिति ।
निरंकुशाः कवयः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं
क्षयिणुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥

* ग्लाजिस्थश्च ग्लुः । ३ । २ । १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदय न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लासुः ।
गित्वाच्च गुणः । जिणुः । स्थासुः । चाद्रुवः । श्युकः कित्तीत्यञ्च गकारप्र-
श्लेषान्नेट् । भूणुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दङ्ङ्णवः पशवः ॥

* वसिगृधिधृषिन्निपेः क्लुः । ३ । २ । १४० ॥

त्रसुः । गृधुः । धृणुः । त्तिमुः ॥

* शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ॥

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन श-
मिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमीशलि-
नावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । भल्यहणमपकृष्य भलन्तानामेव तद्विधानात् । नो-
दात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी, तमी, दमी, शमी, भमी, क्षयी, क्लमी, प्रमादी,

उत्पूर्वान्मदेः अलंकृतादिसूत्रेणेषुजुक्तो, वासरूपविधिना धिनुणपि । उन्मादी । ताक्कीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति तु प्रायिकम् ॥

* सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृष्टसंस्तृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषट्षिषदुहदुहयुजाक्कीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ॥

धिनुण स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिद्राही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्कीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

* वौ कपलसकत्यसम्भः । ३ । २ । १४३ ॥

विकापी । विलासी । विकत्यी । विसम्भी ॥

* अपे च लषः । ३ । २ । १४४ ॥

चाट्टौ । अपलापी । विलापी ॥

* प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमार्थी । प्रवादी । प्रवासी ॥

* निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिष्याभाषासूयो वुज् । ३ । २ । १४६ ॥

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुज् स्यात् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि । गबुलासिद्धे वुज्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥

* देविकुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ ॥

आदेवकः । आक्लोशकः । उपसर्गेकिम् । देवयिता । क्लोष्टा ॥

* चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

* अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसितावस्त्रम् ॥

* जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । ३ । २ । १५० ॥

जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वण सिद्धे पदयणं लषपतपदेत्युक्ता बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तुच ॥

* क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १५१ ॥

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

* न यः । ३ । २ । १५२ ॥

यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्रूयिता । क्षायिता ॥

* सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिक्कम्पीतिरेण युचोः बाधे सिद्धे दीपेर्यहणं ज्ञापयति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्पा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज् न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

* लषपतपदस्याभूवृषङ्गनकमगमशृभ्य उञ् । ३ । २ । १५४ ॥

लाणुकः । पातुक इत्यादि ॥

* जल्पभिन्नकुट्टलुण्टवृडः प्राक् । ३ । २ । १५५ ॥

जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

* प्रजोरिनिः । ३ । २ । १५६ ॥

प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

* जिदृक्षिविश्रीखमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

* स्पृहृगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ॥

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । शृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वा द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥ शीङो वाच्यः ॥ * ॥ शयालुः ॥

* दाधेट्सिणदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

* सृघस्यदः कनरच् । ३ । २ । १६० ॥

सुमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

* भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । २६१ ॥

भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

* विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ॥

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

* इश्नशजिसर्तिभ्यः क्श्वरप् । ३ । २ । १६३ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

* गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥

गमेरनुनासिकलोपोपि निपात्यते । गत्वरी ॥

* जागुरूकः । ३ । २ । १६५ ॥

जागर्तुरूकः स्यात् । जागरूकः ॥

* यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ॥

यभ्यो यङन्तेभ्य उङ्कः स्यात् । दशमितिभाविना नलोपेन निर्देशः ।

यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

* नमिकम्पिस्थजसकर्महिंसदीपो रः । ३ । २ । ६७ ॥

नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नजपूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं सन्तत-
मित्यर्थः । कस्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

* सनाशंसभिन्न उः । ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भित्तुः ॥

* विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥

वेत्तेर्नुम् इषेच्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥

* क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥

देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥

* आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिङ् । पपिः
सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जगिर्युवा । जगिर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥
आपायां धाञ्छृगमिजनिनमिभ्यः ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः ।
जज्ञिः । नेमिः ॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसख्यानम् ॥ * ॥ यङन्ते-
भ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ प्रतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥

* स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ॥

स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिका-
दौ । धृष्णक् ॥

* शृवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७३ ॥

शरारुः । वन्दारुः ॥

* भियः क्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ॥

भीरुः । भीलुकः ॥ क्लुकनपि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

* स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

* यश्च यङ् । ३ । २ । १७६ ॥

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिव-
द्भावे प्राप्ते । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोजादेशो
न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाहोपोव्योरिति यलोपः ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरेलुप्तं न स्थानिवत् ।
यायावरः ॥

* भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुघः क्विप् । ३ । २ । १७७ ॥

विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्कः । पूः । पुरौ ।
दृशियहणस्यापकर्षाज्जघतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । यावश्चब्दस्य धातुना
समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥

* अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥

क्विप् । क्वित् । भिद् । दृशियहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्व च्छ्रीर्घः
क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिद् द्वे क्वचिद्वस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ क्विच्चिप्रक्या-
यतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घाऽसम्प्रसारणं च ॥ * ॥ क्विच्चितीत्यादिना उणादि-
सूत्रेण केषां चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् ।
वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते
कटपूः । जुह्वः । अयति हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥
दृशियहणादध्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः । दृ-
भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति । ददृत् ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ धीः ॥

* भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७६ ॥

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥

* विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ॥

एभ्यो भुवो दुः स्याच्च तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सं-
भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ मितद्रुादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

* धः कर्मणि घृन् । ३ । २ । १८१ ॥

घेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे घृन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युप-
मातृषु ॥

* दाक्षीणसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ ।
१८२ ॥

दाबादेः घृन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

* तितुचतथसिसुसरकसेषु च । ३ । २ । ६ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्येन स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् ।
स्तीत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेद्रम् । पक्षम् । दंष्ट्रा । नद्वी ॥

* हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ॥

पूङ्पूजाः करणे घृन् स्यात् । तच्चेत्करण हलसूकरयोरवयवः । हलस्य
सूकरस्य वा योत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥

* अर्तिलूधूसूखनसहचर इवः । ३ । २ । २८४ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् ।
चरित्रम् ॥

* पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥

* कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ॥

पुव इजः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्त-
मृषिणेतिदर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु अग्निः पवित्रं स
मा पुनातु ॥ * ॥

॥ अथोणादयः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ * ॥ करोतीति कारः शिल्पी कार-
कश्च ॥

* आतो युक् । ३ । ३ । १२८ ॥

वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् ।
मिनोति प्रक्षिपति देहे कृष्णामिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नाति य-
रकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्ग्रीहिः पाटलः स्यात् ॥ कृन्द-
सीणः ॥ * ॥ मा न आयौ ॥ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ * ॥ दीर्यत
इति दाह । सुः प्रस्यः सानुरस्त्रियाम् । जानु । जानुनी । इह जनिवध्यो-
श्चेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाच्यम् ।
मगध्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥ किञ्जरयोः श्रिणः ॥ * ॥ किं शृणो-
तीति किंशारः सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति जरायुः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् ॥
जो रश्च लः ॥ * ॥ तरन्त्यनेन वर्णाः इति तालुः ॥ कृको वचः कश्च ॥ * ॥
कृकेन गलेन वल्लीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणयुधे इति
विश्वः ॥ भृमृशीतृदृचरित्संरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः ॥ * ॥ भरति विभि-
र्त्ति वा भरः हरिर्हरश्च । श्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मर्हन्निर्जलदेशः । शेते शमुः
अजगरः । तर्ध्वतः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरः । त्सरः ख-
ङ्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः ।
धनुषा च धनुर्विदुः । धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्रुः
पानीयकाकिकेति रभसः । न्यङ्कादित्वात्कुत्व जश्त्वेन सस्य दः ॥ अणश्च
॥ * ॥ लवलेशकणाणवः । चात्कटिवटिभ्याम् । कटुः । वटति वदतीति
वटुः ॥ धान्ये नित् ॥ * ॥ धान्य वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् । स च नित् ।
नित्वादाद्युदात्तः । प्रियङ्गुवश्चाणवश्च व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् । निद्रुहणं
फलपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ॥ शृस्वृस्त्रिहित्रप्यसिबसिहनिह्निदि-
बन्धिमनिभ्यश्च ॥ * ॥ शृणातीति शरदायुधकोपयोः । स्वर्षजम् । स्नेहु-
र्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः । वसुह्रदेऽनौ
योक्तेऽशौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वक्त्रैकदेशः । क्लेदश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः ॥
चात् विदि अवयवे । विन्दुः ॥ स्यन्देः सन्प्रसारणं धश्च ॥ * ॥ देशे न-
दविशेषेऽब्धौ रिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यभरः ॥ उन्देरिच्छादेः ॥ *
उनत्ति इन्दुः ॥ ईषेः किच्च ॥ * ॥ ईषेः स्यात्स च कित् आदेरिकारादेशश्च ।
ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ * ॥ कन्दुः ॥

खजैरसु ॥ * ॥ चात्सलोप उपत्ययश्च । रज्जुः ॥ छलेराद्यन्तविपर्यय-
 श्च ॥ * ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ नावञ्चेः ॥ * ॥
 न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ फलिपाटिनमिम्बनिज-
 नां गुक्पाटिनाक्रियतश्च ॥ * ॥ फलेर्गुक् फलुः । पाटेः पाटिः । पाटयतीति
 षट् । मन्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥
 वलेर्गुक् च ॥ * ॥ वल संवरणे । वलुः ॥ शः कित्सन्वच्च ॥ * ॥ श्यतेरुः
 स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ * ॥ ययुरश्वोश्वमेधीयः ।
 सन्वदिति प्रकृते द्वेयहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ कुर्धश्च ॥ * ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ
 बभ्रु नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोपि । चक्रुः कर्ता । जघ्रुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥
 पृथिविद्व्यधिगृधिधृषिथ्यः ॥ * ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् ।
 ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे दृषी-
 केशे च राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ कृयोश्च ॥ * ॥ करोतीति कुरुः ।
 गृणाति गुरुः ॥ अपदुस्सुपु स्यः ॥ * ॥ सुपामादिषु चेति पत्वम् । अपष्टु
 प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु ॥ रपेरिच्चापधायाः ॥ * ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥
 अर्जिदृशिक्रम्यमिपशिवाधामृजिपशितुरुधुग्दीर्घहकाराश्च ॥ * ॥ अर्जयति गु-
 णान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्थुः कूपः । पांशु-
 नां न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सस्वसूकरपासवः । बाधते इति
 बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥ प्रथिमदिभ्रस्जं सम्प्रसारणं सलोपश्च ॥ * ॥ त्रयाणां
 कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृशुः । मृदुः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति
 तपसा भृगुः ॥ लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥ * ॥ लघुः ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो-
 रत्वमापद्यते ॥ * ॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः ॥ ऊर्णोतेर्नलोपश्च ॥ * ॥ ऊरु सक्थि ॥
 महति ह्रस्वीश्च ॥ * ॥ उरु महत् ॥ श्लिषेः कश्च ॥ * ॥ श्लिष्यतीति
 श्लिकुः भृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च ॥ आङ्परयोः खनिशब्दां डिच् ॥ * ॥
 आखनतीत्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्यशुरपि ॥
 हरिमितयोर्द्विवः ॥ * ॥ द्रु गतौ अस्यात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डि-
 त् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ शते च ॥ * ॥
 शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवतीत्यूर्ध्वमिति दुर्दक्षः
 शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु ॥ * ॥ पञ्चत कु-
 यथान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः । क्रूरो मूर्खः
 अश्वशङ्कु । शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः ॥ पिबतेरित्यं युगागमश्च ॥ * ॥ पीयुर्वा-
 यसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगितावस्मात्तुर्नेर्दाभ्रश्च । नीलङ्गुः क्षामि-

विशेषः सृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरं तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे
 अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥ मृगध्यादय-
 श्च ॥ * ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धा-
 मिकः । मित्रयुर्लोकपात्राभिज्ञः । आकृतिगणायम् ॥ मन्दिवाशिमथिचिति-
 चङ्काङ्किभ्य उरच् ॥ * मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतु-
 रः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जुरादित्वादङ्कुरोऽपि ॥ व्यथेः सम्प्रसारणं कि-
 च्च ॥ * ॥ विथुरश्चोररत्नसोः ॥ मकुरददुरौ ॥ * ॥ मकुरो दर्पणः । बाहुलका-
 न्मुकुरोऽपि । दृ विदारणे धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । ददुरस्तो-
 यद्रे भेके वाद्यभाण्डाद्विभेदयोः । ददुरा चण्डिकायां स्याद्दामनाले च ददु-
 रमिति विश्वः ॥ मदुरादयश्च ॥ * ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्वतेर्गुक् ।
 मदुरो मत्स्यभेदः ॥ कबु वर्णे ॥ * ॥ रुगागमः । कर्बुरः श्वेतरत्नसोः । ब-
 धातेः खर्जुरादित्वादुरोऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति र-
 न्तिदेवः ॥ कोकतेर्वा कुरु ॥ * ॥ कुक्कुरः । कुकुरः ॥ असेरुरन् ॥ * ॥ अ-
 सुरः ॥ प्रज्ञाद्वयम् । आसुरः ॥ मसेश्च ॥ * ॥ पञ्चमे पादे मसेरुरन्निति
 वक्ष्यते । मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोऽपि । मसूरा मसुरा वा ना वेश्या
 व्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ ऋ-
 द्वाविति विश्वः ॥ शावशेराप्तौ ॥ * ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः । पां-
 पव्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ अविमह्योऽष्टिषच् ॥ * ॥
 अविषः । महिषः ॥ अमेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्या-
 द्वाग्यवस्तुनि ॥ रुहेर्द्विश्च ॥ * ॥ रङ्कुशम्बररौहिषाः । रौहिषो घृगभेदे
 स्याद्द्वौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः ॥ तर्घोर्णद्वा ॥ * ॥ तवेति सौत्रो
 धातुः । तविषताविषावभ्यौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देव-
 कन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ नजि व्यथेः ॥ * ॥ अव्य-
 थिषोऽभ्यसूर्ययोः । अव्यथिषी धराराज्योः ॥ किलेर्बुक् च ॥ * ॥ किल्बिषम् ॥
 इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धि-
 शुषिभ्यः किरच् ॥ * ॥ इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभ्योरिति
 विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं
 गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दिरौ चन्द्र-
 स्तिनौ । तिमिरं तमोन्निरोधश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काण्यसभ्ययोः । मुचिरा
 दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शेषणे शुषिरं छिद्रम् । शुष्क-
 मित्यन्ये ॥ अशेरित् ॥ * ॥ आशिरो बहिरत्नसोः ॥ अजिरशिशिरशिषिल-

स्थिरस्फिरस्यविरखदिराः ॥ । ॥ अजेर्वाभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशे-
रूपधाया इत्वम् । शिशिरं स्यादृतेर्भेदे तुपारे शीतलेन्यवत् । अथ मोचने
उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्यास्फायो-
ष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं ग्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वं च ।
स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीङो बुक् ह्रस्वत्वं च । शिरम् ॥ सलि-
कल्पनिमहिभडिभण्डिगण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥ ॥ सलति ग-
च्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादि-
त्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो
दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः ।
कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः । कप्रेः पश्च ॥ - ॥
कपिलः ॥ गुपादिभ्यः कित् ॥ ॥ गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः ।
गुहिलं वनम् ॥ मिथिलादयश्च ॥ . ॥ मथ्यन्तेत्र रिपवो मिथिला नगरी ।
पथिलः पथिकः । पतिकठिकुटिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ . ॥ पतेरः पत्नी गन्ता
च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णशः । बाहुलकानुम्न । गडेरो मेघः । गुडेरो
गुडकः । दंशेरो हिंस्रः ॥ कुम्भेर्नलोपश्च ॥ ॥ कुबेरः ॥ शदेस्त च ॥ ॥
पतेरः शत्रुः ॥ मूलेरादयः ॥ - ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो
गुप्ता । गुहेरो लाहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ कबेरोतच् पश्च ॥ ॥ कपोतः
पत्नी ॥ भातेर्द्वतुः ॥ ॥ भातीति भवान् ॥ कठिचकिभ्यामोरत् ॥ ॥ कठोरः ।
चकारः । किशोरादयश्च ॥ ॥ किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्यलोपः ।
किशोरोश्वशावः । सहोरः साधुः । कपिगडिगण्डिकठिपठिभ्य ओलच् ॥ ॥
कपीति निर्देशाच्चलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटो-
लः कटुः । पटोलः ॥ मीनातेरुर्त् ॥ ॥ मयूरः ॥ स्यन्देः संप्रसारणं
च ॥ - ॥ सिन्दूरम् ॥ सितनिगमिसलिसच्यविधाञ्जकुशिभ्यस्तुन् ॥ . ॥ सि-
नोतीति सेतुः । तितुत्रेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत
इति सल्लुः । अर्धर्त्रादिः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । तत्र कृतीत्यनुवर्तत इति मते तु
बाहुलकात् । ओर्तार्द्वेनालः । धातुः । क्लोष्टा ॥ पः कित् ॥ ॥ पिबतीति
पितुर्बह्वैदिवाकरे ॥ अर्तेश्च तुः ॥ ॥ अर्तस्तुः स्यात्स च कित् । अर्तुः
स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ कनिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् ।
कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले शृङ्गे
गन्धर्वं गायनेपि च । भानुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रत्तसि ह्रीन्ने । हेतुः
कारणम् ॥ चायः किः ॥ ॥ केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ आप्लेतिर्ह्रस्वश्च ॥ - ॥

अणुः शरीरम् ॥ बसेस्तु ॥ * ॥ वस्तु ॥ अगारे गिच्च ॥ * ॥ वेश्म
 भूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ कृजः कतुः ॥ * ॥ क्रतुर्यज्ञः ॥ एधिवह्योश्चतुः ॥ * ॥
 एधतुः पुरुषः । वहतुरनद्वान् ॥ जीवेरातुः ॥ * ॥ जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते
 जीवनौपधे ॥ आतृकन् वृश्च ॥ * ॥ जीवेरित्येव । जीवातृकस्त्विन्दुभिषगा-
 युष्मत्सु कृपीवले ॥ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ * ॥ कर्पूः पुंसि करी-
 पाग्नौ कर्पूनेद्यां स्त्रियां मता । क्षमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्जं सर्जने
 सर्जवर्णिक् । खर्जं व्यथने खर्जूः पामा ॥ मृजेरुणश्च ॥ * ॥ मर्जूः शुद्धिकृत् ॥
 बहो धश्च ॥ * ॥ वधूर्जाया दुपा स्त्रीषु ॥ कषेश्छश्च ॥ * ॥ कच्छूः पामा ॥
 गित्कसिपदार्तः ॥ * ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥
 अणो इश्च ॥ * ॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ नजि लम्बेर्नलोपश्च ॥ * ॥ तुम्ब-
 लाब्रूभे ससे इत्यमरः ॥ के अ सरङ् चास्य ॥ * ॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः
 स्यादेरङ् आदेशः । कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुपत्यये कशेरूः क्लीबे
 पुंसि च ॥ को दृट् च ॥ * ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दृट् । तद्रूः स्याद् दारुहस्तकः ॥
 दरिद्रातेर्यालोपश्च ॥ * ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दद्रूः कुष्ठप्रभेदः ॥
 नृतिशब्धोः कूः ॥ * ॥ नृतूर्नेर्तकः । शूधूरणानम् ॥ च्छतेरम् च ॥ ॥ च्छतिः
 सौत्रो धातुः । ततः कूः अमागमश्च । दतूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ अन्दूदृम्भ-
 जम्बूकफेलूककन्धूदिधिषूः ॥ * ॥ एते कूपत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्ध-
 नम् । दृभी अन्ये निपातनान्त्रम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावेऽपि निपातना-
 दित्येके । दृम्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ * ॥ जम्बूः । जम्बूदनेस्येत्येके । बाहुल-
 कादुस्वोऽपि जम्बूः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् ।
 कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्त्रम् । दिधिं धैर्यं स्याति त्यजतीति
 दिधिषूः पुनर्भूः । के चित्तु । अन्दूदृम्भूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्भ
 उत्क्लेशे दृम्भूः सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ * ॥ कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ मृगो
 क्षतिः ॥ * ॥ मरुत् । गस्त्यत्र ॥ यो मुट् च ॥ * ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च
 मुट् । गर्भुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च ॥ हृषेरुलच् ॥ * ॥ हर्षुलो भृमकामिनोः ।
 बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभन्म् ॥ हृषेरुहियुषिभ्य इतिः ॥ * ॥ हरित्क-
 कुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः । सरिच्चदी । रोहिर् भृगुविशेषस्य स्त्री ।
 युष इति सौत्रो धातुः । मत्स्थस्य रोहित् । पुरुषस्य योषित् इति भा-
 ष्यम् ॥ ताडेरुलुक् च ॥ * ॥ ताडयतीति तडित् ॥ शमेठः ॥ ॥ बहुलं
 कादित्सञ्ज्ञा एयादेश इट् च न । शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । क्लीबः ॥ कमे-
 रठः ॥ * ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदि-

नी । बाहुलकाज्जरठः ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ १ ॥ रामठं हिङ् ॥ शमेः खः ॥ २ ॥
 शङ्खः ॥ कणेषुः ॥ ३ ॥ कण्ठः ॥ कलस्तृपश्च ॥ ४ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः
 चात्तृफतेः । तृपला लता । तृफला त्रिफलं त्रिके ॥ शपेर्वश्च ॥ ५ ॥ शबलः ॥
 वृषादिभ्यश्चित् ॥ ६ ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः ॥
 क्रमेर्वृक् ॥ ७ ॥ कम्बलः । मुस खण्डने मुसलम् ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ ८ ॥ लाङ्ग-
 लम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ ९ ॥ कुटमलः । कुडेरपि । कुड-
 मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोमलम् ॥ मृजेष्टिलोपश्च ॥ १० ॥
 मलम् ॥ चुपेरञ्चोपधायाः ॥ ११ ॥ चपलम् ॥ शकिशम्योर्नित् ॥ १२ ॥ शकल-
 म् । शमलम् ॥ क्लो गुद् ह्रस्वश्च ॥ १३ ॥ कृगलः । प्रज्ञादित्वाच्चागलः ॥ ज-
 मन्ताडुः ॥ १४ ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्चिन्नहस्तः ।
 अण्डः । बाहुलकात्स्त्वाभावः । पण्डः सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः ।
 गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥ क्वादिभ्यः कित् ॥ १५ ॥
 कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डं काण्डम् । गुड् गुडः । घृण भ्र-
 मणे घृण्डोभ्रमरः ॥ स्याचतिमृजेरालज्वालजालीयच् ॥ १६ ॥ तिष्ठते-
 रालच् स्यालम् । स्याली । चतेर्वालज् चात्वालः । मृजेरालीयच् ।
 मार्जालीयो बिडालः ॥ पतिचण्डिभ्यामालज् ॥ १७ ॥ पातालम् । चण्डालः ।
 ज्ञादित्वादाणि चाण्डालोपीत्येके ॥ तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपल्लिप-
 ञ्चिभ्यः कालन् ॥ १८ ॥ तमालः । विशालः । बिडालः । शृणालम् । कुलालः ।
 कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ पतेरङ्गच् पत्तिणि ॥ १९ ॥ पतङ्गः ॥ तरत्या-
 दिभ्यश्च ॥ २० ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ विडादिभ्यः कित् ॥ २१ ॥ विडङ्गः । मृ-
 दङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्त्व च ॥ स्रवृजोर्वृद्धिश्च ॥ २२ ॥ सारङ्गः । वारङ्गः
 खङ्गादिमुष्टिः ॥ गन् गव्यद्वयोः ॥ २३ ॥ गङ्गा । अः पुरोडाशः ॥ क्वापूखडिभ्यः
 कित् ॥ २४ ॥ क्वागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् पिट अनादरे गन्सत्वाभावश्च
 पिङ्गः ॥ रलः । पिङ्गैरगद्यत्त ससंभ्रममेवमेके इति माघः ॥ भृजः किञ्चुट् च ॥ २५ ॥
 भृजो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । भृङ्गाः पिङ्गालिधूम्याटाः ॥ शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ २६ ॥
 शृङ्गम् ॥ गण् शकुनौ ॥ २७ ॥ नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मुदिशेर्गंगौ ॥ २८ ॥
 मुद्गः । गर्गः ॥ अण्डन् कृच्छ्रभृवृजः ॥ २९ ॥ करण्डः । सरण्डः पत्नी । भरण्डः
 स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥ शृदृभसोऽदिः ॥ ३० ॥ शरत् । दरदृदयकूलयोः ।
 सज्जघनम् ॥ दृणातेः पुग् ह्रस्वश्च ॥ ३१ ॥ दृषत् ॥ त्यजितनियजिभ्यो
 डित् ॥ ३२ ॥ त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ॥ एतेस्तुट् च ॥ ३३ ॥ एतद् ॥
 सत्तरटिः ॥ ३४ ॥ सरट् स्याद्वातमेघयोः । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति

मन्त्रे सरट्भ्यो मधुमत्तिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥ लन्नेलोपश्च ॥ ॥
 लघट् वायुः ॥ पारयतेरजिः ॥ २ ॥ पारक् सुवर्णम् ॥ प्रथः कित्सम्प्रसारणं
 च ॥ * ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ भियः पुक् ह्रस्वश्च ॥ २ ॥
 भिषक् ॥ युष्यसिध्यां मदिक् ॥ ३ ॥ युप् सौत्रो धातुः । युष्यद् । अस्मद् ।
 त्वम् । अहम् ॥ अर्तिस्तुसुहुसृष्टिस्तुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ ४ ॥
 एभ्यश्चतुर्दशेभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः ।
 सर्मा गमनम् । धर्माः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्व्याणि क्षौमं च । भाम
 आदित्यः । याजः । बायः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायास् । यक्ष्मो
 रोगराजः । नेमः ॥ जन्तेः सन्वदालोपश्च ॥ ५ ॥ जिह्मः कुटिलमन्दयोः ॥
 अवतेष्टिलोपश्च ॥ ६ ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव
 ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति उटौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमि-
 त्युज्ज्वलदत्तस्तत्र । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।
 अवतीति ओम् ॥ असेरा च ॥ ७ ॥ शमः ॥ अविंसिर्विसिशुप्रिभ्यः क्ति-
 त् ॥ ८ ॥ ऊर्मं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः ॥
 इषियुधीन्धिदसिष्याधूसूभ्यो मक् ॥ ९ ॥ इष्यः कामवसन्तयोः । ईषीतिपाठे
 दीर्घादिः । युध्यः शरो योद्धा च । इध्यः समित् । दस्मो यजमानः ।
 श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म व्रणः ॥ युजिरुचितिजां
 कुश्च ॥ १० ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ हन्तेर्हि च ॥ ११ ॥ हिमम् ॥
 भियः जुग्झा ॥ १२ ॥ भीमः । भीष्मः ॥ घर्मः ॥ १३ ॥ घृधातोर्मगुणश्च
 निपात्यते ॥ ग्रीष्मः ॥ १४ ॥ असतेर्निपातोऽयम् ॥ प्रथेः प्रिवन् सन्प्रसारणं
 च ॥ १५ ॥ पृथिवी । पवन्नित्येके । पृथ्वी, पृथिवी, पृथ्वी, इति
 शब्दार्णवः ॥ अशूप्रुणिलटिकणिखटिर्विशिभ्यः क्त् ॥ * ॥ अश्वः । प्रुष
 स्नेहनदौ । प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः
 फलं च । कण्व पापम् । बाहुलकादित्वे क्खिमपि । खट्वा । विश्वम् ॥
 दणशीभ्यां वन् ॥ १६ ॥ एवो गन्ता । ये व एवा मरुतः । असत्त्वे निपातोऽयम् ।
 शेवं मित्राय वरुणाय ॥ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपटुप्रहृष्वा अतन्त्रे ॥ * ॥
 अकर्तव्यते निपात्यन्ते । सतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद् घृषेर्गुणा-
 भावोपि । निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो सिम्हः । लष्वो नर्तकः ।
 लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम् ॥
 शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्टो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रहूः । ह्रूज
 आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः ।

इष्व इत्यन्ये । अतन्ते किम् । सर्तो सारकः । बाहुलकाद् हसतेः । ह्रस्वः ॥
 शेवयह्वजिह्वायीवाप्यामीवाः ॥ ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः ।
 ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च ।
 गिरन्त्यनया यीवा । ईडागमश्च । आप्लोतीत्याप्ला वायुः । मीवा उदरकृमिः ।
 वायुरित्यन्ये ॥ कृगशदभ्यो वः ॥ ॥ कर्वः काम आखुम् । गर्वः । शर्वः ।
 दर्वो राक्षसः ॥ कनिन् युवृषितनिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ॥ * ॥ यौतीति
 युवा । वृषा इन्द्रः । तत्ता । राजा । धन्वा मरुः । धन्वा शरासनम् । द्युवा
 सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥ सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ * ॥
 सप् । अष्ट ॥ नजि जहातेः ॥ - ॥ अहः ॥ श्वन्नुक्षन्पूप्नृहीहन्क्लेदन्खेहन्मू-
 र्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिजन्मातरिश्वन्मघवन् इति ॥ * ॥ एते त्रयो-
 दश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ ।
 इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहतीति प्ली- कुक्षिव्याधिः । क्लिदूआर्द्राभावे क्लिद्यति
 क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मि-
 न्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घः धोन्तादेशो रमागमश्च । मज्जन्त्यस्मिन्
 मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वा माङ् अर्यमा । विश्व प्साति विश्वप्साग्निः ।
 परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जने रुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मा-
 तार अन्तरिक्षे ऋयतीति मातरिश्वा । धातो रिकारलोपः । महपूजायाम् ।
 हस्य धो हुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहभ्यामेणुः ॥ । ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः
 कथन् ॥ ॥ हथो विपणः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम् ॥ अत्रे
 भृजः ॥ ॥ अवभृथः ॥ उषिकुपिगार्तिभ्यस्यन् ॥ * ॥ ओष्ठः । ओष्ठम् ।
 गाथा । अर्थः । बाहुलकात् शोथः ॥ सर्तेरिण्त् ॥ - ॥ सार्थः समूहः । जृ-
 वृज्भ्यामूयन् ॥ । ॥ जरूथं मासम् । वरूथो रथगुप्तौ ना ॥ पातृतुदिवचि-
 रिचिसिचिभ्यस्यक् ॥ । ॥ पीथो रविघृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरत्नेत्रोपा-
 योपाध्यायमन्त्रिणु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति विश्वः ।
 न्त्योग्निः । उक्थ सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकादृचैरपि । रिक्थमृक्थ धनं
 वसु । सिक्थम् ॥ अर्तर्निरि ॥ - ॥ निर्जथः साम ॥ निशीथगोपीयावगथाः ॥ * ॥
 निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःक्ष्वातः ॥
 गश्चोदि ॥ - ॥ उद्गीथः साम्ना भागविशेषः ॥ समीणः ॥ * ॥ समिथो बहिः

संग्रामश्च ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ * ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ स्फायितञ्चित्रञ्चिशक्तिपितृदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्य-
जिनीपदिमदिमुदिखिदिक्खिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिकशिशीङ्-
हसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ * ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फा-
रम् । न्यङ्क्वादित्वाकुत्वम् । तक्कम् । वक्कम् । शक्कः । त्तिप्रम् । लुद्रः । स्रप्रश्चन्द्रः ।
तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी उद्रो जलचरः ।
श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वी वीरः ।
नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षः देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खि-
द्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि च-
न्दोपि । हिमांशुश्चन्द्रमांश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः । दह्रोऽग्निः । दस्रः
स्वर्वैद्यः । दम्भ्रः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे ॥

* न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृष्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् ।
पूर्वपदादितिप्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोभिप्राया । तेन शासिवसी-
तिप्राप्तमपि न । उल्लो रश्मिः । उल्ला गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिर
म् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ मुसेरक् ॥ * ॥
मुखम् । बाहुलकाद् अश्रु ॥ चक्रिरम्योरुच्चोपधायाः ॥ * ॥ चुक्कमन्त्रद्रव्यम् ।
रुक्कोरुणः ॥ वौ कसेः ॥ * ॥ विकुसश्चन्द्रः ॥ अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ * ॥
आम्रम् । ताम्रम् । निन्देर्नलोपश्च ॥ * ॥ निद्रा ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥ * ॥ आर्द्रम् ॥
शुचेर्दश्च ॥ * ॥ शूद्रः ॥ दुरीणो लोपश्च ॥ * ॥ दुःखेनेयते प्राप्यत इति
दूरम् ॥ कृतेश्कः कू च ॥ * ॥ कृक्कम् । क्रूरः ॥ रोदेर्णिलुक् च ॥ * ॥ रोदयती-
ति रुद्रः ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाकृन्दसोः ॥ * ॥ णिलुगित्येव । वान्तिपर्ण-
शुषो वातास्ततः पर्णमुचोपरे ॥ जोरी च ॥ * ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥
सुसूधाद्यधिभ्यः कृन् ॥ * ॥ सुरः । सूरः । धीरः । रुध्रः ॥ शुसिचिमीनां
दीर्घश्च ॥ * ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ वा-
विन्धेः ॥ * ॥ वीध्रं विमलम् ॥ वृधिवपिभ्यां रन् ॥ * ॥ वर्धं चर्म ।
वप्रः प्राकारः ॥ ऋजेन्द्रायवज्रविप्रकुब्रचुब्रतुरखुरभद्रोऽग्रभेरभेलशुक्लशुक्लगौरव-
रामालाः ॥ * ॥ रक्षन्ता अनविंशतिः । निपातनाद्गुणाभावः । ऋज्जो नाय-
कः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । वज्जोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवष्

उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुम्भमरण्यम् । चुम्नं मुखम् ।
 क्षुर विलेखने रेफलोपः अगुणः क्षुरः । क्षुर क्लेदने रलोपो गुणाभाव-
 श्च । क्षुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य ऋः । उग्रः ।
 जिभी भेरी । पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः ।
 पक्षे लः । शुक्रः । गुड् वृद्धिः । गौरोरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ वज्रो
 विभागी । इणो गुणाभावः । इरा मद्ये च वारिणि । मा माने माला ॥
 समि कस उक्तन् ॥ * ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति पालयन्ते जना अस्मा-
 दिति सङ्क्षुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ पचिनशोर्णुक्त् कनुमौ च ॥ * ॥
 पचेः कः । पाकुक् सूपकारः । नशेर्नुम् । नशुकः ॥ भियः क्कुक्त् ॥ * ॥
 भीरुकः ॥ क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ * ॥ रजकः । इत्तुकुट्टकः ।
 चरकः । चष भक्षण्ये । चषकः । शुनकः । भषकः ॥ रमे रश्च लो वा ॥ * ॥
 रमको विलासी । लमकः ॥ जहातेर्द्वे च ॥ * ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥
 ध्मो धम च ॥ * ॥ धमकः कर्मकारः ॥ हनो वध च ॥ * ॥ वधकः ।
 बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् । कृषेर्वृद्धिश्चा-
 दीचाम् ॥ * ॥ कार्षकः । कृषकः ॥ उदकं च ॥ * ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ वृ-
 श्चिकृष्योः क्किक्त् ॥ * ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ प्राडि पणिकषः ॥ * ॥
 पापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ * ॥
 मूषिक आखुः ॥ स्यमेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ चाट्टीर्घः । सीमिको वृत्तभे-
 दः ॥ क्रिय इक्तन् ॥ * ॥ क्रयिकः क्रेता ॥ आडि पणिपनिप्रतिखनिभ्यः ॥ * ॥
 आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्त-
 श्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥ श्यास्त्याहूजविभ्य इनच् ॥ * ॥
 श्येनः । स्येनः । हरिणः । अविनोध्वर्युः ॥ वृजेः क्किच्च ॥ * ॥ वृजिनम् ॥
 अजेरज च ॥ * ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ * ॥
 कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्यतेः यत्परुषि दिनम् ।
 दिवसेपि दिनम् ॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥ * ॥ द्रविणम् । दक्षिणः ।
 दक्षिणा ॥ अर्तः क्किदिच्च ॥ * ॥ इरिणं शून्यम् ॥ वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥
 विपिनम् । तुहिनम् ॥ तलिपुलिभ्यां च ॥ * ॥ तलिनं विरले स्तोके स्व-
 च्छेपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ गर्वरत उच्च ॥ * ॥ गौरादित्वात् ङीष् ।
 गूर्वाणी गर्भिणी ॥ रुहेश्च ॥ * ॥ रोहिणः ॥ महेरिनश्च ॥ * ॥ चादिनन् ।
 माहिनम् । माहिनं राज्यम् ॥ क्किव्वचिप्रक्षिश्रुदुप्रज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं
 च ॥ * ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । खवत्यतो घृतादिकमिति सूर्यज्ञोपकरणम् ।

दूर्हिरेण्यम् । कटपूः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां ज-
 वने स्त्रियाम् ॥ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥ आपः । अपः । अद्रिः । अद्भ्यः ॥
 परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ॥ * ॥ व्रजेः क्तिप्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च ।
 परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ हुवः श्लुवच्च ॥ * ॥ जूहूः ॥ सुवः कः ॥ * ॥ सुवः ।
 चिक्च ॥ * ॥ इकार उच्चारणार्थः । क इत्कुत्वम् । सुक् । सुवं च सुचश्च
 संमृट् ॥ तनोतेरनश्च वः ॥ * ॥ तनोतेश्चिक् प्रत्ययः । अतो वश-
 द्वादेशश्च । त्वक् ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥ * ॥ ग्लौः । नौः ॥ च्विरव्य-
 यम् ॥ * ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । छन्मेजन्तइतिसिद्धे नियमार्थमिदम् । उणा-
 दिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति ॥ रातेर्डेः ॥ * ॥ राः । रायौ । रायः ॥ गमेर्डोः ॥ * ॥
 गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणकृतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां
 भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बरश्मिदृग्बाणलोमसु । बाहुल-
 काद् व्युत्तरपि डोः । द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ भ्रमेश्च डूः ॥ * ॥ भ्रूः ।
 चाद्भ्रमेः । अग्रेगूः ॥ दमेर्डोसिः ॥ * ॥ दोः । दोषौ ॥ पणेरिज्यादेश्च वः ॥ * ॥
 वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक् ॥ वशः कित् ॥ * ॥ उशिगानौ
 घृतेपि च ॥ भृज ऊञ्च ॥ * ॥ भूरिक् । भूमिः ॥ जसिसहोरुर्नि ॥ * ॥
 जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ सुयुरुवृजो युच् ॥ * ॥ सवन-
 श्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ॥ अशेरश्च ॥ * ॥ अश्नो-
 तेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसंस्कारवान् ॥
 उन्देर्नलोपश्च ॥ * ॥ ओदनः ॥ गमेर्गश्च ॥ * ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः ।
 गगनम् । बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् । स्पन्दनः । रोचना ॥ रज्जेः क्युन् ॥ * ॥
 रजनम् ॥ भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि ॥ * ॥ भुवनम् । सुवन अदित्यः । धुव-
 नो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥ कृपृवृजिमन्दिनिधाजः
 क्युः ॥ * ॥ किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् ।
 निधनम् ॥ धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् ॥ * ॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ वर्त-
 माने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् ॥ * ॥ अतिप्रत्ययान्ताः । पृषु सेचने गुणा-
 भावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥ संश्वत्तृपट्टे-
 हत् ॥ * ॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्वावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनेतेः
 सुट् । इकारलोपः । संश्वत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्वन्तेष्टिलोपः
 इत ग च । वेहत् गर्भोपधातिनी ॥ छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ॥ * ॥ शवसानो
 षन्त्याः । जरसानः पुरुषः ॥ ऋज्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥ * ॥ ऋज्ज-
 खानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोग्निर्जावश्च । सहसानो यज्ञो

मयूरश्च ॥ अर्तर्गुणः शुट् च ॥ * ॥ अर्शसानोमिः ॥ सम्यानच् स्तुवः ॥ * ॥
संस्तवानो वाग्मी ॥ युधिबुधिदृशिभ्यः क्तिच्च ॥ * ॥ युधानः । बुधानः ।
दृशानो लोकपालकः ॥ हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च ॥ * ॥ जुहुराणश्च-
न्द्रमाः ॥ श्वितेर्दश्च ॥ * ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ तृन्तृचौ शसिस्तदा-
दिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥ * ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः ।
तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः
शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ष्ये चक्षदानमिति मन्त्रात् । उक्षाणं वा
वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षता स्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि
शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि ॥ नप्त्
नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दहितृ ॥ * ॥ न
यतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुगुणश्च । नेष्टा । त्वि-
षेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्ज लोपः । भ्राता ।
जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य
इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इट् गुणाभावश्च । दुहिता ॥ स्वसेर्च्त् ॥ * ॥
स्वसा ॥ यतेर्दृष्टिश्च ॥ * ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः
परस्परम् ॥ नजि च नदेः ॥ * ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत
इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥
दवेर्च्त् ॥ * ॥ देवा । देवरः ॥ नयते ङिच्च ॥ * ॥ ना । नरौ ।
नरः ॥ सव्ये स्यश्छन्दसि ॥ * ॥ अस्वास्वेत्यत्र स्यास्थिन्स्पृणा-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरौ । सव्येष्टरः ॥ अर्तिसृष्टृधम्य-
म्यश्यवितृभ्यानिः ॥ * ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्ग्नैर्योनिः । सर-
णिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अग्निः । तरणिः ।
बाहुलकात् रजनिः ॥ आङि शुभेः सनश्छन्दसि ॥ * ॥ आशुशुक्लणिरग्नि-
र्वातश्च ॥ कृषेरादेश्च चः ॥ * ॥ चर्पणिर्जनः ॥ अदेर्मुट् च ॥ * ॥ अद्वनिरग्निः ॥
वृतेश्च ॥ * ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकाराभ्युट् वर्त्मनिरित्याह ॥ क्षिपेः
क्तिच्च ॥ * ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥ अर्चिशुचिहुसृपिक्कादिर्छादिभ्य इसिः ॥ * ॥
अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोप्ययम् । अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः
सर्पिः । इस्मन्इति ह्रस्वः । छदिः पटलम् । छदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोपि
कुर्धतीसारशूलवान् ॥ वृहेर्नलोपश्च ॥ * ॥ बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥ द्युतेरि-
सिन्नादेश्च जः ॥ * ॥ ज्योतिः ॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ * ॥ वसुरोचिर्य-
ज्ञः ॥ भुवः कित् ॥ * ॥ भुविः समुद्रः ॥ सहो धश्च ॥ * ॥ सधिरनङ्गान् ॥

पिबतेस्युक् ॥ * ॥ पाथिश्चतुःसमुद्रयोः ॥ जनेरुसिः ॥ * ॥ जनुर्जननम् ॥
 भनेर्धश्छन्दसि ॥ * ॥ मधुः ॥ अतिपृथ्विपयजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ * ॥
 अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूषि । धनुरस्त्रियाम् ।
 धनुर्वशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् ।
 तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ एतेर्णिच्च ॥ * ॥ आयुः । आयुषी ॥ चक्षेः शिच्च ॥ * ॥
 चक्षुः ॥ मुहेः किच्च ॥ * ॥ मुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः ।
 परिचक्षुः ॥ कृगृश्वृज्जतिभ्यः ष्वरच् ॥ * ॥ कर्वरो व्याघ्ररत्नसोः । गर्वरोहं-
 कारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ॥ नौ सदेः ॥ * ॥
 निषट्वरस्तु जम्बालः । निषट्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयःपादः ॥

क्षित्वरक्षित्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयट्वराः ॥ * ॥
 शकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । क्षिदिर् छद् अनयोस्तकारोन्तादेशः
 क्षिदेर्गुणाभावश्च । क्षित्वरो धूर्तः । छित्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः ।
 पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनेतेर्दीर्घश्च । चीवरं भित्तुकप्रावरण-
 म् । तीवरो जातिविशेषः । निवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् गह्वरम् । कटे
 वर्षादौ कट्वरं व्यजनम् । यमेर्दकारः । संयट्वरो नृपः । पदे सम्पट्वर इत्येके ।
 दृणसिज्जिदीउष्यविभ्यो नक् ॥ * ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्यौ । सिनः काणः ।
 जिनो अर्हन् । दीनः । उण्णः । जनः ॥ फेन मीनौ ॥ * ॥ एतौ निपात्येते ।
 स्फायतेः फेनः । मीनः । कृपेर्वर्णे ॥ * ॥ कृण्णः ॥ बन्धेर्ब्रध्बुधी च ॥ * ॥
 ब्रध्नः । बुध्नः ॥ धापृवस्यज्यङ्गतिभ्यो नः ॥ * ॥ धाना भृष्टयवे स्त्रियः ।
 पर्णं पत्रम् । पर्णः किं शुक्रः । वस्त्रो मूल्ये वेतने च । अजेर्वी । वेनः । अन्न
 आदित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः । श्रेणः पङ्गुः ॥ लक्षेरट् च ॥ * ॥
 लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं
 नान्नि चिह्ने च । लक्षणे लक्ष्मणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोप्रायां सार-
 सस्य च लक्ष्मणा ॥ वनेरिच्छापधायाः ॥ * ॥ वेन्ना नदी ॥ सिवेष्टेर्यु च ॥ * ॥
 दीर्घाच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः ।
 ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्गुणः । स्योनः ॥ कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ * ॥
 कर्णः । वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पन्ना नीटै
 र्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ॥ धेट इच्च ॥ * ॥ धेनः सिन्धुर्नदी
 धेना ॥ नृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥ * ॥ नृण्णा । शुण्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्त्रः

द्रव्यम् ॥ सुजो दीर्घश्च ॥ * ॥ सूना वधस्थानम् ॥ रमेस्त च ॥ * ॥ रमयतीति
रत्नम् ॥ रास्त्रासास्त्रास्यूणावीणाः ॥ * ॥ रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगल-
कम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥ गादाभ्यामिष्णुच् ॥ * ॥
गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ कृत्यशूभ्यां क्लृप्तः ॥ * ॥ कृत्स्नम् । अत्तामख-
ण्डम् ॥ तिजेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ तीक्ष्णम् ॥ श्लिषेरच्चेपधायाः ॥ * ॥ श्लक्ष्णम् ॥
यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ * ॥ यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ।
शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ भुजिमृद्भ्यामुक्त्युक्ता ॥ * ॥
भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥ सत्तेर्युः ॥ * ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् ।
सरयूः ॥ पानीविप्रिभ्यः पः ॥ * ॥ पाति रत्तत्यस्मादात्मानमिति पापम् ।
तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः ।
वेष्पः पानीयम् ॥ च्युवः किच्च ॥ * ॥ च्युपो वक्रम् ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥ * ॥
स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ सुशूभ्यां निच्च ॥ * ॥ चात्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् ।
शूर्पम् ॥ कुयूभ्यां च ॥ * ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति बध्न-
न्त्यस्मिन्त्यशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥ खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्येतत्पाः ॥ * ॥
सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खन्तेर्नकारस्य षत्वम् । खष्मौ क्रोधबला-
कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्प्र-
त्वम् । शष्पं बालवृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधते षः बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः ।
वाष्पं च । रौतेर्दीर्घः रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पृ पपे गृहं बालवृणं पद्मपीठं
च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याट्टदारेषु ॥ स्तनि-
हृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरिनुच् ॥ * ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयितुः ।
हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितुर्वावदूकः । मदयितुर्मदिरा ॥ कृहनिभ्यां
क्नुः ॥ * ॥ कृनुः शिल्पी । हनुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ गमेः सन्वच्च ॥ * ॥
जिगनुः ॥ दाभाभ्यां नुः ॥ * ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥ वचेर्गश्च ॥ * ॥ वगनुः ॥
धेठ इच्च ॥ * ॥ धयति तामिति धेनुः ॥ सुवः कित् ॥ * ॥ सूनुः पुत्रेऽ-
नुजे खौ ॥ जहातेर्द्वन्तलोपश्च ॥ * ॥ जहुः ॥ स्याणुः ॥ * ॥ स्याणुः
कीले स्थिरे हरे ॥ अजिवृरीभ्यो निच्च ॥ * ॥ अजेर्वा वेणुः । वर्णुर्नददेश-
भेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ॥ विषेः किच्च ॥ * ॥ विष्णुः ॥ कृदाधारा-
त्कैकलिभ्यः कः ॥ * ॥ बाहुलकाच्च कस्येत्संज्ञा । कर्को धवलघोटकः ।
दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । कल्कः
प्रापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ सृष्टभूशुषिमुषिभ्यः कृक् ॥ * ॥ सृक्

उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं क्तिदम् । शुष्कः । मुष्को-
 ऽण्डम् ॥ शुक्वल्कोल्काः ॥ * ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुक्ः । वल्क वल्कलमस्त्रि-
 याम् । उष दाहे । प्रस्य लः । उल्का ॥ इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ * ॥
 एकेमुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूकमेपयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः
 शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥
 नौ हः ॥ ॥ जहातेः कन् स्यान्नौ । निहाका गोधिका ॥ नौ सदेर्दि-
 च्च ॥ ॥ निष्कोऽस्त्री हेमि तत्पले ॥ स्यमेरीट् च ॥ * ॥ स्यमीको वल्भी-
 कः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति के चित् । स्यमिकः ॥ अजियुधुनीभ्यो
 दीर्घश्च ॥ * ॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धृको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥
 ह्रियो रश्च लो वा ॥ ॥ ह्रीका ह्रीका त्रया मता ॥ शकेरुनोन्तोन्त्युन-
 यः ॥ * ॥ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः ।
 शकुन्तिः । शकुनिः ॥ भुवो क्तिच् ॥ * ॥ भवन्तिवर्तमानकालः । बाहुलका-
 दवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ कन्युच् क्षिपे-
 श्च ॥ . ॥ चाद्रुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः । भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥
 अनुङ् नदेश्च ॥ ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मघः । क्षिपण्युर्नातः ॥ कृवृ-
 दारिभ्य उन्त ॥ * ॥ कृषणो वृक्षभेदः स्यात्कृषणा च कृपा मता
 वरुणः । दाक्षणम् ॥ जो रश्च लो वा ॥ * ॥ तरुणस्तलुनो युवा
 क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥ . ॥ क्षुधुनो स्नेच्छजातिः । पिशुनः । स्थि-
 नम् ॥ फलेर्गुक् च ॥ + ॥ फलुनः पार्थः । प्रज्ञाघण् । फालुनः ॥ अशेर्ल-
 शश्च ॥ + ॥ लशुनम् ॥ अर्जेर्गिलुक् च ॥ * ॥ अर्जुनः ॥ तृणाख्यायां
 चित् ॥ ॥ चित्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ॥ अर्तेश्च ॥ . ॥ अरुणः ॥
 अजियमिशीङ्भ्यश्च ॥ + ॥ वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥
 वृतृवदिहानिकमिकपिभ्यः सः ॥ ॥ वर्षम् । तर्पः पूवसमुद्रयोः । वत्सः ।
 वत्सम् । वत्तः । हंसः । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कत्त नत्तत्रम् ॥ पूपेरच्चाप-
 धायाः ॥ * ॥ पूत्तः ॥ मनेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ मासम् ॥ अशेर्देवने ॥ ॥ अत्तः ॥
 सुव्रश्चिक्लृप्तृपिभ्यः कित् ॥ . ॥ सुपा । वृत्तः । कृत्संमुदकम् । अत्तं नत्तत्रम् ॥
 ऋषेर्जातौ ॥ . ॥ ऋत्तोऽद्विभेदे भल्लूके इति च ॥ उत्तिगुधिकुपिभ्यश्च ॥ ॥
 उत्सः प्रस्रवणम् । नुत्सः स्तवकः । कुत्तो जठरम् ॥ गृधिपण्योर्दकौ च ॥
 गृत्सः कामदेवः । पत्तः ॥ अशेः सरः ॥ ॥ अत्तरम् ॥ वसेश्च ॥ * ॥ वत्सरः ॥
 सम्पूर्वाच्चित् ॥ * ॥ संवत्सरः ॥ कृधूमादिभ्यः कित् ॥ ॥ बाहुलकान्न पत्वम् ।
 कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा अक्षिका ज्ञेया भम्भराली

च सा मता ॥ पते रश्च लः ॥ * ॥ पत्सलः पन्थाः ॥ तन्यृषिभ्यां क्तरन् ॥ * ॥
 तसरः सूत्रवेष्टने । च्तरः च्त्विक् ॥ पीयूक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं
 च ॥ * ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृत्तभेदः । कुणालो देशभेदः ॥ कटिकुषिभ्यां
 काकुः ॥ * ॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥ सर्तर्दुक् च ॥ * ॥ सृदाकुर्वीत-
 सरितोः ॥ वृतेर्वृद्विश्च ॥ * ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥
 पदर्निस्संप्रसारणमल्लोपश्च ॥ * ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥
 स्युवचिभ्योऽन्युजागूजक्चः ॥ * ॥ अन्यच् आगूच् अक्च एते क्रमात्स्युः । सर-
 ण्युर्मघवातयोः । यवागूः । वचक्कुर्विप्रवाग्मिनोः ॥ आनकः शीङ्भिः ॥ * ॥
 शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ आणको लूधूशिङ्घधाज्भ्यः ॥ * ॥ लवा-
 णकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे
 कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामले । धाणको दीनारभागः ॥ उल्युक्कर्वाहो-
 मिनः ॥ * ॥ उप दाहे । प्रस्य लः मुक्प्रत्ययश्च । उल्युक् ज्वलदङ्गारम् ।
 दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी ॥ ह्रियः कुक् रश्च लो वा ॥ * ॥
 ह्रीकुः । ह्रीकुर्लज्जावान् ॥ हसिमृषिणाऽमिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् ॥ * ॥ दश-
 भ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्वरः । वातः ।
 अन्तः । दन्तः । लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः । पोतो बालवहिनयोः । धूर्तः । बाहुलका-
 तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥ नज्याप इट् च ॥ * ॥ नापितः ॥
 तनिमृड्भ्यां क्चिच्च ॥ * ॥ ततम् । मृतम् ॥ अज्जिघृक्षिभ्यः क्तः ॥ * ॥ अक्तम् ।
 घृतम् । सितम् ॥ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ॥ * ॥ दूतः । तातः ॥ जेर्मूट् चोदा-
 त्तः ॥ * ॥ जीमूतः ॥ लोपृपलितौ ॥ * ॥ लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोपृम् ।
 पलितम् । हृश्याभ्यामितन् ॥ * ॥ हरित श्येतौ वर्णभेदौ ॥ रुहे रश्च लो
 वा ॥ * ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ पिशेः क्चिच्च ॥ * ॥ पिशितं
 मांसम् ॥ श्रुदक्षिस्मृहिगृहिभ्य आय्यः ॥ * ॥ अवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो
 गृध्रश्च । स्मृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी । दिधिषाय्यः ॥ दधातेर्द्वित्व-
 मित्वं णक् च ॥ * ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्यः ॥ वृज हण्यः ॥ * ॥ वरेण्यः ।
 स्तुवः क्तेय्यश्कुन्दसि ॥ * ॥ स्तुपेय्यं पुरुवर्षसम् ॥ राजेरत्यः ॥ * ॥ राजन्यो
 वह्निः ॥ शूरम्योश्च ॥ * ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ अर्तर्निश्च ॥ * ॥ अरण्यम् ॥
 पर्जन्यः ॥ * ॥ पृषु सेचने । प्रस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ वदेरान्यः ॥ * ॥
 अदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः ॥ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्नन् ॥ * ॥ अमन्नं
 भाजनम् । नक्षत्रम् । यज्ञत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ॥ गडेरादेश्च
 कः ॥ * ॥ कडन्नम् । डलयैरेकत्वस्परणात् कलन्नम् ॥ वृजश्चित् ॥ * ॥ वरज्ञा

चर्ममयी रज्जुः ॥ सुविदेः क्रत्रः ॥ * ॥ सुविदत्रं कुदुम्बकम् ॥ कृतेर्नुम् च ॥ * ॥
 कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहयैभ्योतच् ॥ * ॥ दश-
 भ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजतः ऋ-
 त्विक् । पर्वतः । पचतोग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमत
 प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः ॥ पृषिरज्जिभ्यां कित् ॥ * ॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । र-
 जतस् ॥ खलतिः ॥ * ॥ खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खल-
 तिर्निष्केशशिराः ॥ शीङ्शपिरुगमिवज्जिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥ * ॥ सप्तम्यो-
 ऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्था-
 श्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च ।
 जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु
 शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ भृजश्चित् ॥ * ॥ भरथो लोकपालः ॥
 रुदिविदिभ्यां डित् ॥ * ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥
 उपसर्गे वसेः ॥ * ॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ अत्यविचमितमि-
 नमिरभिलभिनभितपिपतिपनिप्रणिमहिभ्योऽसच् ॥ * ॥ त्रयोदशभ्योऽसच्
 स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चम-
 त्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः । नमसः
 अनुकूलम् । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्यति दौ
 नभस आकाशः । तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः पत्नी । पनसः कण्टकफलम् ।
 पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ वेजस्तुट् च ॥ * ॥ बाहुलकादात्वाभा-
 वः । वैतसः ॥ वहियुभ्यां णित् ॥ * ॥ वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ॥
 वयश्च ॥ * ॥ वय गतौ । वायसः काकः ॥ दिवः कित् ॥ * ॥ दिव-
 सम् । दिवसः । कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ॥ * ॥ करभः । शरभः ।
 शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥ * ॥ ऋषभः ।
 वृषभः ॥ रूपेर्निष्पृ च ॥ * ॥ रूप हिंसायाम् । अस्मादभच् निष्कि-
 त्स्यात् लुषादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ रासिवल्लिभ्यां च ॥ * ॥ रा-
 सभः । वल्लभः ॥ जृविशिभ्यां भृच् ॥ * ॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्लवम् ॥ रु-
 हिनन्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिषि ॥ * ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पु-
 त्रः । जीवन्त औपधम् । प्राणन्तो वायुः । पित्वाण्डीष् । रोहन्ती ॥ तृभूवः
 हिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥ * ॥ दशभ्यो भृच् स्यात्
 च पित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
 वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडिर्घटादित्वान्मित्वं ह-

स्वः । अयामन्तेति णेरयः । गडयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः
 शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ हन्तेर्मुट् हि च ॥ * ॥ हेमन्तः ॥ भन्देर्न-
 लोपश्च ॥ * भदन्तः प्रव्रजितः ॥ ऋच्छेररः ॥ * ऋक्षरा वेश्या । बाहुलका-
 ज्जर्जरभर्भरादयः ॥ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥ * ॥ षड्भ्योऽर-
 श्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वांसरः ॥
 कुवः क्लरन् ॥ * ॥ कुररः पक्षिभेदः ॥ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥ * ॥ अ-
 ङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारोप्सरः ॥ गडेः कड च ॥ * ॥ कडारः शृङ्गार-
 भृङ्गारौ ॥ शृभृज्भ्यामारज्जुम् गुक् ह्रस्वश्च ॥ * ॥ शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः
 कनकालुका ॥ कज्जिमृजिभ्यां चित् ॥ * ॥ कज्जिः सौत्रः । कज्जारो म-
 यूरौ मर्जारः ॥ कमेः किदुच्चोपधायाः ॥ * ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः ।
 कुमारः ॥ तुषारादयश्च ॥ * ॥ तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ॥
 दीडो नुट् च ॥ * ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ सत्तेरपः पुक् च ॥ * ॥ स-
 र्पपः ॥ उपिकुटिदलिकन्निखजिभ्यः कपन् ॥ * ॥ उपपो वह्निसूर्ययोः । कुट-
 पो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ॥ कणैः
 संप्रसारणं च ॥ * ॥ कणपम् ॥ कपश्चाक्लवर्म्मणस्य ॥ * ॥ स्वरे भेदः ॥ विटप-
 पिष्टपविशिपोलपाः ॥ * ॥ चत्कारोऽमी कपन् प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे ।
 त्वटपः ॥ विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । वि-
 शतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् ॥ वरतेः संप्रसारणम् ॥ * ॥ उ-
 लपं कामलं वृणम् ॥ वृते स्तिक् ॥ * ॥ वर्त्तिका ॥ कृतिभिदिलतिभ्यः
 कित् ॥ * ॥ कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ इष्यशिभ्यां
 तक् ॥ * ॥ इष्टका । अष्टका ॥ इणस्तशन्तशसुनौ ॥ * ॥ एतशो ब्राह्मणः ।
 स एव एतशः ॥ वीषतिभ्यां तनन् ॥ * ॥ वी गत्यादौ । वेतनम् पत्तनम् ।
 दृदलिभ्यां भः ॥ * ॥ दर्भः । दल्भः स्यादृषिचक्रयोः ॥ अर्त्तिगृभ्यां भन् ॥ * ॥
 अर्भः । गर्भः ॥ इणः कित् ॥ * ॥ इभः ॥ असिसज्जिभ्यां क्थिन् ॥ * ॥
 अस्थि । सक्थि ॥ प्लुषिकुषिषुषिभ्यः क्थिः ॥ * ॥ प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षि-
 र्वातः ॥ अशेर्नित् ॥ * ॥ अक्षि ॥ इषेः क्तुः ॥ * ॥ इक्षुः ॥ अविषुस्तृत्तन्नि-
 भ्य ईः ॥ * ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीर्नौः । स्तरीर्धमः । तन्त्रीर्वाणादे-
 र्गणः ॥ यापोः किट्टे च ॥ * ॥ ययीरश्वः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥ लक्षे-
 र्मुट् च ॥ * ॥ लक्ष्मीः ॥

इत्युणादिषु तृतीयःपादः ॥

वातप्रमीः ॥ * ॥ वातशब्दे उपपदे माधातोरोप् प्रत्ययः स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ॥ ऋतन्यज्जिवन्यञ्ज्यार्पिमद्यत्यङ्गिकुयुक्कशिभ्यः
कनिच्यतुजलिजिष्ठुजिष्टजिसन्स्यनिथिनल्यसासानुकः ॥ * ॥ द्वादशभ्यः
क्रमात्स्युः । अर्त्तः कनिच् यण् । बट्टमुष्टिः करो रनिः सोरनिः प्रसृताङ्ग-
लिः । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वने-
रिष्ठुच् । वनिष्ठुः स्यविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयते-
रिसन् । अर्पिसेऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः ।
अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यैतेरा-
सः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक । कृशानुः ॥ अः करन् ॥ * ॥ उत्तरसूत्रे
किद्वहणादिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा ॥ पुषः कित् ॥ * ॥ पुष्करम् ॥
कलश्च ॥ * ॥ पुष्कलम् ॥ गमेरिनिः ॥ * ॥ गमीष्यतीति गमी ॥ आङि-
णित् ॥ * ॥ आगामी ॥ भुवश्च ॥ * ॥ भावी ॥ प्रे स्यः ॥ * ॥ प्रस्यायी ॥
परमे कित् ॥ * ॥ परमेष्ठी ॥ मन्यः ॥ * ॥ मन्यतेरिनिः कित्स्यात् । कि-
त्वान्नकारलोपः । मन्याः । मन्यानौ । मन्यानः ॥ पतस्य च ॥ * ॥ पन्थाः ।
पन्थानौ ॥ खजेराकः ॥ * ॥ खजाकः पक्षी ॥ बलाकादयश्च ॥ * ॥ बला-
का । शलाका । पताका ॥ पिनाकादयश्च ॥ * ॥ पातेरित्वं नुम् च । क्ली-
बपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्खरधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः ॥ कर्षि-
दूषिभ्यामीकन् ॥ * ॥ कर्षीका पत्तिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ॥ अनि-
दूषिभ्यां किच्च ॥ * ॥ अनीकम् । दूषीकम् ॥ चङ्गणः कङ्गण च ॥ * ॥ कण
शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्गणादेशश्च । घण्टिकायां कङ्ग-
णीका सैव प्रतिसरापि च ॥ शृण्वृजां द्वे रुक्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ शर्शरीको
हिंसः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ फर्फरीकादयश्च ॥ * ॥
स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं
वादित्रम् । भर्भरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृत्तभेदः । चरेर्नुम् च । चञ्चरीको
भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादि-
त्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रेऽग्निर्दिग्गजश्च ॥ ईषेः किद्वस्वश्च ॥ * ॥ इषीका शला-
का ॥ ऋजेश्च ॥ * ॥ ऋजीक उपहतः ॥ सतेर्नुम् च ॥ * ॥ सृणीका लाला ॥
मृडः कीकन्कङ्गुयौ ॥ * ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्गणः शिशुः ॥ अलीकादय-
श्च ॥ * ॥ कीकजन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । वि-
धूर्वाद्यलीकं विप्रियं खेदश्च । बलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि ॥ कृतृभ्यामीकन् ॥ * ॥

करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरीता ॥ शृपृभ्यां कित्त्व ॥ * ॥ शिरी-
षः । पुरीषम् ॥ अर्जेर्जज च ॥ + ॥ रज्जीषं पिष्टपचनम् ॥ अम्बरीषः ॥ * ॥
अयं निपात्यते । अवि शब्दे । । अम्बरीषः पुमान् आप्लम् । अमरस्तु क्लीबे-
ऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना ॥ कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य इरन् ॥ * ॥ करीरो वंशाङ्कु-
रः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः
कण्टकः कामश्च । शौटीरस्त्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटी-
र्यम् ॥ वशेः कित् ॥ + ॥ उशीरम् ॥ कशेर्मुट् च ॥ * ॥ कश्मीरो देशः ॥
ह्रज उच्च ॥ - ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥ घसेः कित्त्व ॥ * ॥ क्षीरम् ॥ गभीरगम्भी-
रौ ॥ ॥ गभेर्भः । पक्षे नुम् च ॥ विषा विहा ॥ * ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपू-
र्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ पच एलिम-
च् ॥ ॥ पचेलिमो वह्निरव्योः ॥ शीडो धुक्लक्वलज्वालनः ॥ * ॥ चत्वारः
प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शैवालम् । बाहुलकात्
वस्य पोषि । शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका ॥ मृकणिभ्यामू-
कोऽकणौ ॥ * ॥ मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥ वलेरूकः ॥ * ॥ वलूकः पत्नी
उत्पलमूलं च ॥ उलूकादयश्च ॥ - ॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्र-
पेचकौ । वावदूको वक्ता । भलूकः ॥ शमेर्बुक्च । शम्बूको जलशुक्तिः ॥
लिमण्डिभ्यामूकण् ॥ * ॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥ नियोमिः ॥ * ॥
नेमिः । अर्त्तेरुच्च ॥ * ॥ ऊर्मिः ॥ भुवः कित् ॥ * ॥ भूमिः ॥ अश्नेते रण
च ॥ * ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥ दल्भिः ॥ + ॥ दल विशरणे । दल्भि-
रिन्द्रायुधम् ॥ वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥ + ॥ बाहुलकाणत्वम् । वेणिः स्यात्केश-
विन्यासः । प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः ॥ स्रुष्टिभ्यां कित् ॥ + ॥ स्रु-
णिरङ्कुशः । वृणिः क्षत्रियमेप्रयोः ॥ अङ्गेर्नलोपश्च ॥ * ॥ अग्निः ॥ वह्निश्चिन्नुयु-
द्रुगलाहात्वरिभ्यो नित् ॥ * ॥ वह्निः । अणिः । ओणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्ला-
निः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकात् स्नानिः ॥ घृणिपृश्निपार्णिचूर्णिभूर्णिः ॥ * ॥
एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः पृश्निरल्पाक्षरः ।
पृषेर्घादृश्च पार्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया क्त्वम् चूर्णिः कर्द्धकश-
तम् । विभर्तेस्त्वम् भूर्णिर्धरणी ॥ वृद्ध्यां विन् ॥ * ॥ वर्विर्धस्मरः ।
दर्विः ॥ जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन् ॥ * ॥ जीर्विः पर्शुः । शीर्विर्हस्तः । स्तीर्वि-
ध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ + ॥ दीदिविः स्वर्ग-
मात्तयोः ॥ ह्रवि घृष्वि ह्रवि स्यवि किकीदिवि ॥ * ॥ ह्रविस्तन्नुवायद्वयम् ।
घृष्विर्वराहः । ह्रास्योर्ह्रस्वत्व च । ह्रविर्दीग्निः । स्यविस्तन्नुवायः । दीव्यतेः

किकीपूर्वात् किकीदिविश्चापः । बाहुलकाद् ह्रस्वदीर्घयोर्वनिमयः । चा-
 पेण किकिदीविना ॥ पातेर्डतिः ॥ * ॥ पतिः ॥ शके चर्तित् ॥ * ॥ शकृत् ॥
 आमेरतिः ॥ * ॥ अमतिः कालः ॥ वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ॥ * ॥ वहतिः
 यवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ अञ्चेः को वा ॥ * ॥ अ-
 ङ्कतिः । अञ्चतिर्वातः ॥ हन्तेरंह च ॥ * ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च
 धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥
 रमेर्नित् ॥ * ॥ रमतिः कालकामयोः ॥ सूडः क्लिः ॥ * ॥ सूरिः ॥ अदिश-
 दिभूशुभिभ्यः क्लित् ॥ * ॥ अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्र-
 ह्मा ॥ वड्ब्रयादयश्च ॥ * ॥ क्लिन्नता निपात्यन्ते । वड्क्लिर्वाद्यभेदो गृहदास-
 याश्वास्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । अंहिरङ्घ्रिश्च चरणः । तदिः सौत्रो धातुः ।
 तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । भेरिः । राशदिभ्यां त्रिप् ॥ * ॥ रात्रिः ।
 शलिः कुञ्जरः ॥ अदेस्लानिश्च ॥ * ॥ चात्तिप् । अत्तो । अत्तिणौ । अत्ति-
 णः । अत्तिः । अत्ती । अत्तयः ॥ पतेरत्रिन् ॥ * ॥ पतत्रिः पत्नी ॥ मृकणि-
 भ्यामीचिः ॥ * ॥ मरीचिः । कृणीचिः । पल्लवी निनादश्च ॥ श्वयतेश्चित् ॥ * ॥
 श्वयीचिर्व्याधिः ॥ वेजो डिच्च ॥ * ॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचि-
 र्नरकभेदः ॥ अहनिभ्यामूषन् ॥ * ॥ अरूपः सूर्यः । हनूहो दाक्षसः ॥ पुरः
 कुषन् ॥ * ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः । अन्येषामपीति दीर्घः । पूरुषः ॥ पूनङ्ङि
 कलिभ्य उषन् ॥ * ॥ पशुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ पीयेरुषन् ॥ * ॥ पीय
 इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोभिनवं पयः ॥ मस्-
 जेर्नुम् च ॥ * ॥ मञ्जूषा ॥ गडेश्च ॥ * ॥ गण्डूषः । गण्डूषा ॥ अर्ते-
 ररुः ॥ * ॥ अररुः शत्रुः । अररु । अररवः ॥ कुटः किच्च ॥ * ॥ कुटसर्व-
 स्त्रगृहम् । कित्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥ * ॥ शकटोऽस्त्रि-
 याम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ॥
 कृकदिकडिकटिभ्योऽबच् ॥ * ॥ करम्बं व्यामिश्रम् ॥ कदिकडी सौत्रो । क-
 दम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽयभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥ कदेर्णित्यत्तिणि ॥ * ॥
 कादम्बः कलहंसः ॥ कलिकट्योरमः ॥ * ॥ कलमः । कर्दमः ॥ कुणिपुल्योः
 किन्दच् ॥ * ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जाति-
 विशेषः ॥ कुपेर्वा वश्च ॥ * ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ नौ प्रञ्जेर्घ-
 यिन् ॥ * ॥ निषङ्गथिरालिङ्गकः ॥ उद्वर्तेश्चित् ॥ * ॥ उदरथिः समुद्रः ॥
 सत्तेर्णिच्च ॥ * ॥ सारथिः ॥ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥ * ॥ खर्जूरः । कर्पूरः ।
 वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥ लङ्गेर्घ्वश्च ॥ * ॥ क्लृवी चित्र-

लेखनिका ॥ समीणः ॥ * ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥ सिवेष्टेरु
च ॥ * ॥ सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥ शमेर्वन् ॥ * ॥ शम्बो मुसलम् ॥ उ-
ल्वादयश्च ॥ * ॥ वन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वं गुणा-
भावश्च । उल्बः गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । विम्बम् ॥ स्यः स्तोऽम्बजव-
कौ ॥ * ॥ तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ।
स्तवकः पुष्पगुच्छः ॥ शाशपिभ्यां ददनौ ॥ * ॥ शदो जम्बालशष्पयोः ॥ शब्दाद-
यश्च ॥ * ॥ शब्दः । अवतीत्यब्दः ॥ कौतेर्नुम् ॥ * ॥ कुन्दः ॥ वलिमलितनिभ्यः
कयन् ॥ * ॥ वलयम् । मलयः । तनयः ॥ वृहोः षुदुकौ च ॥ * ॥ वृषय आश्रयः ।
हृदयम् ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ * ॥ मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि ।
संवत्सरवपुः पारुः । पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः ॥ जत्वादयश्च ॥ * ॥ जजु । जजु-
णी । अश्रु । अश्रुणी ॥ रुशतिभ्यां कृन् ॥ * ॥ रुर्मृगभेदः । शातयतीति
शजु । प्रज्ञादौ पाठाद्गुस्त्वम् ॥ जनिदाच्युसृष्टमदिषमिनमिभृज्भ्य इत्वन्त्वन्-
नण्क्लिन्शक्स्यठडटाटचः ॥ * ॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता ।
च्यौत्वो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । रुणिः अङ्कुशः चन्द्रः सूर्यो वायुश्च ।
वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ठः । डित्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः
शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ * ॥ पेट्व-
ममृतं भृशम् ॥ कुसेरुम्भोमेदेताः ॥ * ॥ कुसुम्भम् । कुसुम्भम् । कुसीदम् ।
कुसितो जनपदः ॥ सानसिर्वर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपालेत्त्वलपत्त्वलधि-
ष्णशल्याः ॥ * ॥ सनेतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो
नुक् च वर्णसिर्जलम् । पृ । पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अ-
क्कि लक्षणो उश्च । शङ्कुशः । चपेरालच् । चपालो यूपकटकः । इल्वलो
दैत्यभेदः । पल्वलम् । जिधृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः ।
शल्यं वा पुंसि शङ्कुर्ना ॥ मूशक्यविभ्यः क्लः ॥ * ॥ मूलम् । शक्लः प्रियंवदे ।
अम्बो रसः । बाहुलकादमेः । अल्लः ॥ माक्काससिभ्यो यः ॥ * ॥ माया ।
क्काया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ जनेर्यक् ॥ * ॥
ये त्रिधाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ अघ्यादयश्च ॥ * ॥ यगन्ता
निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च । अघ्या माहेयी । अघ्यः
प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । अवयोरैक्यम् । वन्ध्या ॥ स्नामदिपद्य-
र्त्तपृशकिभ्यो वनिष् ॥ * ॥ स्नावा रसिकः । मट्टा शिवः । पट्टा पन्थाः ।
अर्वा तुरङ्गगर्हयोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्वा हस्ती । डीव्री ।
शक्करी अङ्गुलिः ॥ शीङ्कुशिरुहिजित्तिरुधृभ्यः क्लनिष् ॥ * ॥ शीवा

अजगरः । कुश्वा सृगालः । रुद्धा वृत्तः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः ।
 सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ॥ ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ * ॥ धीक्षा क-
 र्मकरः । शीवा स्थूलः ॥ अदेर्धं च ॥ * ॥ अध्वा ॥ प्र ईरशदोस्तुट्च ॥ * ॥
 प्रेर्त्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेर्त्वरी प्रशत्वरी च नदी ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ * ॥
 पचिरग्निः । तुण्डिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति
 काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्गु-
 णः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दः । कलिः ॥ हृपिप्रिर्हाहवृतिवि-
 दिक्किदिकीर्तिभ्यश्च ॥ * ॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे
 कीले पूवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । षेर्षिर्वज्रम् । रोहिर्वती । वर्तिः । वेदिः ।
 छदिश्छेत्ता । कीर्तिः ॥ इगुपधात्कित् ॥ * ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः ।
 लिपिः । बाहुलकादृत्वे लिविः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका ॥ भ्रमेः
 संप्रसारणं च ॥ * ॥ भूमिर्वातः । बाहुलकाद्भूमिः ॥ क्लमिर्मिशतिस्तम्भा-
 मत इच्च ॥ * ॥ क्लमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः क्लमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः ।
 शितिर्मेचकशुक्लयोः । स्तम्भिः समुद्रः ॥ मनेरुच्च ॥ * ॥ मुनिः ॥ वर्णेर्वलि-
 श्चाहिरण्ये ॥ * ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्यवलिशदेशः । करोपहारयोः पुंसि
 वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ वसिर्वपियजिरा-
 जिर्वजिसद्विहनिर्वादिवारिभ्य इज् ॥ * ॥ वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः ।
 वापी । यार्जिर्घृष्टा । राजिः । राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः ।
 निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले
 तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वाग्निः पथिकसंहतौ ॥ नहो भश्च ॥ * ॥ नाभिः स्यात्क्ष-
 त्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति के चित् ॥ कृषेर्वृट्तिश्छन्दसि ॥ * ॥
 कार्ष्णिः ॥ अः शकुनौ ॥ * ॥ शारिः । शारिका ॥ कृज उदीचां कार्ष्ण ॥ * ॥ का-
 रिः शिल्पी ॥ जनिघसिभ्यामिण् ॥ * ॥ जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥
 अन्यतिभ्यां च ॥ * ॥ आजिः संग्रामः । आतिः पत्नी ॥ पादे च ॥ * ॥ प-
 दाजिः । पदातिः ॥ अशिपणाप्यो रुडायलुकौ च ॥ * ॥ अशे रुट् । राशिः
 पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ॥ वातेर्डिच्च ॥ * ॥ विः पत्नी
 स्त्रियां वीत्यपि ॥ प्रे हरतेः कूपे ॥ * ॥ प्रहिः कूपः ॥ नौ व्यो
 यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ * ॥ व्येज इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः ।
 नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ समाने ख्यः स चोदात्तः ॥ * ॥
 समानशब्दे उपपदे ख्यादित्यस्मादिण् स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तू-
 दात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ आङि श्रिहनिभ्यां

ह्रस्वश्च ॥ * ॥ इण् स्यात्स च डित् । आडोह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्चिको-
 टयः । सर्पे वृत्रासुरेष्वाहिः ॥ अच इः ॥ * ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः ।
 अरिः । अलिः ॥ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिवलिभ्यश्च ॥ * ॥
 खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्ति-
 दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । वलिः पशुः ॥ वृतेश्छन्दसि ॥ * ॥ वर्तिः ॥
 भुजेः क्विच्च ॥ * ॥ भुजिः ॥ कृगृशृषृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ॥ * ॥ इः कि-
 त्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोमयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः ।
 शिरिः शलभः हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च ।
 भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ॥ कुडिक्मप्योर्नलोपश्च ॥ * ॥ कुडि दाहे ।
 कुडिर्देहः । कपिः ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ * ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म ।
 भस्म । जन्म । शर्म । स्याम वलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म् । सुत्रामा ॥
 बृहेर्नोच्च ॥ * ॥ नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्म । विप्रः प्रजापतिः ॥
 अशिशकिभ्यां छन्दसि ॥ * ॥ अश्मा । शक्मा ॥ हृभृधृलुस्तृशृभ्य इमनिच् ॥ * ॥
 हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरि-
 मा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ जनिमृड्भ्यामिमनिन् ॥ * ॥ जनिमा जन्म ।
 मरिमा मृत्युः ॥ वेजः सर्वत्र ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तु-
 वायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी । वेमनी इति वृत्तिः ॥ नामन् सीमन्
 व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥ * ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते ।
 म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे
 डाप् । सीमे । सीमाः । व्येज अन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम ।
 लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ॥ मिथुने मनिः ॥ * ॥ उपसर्गक्रिये
 संबद्धे मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥ * ॥
 स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥ हनिमशिभ्यां सिकन् ॥ * ॥ हंसिका
 हंसयोषिति । मक्षिका ॥ कोररन् ॥ * ॥ कवरः ॥ गिर उडच् ॥ * ॥ गश्डः ॥
 इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ * ॥ इदम् ॥ कायतेर्दिमिः ॥ * ॥ किम् ॥ सर्वधा-
 तुभ्यः ष्टन् ॥ * ॥ वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादना-
 च्छत्रम् ॥ भस्जिगमिनमिहनिविश्यशा वृद्धिश्च ॥ * ॥ आप्लुः । गात्रं शक्-
 टम् । नात्रम् । स्तोत्रम् । हात्रं भरणम् । वैष्टम् । आप्लुमाकाशम् ॥ दिवैर्शु-
 च्च ॥ * ॥ द्यौत्रं ज्योतिः ॥ उषिखनिभ्यां कित् ॥ * ॥ उष्ट्रः । खात्रम्
 खनित्रं जलाधारश्च ॥ सिचिमुच्योष्टेरुच् ॥ * ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ अमिचि-
 मिदिशसिभ्यः क्तः ॥ * ॥ अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥ पुत्रो ह्र-

स्वश्च ॥ * ॥ पुत्रः ॥ स्थायतेर्द्रष्ट ॥ * ॥ स्त्री ॥ गुधृवीपचिवचियमिसदित्तिदि-
 भ्यस्त्रः ॥ * ॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धन्ने गृहम् । वेत्रम् ।
 पक्रम् । वक्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्रम् ॥ हुयामाशुभसिभ्यस्त्रन् ॥ * ॥
 होत्रम् । यात्रा । मात्रा । ओत्रम् । भस्त्रा ॥ गमेरा च ॥ * ॥ गात्रम् ॥
 दादिभ्यस्तृत्सि ॥ * ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ भूवादिगृभ्यो णित्रन् ॥ * ॥ भा-
 वित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ चरेवृत्ते ॥ * ॥ चारित्रम् ॥ अशि-
 चादिभ्य इत्रोत्रौ ॥ * ॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्रो मही । त्रैङ् एव-
 मादिभ्य उत्रः । त्रौत्रं प्रहरणम् । वृज् । वरुत्रं प्रावरणम् ॥ अर्मेर्दृषति
 द्रित् ॥ * ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ आः समिण्णिकप्रिभ्याम् ॥ * ॥ संपूर्वादिणो
 निपूर्वात्कपेश्चत्राः स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ॥
 चित्तेः कणः कश्च ॥ * ॥ बाहुलकाद्गुणः । चिक्कणं मसृणं स्त्रिग्धम् ॥ सूचेः
 स्मन् ॥ * ॥ सूक्ष्मम् ॥ पातेर्दुम्सुन् ॥ * ॥ पुमान् ॥ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् ॥ * ॥
 रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ॥ वसेस्तिः ॥ * ॥ वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ।
 वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहुलकात् शासः । शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्य-
 मगमस्यतीति अगस्तिः शक्रन्ध्वादिः ॥ सावसेः ॥ * ॥ स्वस्ति । स्वरादिपा-
 ठादव्ययत्वम् ॥ वै तसेः ॥ * ॥ वितस्तिः ॥ पदिप्रथिभ्यां नित् ॥ * ॥
 पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् ॥ दृणातेर्द्वस्वश्च ॥ * ॥ दृतिः ॥
 कृतृकृपिभ्यः कीटन् ॥ * ॥ क्रिरीटम् शिरोवेष्टनम् । तिरीटम् । कृपीटकुक्षि-
 वारिणोः ॥ रुचिचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥ * ॥ रुचितं मिष्टम् । उ-
 चितम् । क्लुवितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ कुटिकुपिभ्यां क्ललन् ॥ * ॥
 कुटमलम् । कुष्मलम् ॥ कुपेलेश्च ॥ * ॥ कुल्मलं पापम् ॥ सर्वधातुभ्याऽ-
 सुन् ॥ * ॥ चेतः । सरः । पयः । सदः ॥ रपेरत एच्च ॥ * ॥ रेपोवद्यम् ॥
 अशेर्देवने युट्च ॥ * ॥ देवने स्तुतौ यशः ॥ उज्जेर्बले बलोपश्च ॥ * ॥
 ओजः ॥ श्वेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोयम् ॥ अय-
 तेः स्वाङ्गे शिरः किच्च ॥ * ॥ अयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च । शिरः ।
 शिरसी ॥ अर्त्तेरुच्च ॥ * ॥ उरः ॥ व्याधौ शुट् च ॥ * ॥ अर्शो गुदव्याधिः ॥
 उदके नुट् च ॥ * ॥ अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ॥ इण
 आगसि ॥ * ॥ एनः ॥ रिचेर्धने घिच्च ॥ * ॥ चात्प्रत्ययस्यनुट् । घित्वा-
 त्कृत्वम् । रेक्कणः सुवर्णम् ॥ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥ * ॥ चनो भक्तम् ॥ वृङ्-
 शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट्च ॥ * ॥ वर्षो रूपम् । शेषो गुह्यम् ॥ सूरिभ्यां
 तुट् च ॥ * ॥ स्रोतः । रेतः ॥ पातेर्बले जुट् च ॥ * ॥ पाजः । पाजसी ॥

उदके शुट् च ॥ * ॥ पाथः ॥ अत्रे च ॥ * ॥ पाथो भक्तम् ॥ अदेर्नुम्धौ च ॥ * ॥
 अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्योऽन्नम् ॥ स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥ * ॥
 स्कन्धः । स्कन्धसी ॥ आपः कर्माख्यायाम् ॥ * ॥ कर्माख्यायां ह्रस्वो नु-
 ट् च वा । अपः । आपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी ॥ रूपे जुट् च ॥ * ॥
 अब्जो रूपम् ॥ उदके नुम्भौ च ॥ * ॥ अम्भः ॥ नहेर्दिवि भश्च ॥ * ॥
 नभः ॥ इण आग अपराधे च ॥ * ॥ आगः पापापराधयोः ॥ अमेर्हुक्च ॥ * ॥
 अंहः ॥ रमेश्च ॥ * ॥ रंहः ॥ देशेऽह च ॥ * ॥ रमन्तेस्मिन् रहः ॥ अञ्च्यजि-
 युजिभृजिभ्यः कुश्च ॥ * ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्गश्चिह्न-
 रीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ भूरज्जिभ्यां कित् ॥ * ॥
 भुवः । रजः ॥ वसेर्णित् ॥ * ॥ वासो वस्त्रम् ॥ चन्द्रेऽदेश्च कृः ॥ * ॥ कृन्दः ॥
 पचिवचिभ्यां सुट् च ॥ * ॥ पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ वहिहाधाज्-
 भ्यश्चकृन्दसि ॥ * ॥ वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः ।
 वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोराते युगिति
 युक् । शोणा धृष्ण नृवाहसा । श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहा-
 याः । वाजम्भरो विहायाः । देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः । अधारयत् पृथिवीं
 विश्वधायसम् । धर्णसं भूरिधायसमित्यादि ॥ इण आसिः ॥ * ॥ अयाः
 अहिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥ * ॥ उपस-
 र्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोपवादोऽसिः स्वरार्थः ॥ नजि हन एह
 च ॥ * ॥ अनेहाः । अनेहसौ ॥ विधाजो वेध च ॥ * ॥ विदधातीति
 वेधाः ॥ नुवो धुट् च ॥ * ॥ नोधाः ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च ॥ * ॥ असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात्
 कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमि-
 दम् ॥ चन्द्रे मो डित् ॥ * ॥ चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित् । च-
 न्द्रमाः ॥ वयसि धाजः ॥ * ॥ वयोधास्तरुणः ॥ पयसि च ॥ * ॥ पयोधाः
 समुद्रो मेघश्च ॥ पुरसि च ॥ * ॥ पुरोधाः ॥ पुरुरवाः ॥ * ॥ पुरुशब्दस्य
 दीर्घा रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ चत्तेर्बहुलं शिच्च ॥ * ॥ नृचक्षाः ॥ उषः
 कित् ॥ * ॥ उषः ॥ दमेरुनसिः ॥ * ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ अङ्गुतेरसिरि-
 डागमश्च ॥ * ॥ अङ्गिराः ॥ सतेरर्ष्यर्वादसिः ॥ * ॥ अप्सराः । प्रायेणायं
 भूम्नि । अप्सरसः ॥ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ * ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥
 वशेः कनसिः ॥ * ॥ संप्रसारणम् । उशनाः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थपादः ॥

अदिभुवो डुतच् ॥ * ॥ अद्भुतम् ॥ गुधेरुमः ॥ * ॥ गोधूमः ॥ मसेरु-
रन् ॥ * ॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरुन्मन्नेश्चेत्यत्र व्याख्यातः ॥ स्यः कि-
च्च ॥ * ॥ स्यूरो मनुष्यः ॥ पातेरतिः ॥ * ॥ पातिः स्वामी । सम्पातिः
पत्तिराजः ॥ वातेर्नित् ॥ * ॥ वातिरादित्यसोमयोः ॥ अर्तेश्च ॥ * ॥ अर-
तिरुद्वेगः ॥ तृहेः क्लो हलोपश्च ॥ * ॥ तृणम् ॥ वृज्जुटितनिताडिभ्य उलच्
तण्डश्च ॥ * ॥ त्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्ते इति वा तण्डुलाः ॥
दंसेष्टनौ न आ च ॥ ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥ दंशेश्च ॥ + ॥ दाशो धी-
वरः ॥ उदि चेडैसिः ॥ - ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ॥ नौ
दीर्घश्च ॥ + ॥ नीचैः ॥ सौ रमेः क्लो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ - ॥ रमेः
सुपूर्वाट्टमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वा दनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो
दयालुश्च ॥ पूजो यणुक् ह्रस्वश्च ॥ * ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥ खंसेः शि
कुट् कित्च ॥ + ॥ खसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्स्य कुडागमश्च । शि-
क्यम् ॥ अर्तः क्युरुच्च ॥ + ॥ उरणो मेषः ॥ हिंसेरीरन्नीरचौ ॥ - ॥
हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ॥ उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ - ॥
उदरम् ॥ डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥ + ॥ अच् अल् च डित्स्याट्टतोर्मुट्
स चोदात्तः । मुखम् ॥ अमेः सन् ॥ ॥ अंसः ॥ मुहेः खो मूर्च ॥ - ॥
मूर्खः ॥ नहेर्हलोपश्च ॥ - ॥ नखः ॥ शीङो ह्रस्वश्च ॥ - ॥ शिखा ॥
माङ् ऊखो मय च ॥ + ॥ मयूखः ॥ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ + ॥
कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादयन्त्रिः ॥ स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ
च ॥ + ॥ श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽस्त्री कन्त्योरधः । पर्शु-
रायुधम् ॥ श्मनि अयतेर्डुन् ॥ - ॥ श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत
इति श्मश्रु ॥ अश्व्रादयश्च ॥ - ॥ अश्रु नयनजनम् ॥ जनेष्टन् लोप-
श्च ॥ + ॥ जटा ॥ अच् तस्य जड्जच् ॥ + ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्या-
दच्च । जङ्घा ॥ हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥ + ॥ जघनम् । पश्चान्नितम्बः
स्त्रीकृताः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ + ॥ लकारस्य
लोपः । केशः ॥ फलेरितजादेश्च पः ॥ + ॥ पलितम् ॥ कृजादिभ्यः संज्ञायां
वुन् ॥ * ॥ कश्कः । कर्त्ता । कटक्कः । नरक्कम् । नरक्कः । नारकोपि चेति
द्विरूपकेशः । सरकं गगनम् । कोरक्कः कोरकं च ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्य-
यश्च ॥ * ॥ कीचको वंशभेदः ॥ पचिमच्चोरिच्चोपधायाः ॥ + ॥ पेचकः ।
मेचकः ॥ जनेररष्ट च ॥ + ॥ जठरम् ॥ वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ॥ वठरो
मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥

ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥ * ॥ ऊर्दरः शूररत्तसोः ॥ कृदरादय-
श्च ॥ * ॥ कृदरः कुसूलः । मृदरं विलसत् । सुदरः सर्पः ॥ हन्तेर्युनाद-
न्तयोर्धत्वतत्वे ॥ * ॥ घातनो मारकः ॥ क्रमिगमिन्नमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ॥
क्रान्तुः पत्नी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ हर्यतेः कन्यन्हिरच् ॥ * ॥ कन्यन्
अत्ययः । हिरण्यम् ॥ कृजः पासः ॥ * ॥ कर्पासः । बिल्वदित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ॥
जनेस्तु रश्च ॥ * ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ ऊर्णोतेर्दः ॥ ॥ ऊर्णा ॥
दधातेर्यत् नुट् च ॥ * ॥ धान्यम् ॥ जीर्यतेः क्लिन् रश्च वः ॥ * ॥ जित्रिः
स्यात्कालपत्रिणोः । बाहुलकाटुलिचेति दीर्घा न ॥ मव्यतेर्यलोपो मश्वा-
पतुडालः ॥ * ॥ मव्यतेरालप्रचयः स्यात्तस्यापतुडागमो धातेर्यलोपो म-
कारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विप्रये ॥ ऋजेः कीकन् ॥ * ॥ ऋजीक इन्द्रो
धूमश्च ॥ तनेतेर्दः सन्वच्च ॥ - ॥ तितउः पुंसि ह्रीबे च ॥ अर्भकपृथुक-
पाका वयसि ॥ * ॥ ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः
कुक्कन्संपसारणं च । पिबतेः कन् ॥ अवद्यावमाधमार्वरेफाः ॥ ॥ कुत्सिते
वदेर्नजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः ।
अर्त्तवन् । अर्वा ॥ रिफतेस्तौदादिकादेः ॥ * ॥ रेफः ॥ लीरीडोर्ह्रस्वः
लुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धा-
तोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ॥ क्लिशेरीच्चोप-
धायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥ ॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं
लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्वफलं चित्यम् ॥ अश्नोते-
रागुर्कर्मणि वरट् च ॥ - ॥ चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ॥ चतेरान् ॥ * ॥
चत्वारः ॥ प्रात्ततेरन् ॥ * ॥ प्रातः ॥ अमेस्तुट् च ॥ ॥ अन्तर्मध्यम् ॥
दहेर्गो लोपोदश्च नः ॥ * ॥ गप्रत्ययो धातो रन्त्यस्य लोपो दकारस्य नका-
रः । नगः ॥ सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ * ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो हका-
रादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ व्याडि घ्रातेश्च जातौ ॥ * ॥ कप्रत्ययः
स्यात् । व्याघ्रः ॥ हन्तेरच् घुर च ॥ * ॥ घोरम् ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥ * ॥
चादच् । क्ष्मा ॥ तरतेर्द्रिः ॥ * ॥ जयः । चीन् ॥ ग्रहेरनिः ॥ * ॥ ग्रहणिः ।
शीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ प्रथेरमच् ॥ * ॥ प्रथमः ॥ चरेश्च ॥ * ॥
चरमः ॥ मङ्गेरलच् ॥ मङ्गलम् ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमःपादः ॥

* उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । के चिदविहिता अप्यूह्याः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

* भूतेऽपि दृश्यन्त । ३ । ३ । २ ॥

* भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥

* दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥

एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥

* भीमादयोपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ॥

* ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥

संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥

* तुमुन्खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण तृजादयो न पुनर्खुलुक्तेः ॥

* समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥

* शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥

* पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ॥

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥

* कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

* भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ॥

* अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । श्वलोपवादः । काण्ड-
लावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलादायो व्रजति ॥

* पदरुजविशस्पृशे घञ् । ३ । ३ । १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति
वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ॥

* सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सतः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति काला-
न्तरमिति सारः ॥ व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् ॥ ॥ अतीसारो व्याधिः ।
अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसा-
रो मत्स्यः । सारो बले दृढाशे च ॥

* भावे । ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः पाकौ ॥

* स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १ । ४७ ॥

अनयोरेच आत्वं स्याद्वृजि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः ।
परीहारः ॥

* इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥

काशे उत्तरपदे दृगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः
किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचा-
यः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥

* स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ॥

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यञ्च स्यन्दः ॥

* अवोदैधौद्मप्रश्नयहिमश्रयाः । ६ । ४ । २६ ॥

अवोदः अवल्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्मः उन्दनम् । अन्येर्नलोपो वृ-
द्धाभावश्च ॥

* अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १६ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

* घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते
इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उ-
त्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमितियावद् द्वयमप्यनुवर्तते ॥

* परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौशूर्पनिष्पावौ ।
द्वौकारौ ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥ ॥ दारयन्तीति दाराः ।
जरयन्तीति जाराः ॥

* इडश्च । ३ । ३ । २१ ॥

घञ् । अचोपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अपादाने सि-
यामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीष् ॥ ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शृ-
वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ ॥ शृ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे
घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति
निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशि-
रे क्लृप्तः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥

* उपसर्गे रुवः । ३ । ३ । २२ ॥

घञ् । संरात्रः । उपसर्गे किम् । रुवः ॥

* अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥

अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् ।
अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ॥

* समि युटुटुवः । ३ । ३ । २३ ॥

संयूपते मिश्रीकृत्यते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः
सन्दावः । सन्दावः ॥

* श्रिणीभवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥

आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रअयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥

* वौ क्षुण्वः । ३ । ३ । २५ ॥

वित्तावः । विश्रावः । वौ किम् । तवः । अवः ॥

* अवोदोर्नयः । ३ । ३ । २६ ॥

अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥

* प्रे दुस्तुस्रवः । ३ । ३ । २७ ॥

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

* निरभ्योः पूल्बोः । ३ । ३ । २८ ॥

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलवः । निरभ्योः किम् । पवः । तवः ॥

* उन्न्योर्गः । ३ । ३ । २९ ॥

उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ॥

* कृधान्ये । ३ । ३ । ३० ॥

कृ इत्यस्माद्वान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य वित्तेष इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्कारः । पुष्पनिकारः ॥

* यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः ॥

* प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ॥

अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः ॥

* प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् । तृणविस्तारः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तारः ॥

* छन्दोनास्त्रि च । ३ । ३ । ३४ ॥

स्त्र इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेस्त्रिचक्षराणीत्यधिकरणे घञ । ततः कर्मधारयः ॥

* छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ६४ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि इति षत्वम् ।

* उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ॥

उद्गाहः ॥

* सप्ति सुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ॥

* परिन्योर्नोणोर्द्यूताभ्येपयोः । ३ । ३ । ३७ ॥

परिपूर्वोच्चयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्ये च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति । समन्ताच्चयनेनेत्यर्थः । एषोच्च न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्येपयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥

* परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ॥

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्ययेकिम् । कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

* व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥

तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः शमीपशयनम् ॥

* हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षायस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥

* निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्त्रिचसृष्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्ते र्यङ्लुङ्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः ॥

* सङ्घे चानौत्तराधये । ३ । ३ । ४२ ॥

चेर्घञ् आदेश्च कः । भित्तुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

* कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥

* न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥

अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

* अभिविधौ भा इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥

अणिनुणः ॥ इनण्यनपत्ये । सांराविणं वर्तते ॥

* आक्रोशेऽवन्तोर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥

अव नि एतयोर्ग्रहेर्धञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

* प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ॥

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥

* परौ यञ्जे । ३ । ३ । ४७ ॥

उत्तरः परियाहः । स्प्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥

* नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥

वृ इति लुपपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । क्तिन्विषयेषु बाहुलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ॥

* उदि अयतियौतिपूद्वः । ३ । ३ । ४९ ॥

उच्छ्रायः । उव्यावः । उत्पावः । उट्टावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् ॥

* विभापाङ्गि रल्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥

आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

* अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अवग्राहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

* प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥

प्रे ग्रन्धेर्वा वणिजां संबधि चेत्यत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्राहेण ॥

* रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ॥

प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥

* वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥

विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः ॥

* परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥

परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

* एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

चयः । जयः ॥ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ *

भयम् । वर्षम् ॥

* ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ ॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ॥

* वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ६३ ॥

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च ।

किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥

* ग्रहवृद्धनिश्चिगञश्च । ३ । ३ । ५८ ॥

अप् स्यात् । घञोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥
वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानम् ॥ ॥
प्रस्यः । विघ्नः ॥ द्वित्वप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चक्रम् ।
चिक्षिदम् । चक्रसः ॥

* उपसर्गोऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥

अप् स्यात् ॥

* घञपोश्च । २ । ४ । ६८ ॥

अदेर्घस्तु स्यात् घञि अपि च । घसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥

* नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥

नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ॥

* व्यधजपोरनुपसर्गः । ३ । ३ । ६१ ॥

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥

* स्वनहसौर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥

अप् । पत्ते घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव ।
ऽस्वानः । प्रहासः ॥

* यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥

एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥

* नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥

अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

* कृणो वीणायां च । ३ । ३ । ६५ ॥

नावनुपसर्गे च वीणविषयाच्च कृणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्व-
र्थम् । निक्काणः । निक्काणः । कृणः । क्राणः । वीणायां तु । प्रक्काणः । प्रक्काणः ॥

* नित्यं पणः पग्मिणो । ३ । ३ । ६६ ॥

अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो
मुष्टिर्बध्यते सोस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥

* मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः ॥

* प्रमदसम्पदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥

हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥

* सुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥

संपूर्वाऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् ।
अघजपेरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् ।
पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । नदानः क्षत्रियाणाम् ॥

* अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्रयन्पणरूपेण ग्लहं तत्र ग्लह इति निपा-
त्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युत्तीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् ।
पादस्य ग्रहः ॥

* प्रजने सतेः । ३ । ३ । ७१ ॥

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कचमवसरः प्रसर इति । अधि-
रणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥

* ह्रूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । ३ । ३ । ७२ ॥

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वयः ॥

* आङि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ॥

आहूयन्ते स्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आहूयः ॥

* निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य हूयतेः संप्रसारणमप्युद्धिश्च उदकाधारश्चेद्व्याच्यः । आहा-
वस्तु निपानं स्यादूपकूपजलाशये ॥

* भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणमप्युद्धिश्च स्याद् भावे । हवः ॥

* हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥

अनुपसर्गादुन्तेर्भावे अप् स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । वधेन दस्युम् ।
चादृज् । घातः ॥

* मूर्तौ धनः । ३ । ३ । ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्युद्धिश्च स्यात् धनश्चादेशः । अभ्रघनः ।
कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यते ॥

* अन्तर्घेनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥

वाहीक्यामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घेण इति पाठान्तरम् ॥

* अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे
निपातनमिदम् । प्रविशद्विर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः ।
कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ॥

* उद्धनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥

आत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा
तल्यन्ते तदुद्धनः । अधिष्करणेऽप्युद्धिश्च ॥

* अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः ।
करणेऽप्युद्धिश्च । अपघातोऽन्यः ॥

* करणेऽयोविदुषु । ३ । ३ । ८२ ॥

यस्य हन्तेः करणेऽप्युद्धिश्च स्याद्द्विनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोधनः । विघनः
दुघनः । दुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । सञ्ज्ञेया कुठारस्य
दुर्घ्नतः ॥

* स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः ।
स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥

* परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥

परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥

* परेश्च घाङ्गयोः । ८ । २ । २२ ।

परे रेफस्य लो वा स्यादृशब्दे अङ्गशब्दे च । पलिघः । परिघः । पर्यङ्गः ।
पल्यङ्गः । इह तरप्तमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ॥

* उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वादुन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्व-
तेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥

* सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥

संहननं सङ्घः भावेऽप् । उद्वन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धः । कर्मण्यप् ।
गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वादुन्तिर्ज्ञाने ॥

* निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥

समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः ।
समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥

* द्वितः क्षिः । ३ । ३ । ८८ ॥

अयं भाव एव स्वभावात् । क्लृप्तमित्यम् । नित्यग्रहणात् क्लृप्तम्विषयः ।
अत एव क्लृप्त्यन्तेन न विश्रहः । डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं पक्वमित्यम् । डुवप् ।
उक्षिप्तमित्यम् ॥

* द्वितोऽयुच् । ३ । ३ । ८९ ॥

अयमपि स्वभावाद् भाव एव । टुवेष्ट । वेष्टयुः । श्वयष्टुः ॥

* यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोन्ङ् । ३ । ३ । ९० ॥

यज्ञः । याज्ञा । यवः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञाप्रकाञ्च सं-
भारणम् । डित्वं तु विश्न इत्यञ्ज गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ॥

* स्वपो नन् । २ । ३ । ९१ ॥

स्वप्नः ॥

* उपसर्गं घोः क्तिः । ३ । ३ । ६२ ॥

प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥

* कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ६३ ॥

कर्मण्युपपदे घोः क्तिः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति जलधिः ॥

* स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ६४ ॥

स्त्रीनिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यादुजोपवादः । अजपौ तु परत्वा द्वाधेते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी । स्फातिः । स्फोतिकाम इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्वात्वर्थे णिचि अच इति वा समाधेयम् ॥ श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः स्तुतिः ॥ ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ * ॥ तेन नत्वम् । कीर्णः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । यूनिः । ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि इत्स्वः । प्रहृत्तिः । ति च । चूर्तिः । फुलतिः ॥ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः ॥ * ॥ अपचितिः ॥ सम्पदादिभ्यः क्षिप् । * ॥ सम्पत् । विपत् ॥ क्तिन्पीष्यते ॥ * ॥ सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥

* स्यागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ॥

क्तिन् स्यादुजोपवादः । प्रस्यतिः । उपस्यतिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्येति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥

* ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ६७ ॥

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूट् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यति-मास्येतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनेतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनेतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ॥

* व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ॥

व्रज्या । व्रज्या ॥

* संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्शीङ्भृजिणः । ३ । ३ । ६९ ॥

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ * * समजन्ति तस्यामिति समज्या सभा निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिक्किला

† संपद्, विपद्, आपद्, प्रतिपद्, परिपद्, इति संपदादिः ॥

भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिपवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ॥

* कृजः श च । ३ । ३ । १०० ॥

कृज इति योगविभागः । कृजः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ श च ॥ चात् क्तिन् । प्रकरणं प्रक्रिया । कृतिः ॥

* इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

इपेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगया-टाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोपि । मृग अन्वेष्टणे चुरादावदन्तः अतो लोपाभावोपि शे यक् णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यक् ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ॥ जागर्तृरकारो वा ॥ * ॥ पक्षे शः । जा-गरा । जागर्या ॥

* अ प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाय्या ॥

* गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेण्यहादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥ निगृहीतिः । निपठितिः ॥

* पिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

पिद्भो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृप् । ऋदृशोडि गुणः । जरा । ज्रप् । जपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥

* चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥

अङ् स्याद्वकोपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुप्त्वा । चर्चा ॥

* आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

† भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, अक्षा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, काराबन्धने, क्षिया, तारा ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा, इति भिदादिः ॥ भिदा विदारणे ॥ * ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वेधीकरणे ॥ * ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा श-स्त्याम् ॥ * ॥ आर्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ * ॥ धृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योपधयोः ॥ * ॥ गृधिरन्या ॥

अङ् स्यात् । क्लिनोपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरीरूपसर्गवद्वृत्तिः ।
अट्टा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥

* ग्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अन्यना ॥ घट्टि-
वन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ इषेरनि-
ष्कार्यस्य ॥ * ॥ अन्वेषणा ॥ परेवा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

* रोगाख्यायां ग्वुल्बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्तिः ॥ धात्वर्थ-
निर्देशे ग्वुल्बुल्लव्यः ॥ * ॥ आसिका । शायिका ॥ इक्षितपौ धातुनि-
र्देशे ॥ * ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्देशे इत्येव । अकारः ।
ककारः ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थाच्छः ॥ * ॥ बहुलवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः । आतिः ॥ इज् वपादिभ्यः ॥ * ॥
वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इ कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । गिरिः ॥ * ॥

* संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥

अत्र धातो ग्वुल् । उट्टालकपुष्पभञ्जिका ॥

* विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्चु । ३ । ३ । ११० ॥

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इज् स्याच्चात् ग्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्रा-
प्तमन्येपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वं
कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षेम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् ।
पार्श्वं पाचिकां पचां पक्षिम् ॥

* पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ग्वुच् । ३ । ३ । १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्लमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ग्वु-
च् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिदुभक्षि-
कामर्हति । ऋणे । इदुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इदुभक्षिका उदपादि ॥

* आक्रोशे नज्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । नजि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ
भूयात् । अप्रयाणिः ॥

* कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते रा-
जभोजनाः शालयः ॥

* नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

* ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । सूत्रेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरीति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥

* वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥

अज्ञेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ॥

* करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्याली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥

* अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥

अन्तः शब्दाद्वृत्तेर्नैस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अत्यूर्वस्येत्येव । अन्तर्गन्ति । तपरः किम् । अन्तरधानि ॥

* अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥

अयननस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तर-यनो देशः ॥

* पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

* छादेर्घोऽङ्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ६६ ।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्वे परे । अन्ताश्छादयन्तेऽनेन दन्त-छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥

* गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । ३ । ३ । ११९ ॥

घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोपवादः । गावश्चरन्त्य-स्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः प्रण-यनम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥

* अवे तृस्तोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपदेः । अवस्तारो जघनिका ॥

* हलश्च । ३ । ३ । १२१ ।

हलन्तादृञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अ-
पमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥

* अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ।

अधीयतेस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहारन्त्यनेनेति विग्रहः ॥
अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

* उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ।

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्विष्यतेऽस्मिन्निति
घृतोदङ्कः । चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥

* जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥

आनीयन्ते मत्स्यादयेऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥

* खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ॥

चादृञ् । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् ।
तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्ङडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आ-
खरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥

* ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् ।
तयोरैवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । इष-
त्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषन्निम-
यः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥

* उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुःप्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उ-
पालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषत्प्रलम्भः । लाभः ॥

* न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खल्घञोः । सुलभम्
दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभ-
मतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥

* कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । ३ । ३ । १२७ ॥

कर्तृकर्मणोरीपदादिषु च उपपदेषु भूकृजोः खल् स्यात् । यथासंख्यं

प्यते । कर्तृकर्मणी च धातोर्व्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥
कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ ॥ खित्वान्मुम् । अनाद्येनाद्येन दुः-
खेन भूयते दुराद्यम्भवम् । ईषदाद्यम्भवम् । स्वाद्यम्भवम् । ईषदाद्यङ्कुरः ।
दुराद्यङ्कुरः । स्वाद्यङ्कुरः । च्व्यर्थयोः किम् । आद्येन सुभूयते ॥

* आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलोपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ भाषायां
शासियुधिदृशिष्टृषिष्टृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ॥

* प्रात्यन्तात् । ८ । ४ । ३५ ॥

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । प्रात्किम् । निर्णयः । पदा-
न्तात्किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोयमिति सप्तमीसमासेयम् ।
तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥

* आवश्यकधाधमर्ण्येर्णिनिः । ३ । ३ । १७० ॥

अवश्यङ्कुरी । शतन्दायी ॥

* कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥

आवश्यकधाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥

* क्तिच्क्ता च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ॥

धातोः क्तिच्क्लश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुच्चेति नेट् । भवतात् । भूतिः ॥

* न क्तिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३६ ॥

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे ।
यन्तिः । रन्तिः । पन्तिः । तन्तिः ॥

* सनः क्तिचि लोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४५ ॥

सनेतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः ।
सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ॥

* अलंखल्वाः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ॥

प्रतिषेधार्थयोरलङ्घुल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् ।
अग्नैवाव्ययेनेतिनियमान्नोपपदसमासः । दो दद्वोः । अलं दत्त्वा । घुमास्या ।
ग्रीत्वा खलु । अलंखल्वाः किम् । मा कार्पीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलङ्कारः ॥

* उदीचां माडो व्यतीहारे । ३ । ४ । १९ ॥

व्यतीहारर्थमाडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥

* मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ७० ॥

मेङ् इकारोन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उ-
दीचाग्रहणादथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥

* परावरयोगे च । ३ । ४ । २० ॥

परेणपूर्वस्यावरेण परस्य योगे गस्ये धातोः त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्व-
तः । अतिरुम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगाच्च नद्याः ॥

* समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः त्वा स्यात् । त्वा तु
अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्र-
जति । अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः । बिष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः श्युकः
कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्मृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

* क्ति स्क्रन्दस्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ॥

एतयोर्नलोपो न स्यात् त्तिव परे । स्क्रन्त्वा । ऊदित्वादिद्वा । स्यन्त्वा ।
स्यन्दित्वा ।

* न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

सेट् त्वा क्तिन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥

* मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ॥

एभ्यः सेट् त्वा क्ति । मृडित्वा । क्लिशः त्वेति वेट् । क्लिशित्वा । क्लि-
ष्ट्वा । उदित्वा । उपित्वा । रुदविदेतिकित्वम् । रुदित्वा । विदित्वा ।
मुपित्वा । गृहीत्वा ॥

* नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥

सेट् त्वा कित्स्याद्वा । अथित्वा । अन्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा ।
नोपधात्किम् । कोषित्वा । रेफित्वा ॥

* वञ्चिलुञ्चृतश्च । १ । २ । २४ ॥

सेट् त्वा किद्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा ।
ञ्जित्वा । अर्जित्वा ॥

* तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥

एभ्यः सेट् त्वा किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा
कृशित्वा । कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्वम् । व्युषित्वा । व्युति-
त्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । व-

तिंत्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिलुधोरि-
ट् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोषित्वा । अञ्चः पूजायामिति नित्यमिट् ।
अञ्चित्वा । गता तु । अक्षवेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहन
दतीट् । विमोहने तु । लुब्ध्वा ॥

* जूत्रश्चोः क्ति । ७ । २ । ५५ ॥

आभ्यां परस्य त्व इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥

* -दितो वा । ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य त्व इट् । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः ।
शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥

* क्रमश्च क्ति । ६ । ४ । १८ ॥

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ त्वि परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा ।
भक्ति किम् । क्रमित्वा । पूडश्चेति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥

* जान्तनशां विभाषा । ३ । ४ । ३२ ॥

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा ।
रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नङ्ष्ट्वा ।
धादिभ्यश्चेतीट्पक्षे । नशित्वा । झलादाविति वाच्यम् । नेह । अञ्जित्वा ।
अदित्वाद्वेट् । पक्षे । अक्षत्वा । ऋङ्क्त्वा । जनसने त्यात्वम् । खान्त्वा ।
खनित्वा । द्यातिस्यतीट् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्यित्वा । दधातेर्हिः ।
हित्वा ॥

* जहातेश्च क्ति । ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा ॥

* समासेऽनञ्पूर्वे क्ति ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदे अनञ्ममाप्ते त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य ।
अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥

* षत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कौसिचत् । इह पत्वं
। अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति तुरु ॥

* वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥

अनुदात्तोपदेशानां घनतितनोत्थादीनामनुनासिकले षो वा स्यात् ल्यपि ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमंत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते । जग्धिविधौ ल्यब्यहणात् । तेन हित्वदत्त्वाऽऽत्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य ॥

* न ल्यपि । ६ । ४ । ६६ ॥

ल्यपि परे घुमास्यादेरीत्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥

* ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रबेभिद्वय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्य ॥

* विभाषापः । ६ । ४ । ५७ ॥

आप्तेतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥

* क्षियः । ६ । ४ । ५८ ॥

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥

* ल्यपि च । ६ । १ । ४१ ॥

वेजो ल्यपि सं प्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥

* ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥

प्रज्याय ॥

* व्यश्च । ६ । १ । ४३ ॥

उपव्याय ॥

* विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ॥

परव्यजो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुक्कं बाधित्वा परत्वात् हल इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ॥

* आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । ३ । ४ । २२ ॥

घौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् त्वा च । द्वित्वम् । स्वारंस्वारं

नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । ेजंभोजम् । आवंश्रावम् ।
चिण्णमुलोरिति णमुल्परं शौ वा दीर्घः । गामंगामम् । गमंगमम् । विभाषा-
चिण्णमुलोरिति नुम् वा । लम्भंलम्भम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया
उपहृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । जायोविचिण्णिति गुणः । जागरंजा-
गरम् । एयन्तस्याप्येवम् ॥

* न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं
नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे
किम् । यदयं भुङ्क्त्वा व्रजति ततोधीते ॥

* विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले त्वाण-
मुलौ वा स्तः । अयेभोजं व्रजति । अयेभुत्वा । प्रथमम्भोजम् । प्रथमम्भुत्वा ।
पूर्वम्भोजम् । पूर्वम्भुत्वा । पक्षेलडादयः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अयेभोजम्भोजं व्रजति । भुत्वाभुत्वा ॥

* कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥

कर्मण्युपदे ाक्रोशे गम्ये । चौरङ्गारमाक्रोशति । करोतिश्चचारणे । चौर-
शब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥

* स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ॥

स्वादुर्थेषु कृजो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं
निपात्यते । अस्वाद्वौ स्वाद्वौ कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्गारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्गारम् ।
लवणंकारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपयायौ । वासरूपेण त्वापि । स्वादुं
कृत्वा भुङ्क्ते ॥

* अन्यथैवङ्गयमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृजो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृज् । व्यर्थत्वा
त्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्गारम् । कथङ्गारम् । इत्यंकारं-
भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥

* यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इत्येव । असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये
तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

* कर्मणि दृष्टिविदोः साकृत्ये । ३ । ४ । २९ ॥

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदे भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं
सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥

* यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

* चर्मोदरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

* वर्षप्रमाणं जलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये ।
गोष्यदपूरं वृष्टो देवः । गोष्यदप्र वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा
भूत् । मू षकाबिलप्रज्ञ ॥

* चेले क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ॥

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेणमुल् स्यादुर्ध्वप्रमाणे । चेलक्लोपं वृष्टो देवः ।
वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् ॥

* निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥

कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । तत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न
सम्बध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः ।
एकस्यापि धात्वर्थस्य निर्मूलादिविगेषणप्रबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषण-
भावेन विगेषणविशेष्यभावः ॥

* शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ॥

एषु कर्मसु पिबेर्यमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपे-
षम् । रूक्षपेषम् ॥

* समृत्ताकृतजीवेषु हन्कृज्गहः । ३ । ४ । ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अहृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णा-
ति । जीवति इति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवत गृह्णातीत्यर्थः ॥

* करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यस
मासार्थाय योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंमार्थानां चेति वक्ष्यते ॥

स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिपेर्णमुल् । उदपेणं पिनष्टि । उदकेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

* हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३६ ॥

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेनाङ्गुलिकां करोती-
त्यर्थः । हस्तयाहं गृह्णाति । करयाहम् । पाण्याहम् ॥

* स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् ।
स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥

* अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥

* संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥

बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बहुः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालि-
काबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥

* कर्चोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो
हतीत्यर्थः ॥

* ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ॥

ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । वृक्षादिऊर्ध्वं एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।
ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षादकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

* उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥

घात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः ।
अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

* कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥

यस्मादणमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥

* उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा
चमासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलजेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं
ति करणत्वात्तृतीया । यदाप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यर्थो-
ऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामिति-
वचनसामर्थ्यात् ॥

* हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विंसार्थायां णमुल् स्यात्
दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डतोडम् । समानकर्मका
णामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ॥

* सप्तम्यां चोपपीडरूधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥

उपपूर्वभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात्
पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गा
स्यापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संशृङ्गाति
पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥

* समासतौ । ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गध्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते
केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥

* प्रसाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्युल्लोत्कर्षं खण्डिकां क्षिनत्ति । द्युल्लेन द्युल्लु
ले वेत्कर्षम् ॥

* अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥

* द्वितीयायां च । ३ । ४ । ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥

* अपगुरो णमुलि । ६ । १ । ५३ ॥

गूरी उद्वमने इत्यस्यैवो वा आत्स्याणमुलि । अस्पपगोरं युध्यन्ते ।
अस्पपगारम् ॥

* स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रु स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं
कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं
तद्वृत्तम् ॥

* परिल्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिषेधं
ध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवा-
र्थमिदम् ॥

* विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्य-
माने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्व्ययाणां विश्यादिक्रियाभिः साक-
त्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति
द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्व्याप्याभीक्ष्ण्ये
णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेश-
मास्ते । गेहङ्गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् ।
गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कदम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण
द्वित्वम् ॥

* अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्य-
तेस्तृप्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । दृष्टात्यासं-
गाः पाययति । दृष्टहमत्यामम् । दृष्टहमर्षम् । दृष्टहन्तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन
च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा दृष्टहमतिक्रम्य पुनः पायय-
तीत्यर्थः ॥

* नारुन्यादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥

* अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैः-
कृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैःकृत्वा ।
नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ॥

* तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृजः क्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गत्यायाम् । तिर्यक्कृत्य
तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा
काष्ठं गतः ॥

* स्वाङ्गे तस्मात्प्रत्यये कृभ्वोः । ३ । ४ । ६१ ॥

मुखतः कृत्य गतः । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुख-
भूत्वा । मुखतोभावम् ॥

* नाधार्थप्रत्यये च्च्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्च्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्वाणमुलौ स्तः ।

अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा ।
विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा ।
एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा
एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरूक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥

* तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ॥

तूष्णींशब्दे भुवः त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा । तूष्णीं
भावम् ॥

* अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥

अन्वच्शब्दे उपपदे भुवः त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने । अ-
न्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽ-
नुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृ-
ष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १५ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्गवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे समाप्तम् ॥ * ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

—०—

* छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विव-
चनमेव ॥

* विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥

* षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना
वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि
वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यच्च भम् ॥ नभोङ्गिरो-
मनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद् रुत्वाभावः ।
अङ्गिरस्वदाङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीतिविहित उसिप्रत्ययो मनेरपि वा-
हुलकात् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ ॥ वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा
अश्वो यस्य वृषण्वश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः
प्राप्तो भत्वाद्धार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपो ऽन
इत्यल्लोपो न । अनङ्गत्वात् ॥

* अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

एतानि च्छन्दसि साधूनि । अपदसंज्ञाधिकाराद्व्यायोगं संज्ञाद्वयं ज्ञे-
यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति ॥ ॥ स सु
ष्टुभा स ऋक्ता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जस्त्वाभावः । जश्त्वविधा-
नार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाध्नात् । नैन हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अत्र पदत्वाद् जस्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥

* छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥

* व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ॥

हरिभ्यां याज्ञोक्त आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥

* हन्त्रिभ्यवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥

आभ्यां परो लिट् कित् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः ।
बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेच्छन्दोविषयत्वादुवो वुको नित्यत्वान्ताभ्यां
लिटः किट्टचनानर्यङ्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

* तृतीया च होच्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ।
अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्या-
दिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतो
द्वेष्टेन त्यक्तत्वा प्रलिपतीत्यर्थः ॥

* द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यप
वादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

* चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधाकालकादावाघाटस्ते वनस्पती
नाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॥ * ॥ या खर्वेण वि
वति तस्यै खर्वः ॥

* यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ॥

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

* बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ३६ ॥

अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्ताचूनम् । लुङि मन्त्रे घसेतिज्ञेर्लुक् । अ
डभावः । सग्धिश्च मे ॥

* हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २ । ४ । २८ ॥

द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे
अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥

* बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥

वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपपृक् । अत्र लुङ् न । अदादि
ऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥

* बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ ॥

दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णा विवष्टि ॥

* मन्त्रे घसद्वरणशवृदहादृक्कृगमिजनिभ्यो लेः । २ । ४ । ६० ॥

एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अतन्नमीमदन्त हि । घस्तादेशस्य गमहनेत्यु-
पधालोपे शासिवसीति षः । माह्वार्मित्रस्य । धूर्तिः ग्रणङ्गुत्यस्य । नशेर्वेति
कृत्वम् । सुखो वेन आवः । मान आ धक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आप्रा
द्यावापृथिवी । परावर्भारभृदया । अक्रजुपासः । त्वे रयिं जागृवांसो अनु
गमन् । मन्त्रग्रहण ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभा-
धानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्रजनिष्ट हि षः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

* अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदाम-
क्रान्निति छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥

आह्ये चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः ।
अभ्युदसीपददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः ।
अचैपीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कृत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पाः
वयाक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामकः । अवेदिषुः ॥

* गुपेश्छन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

ह्येश्छङ्गा । गृहानजुगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः ॥

* नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥

ह्येश्छङ् न । मा त्वायतो जरितुः कामभूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् ॥

* कृमृदृर्ह्यभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५६ ॥

ह्येश्छङ् वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमा-
रुहत् ॥

* छन्दसि निष्कर्षदेवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य-
न्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाज्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि । ३ । १ ॥
१२३ ॥

छान्ततेर्निष्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते गण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः पत्वं
न । निष्ठक्ये चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे हूयते जुहोतेर्वा क्यप्
दार्घ्यश्च । स्पृष्ट्वन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः ।
उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिपेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृष्टस्तृज्ध्वभ्यो यत् । मर्यः ।
स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्तण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः ।

शुन्यध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छं धरुणं
वाज्यर्षेति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्म-
वाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यव्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च
ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्यद्वायादेशश्च पृडे उत्तरपदे ।
उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमेवान्यत् । मृड
मुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधनक्षणः कः ॥

* छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गो
पणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥

* छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ॥

शिवः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

* वहश्च । ६ । २ । ६४ ॥

प्राग्वत् । दित्यषाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* कव्यपुरीषपुरीष्येषु ड्युट् । ३ । २ । ६५ ॥

एषु वहेर्ज्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

* हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ॥

अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति शिवरेव । हव्यवाह्यग्नि-
रजरः पिता नः ॥

* जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ॥

विद्वनोरित्यात्वम् । अज्जाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृपा असि । सनो-
तेरन इति षत्वम् । इयं शुष्येभिर्विसखाइवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा
पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः ॥

* मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो शिवन् । ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवाहादीनां डस्यदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र
शिवनोपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । उक्थानि
उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते
दीयते पुरोडाः ॥

* अवे यजः । ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥

- * अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ॥
 एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥
- * विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ॥
 उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥
- * आतो मनिन्क्कनिब्बनिपश्च । ३ । २ । ७४ ॥
 सुष्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः
 प्रत्ययाः स्युः । चाटिच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृत-
 णावा । विच् । कीलालपाः ॥
- * बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥
 उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्लिप् स्यात् । मातृहा । पितृहा ॥
- * छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥
 भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥
- * लिटः कानच्वा । ३ । २ । १०६ ॥
- * क्लसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥
 छन्दसि लिटः कानच्क्लसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् । छन्दसि परेच्छा-
 यामपि क्यच् वक्तव्यः ॥ * ॥ यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ॥
- * क्यच्छन्दसि । ३ । २ । १०७ ॥
 उपत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि बाज्यो ॥ * ॥
 जवे याभिर्यूनः । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥
- * मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदातः । ३ । ३ । ६६ ॥
 वृषादिभ्यः क्लिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुन्वमिष्टये । पचा-
 त्यक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि
 वीतये । एतौ स्यामोभयासः ॥
- * छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२६ ॥
 ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोपवादः ।
 सूपसदनेभिः ॥
- * अन्येभ्योपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥
 गत्यर्थेभ्यो येन्ये धातवस्तेभ्योपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामज्ञो-
 द्ब्रह्मणे गाम् ॥

* छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । लुङि । देवो देवेभिरागमत् । लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियता इत्यर्थः ॥

* लिङर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥

* सिब्बहुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥

* इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ६७ ॥

लेटिस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥

* लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ ॥

लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ सिब्बहुलं णिटृक्तयः ॥ ॥ वृद्धिः । प्र ण आयूषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषट्ठि । आ साविषद-
र्शसानाय । ण इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रिय सूर्ये प्रियो अग्ना
भवाति ॥

* स उत्तमस्य । ३ । ४ । ६८ ॥

लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥

* आत ऐ । ३ । ४ । ६९ ॥

लेट आकारस्य ऐः स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्या-
कारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट् ऐत्वम् । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् ।
यो यजाति यजात इत् ॥

* वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ७० ॥

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा । आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै ।
यहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥

* उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८० ॥

पणवन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्नाय-
न्तो नरकं पताम ॥ हलःशनःशानञ्भौ ॥

* छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥

अपिशब्दाच्छानच् । हृयहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु ।

अधान देव सवितः । अनदितामितिबध्नातेर्नलोपः । शृभ्णामि ते । मध्वा
जभार ॥

* व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥

विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्णस्य भेदति ।
भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन
नेषत् । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।
तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥ १ ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चणालं ये अश्वयूपाय त-
क्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते ।
इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य कर्मर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता
इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः ।
त्रि यूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन ।
लुटो विप्रये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च
सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारक-
मात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अत्रादाय । अण्विषये
अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङितिङ्कारेण
प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥

* लिङ्याशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥
दृशेश्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋदृशोऽङीति
गुणः स्यात् ॥

* छन्दस्यभयथा । ३ । ४ । ११७ ॥

धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्ध-
न्तुत्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणिलोपः । विश्वशिवरे ।
सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्भावश्च । हुश्नुवोरिति यण् ॥

* आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥

आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिङ् । बभ्रिर्वज्रम् ।
एषिः सोमम् । ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिङ्-

द्वावादेव सिद्धे ऋच्छतृतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसीत्युत्वम् ।
ततुरिः । जगुरिः ॥

* तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्त-
वैतवेङ्गुतवेनः । ३ । ४ । ६ ॥

से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असे-
नित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् ।
जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नि-
त्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै ।
दातवाड । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥

* प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १२ ॥

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढु मव्यथितुमित्यर्थः ॥

* दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११ ॥

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥

* शक्ति णमुल्कमुलौ । ३ । ४ । १२ ॥

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् ।
विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥

* ईश्वरे तोसुक्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ॥

ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

* कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ॥

न स्नेहितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्तव्यम् ॥

* अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ॥

रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

* भावलक्षणे स्थेणकृज्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । २६ ॥

आसंस्थातोः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवादितोः । प्रचरि-
तोः । हेतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः ॥

* सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ॥

भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

* राचेश्चाऽजसौ । ४ । १ । ३१ ॥

रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विप्रये छन्दसि । रात्री व्यस्यदायती । लोके तु ऋदिकारादिति ङीप्पन्तोदात्तः ॥

* नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विप्रये नित्यं ङीप् । बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

* भुवश्च । ४ । १ । ४७ ॥

ङीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति दुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिट् च ॥ * ॥ ङीषो लित्त्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी ॥

* दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५६ ॥

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीप्विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ॥

* कद्रुकमण्डत्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥

ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्ष्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्पप् ॥ आविष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्टो वर्धते ॥

* छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १६ ॥

वर्षाभ्यष्टकोपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥

* वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥

ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥

* हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥

छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* ह्यवश्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ॥

विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्यामयी जुहूः ॥

* नोत्वद्वर्धबिल्वात् । ४ । ३ । १५१ ॥

उत्वात् उकारवान् । मौज्जं शिष्यम् । वर्धं चर्म तस्य विकारो वार्धो वज्जुः । नैल्लो यूपः ॥ सभाया यः ॥

* ढश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥

सभेयो युवा ॥

* भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ॥

सप्तम्यन्ताद्वार्यं यत् । मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिका-
णामणादीनां च घादीनामपवादोयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनां
छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्वथा । मुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मौञ्ज-
वतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः ॥

* पाथेनदीभ्यां ड्यण् । ४ । ४ । १११ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः
पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥

* वेशन्तहिमवद्भामण् । ४ । ४ । ११२ ॥

भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

* स्रोतसो विभाषा ड्यड्यौ । ४ । ४ । ११३ ॥

पक्षे यत् । ड्यड्ययो स्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥

* सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ ॥

अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः । उत वा जि-
घ्रुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । स-
मानस्य छन्दसीति सः ततो भावार्थं यन् । यतोपवादः ॥

* तुशाद्वन् । ४ । ४ । ११५ ॥

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुय्यास्त्विति बह्वृचाः । तु-
यियास्त्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुयशब्द इति वृत्तिः ॥

* अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥

* घञ्चौ च । ४ । ४ । ११७ ॥

चाद्यत् । अग्रे भवेऽग्नयः । अग्नियः । अग्नीयः ॥

* समुद्राभ्राद्वः । ४ । ४ । ११८ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अग्नियस्येव घोषाः ॥

* बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥

प्राग्धिताद्वदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

* दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥

भागोऽशः । दूत्यम् ॥

* रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥

या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥

* रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥

प्रशसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥

* असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥

असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥

* मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥

आसुरी माया ॥

* तद्वानासामुपधानो मन्त्रइतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥

* अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥

आश्विनीरुपदधाति ॥

* वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् । ४ । ४ । १२७ ॥

तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयश्शब्द-
धन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्ध्ववयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु मूर्ध्व-
न्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥

* मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥

नभोभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । आजस्या तनूः ॥ †

* मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ ॥

माधवः । मधव्यः ॥

* आजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥

आजस्यमहः । आजसीनं वा ॥

* वेशोयशआदेर्भगाद्यत्खौ । ४ । ४ । १३१ । १३२ ॥

यथासंख्य नेष्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः ।
वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

* पूर्वैः कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥

† अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मध्यनन्तरमस्मिन्मध्व्यो मासः ॥ लुगकारेकाररेफा-
प्रचेति वाच्यम् ॥ * ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकार । इषः । उर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः ।
इकारा । शुचिः । आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुक्लानित्यर्थः । रेफ । शुक्रः ॥

गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासः ॥

* अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ।

यस्येदमप्यं हविः ॥

* सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥

सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥

* मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥

सहस्रशब्दात्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥

* सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥

सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥

* मये च । ४ । ४ । १३८ ॥

सोमशब्दादयः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥

* मधोः । ४ । ४ । १३९ ॥

मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥

* वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ॥

चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ * ॥
छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरम-
स्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्युक्षरं द्युक्षरो वज्र-
द्वार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥

* नक्षत्राद् घः । ४ । ४ । १४१ ॥

स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

* सर्वदेवान्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ॥

स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्वेवतातिमुराणः ॥

* शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः श-
न्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥

* भावे च । ४ । ४ । १४४ ॥

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः
शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

* सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि अष्टजत् ॥ शन्शतोर्द्वि-
निश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्याः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ।
त्रिंशिनोमासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ सिंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्व-
दाः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं
विप्रस्य मावतः ॥

* छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्रात्तदहतीति यत् । सादृत्यं विद्वद्ध्यम् ॥

* वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ६९ ॥

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इदृत्सरीयः ॥

* संपरिपूर्वात्स्व च । ५ । १ । ६२ ॥

चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥

* छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ ॥

चतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग च्छत्वियः ॥

* उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ॥

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्धतो निव्रतः ।
उद्धतान्निर्गतानित्यर्थः ॥

* थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डट्थट् स्यात्थट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥

* छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८६ ॥

अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

* बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥

मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणे अष्टामेखलाहयोभयखजाहृदयानां
दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् । शुनमष्टाव्यचरत् ॥
छन्दसीविनिषौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । म-
घवानमीमहे ॥

* तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ॥

इदंतदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥

* थाहेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥

किमस्या स्याद्वेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम् ॥

* पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥

* तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ॥

तृजन्तान्तृवन्ता च्छन्दस्त्रीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसीधेनुः ॥

* प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थ्याल् छन्दसि । ५ । ३ । १११ ॥

इवार्थे । तं प्रत्नया पूर्वया विश्वथेमया ॥

* अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ॥

किमेत्तिङ्व्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ॥

* वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥

स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृक्कतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् ॥

* अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥

तत्पुरुषाट्च् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । वेदच्छन्दसानि ॥

* बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥

बहुप्रजा निर्वृतिमा विवेश ॥

* छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥

* ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ॥

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥

* तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ॥

तुजादिराकृतिगणः । प्र भरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव ॥

* बहुलं छन्दसि । ६ । १ । ३४ ॥

ह्रः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमा हुव ऊतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि ॥ * ॥ ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । वृचं साम । छन्दसि किम् । ऋचानि ॥ रयेर्मतौबहुलम् ॥ * ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥

* चायः की । ६ । १ । ३५ ॥

न्यन्यं चिक्युः । निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलयहणानुवृत्तेर्नेह । अग्नि ज्योतिर्निचाय्य ॥

* अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजआताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६ । १ । ३६ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् । स्यर्धेर्लङि आधाम् । अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः । अवेरर्हश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युडो लिटि आसि । यस्तित्याज । त्यजेर्लङि । आतास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो अहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायास् । नाशीरं जुहुँ । मध्यत आशीतः । श्रीञ् एष क्लिपि निष्ठायां च ॥

* खिदेश्छन्दसि । ६ । १ । ५२ ॥

खिद्व दैन्ये । अस्यैव आ स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥

* शीर्षिश्छन्दसि । ६ । १ । ६० ॥

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्षो जगतः ॥

* वा छन्दसि । ६ । १ । १०६ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घा वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । मानुषीरीकते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपि दं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मां च शर्म्यं च । सूर्यं सूर्मिं च । संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥

* शेष्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ७० ॥

लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ १ ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्वन् ॥

* भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ६ । १ । ८३ ॥

बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् ॥ प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भे स् । प्रवेयम् ॥ ह्रदय्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥

* प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ॥

अक्षपादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरस् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तःपादं किम् । एतास एतिर्वन्ति ॥ अव्यपरे किम् । तेऽवद्वन् ॥

* अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । ६ । १ । ११६ ॥

एषु व्यपरेष्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् ।
सा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारे अयं मणिः । ते नो
अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बहुवृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽय-
मागात् । तेरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समा-
धेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥

* यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादा-
भावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

* आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥

यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य ।
वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अ-
स्मादेववचनादम्बार्थेतिह्रस्वो न ॥

* अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एच्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि ।
प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् ॥

* अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः ।
अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । त्रयोऽग्रे रुद्रे । अयशब्द आद्युदात्तः ।
कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमन्तः ॥

* अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्री रुद्रेभ्यो
अवपथाः । वपेस्यासि लङि तिङुतिङ् इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ।
यदुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यदुदात्तनिघातो न ॥

* आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ॥

आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आं अपः । गभीर
आं उग्रपुत्रे ॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषा
अक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥

* स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥

स्यइत्यस्य सोर्लोपः स्यादुलि । एष स्य भानुः ॥

* इस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥

इस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥

* पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥

दृष्टे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥

* समानस्य छन्दस्यऽमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६ । ३ । ४ ॥

समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ * ॥ विष्वग्देवयोरद्वयादेशः । विश्वाची च घृताची च । द्वेवद्वीची नयत देवयन्तः । कद्वीची ॥

* सध मादस्ययोश्छन्दसि । ६ । ३ । ६६ ॥

सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे । सोमः सधस्यम् ॥

* पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०८ ॥

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

* साढ्यै साढ्या साढेति निगमे । ६ । ३ । ११३ ॥

सहेः त्वाप्रत्यये आढ्यं द्वयं तृति तृतीयं निपात्यते । मरुद्विरुयः पृतमासु सा०हा । अचोर्मध्यस्यस्य डस्य ङः ढस्य ०हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ङकारः ०हकारतामेति स एव चास्यठकारः सन्नूप्यणा सम्प्रयुक्त इति ॥

* छन्दसि च । ६ । ३ । १२६ ॥

अष्टुन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥

* मन्त्रे सोमाऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ६ । ३ । १३१ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतो सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदित्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥

* ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधा ओषधीषु ॥

* ऋचि तुनुधमक्षुतङ्कुचोरुष्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ॥

दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मरु गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडि तिथादेशस्य डित्त्वपक्षे महणम् ।

तेनेह न । यलोत यात्राणः । क्रमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नश्चक्र । उह्य्याणः ॥

* इकः सुवि । ६ । ३ । १३४ ॥

एचि दीर्घ इत्येष । अभी पु लः सग्वीनाम् । मुज इति यः । नश्च
धातुयोत्पुभ्य इति णः ॥

* झ्योऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३५ ॥

मन्त्रे दीर्घः । ङिङ्गा हि चक्रा जरमम् ॥

* निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ ॥

एवा हि ते ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । १ ॥

यामि दीर्घो वा । धाता धातृणामिति घञ्श्चाः । तैत्तिरीयास्तु द्वस्व-
मेव पठन्ति ॥

* वा यपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ६ ॥

यपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽमृद्वौ सर्वनामस्याने परे । यभुताणम् ।
यभुताणम् । निगमे किम् । तता । तताणौ ॥

* जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । १३ ॥

इडादौ वृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

* शमिता यज्ञे । ६ । ४ । १४ ॥

शमयितेत्यर्थः ॥

* युप्रयोर्दीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । १८ ॥

ल्यपीत्यनुवर्तते । विप्रय । विप्रय ॥

* अङजादीनाम् ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आचः ॥

* न माङ्गोमे ॥ घञ्जुलं छन्दस्यमाङ्गोमेपि । ६ । ४ । ७५ ॥

जनिता यः महमे तुराय । मा यः क्षेत्रे पर्याजान्यथाप्युः ॥

इत्येते । ६ । ४ । ७६ ॥

प्रथमं दध आणः । रेभाद्यम्याभीयत्येनामिदृत्याटानोपः । अत्र रेगञ्ज-
स्तिङ् इने पुनरपि रेभाद्यः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमित्येति ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भृशुभिर्देवैर्गं म्याद्विगुवृत्तौ च । वनेषु चित्रं विभ्यम् । विभुं वा ।

सुधो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वा
पुषेम् । तनुवं वा । अम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥

* तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ६६ ॥

एतयोरुपधालोपः कृति प्रत्यये । वितलिरे कवयः । शकुना इव पक्षिम ॥

* घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ॥

सग्धिश्च मे । वब्धा ते हरी धानाः ॥

* हुभल्भ्यो हेर्धिः ॥ अशुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥

अधी हवम् । अशुधी गिरः । रायसूर्धि । उरु रास्कृधि । अपावृधि ॥

* वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ॥

हिरपिद्वा ॥

* अङितश्च । ६ । ४ । १०३ ॥

हेर्धिः स्यात् । रागन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदी-
र्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यैतिः शपःश्लुः ॥

* मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः । ६ । ४ । १४१

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु ॥

* विभाषर्जोश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥

अजुशब्दस्य अतः स्याने रः स्याद्वा इष्टेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनु नेषि ।
अजिष्ठं वा ॥

* अट्वाव्यवास्ववास्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥

अतौ भवमृतव्यम् । वास्तुनि भवं वास्वयम् । वास्त्वं च । मधुशब्द-
स्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोपधाः । हिरण्यशब्दा-
द्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सञ्चिता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

* शीङो रुट् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ ॥

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्वनेपदेष्वितिपक्षे तलोपः । धेनवो दुह्वे ।
त्रोपाभावे घृतं दुह्वते । अदृशमस्य ॥

* अतो भिस् ऐस् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥

अग्निर्देवेभिः ॥

तेनेह न । शृणोत यावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नश्चक्र । उरुष्या णः ॥

* इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥

अचि दीर्घ इत्येष । अभी णु णः सखीनाम् । सुज इति णः । नश्च धातुस्योरुष्य इति णः ॥

* ह्यचोऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३५ ॥

मन्त्रे दीर्घः । विद्वा हि चक्रा जरसम् ॥

* निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ ॥

एवा हि ते ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ५ ॥

वामि दीर्घो वा । धाता धातृणामिति बहुवृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्व-
मेव पठन्ति ॥

* वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ६ ॥

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्ष्णम् ।
ऋभुक्ष्णम् । निगमे किम् । तत्ता । तत्ताणौ ॥

* जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥

इडादौ वृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

* शमिता यज्ञे । ६ । ४ । ५४ ॥

शमयितेत्यर्थः ॥

* युग्वोर्दीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥

स्यपीत्यनुवर्तते । विग्रय । विग्रय ॥

* आडजादीनाम् ॥ छन्दस्यऽपि दृश्यन्ते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥

* न माड्योगे ॥ बहुलं छन्दस्यमाड्योगेपि । ६ । ४ । ७५ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥

* इरयो रे । ६ । ४ । ७६ ॥

प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोषः । अल रेशब्द-
स्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भूमुधियोर्यण् स्यादियडुवडौ च । वनेषु चित्रं विभ्रम् । विभ्रव वा ।

सुधौ नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वां
पुषेस । तनुवं वा । अम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥

* तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ६६ ॥

एतयोरुपधालोपः कृति प्रत्यये । वितलिरे कवयः । शकुना इव पत्तिम ॥

* घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ॥

सग्धिश्च मे । वब्धां ते हरी धानाः ॥

* हुभलभ्यो हेर्धिः ॥ अशुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥

अधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्यूधि । उह गस्कृधि । अपावृधि ॥

* वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ॥

हिरपिद्वा ॥

* अङितश्च । ६ । ४ । १०३ ॥

हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदी-
र्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यैतिः शपःश्लुः ॥

* मन्त्रेष्व्याड्यादेरात्मनः । ६ । ४ । १४१

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना द्वेषु ॥

* विभाषर्जोश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥

अजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेयस्सु । त्व रजिष्ठमनु नैषि ।
रजिष्ठं वा ॥

* ऋत्वाव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥

ऋतौ भवमृतव्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्वम् । वास्त्वं च । मधुशब्द-
स्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सत्योपधाः । हिरण्यशब्दा-
द्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

* शीङो रुट् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ ॥

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्वितिपक्षे तलोपः । धेनवौ दुह्ने ।
त्रौपाभावे घृतं दुहते । अदृश्रमस्य ॥

* अतो भिस ऐस ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥

अग्निर्देवेभिः ॥

* नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥

स्वमोरदङ् न । वार्जघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥

* समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ क्त्वापि च्छन्दसि । ७ । १ । ३८ ॥
यजमानं परिधापयित्वा ॥

* सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । ७ । १ । ३९ ॥

ऋजवः सन्तुः पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् ।
व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सु-
ष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णेदीर्घः । या सुरथा रथीतमा । दिविस्पृशा । अश्विना ।
यौ सुरयौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्वाह्मणम् । नतमिति
प्राप्ते आत् । यादेव विद्व तात्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वार्जबन्धवः ।
अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णु-
या । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते
डा । ता अनुष्टोच्चावयतात् । अनुष्ठानमनुष्टा । व्यवस्थावदङ् । आडो
ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति
प्राप्ते आल् ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उर्विया । दार्विया ।
उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डिया
द्वीतं न शुष्कं सरसी शयानम् । डीङ्गीकार इत्याहुः । तत्राद्गुदात्ते पदे प्राप्त
व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीपन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाह-
रणान्तरं सृज्यम् ॥ आङ्ऽयाजऽयाशमुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रबाहवा सिसृतम् ।
बाहुनेति प्राप्ते आङ्गदेशः । घेर्ङितीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते
अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रिस्वरः ॥

* अमो मश् । ७ । १ । ४० ॥

मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः ।
अस्तिसिच इति ईट् । वर्धो वृजम् । अवधिषमिति प्राप्ते ॥

* लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ॥

छन्दसि । देवा अटुह । अटुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतै इति
प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥

* ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ॥

अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

* यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ॥

एनमित्यस्मिन्यरे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । व-
कारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥

* तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ॥

मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृ-
णुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

* तप्नप्रनयनाश्च । ७ । १ । ४५ ॥

तस्येत्येव । शृणोत यावणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्र-
ह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुष-
ध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वे देवासे मरुतो यति
ष्ठन । यत्संख्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य
यनादेशः ॥

* इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ॥

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूप-
चरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इनागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त
एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्म इति प्राप्ते ॥

* त्को यक् । ७ । १ । ४७ ॥

दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥

* इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥

त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्टीन देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥

* स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी
मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥

* आज्ञसेरसुक् । ७ । १ । ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

* श्रीग्रामयोश्छन्दसि । ७ । १ । ५१ ॥

ग्रामो लुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूत ग्रामणीनाम् ॥

* गोः पादान्ते । ७ । १ । ५२ ॥

विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्ष-
यागेषु । पादान्ते ऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषा वैकल्पिकत्वात् । विराजं
गोपतिं गवाम् ॥

* छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ॥

अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः ॥

* ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ॥

अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥

* दृक्स्ववस्वतवसां छन्दसि । ७ । १ । ८३ ॥

एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥

* उदोऽष्ट्यपूर्वस्य ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १०३ ॥

ततुरिः ॥

* हु हूरेश्छन्दसि । ७ । २ । ३१ ॥

हूरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात् । अहुतमसि हविर्धानम् ॥

* अपरिहृताश्च । ७ । २ । ३२ ॥

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

* सोमे हूरितः । ७ । २ । ३३ ॥

इयङ्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो हूरितः ॥

* असितस्कभितस्तभितोतभितचतविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतस्-
तृतस्तृतवस्तृतवस्तृतवस्तृचौरुज्ज्वलितित्तरितिवमित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ ॥

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र यस्मि स्क्वम् स्तम्बु एषामुदित्वाविष्ठा-
यामिदृप्रतिषेधे प्राप्ते इगिनिपात्यते । युवं शचीभिर्यसिताममुज्ज्वतम् ।
विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभिते-
त्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने ।
कस गतौ । आभ्यां कस्येडभावः । चत्ता इतश्चत्तामुतः । त्रिधा ह श्या-
वमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं
सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु
शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । यावयाभ उत
शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्वृङ् वृजोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते ।
तस्तारं रथानाम् । तरुतारम् । वरुतारम् । वरुतारम् । वरुत्रीभिः सुशर-
णो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दो हि निपा-
तितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्थ्यः शप इकारादेशो
निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर सचलने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्याद्विषु ।

इह क्षरित्यस्यामन्तरं क्षमितीत्यपि के चित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोधः । भाषायां तु यस्तस्काव्यस्तव्योत्तव्यवतितविकसिताः । विश-
सिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्व-
लति । क्षरति । पाठान्तरे । क्षमति । बमति । अमति ॥

* बभूयाऽऽततन्यजगृम्भववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

विद्वा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य । जगृम्भा ते द-
क्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ । भाषायां तु । बभूविथ ।
आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥

* सनिंससनिवांसम् । ७ । २ । ६६ ॥

सनिमित्येतत्पूर्वत्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च
निपात्यते ॥

पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्यात्कादित्वं नेति वाच्यम् ॥ ॥ हिरण्य-
वर्णाः शुचयः पावकाः ॥

* घेलौपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥

दधद्रवानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥

* मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८५ ॥

शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रम्रीणाति ॥

* अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ८७ ॥

सर्वमा इदम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः । जसि च । जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् गौ चङ्यु-
पधायाः ॥ ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा
गवे । पशवे ॥ नाध्यस्तस्याचीतिनिषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आनुग्रजुजोषत् ॥

* नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ॥

छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋचित्यम् । अवीवृधत् ॥

न छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥

पुत्रपित्रस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । क्वाच्छन्दसीति
उः । अपुत्रम्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनां मिति वाच्यम् ॥ । ॥
जनीयन्तो न्वयवः । जनमिहन्त इत्यर्थः ॥

* टुरस्युर्दुविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावाद् दुष्टीयति । द्ववि-
णीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥

* अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ॥

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मा
त्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीतिनिषेधो न ईत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्या-
पीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥

* देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः ।
सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किं तु वेदोपलक्षकः ।
तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स
चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाज्जिगाति सुम्नयुः ।
बह्वृचादावप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥

* कव्यऽध्वरपृतनस्यर्चिलोपः । ७ । ४ । ३९ ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृ-
तन्यम् ॥

* दधातेर्हिः ॥ जहातेश्च क्ति ॥ विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥

हीत्वा शरीरम् । हित्वा वा ॥

* सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भे माता
सुधितं वत्तणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौस्या ॥ क्तिन्यपि दृ-
श्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति
प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ् । इट् । इटोऽत् । धासीयेति प्राप्ते ॥

अपो भि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्विः शरद्विः ॥ स्ववः
स्वतवसोरुपसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्विः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते
स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्विः ।
समुषद्विरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । प-
ञ्चपादीरीत्या तु उपः किदिति प्राग्व्याख्यातम् ॥

* न कवतेर्यङि ॥ कृषेश्छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीक्ष्यते ॥

* दाधर्ति दर्थर्ति दर्थर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनि-
ष्यदत्करिक्कत्कनिक्रदद्गरिभ्रद्विध्वतो दविद्युतत्तरिचतः सरीसृपतं वरी-
वृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ॥

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयः धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुग-
न्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इय-
र्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अर्लार्षि
युध्म खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अर्लार्ति दक्ष उत । फणते-
राङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वाप-
नीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसका-
रस्य प्रत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देलुङि स्त्रेङ्
द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदि-
त्यर्थः । बिभर्त्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्य-
ङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्च्च्कारलोपश्च । दविध्वतो
रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्यु-
तद्वीद्वच्चेऽशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा त-
रत्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि
श्लावभ्यासस्यरीक् । मृर्जेर्लटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेरा-
ङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वव्यन्तीवेदा ग-
नीगन्ति कर्णम् ॥

* ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥

सूर्तेर्लटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । शृष्टिः ससूव
स्यविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥

* बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णो विवर्षि । वशेरेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

* प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोष मे पराशृण ।
किं नोदुदु हर्षसे ॥

* छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥

इवर्णान्ताद्वेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय ।
गीर्वान् ॥

* अनो नुट् । ८ । २ । १६ ॥

अनन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अन्नयवन्तः कर्णवन्तः । अस्यन्वन्तं यदनस्या ॥

* नाट्स्य । ८ । २ । १७ ॥

नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदाव्रस्तुङ्वाच्यः ॥ * ॥ भूरि-
दावसरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥

* नसत्तनिषताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि । ८ । २ । १९ ॥

सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा ।
निषत्तमस्य चरतः । असत्तं निषण्णमिति प्राप्ते । उदेर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतू-
र्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी
इत्यस्य ॥

* अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । २० ॥

रुर्वा रेफो वा । अन्न एव । अन्नरेव । ऊध एव । ऊधरेव । अन्न एव ।
अन्नरेव ॥

* भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । २१ ॥

भुव इति । भुवरिति ॥

ओमभ्यादाने । ८ । २ । २२ ॥

ओंशब्दस्य मूलः स्यादारम्भे । ओ ३ म् । अग्निमीळे पुरोहितम् ।
अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ॥

* ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । २८ ॥

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे ॥ †

* प्रणवष्टुः । ८ । २ । २९ ॥

यज्ञकर्मणि टेरामित्यादेशः स्यात् । अपां रतांसि जिन्वतोस् ३ । टैः
किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ॥

* याज्यान्तः । ८ । २ । ३० ॥

† अत्र ये शब्दो ये यजामहे इति वाक्यघटितो गृह्यते भाष्ये सर्वत्रातिप्रसंगमाशङ्क्य
सिद्धं तु ये यजामहे इत्यस्य ब्रूयादिषुपसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चक्षणे
हव्यवाहाश्म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रति-
वाक्यं टेः स्यात् सर्वान्तस्य चेप्यते ॥

* ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वैषडावहानामादेः । ८ । २ । ६१ ॥

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य ।
अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥

* अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ६२ ॥

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्यात्परस्य च । श्रौ ३ आ ३ धय ॥

* विभाषा पृष्ठप्रतिवच हेः । ८ । २ । ६३ ॥

प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्ठेति णिम् । कटं
करिष्यति हि । हेः किम् । करोमि ननु ॥

* निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ६४ ॥

अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्य । अमावास्येत्येवं-
वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥

* आम्रेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ६५ ॥

दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितयहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् ।
चौर चौर ३ ॥

* अङ्गयुक्तं तिडाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ६६ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्गकूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ।
तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नै-
तदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥

* विचार्यमाणानाम् । ८ । २ । ६७ ॥

वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति ।
होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥

* पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ६८ ॥

विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्व-
त्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्चन्द्रसीति ज्ञायते ॥

* प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ६९ ॥

वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः ३ ।

हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । ३ । दत्त किमात्थ ३ ॥

* अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्गुतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमने विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ= । अग्निभूते पटो एतयोः
टेऽनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि आणवक ३ ॥

* चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥

वाक्यस्य टेऽनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निचिदिव भाया ३ त्
उपमार्थे किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात्

* उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ॥

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३ दि
त्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥

* स्वरितमाग्नेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥

स्वरितः प्लुतः स्यादाग्नेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूप
क ३ अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक
शोभनेऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म
कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥

* क्षियाशीः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥

आकाङ्क्षास्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं
रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च ल
प्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु ३ शर्मं गच्छ । आका
किम् । दीर्घायुरसि । अग्नीदग्नीन्विहृ ॥

* अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥

अनन्त्यस्यानन्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा
३ न् शमा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगमं ३ पूर्वा ३ न् शमा ३ न् ।

* प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥

दूराद्गुतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविभुते
प्लुते । ऐ ३ तिकायन । औ २ पगव । चतुर्मात्रावन्न ऐचौ सम्पद्येते ॥

* एचाऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुतरस्येदुतौ । ८ । १ ।

१०७ ॥

अप्रगृह्यस्य एचाऽदूराद्भूते भूतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः भूतः स्यादुतरस्य
न्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्या-
न्तेष्वेव ॥ - ॥ प्रश्नान्ते । अगमः३ पूर्वा३न् यामा३न् अग्निभूत३इ । अभिपूजिते ।
करोषि पठ३उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे ।
आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ । याज्यान्ते । स्तोविर्धेमानय३इ । परिगणनं
किम् । विष्णुभूते३ धातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् ।
पदान्तयहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौ३रिति । अप्रगृह्यस्य
किम् । शोभने माले३ ॥ आमन्त्रिते छन्दसि भूतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ - ॥
अगना३इ पवीवः ॥

* तयोर्ध्वावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ॥

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्नश्वाशा । पठश्वाशा ।
अग्नश्चिन्द्रम् । पठश्चुद्रकम् । अचि किम् । अगना३वरुणौ । संहितायां किम् ।
अगना३इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतेरसिद्धत्वाद-
यमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादु-
दात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥

* मत्वसे रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वत्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोन्त्य-
स्येतिपरिभाषया तकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाणि सोमम् । हरिवो मेदिनं
त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥

* दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ ॥

एते क्लृप्स्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ * ॥
क्लृप्स्वनिषोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपनिष्ठति । अनुबन्ध-
स्येहा निर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः क्लृप् ॥

* उभयश्चर्तु । ८ । ३ । ८ ॥

अम्परे क्वि नकारस्य र्त्वा । पशून्तांश्चक्रे ॥

* दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ६ ॥

दीर्घान्नकारस्य र्त्वा म्यादटि तौ चेच्चाटौ एकपादस्यौ स्याताम् ।

देवां अच्छा सुमती । महं इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह ।
दित्यान्याचिप्रामहे ॥

* आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ॥

आटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्याने नित्यमनुनासिकः । महं इन्द्रः
तैत्तरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः ।
च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥

* स्वतवान्यायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुवा । भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने ॥

* छन्दसि वाऽप्रामेडितयोः । ८ । ३ । ४६ ॥

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वाः प्रशब्दप्रामेडितं च वर्जयित्वा ।
आतर्कतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूव्यस्पतिः ।
त्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । पुरुषःपुरुषः ॥

* कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् ।
शसस्करति । उरु णस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । दिते
ति किम् । यथा नो आदितिः करत् ॥

* पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ॥

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्पति
मं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्यौजः ॥

* पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ॥

पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्यातु ॥

* पष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः
तमसस्यारमस्य । परिवीत इवस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रा
यजमानेषु ॥

* इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥

पतिपुत्रादिषु परेषु । इडायास्पृष्टः । इडायाः पुत्रः । इडायास्य । देइडाया
पदे ॥

* निषस्तपतावनाषेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

निष्ठः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्ठत्वं रत्नो निष्ठता अरातयः । अ-
नासेवने किम् । निष्ठपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥

* युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तः पादम् । ८ । ३ । १०३ ॥

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेपु परेषु । युष्मदादेशाः
त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्टुं देव सवितः । तेभिष्टु । आभिष्टे । अपस्वने सधि-
ष्टव । अग्निष्टद्विष्टवम् । द्यावापृथिवी निष्ठतत्तुः । अन्तःपादं किम् । तद-
ग्निस्तदर्थमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः ।
अत्राग्निरितपूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥

* यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥

युष्मत्तत्तत्तुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्टुम् । अग्निष्टे अयम् ।
अर्चिभिष्टुतत्तुः । पक्षे अर्चिस्त्वमित्यादि ॥

* स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥

नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव
सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

* पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिवि षुः । युलं
हि स्यः स्वर्पती ॥

* सुजः । ८ । ३ । १०७ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्वं ऊ षु णः ।
अभी षु णः ॥

* सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥

गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥

* सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥

पृतनापाहम् । ऋतापाहम् । चात् ऋतापाहम् ॥

* निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११० ॥

सस्य मूर्धन्यः । व्यषीदत् । व्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्य-
ष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥

* छन्दस्यदवग्रहात् । ८ । ४ । २६ ॥

ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । विनृयाणम् ॥

* नश्च धातुस्थोरुण्यः । ८ । ४ । २७ ॥

धातुस्यात् । अने रक्षा णः । शिक्ता णो अस्मिन् । ऊरु णस्काधि । अ
षु णः । मो षु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

अथ स्वरप्रकरणम् ॥

* अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्यद्रे यस्योदात्तः स्वरितो वा वि
धीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चक्रं स्यात् । गोपायतं नः
अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम्
सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य ऽति वाच्यम् ॥ ॥ त ।
गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञयज्ञमि
वृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं
तस एव ॥

* अनुदात्तस्य च यच्चोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवे वाचम्
अत्र डीवुदात्तः ॥

* चो । ६ । १ । २२२ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वराप
वादः । देवद्वीचीं नयत देवयन्तः ॥ अतद्वित इति वाच्यम् ॥ * ॥ दाधीचः
माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥

* आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिहोदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥

* आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १६ ॥

पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्त
षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ
किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र ।
अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ ना-

मन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवच्च । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने ज्ञातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अदृष्टे देवे सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवाः षड्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥

* सुवामन्त्रि पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्य-
तो । शुभ इति शुभेः क्लिबन्तात्पृष्ठान्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्टिकमाम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्यावि-
द्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्द-
स्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चत् ॥ पष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ * ॥
पृष्ठान्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचनं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्य-
। तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा
सदृशम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा
दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां नृ ॥ * ॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥
उपान्यधीयान ॥

* उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यणं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः
स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य
त्रेपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेन्न निघातो न ॥

* एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ॥

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोश्वाः । क्वावरं मरुतः ॥

* स्वरितोवानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे
पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीश्व ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थि-
तविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एङः पदा-
न्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सोऽयमागात् । उक्तं च प्राति-
शाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे तैप्राभिनिहतेषु चेति ॥

* उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यर्त्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ॥

* नेदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते स्यादेव । प्र य आरुः । वोऽश्वाः क्वाभीशवः ॥

* एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३२ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्योपवादः । आगच्छ माणवक ॥

* यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु । १ । २ । ३४ ॥

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अतपेति किम् । वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । नू नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥

* उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ॥

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥

* विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ॥

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बहुचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था

* न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषाछन्दसीति च प्राप्ता स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽम् ॥ असावित्यन्तः ॥ * ॥ निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । जित्वात्प्राप्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ * ॥ चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥

* देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ॥

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्मण आगच्छत

* स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३६ ॥

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे य-
मुने सरस्वति ॥

* उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति
शुतुद्रि । व्यचक्षयस्वः ॥

* तस्य परमाम्रेडितम् ॥ अनुदात्तं च । ६ । १ । ३ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

॥ इति साधारणस्वराः ॥

* धातोः । ६ । १ । १६२ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥

* स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥

स्वपादीनां हिंसेश्चानित्यजादौ लसार्धधातुके परे आदिरुदात्तो वा
स्यात् । स्वपादिरुदात्तान्तर्गणः । स्वसन्ति । श्वसन्ति । चिंसन्ति । पक्षे
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । कृत्येवेष्टते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥

* अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८६ ॥

अनित्यजादौ लसार्धधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । येददति प्रिया
वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥

* अनुदात्ते च । ६ । १ । १६० ॥

अविद्यमानोदात्ते लसार्धधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधानि
रत्नं द्रविणं च दाशुषे ॥

* भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । ६ । १ ।
१६२ ॥

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्धधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ।
योऽग्निहोत्र जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं दधवत् ।
जार्गर्षि त्वम् ॥

* लिति । ६ । १ । १६३ ॥

प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥

* आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । १६४ ॥

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुनि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः

* अचः कर्तृयकि । ६ । १ । १६५ ॥

उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव

* चङ्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । २१८ ॥

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । म^१ हि चोकरताम् । धात्वकार उदात्तः
यत्तान्तरे चङुदात्तः ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

* कर्षोऽऽत्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ६ । १ । १५६ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः शपानिर्दे-
शात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥

* उज्झादीनां † च । ६ । १ । १६० ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । उज्झादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते का-
लविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र योगेयोगे
तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमश-
श्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीकते ॥

* चतुरः शसि ६ । १ । १६७ ॥

चतुरोऽन्त उदात्तः शसिपरे । चतुरः कल्पयन्तः । अचिर इति रादेशस्य
पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुन् । नित्त्वादाद्युदात्तता ॥

* भल्युपोत्तमम् । ६ । १ । १८० ॥

षट्त्रिचतुर्थ्या या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् ।
अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आ दश-
भिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्विह्वयमानः । विश्वेर्देवैस्त्रिभिः । भलि
किम् । नवानां नवतीनाम् ॥

* विभाषा भाषायाम् । ६ । १ । १८१ ॥

उक्तविषये ॥

† उज्झ, म्लेच्छ, जज्ज, जल्प, जप, बध, युग, गरो दूष्ये, वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तु-
युद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्रवभ्रे दरः, साम्बतापो भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वतः,
भक्षमन्यगोमन्याः । इत्यज्झादिः ॥

* सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥

* चिन्त्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ॥

जिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्निश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेतिचकारादसुनो नुडागमश्च ॥

* पथिसथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९८ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रत्न । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥

* अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥

* क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ॥

आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥

* जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥

* वृषादीनां च † । ६ । १ । २०३ ॥

आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥

* संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चैव चञ्च्वा । कनोऽन्न लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्नि-
र्माणवक्त्रः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥

* निष्ठा च ह्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥

निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । शतः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् । हृतम् ॥

* शुष्क धृष्टौ । ६ । १ । २०६ ॥

† वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, अमः, वेदः, सूदः, शंशुः, गुहा, शमरमौ संज्ञायां भावकर्मणोः, भञ्जलः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः, इति वृषादिः ॥

एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥

* आशितः कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥

कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्निष्फाल आशितम् ॥

* रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ॥

रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च
नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

* जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६ । १ । २०९ ॥

आद्युदात्ते वा स्तः ॥

* नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥

एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षक्कर आहुरर्पितमित्यादेः पू
र्वेणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् ।
अर्पिताः षष्ठिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥

* युष्मदस्मदोर्दसि । ६ । १ । २११ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । नहि षस्तव नो मम ॥

* डयि च । ६ । १ । २१२ ॥

तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् ॥

* यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युज्जन्त्यस्य काम्या ।
क्षमेणिङन्तादचो यत् ॥

* ईडवन्दवृशंसदुहां ग्यतः । ६ । १ । २१४ ॥

एषां ग्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैस्त । आजुह्वान ईड्यो व-
न्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शस्यम् ॥

* विभाषा वेणिवन्धानयोः । ६ । १ । २१५ ॥

आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् ॥

* त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । ६ । १ । २१६ ॥

आदिरुदात्तो वा । आद्यास्यो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यञन्ताः ॥

* मतोः ‡ पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६ । १ । २१७ ॥

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥

‡ केचित्तु पूर्वं आदिति पुंलिङ्गं पठन्ति ॥

* अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥

* ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिप्रोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् ।
उच्चैः ॥ पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाट-
ला, फलेरुहा, सुरूपां, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त -ति प्राप्ते । अपालङ्क,
व्याधिघात, आरेवत, आरवधेति, पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उनर्वच-
न्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ गेहम् ।
नव्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव
पर्युदासाज्जापकात् ॥ गुदस्य च ॥ अन्त उदान्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् ।
गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गुशिटामदन्तानामि-
न्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ धपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ धकारयका-
पूर्वा योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनान्नामिति प्राप्ते ।
छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति
किम् । बाह्यम् । यजन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या ।
क्षत्रिया । यतोनाब इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्या-
त्पूर्वमिति मध्यादात्तः ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःख-
म् । नखस्य स्वाङ्गुशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः ।
तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्याचेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुः-
खयोर्नव्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य
स्वाङ्गुशिटामिति नव्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः
खो निद्वस्वश्चेति उणादिषु नित्वाक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टपः प्रागेव स्वाङ्गुशि-
टामिति वा बोध्यम् ॥ हिष्ठवत्स्वरतिशयान्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्तः
स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः
सुवृता रथेन । यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः ।
संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः ।
लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्वाणां प्रभृ-
यस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । आशादिसूत्रेण

गतार्थमेतत् ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभ
 तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु ल
 वन्त इति गुरूदात्तः । दक्षिणः सारलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः
 स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तो स्तः । दा
 बाहुः । आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणे भवति
 छन्दसि च ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इहपर्यायेणाद्यन्तावुदात्तो
 कृतस्यामृगाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानान्तरेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तो
 दात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृ
 तु । कृष्णो रात्रौ ॥ वां नामधेयस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्वि
 ना । कृष्ण ऋषिः ॥ शुक्लगौरयोरादिः ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनु
 वर्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिवेत्यन्नान्तोदात्तदर्शनात् ॥ अङ्गु-
 ष्ठीदक्षवक्रवशानां छन्दस्यन्तः ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्विती-
 यस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति ।
 तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ॥ पृष्ठस्य च ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा
 भाषायाम् । पृष्ठम् ॥ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ उनर्वचन्तानामित्याद्युदात्त-
 स्यापवादः ॥ अर्थस्य स्वाग्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोनात्
 इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ दिगाख्याव्या-
 वृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्विपर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्य-
 स्परि ॥ नक्षत्राणामाव्विषयाणाम् ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुरा-
 धादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठा धनिष्ठानामिष्टन्नत्वेनाद्यु-
 दात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न ।
 कृत्तिका नक्षत्रम् । के चित्तु कुपूर्वा य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय
 आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ घृतादीनां च ॥ अन्त
 उदात्तः । घृतं मिर्मिसे । आकृतिगणोऽयम् ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त
 उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् ।
 ज्येष्ठः अष्टः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त एव ॥ बिल्वतिष्ययोः
 स्वरितो वा ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् ॥
 नस्वान्तस्य स्त्राविप्रयस्य ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ नव्विप्रय-

स्यानिसन्तस्य ॥ वने न वा यः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नए नपुंसकम् ॥
तृणधान्यानां च दृषाम् ॥ दृषामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः ।
बहुचां तु गोधूमाः ॥ ऋः संख्यायाः ॥ पञ्च । चतस्रः ॥ स्वाङ्गुशिष्टामद-
न्तानाम् ॥ शिष्टं सर्वनाम् । -र्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । वि-
श्वो विहायाः ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ कवर्गान्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः ।
वृकः । शुक्रेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ खय्युवर्णं कृत्तिमा-
ख्या चेत् ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ उनर्वचन्तानाम् ॥
उन । वरुणं वो रिशदमम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृण्वै । वन् । पीवानं मे-
घम् ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः ।
शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृताच्छील्ये ॥ ऋद्वर्ज्यं =स्वा-
न्तस्यादिभूतं =स्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ अस्यादेवनस्य ॥ आदिरुदात्तः ।
तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः ॥ अर्धस्यासमद्योतने ॥ अर्धो या-
मस्य । समेऽङ्गुशके तु अर्धं पिप्यल्याः ॥ पीतद्वयानाम् ॥ आदिरुदात्तः ।
पीतद्वुः । सरलः ॥ यामादीनां च ॥ ग्रामः । सोमः । यामः ॥ लुबन्तस्योप-
येयनामधेयस्य ॥ चञ्चैव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति
लुपः प्राचां संज्ञा ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ एषामुपमेय-
नाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुविव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः ।
महिषः ॥ राजविशेषस्य यमत्वा चेत् ॥ यमत्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् ।
अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ लघ्वावन्ते द्वयोश्च बहुषोगुरुः ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च
लघ्वोः सतोर्बहुचक्रस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कालाहलः ॥ स्त्रीविषयवर्णा-
क्षुपूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयः । मल्लिका । वर्णः ।
श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दाःपूर्वाऽल्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ शकु-
नीनां च लघु पूर्वम् ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ॥ नर्तु-
प्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥
धान्यानां च वृद्धान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः ।
षान्तानाम् । माषाः ॥ जनपदशब्दानामषान्तानाम् ॥ केकयः । हयादीनाम-
संयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥ हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हया-
दीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥ इगन्तानां च दृषाम् ॥
आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्विती अधिकारः ॥
 अचां प्राङ्मुकरात् ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् अचामित्याधिकारः ॥ स्वाङ्गा-
 नामकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा अचां स्वाङ्गानां द्विती-
 यमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । दनम् ॥ मा-
 दीनां च ॥ मलयः । मकरः ॥ शादीनां शाकानाम् ॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥
 पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । द्युचां
 तु । नीपम् ॥ युतान्यण्यन्तानाम् ॥ युत । अयुतम् । अनि । धमनिः ।
 अणि । विपणिः ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेत्वाजिर्द्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठा-
 काशीनामादिर्वा ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढइत्यादि ॥
 छन्दसि च ॥ अमकराद्वर्ध आरम्भः । लघ्यानुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञे-
 यम् ॥ कर्दमादीनां च ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥
 आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ नपः
 फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ यान्तस्यान्त्या-
 त्पूर्वम् ॥ कुलायः ॥ आन्तस्य च नालघुनी† ॥ नाशब्दे लघु च उदात्ते स्तः ।
 सनाथा सभा ॥ शिशुमारोदुम्बरवलीवर्दीष्टारपुखुरवसां च‡ ॥ अन्त्यात्पूर्वमु-
 दात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्गाश्याकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ द्विती
 दात्तं वा ॥ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥ हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरद्वार-
 रकपालपलालशैवालश्यामाकशरे रशरावंहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥
 एषामादिर्द्वितीयः स्यात् ॥ महिष्यणाठयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ आदिर्द्वितीयः ।
 महिषी जाया । अपाठा उपदधाति ॥

॥ इति तृतीयःपादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमत्तरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ गो-
 ष्टजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमत्तरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्टजो ब्रा-
 ह्मणः । अन्यत्र गोष्टजः पशुः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पाराव-
 तस्योपोत्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकाल-
 वालस्यालीपाकानामधूजलस्यानाम् ॥ एषां चतुर्णां धूम्रभृत्तश्चतुरो वर्जयि-
 त्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्या
 लीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ

† क्व चित्तु यान्तस्येति पाठः ॥

‡ शिशुमारेति पाठान्तरम् ॥ उष्टारेति रेफवर्जितमपि ॥

स्वरितौ ॥ स्पष्टम् । न्यङ्ङुतानः । व्यचक्षयस्त्वः ॥ न्यर्बुद्व्यल्कशयोरादिः ॥
स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥
स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोनाव इति प्राप्ते ॥ बि-
ल्वभक्ष्यवीर्याणे कृन्दसि ॥ अन्तस्वरितानि ॥ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥
स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥ सिमस्याथ-
र्वणेऽन्त उदात्तः ॥ आथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा । तेन
धासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वा-
हा ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ एवादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् ।
एव । एवम् । नूनम् । सह । ते पुत्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य
स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वा-
चादीनामुभालुदात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चा-
दयोऽनुदात्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ यद्येति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते
किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥ प्रकारादिद्विस्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥
पटुपटुः ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ शेषं नित्यादिद्विस्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रा-
यम् । दिवेदिवे ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

* आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् ॥

* अनुदात्तौ सुप्तिता । ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युञ्जति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरित-
प्रचयौ ॥

चितः । ३ । १ । १६३ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थम् ॥ * ॥ चिति इत्यये सति
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके समे । यके
सरस्वति । तक्तसु ते ॥

* तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वण मिद्वे जित्स्वरनाधनार्थमिदम् । कौ-
ञ्जायनाः ॥

* कितः । ६ । १ । १६५ ॥

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥

* तिसृभ्यो जसः ६ । १ । १६६ ॥

अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥

* सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । विधते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥

* अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ॥

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयाविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥

* अञ्जेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ । १७० ॥

अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥

* ऊडिदंपदाद्यप्युच्चैद्युभ्यः । ६ । १ । १७१ ॥

एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊटुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ॥ इह मा भूत् । अतद्युवा । अतद्युवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावितिसूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभू माभ्यां गा अनु । पट्वेचोमासृचिश् इति षट् पदादयः । पट्वा भूमिः । दद्वि नैजिह्वा । जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता । दिव् । दिवेदिवे ॥

* अष्टनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥

शमादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥

* शतुरनुमो नद्यजादौ । ६ । १ । १७३ ॥

अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्चा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुषदेशात्परत्वाच्चतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥

* उदानयणो हल्यर्वात् । ६ । १ । १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हलपूर्वस्तस्यात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदा-
त्ता स्यात् । चादयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृणवते सवित्रे ॥

* नोङ्घात्वोः । ६ । १ । १७५ ॥

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्धा । सेत्यृशिनः सुभ्रे ॥

* ह्रस्वनुङ्गां मतुप् । ६ । १ । १७६ ॥

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अङ्दिमाँ उदनिमाँ
द्वयर्त्ति । नुटः । अक्षएवन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा
त्वा विदादिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वाँ
एवागहि ॥ ऐशब्दाच्च ॥ ॥ रेवाँ इद्रेवतः ॥

* नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ॥

मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुम-
तोनाम् ॥

* ड्याश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १७८ ॥

ड्याः परा नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । धेत्युक्तेर्नेह ।
जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥

* षट्चिचतुर्भ्यो हलादिः । ६ । १ । १७९ ॥

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आ परिभर्ह्यमानः । त्रिभिषु देव ॥

* नगोश्वन्साववर्णराड्क्कुङ्कृद्भ्यः । ६ । १ । १८० ॥

एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेदम् । सौ प्र-
थमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो दुग्धम् । तेषां पाहि अधी हवम् ॥

* दिवो भल् । ६ । १ । १८१ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । द्युभिस्तुभिः । भलिति किम् ।
उप त्वाग्ने दिवेदिवे ॥

* नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८२ ॥

नृः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । नृभिर्यमानः ॥

* तित्त्वरितम् । ६ । १ । १८३ ॥

निगदव्याख्यातम् । क्व नूनम् ॥

* तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात्सर्वधातुकमनुदात्तमङ्गुडोः । ६
१ । १८६ ॥

अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ ।
तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । डितः । अभि चष्टे-
तेभिः । अदुपदेशात् । पुरुषुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते ।
मानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः ।
नेह । हतो वृत्राण्यार्या । लग्नहणं किम् । कर्ताह र्घाणाः । सार्वेति
शिश्ये । अङ्गुडोः किम् । हुते । यदधीते ॥ विन्दी न्निखिदिभ्यो नेति
व्यम् ॥ ॥ इत्ये राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थि

* आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ ॥

* थलि च सेटीडन्तो वा । ६ । १ । १८८ ॥

सेटि यलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यद्वा नैते
तद्वा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोपि
दात्ताः ॥

* उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ॥

रित्यात्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यद्वाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

* समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥

* बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।
तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्
सप्तपादः ॥

* तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्या
त्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्नन्दयत्सखम् ।

सादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शक्ती श्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपा

हानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्वात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥

* वर्णो वर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ॥

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥

* गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इजान्तो मध्यादात्तः । प्रमाणमित्यत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥

* दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणादात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥

* प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि चाप्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

* पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ॥

व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन स्थितः । उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्यायादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥

* निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो झगन्तः । अदन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दो रुढः पार्श्वे ॥

* शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ॥

ऋतौ भवन्नार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्याखपद-

विग्रहः । रज्जोः सदा उद्धृतम् । रज्जुशब्दः रुजोरसुम् चेत्याद्युदात्तो
दितः । अनार्तवे किम् । उत्तमपारदम् ॥

* अध्वर्युकषाययेर्जातौ । ६ । २ । १० ॥

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्यु
दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनाऽन्तेवासि
श्चेतिणिनेः कठचरकालुगिति लुक् । द्वारे नियुक्त इति ठक्क्यन्तोदात्तः
जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥

* सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः ।
सार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

* द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥

द्विगोत्रपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुत्रे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्त
समः । सप्त समाः प्रमाणस्य । प्रमाणे द्विगोर्नित्यमितिमात्रचो लुक्
प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम्
ब्रीहिप्रस्यः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ॥

* गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ॥

वाणिजशब्दे प तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्व-
रम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः ।
गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥

* मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥

मात्रादिषु परतो नपुंसके तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् ।
भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्दो-
ऽन्तोदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इपुच्छायम् । इपुशब्द
आद्युदात्तो नित्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया ॥

* सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् ।
गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥

* प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥

प्रीतौ गय्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । ह्यत्रप्रियोऽनध्यायः ।
ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥

* स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ॥

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परम-
स्वामी ॥

* पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥

दसूना गृहपतिर्दमे ॥

* न भूवाक्चिद्विधिषु । ६ । २ । १९ ॥

पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भू-
पतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥

* वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥

उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूक्ष्मसृजिभ्य इति व्युत्पन्नो भुवनशब्दः ॥

* आशङ्काऽऽबाधनेदीयस्य सम्भावे । ६ । २ । २१ ॥

अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । ग-
मननेदीयः । गमनमाशङ्कते आबध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते । स-
म्भावे किम् । परमनेदीयः ॥

* पूर्वे भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ॥

आद्यो भूतपूर्वः आद्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूत-
पूर्वे किम् । परमपूर्वः ॥

* सविधसनीडस र्यादसवेगसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ॥

एषु पूर्वे प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्याद-
म् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं
क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥

* विस्पष्टादीनि† गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥

विस्पष्टकटकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति
किम् । परमलक्षणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टलक्षणः । विस्पष्ट । विचि-
त्र । व्यक्त । सख्यन् । परिङ्कत । कुशल । चपल । निपुण ॥

* अज्याऽवसकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥

अज्य अवस कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे आववाचि पूर्व-
पदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनात्रमम् । गमनकनिष्ठम् ।

† अयं गणो मूने एव पठितः ।

गमनपापिष्ठम् । अत्र्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यते
गमन श्रेयो गमनश्रेयः । क्तेति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥

* कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥

कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

* आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः
कुमारप्रत्येनाः ॥

* पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥

पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्त
त्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥

* इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥

एषु परेषु पूर्वे प्रकृत्या । पञ्चारण्यः प्रमाणमस्य पञ्चारणिः । दशमा
सान् भूतो दशमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यत् । पञ्चकपालः
पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । नः संख्याया इति पञ्चनशब्द आद्युदात्तः
इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारणिः ॥

* बहुन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥

बहुशब्दस्तथा वा । बहूरणिः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दो
ऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥

* दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ।

* सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काशयसिद्धः । साङ्का
शयेति गयान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्वन्तः । चक्रबन्धः ।
चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्नरेण बाधितः
सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥

* परिप्रत्युपाऽपावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परिनि-
र्गतं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपन्निगर्त-
म् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहृतत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावाथमि-

दम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहो-
रात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति ॥

* राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्यकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं
प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया त-
दपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैष्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमे-
रपत्यं युवा भैमायनः । अन्यकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमि-
हाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् ।
संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्यक-
वृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ॥

* संख्या । ६ । २ । ३५ ॥

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश
आद्युदात्तो † निपात्यते ॥

* आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः ।
ऋस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो
द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आ-
चार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणः । अन्तेवासी किम् । आपिशलपाणिनीये
शास्त्रे ॥

* कार्तिकौजपादयश्च ‡ । ६ । २ । ३७ ॥

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपत्येदमित्यण-
न्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥

* महान् ब्रीह्यपराह्णगृणीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु
। ६ । २ । ३८ ॥

† क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥

‡ कार्तिकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पेलश्यापर्णयाः, कपिश्यापर्णयाः,
तिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधूलेयाः, शाकलशुनकाः, शाकलशणकाः, शणकवाभवाः,
आर्द्राभिमेद्वलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, वा-
भवशास्त्रायनाः, वाभवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौयुमाः, कौयुसलौकाक्षाः, स्त्री
कुमारम, मोदपेष्मलादाः, वत्सजरन्तः, मोश्रुतपार्थिवाः, जराभृत्य, पाञ्चानुवाको, इति
कार्तिकौजपादयः ॥

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराङ्मुखाः । महाशृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोन्तोदात्तः । सन्महदिति-
प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥

* तुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३६ ॥

चान्महान् । तुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । तुल्लं लातीति तुल्लः ।
तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥

* उष्ट्रः सादिवाम्योः । ६ । २ । ४० ॥

उष्ट्रसादिः । उष्ट्रवामिः । उष्ट्रेः ष्ट्रि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥

* गौः सादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥

* कुरुगार्हपत रित्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृटरूपा पारेबडवा
कद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां † च । ६ । २ । ४२ ॥

एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ वृजि
गार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रित्तो गुरुः रित्तगुरुः । रित्ते विभाषेति रि-
शब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृटरूपा अश्ली
लदृटरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्लीर्यस्यास्ति
श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे बडवेव पा
रेबडवा । निपातनादिवार्यं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादि
त्वादन्तोदात्तः । तैतिला कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो
इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ॥ * ॥
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्तसमासे
इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वापि दासीभारा
दिषु द्रष्टव्यः ॥ स वा एष पुरन्ध्याम् । पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति कर्म-
धेति क्प्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

† दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः, देवलातिः, वसुनीतिः, श्रीप्रधिः, चन्द्रमाः, दा-
दासीभारादिराकृतिगणः ॥

‡ केचित्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

* चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यू-
पदारु ॥

* अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥

* क्ते च । ६ । २ । ४५ ॥

क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥

* कर्मधारयेऽनिष्टा । ६ । २ । ४६ ॥

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिक्ताः । श्रेणिशब्दश्चाद्युदा-
त्तः । पूगक्ताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणि-
कृतम् । अनिष्टा किम् । कृताऽऽकृतम् ॥

* अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयांस्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः ।
यामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । यामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् ।
क्तान्तारातीतः ॥ अनुपसं नति वक्तव्यम् ॥ ॥ नेह । सुखप्राप्तः । याचे-
त्यस्यापवादोऽयम् ॥

* तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥

कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयांस्तं प्रकृत्या । त्वोत्तासः । रुद्रहतः ।
महाराजहतः । रुद्रोऽसगतः । कर्मणि किम् । रथेनायातो रथयातः ॥

* गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ॥

कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । अनन्तरः
किम् । अभ्युद्भूतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरा-
दागतः । याद्येत्यस्यापवादः ॥

* तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ॥

तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेनन्तरो गतिः प्रकृत्या । आग्ने
रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गौः । कृत्स्नरापवादः । तादौ किम् । प्रज-
ल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥

* तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । ३ । ५१ ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदभयं स्या-
त् । अन्येतवा उ । कृत्स्नरापवादः ॥

* अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ॥

अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनि-
गन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । चुस्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृण्णानि
ह्णुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥

न्यधी च । ६ । २ । ५३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अथ्यङ् ॥

* ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥

ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥

* हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्ये-
ति द्विसुवर्णम् । तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प
एव । हिरण्य किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने
किम् । निष्कमाला ॥

* प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकर-
णमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथमेभ्यस्तः । अचिरेति किम् ।
प्रथमो वैयाकरणः ॥

* कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदो-
क्तत्वादेव सिद्धम् ॥

* आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥

आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ग्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः
किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यतत्रियः । कर्मधारय
इत्येव ॥

* राजा च । ६ । २ । ५९ ॥

ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राज-
कुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* षष्ठो प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥

पृष्ठन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् ।
अन्यत्र न ॥

* क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला
इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति
थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे लिम् । मुहूर्तप्रहसितः ॥

* ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । पर-
मनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥

* राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राज-
कुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥

* आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स
हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियत देयम् । मुकुटेकार्पापणम् । हलेद्विपदि-
का । सज्ञायामितिसप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वै-
याकरणहस्ता । क्व चिदयमाचारः । मुकुटादिषु कार्पापणादि दातव्यम् ।
याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्येति किम् । स्तम्भेरमः । अहरणे किम् ।
वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीर-
पुष्ट्यर्थं यद्वीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत
इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥

* युक्ते च । ६ । २ । ६६ ॥

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥

* विभाषाऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥

गवाध्यक्षः ॥

* पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥

पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥

* गोचाऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ । २ । ६९ ॥

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाताः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दात्यादिभिः शोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासी-ओत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥

* अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ॥

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुण्यासवः ॥

* भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६ । २ । ७१ ॥

भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

* गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥

धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सल्लुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥

* अके जीविकार्थे । ६ । २ । ७३ ॥

दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं गीडेति समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इत्तुभक्षिकां धारयसि ॥

* प्राचां क्रीडायाम् । ६ । २ । ७४ ॥

प्रादेशवार्तिनि या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति खुल् । प्राचा किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडाया किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये खुल् ॥

* अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छनधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥

* शिल्पिनि चाऽकृजः । ६ । २ । ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृजः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृजः किम् । कुम्भकारः ॥

* संज्ञायां च । ६ । २ । ७७ ॥

अणन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

* गोतन्तियवं पाले । ६ । २ । ७८ ॥

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ।

* णिनि । ६ । २ । ७९ ॥

पुष्पहारी ॥

* उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपद णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्तरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवज्जी । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥

* युक्तारोह्यादयश्च† । ६ । २ । ८१ ॥

आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥

* दीर्घकाशतुषभाष्टवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥

कुटीजः । काशजः । तुषजः । भाष्टजः । वटजः ॥

* अन्त्यात्पूर्वं बहुचः । ६ । २ । ८३ ॥

बहुचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आसलकीजः । बहुचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

* ग्रामेऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ॥

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्देऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥

* घोषादिषु‡ च । ६ । २ । ८५ ॥

दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः ॥

† युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवज्जी, आगतनन्दी, आगत-
प्रहारी, आगतमस्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वन्निरात्रः, व्युष्टिन्निरात्रः, गर्ग-
न्निरात्रः, गणपादः, एकशतिपादः, पात्रेसमितादयश्च, इति युक्तारोह्यादयः ॥ आकातिगणो-
यम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ॥

‡ घोष, कट, वल्लभ, हृद, वटरी, पिङ्गल, पिण्ड, माला, रक्षा, शाला, कूट, शाल्मली,
अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा, इति घोषादिः ॥

* छात्र्यादयः † शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥

* प्रस्येऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ‡ । ६ । २ । ८७ ॥

प्रस्यशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्यः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्यः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्की-प्रस्यः । मकरीप्रस्यः ॥

* मालादीनां च § । ६ । २ । ८८ ॥

वृद्धार्यमिदम् । मालाप्रस्यः । शोणाप्रस्यः ॥

* अमहन्नवनगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥

नगरे परे महन्नवन्वर्जितपूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । तच्चेदुदीचां न । ब्रह्म-नगरम् । अमेतिकिम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्ति-कनगरम् ॥

* अर्मे चाऽवर्णे द्यच् च्यच् । ६ । २ । ९० ॥

अर्मे परे द्यच् च्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुङ्कुटार्मम् । अवर्णे किम् । बृहदर्मम् । द्यच् च्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

* न भूताधिकसज्जीवमद्राशमकज्जलम् । ६ । २ । ९१ ॥

अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सज्जीवार्मम् । मद्राशमग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्वार्मम् । मद्राशमार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ दिवोदासाय दाशुषे ॥

* अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादियहणात् ॥

+ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि, इति छात्र्यादिः ॥

‡ कर्की, मघी, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, वदर शोण, शोण, इति कर्क्यादिः ॥

§ माला, शाला, शोणा, दाक्षा, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदाम, यध्यग्रय, इति मालादिराकृतिगणः ॥

* सर्वे गुणकात्स्न्ये । ६ । २ । ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वे किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्स्न्ये वर्तते । गुणं किम् । सर्वसौवर्णः । कात्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥

* संज्ञायां गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ६४ ॥

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौडिनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

* कुमार्यो वयसि । ६ । २ । ६५ ॥

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासन्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः सामानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ॥

* उदकेऽकेवले । ६ । २ । ६६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥

* द्विगौ क्रतौ । ६ । २ । ६७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गजिरात्र द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रम् ।

* सभायां नपुंसके । ६ । २ । ६८ ॥

सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणाच्चेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥

* पुरे प्राचाम् । ६ । २ । ६९ ॥

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥

* अरिष्टगौडपूर्वे च । ६ । २ । १०० ॥

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

* न हास्तिनफलकमार्दयाः । ६ । २ । १०१ ॥

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्द्वयपुरम् । वृद्धेरपत्यमिति शुभादित्वात् ठक् ॥

* कुसूलकूपकुम्भशालं विले । ६ । २ । १०२ ॥

एतान्यन्तोदात्तानि विले परे । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालविलम् । कुसूलादि किम् । सर्पविलम् । विलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥

* दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ॥

दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वायायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दसङ्ग्रहं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

* आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि । ६ । २ । १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

* उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारसङ्ग्रहं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥

* बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण ग्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । आ विश्वदेवं सत्यतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्वहुव्रीह्याधिकारः ॥

* उदराऽश्वेषु । ६ । २ । १०७ ॥

वृषोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥

* क्षेपे । ६ । २ । १०८ ॥

उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्त बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषु । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति प्रतिषेधेन ॥

* नदी बन्धुनि । ६ । २ । १०९ ॥

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मण्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥

* निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ॥

निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवक-
पृथः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥

* उत्तरपदाऽऽदिः । ६ । २ । १११ ॥

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्य-
वधिकः ॥

* कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ॥

कर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ ।
शुक्लकर्णः । शङ्खकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शो-
भनकर्णः ॥

* संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ॥

कर्ण आद्युदात्तः । कणिकर्णः । औपम्य । गोकर्णः ॥

* कण्ठपृष्ठीवाजङ्गं च । ६ । २ । ११४ ॥

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुयीवः । नाडीज-
ङ्गः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वयीवः । गोजङ्गः ॥

* शङ्खमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥

शङ्खशब्दोवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशङ्खः ।
द्व्यङ्गुलशङ्खः । अत्र शङ्खोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् ।
च्छिद्यशङ्खः । अवस्थेति किम् । स्थूलशङ्खः ॥

* नजो जरमरमिचमृताः । ६ । २ । ११६ ॥

नजः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् ।
अमिचमर्दय । अजो देवेष्वमृतम् । नजः किम् । ब्राह्मणमिचः । जेति
किम् । अशत्रुः ॥

* सोर्मनसी अलोमोषसी । ६ । २ । ११७ ॥

सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्त्रन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नजसु-
ध्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुहृचः । स नो वत्तदनिमानः सुवह्ना ।
लोमा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कतकर्मा ।
मनसीकिम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूणा । कपि तु पर-
त्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

* कृत्वाद्यश्च † । ६ । २ । ११८ ॥

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । सुकृतुः । सुप्रतीका । सुहव्यः । सुप्रतूर्तिम-
नेहसम् ॥

* आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि । ६ । २ । ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहवाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः ।
सुरथोः आतिथिवे । निस्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तो । आद्युदात्तं किम् । या सु
बाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्यच् ॥

* वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तो । सुवीरेण रथिणा । सुवीर्यस्य
गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्य-
ग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ॥

* कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥

उपकूलम् । परित्तीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् ।
सुपमम् । निःपमम् । तिष्ठद्रुमभृतिष्वेति । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् ।
अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥

* कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥

द्विकंसः । द्विमन्यः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् ।
परमकंसः ॥

* तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशा-
लम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालम् । ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्रा-
ह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥

* कन्या च । ६ । २ । १२४ ॥

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्यम् ।
आह्वरकन्यम् । नपुंसके किम् । दासिकन्या ॥

* आदिश्चिह्णणादीनाम् ‡ । ६ । २ । १२५ ॥

† कृतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, छव्य, भव्य, भग, इति कृत्वादिः ॥

‡ चिह्ण, मडर, मटुमर, घेतुन, पटत्क, वेडालकर्णक, वेडालकिर्ण, कुक्कुट, चिह्णण,
चित्कण, इति चिह्णणादिः ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिशुदात्तः । चिहणक-
न्यम् । मन्दरकन्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥

* चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६ । २ । १२६ ॥

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुच्छचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् ।
प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुच्छादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः ।
गर्हायां किम् । परमचेलम् ॥

* चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥

वस्त्रचीरमिव वस्त्रचीरम् । कमलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥

* पललसूपशाकमिश्रे । ६ । २ । १२८ ॥

घृतपललम् । घृतसूपम् । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः ।
मिश्रे किम् । परमपललम् ॥

* कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् ।
दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥

* अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् ।
अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषे-
धेन ॥ * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

* वर्यादयश्च† । ६ । २ । १३१ ॥

अर्जुनवर्यः । वासुदेवपत्न्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्यः । वर्या-
दिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥

* पुत्रः पुम्भ्यः । ६ । २ । १३२ ॥

पुम्शब्देभ्यः परः पुच्छशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । महिष-
पुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥

* नाचार्यराजत्विक्संयुक्तात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥

एभ्यः पुच्छे नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रह-
णम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वर-
पुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्ताः सम्ब-

† दिगादिषु वर्ग, इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्यादयः ॥

न्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः
भ्रातुः पुत्रः ॥

* चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः † । ६ । २ । १३४ ॥

एतानि प्राणिभिचषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम्
अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥

* षट् च काण्डादीनि ‡ । ६ । २ । १३५ ॥

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम्
मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम्
दत्तकाण्डम् ॥

* कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ॥

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्देन सादृ
श्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥

* प्रकृत्या भगालम् । ६ । २ । १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम्
कुम्भीपालम् । मध्यादात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत् ॥

* शितेर्नित्याऽबहुज्बहुवीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ॥

शितेः परं नित्याबहुच्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः ।
वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितेः किम् ।
नीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृ
स्वरापवादो योगः ॥

* गतिकारकोपपदात्कृत् । ६ । २ । १३९ ॥

एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । नृवाहसा
इध्मप्रप्रश्चनः । उच्चैः कारम् । उपपदात् । ईषत्करः । गतीति किम् ।
कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचितिरामित्यत्र तरबाद्यन्ते
समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचितिदेश्य
तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥

† चूर्ण, करिष, करिप, शाकिन, शादक, दाक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी,
जाल, इति चूर्णादिः ॥

‡ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल, इति काण्डादिः ॥

* उभे वनस्पत्यादिषु † युगपत् । ६ । २ । १४० ॥

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः । बृह-
च्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गैरवादिस्वादाद्यु-
दात्तः शचीशब्दः शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपात् । नराशंसं वाजिनम् ।
निपातनाद्वीर्यः । शुनःशेषम् ॥

* देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती वयम् ।
देवता किम् । प्रतन्ययोधौ । द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः ॥

* नोत्तरपदेऽनुदात्तादावृथिवीरुद्रूपमन्येषु । ६ । २ । १४२ ॥

एथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कं
वृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । व्यावाएथिवी जनयन् । आद्युदात्तो व्यावा-
निपात्यते । एथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रः ।
इन्द्रावरुणौ । श्ववृत्तनूपविति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्यि-
नौ । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं
मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥

* अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* थाऽयघञ्क्ताऽजऽविचकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त
उदात्तः । प्रभृयस्यायोः । आवसयः । घञ् । प्रभेदः । क्त । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ।
पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रत्ययः । अप् । प्रत्ययः इत्र ।
प्रत्ययः । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव ।
सुस्तुतं भवता ॥

* सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ॥

सोऽपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । क्तम्य योनौ सुहृतस्य । शशमृतः ।

* संज्ञायामनाचितादीनाम् ‡ । ६ । २ । १४६ ।

† यनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुनःशेषः, शण्डामर्कः, तृष्णा-
घरुची, तस्याविग्रहययसा, मर्मत्युः, इति वनस्पत्यादिः ॥

‡ आचित, पर्याचित आस्थापित, परिगृहीत निरुक्त, प्रतिपक्ष, अपरिग्रह, परिग्रह
उपहित, उपस्थित, संज्ञिताऽर्थाः इत्यादिनादिः ॥

गतिकारकोपपदात् क्लान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उप६.
शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ॥

* प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४० ॥

एषां क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः
आकृतिगणोऽयम् ॥

* कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥

संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । मं
यात् । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्निषमादत्र संज्ञायामने
न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा . ।
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति
संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येव .
नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम्
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

* इत्यम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४६ ॥

इत्यम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समाप्तः तत्र क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदा
त्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियामामान्ये करोति
नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपितादपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्य
स्यापवादः ॥

* अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥

कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयः
सुखम् । राजधोजनाः शलयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम्
दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥

* मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । ६ । २ । १५१

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः
रथवत्सं । पाणिनिकृतिः । हृन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजामनम्
अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्षीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ, मङ्गतिम्
आत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥

† प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषनः । प्रयुतामृगणयः, आकर्षः, ग्रहितः, अवहितो भोगेषु
रुद्धः, कथिषस्तः, आकृतिगणायम्, आपवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि, इति प्रवृद्धादिः ॥

; याजकादयः षष्ठीसमागे उक्ताः ॥

* सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्त-
म्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥

* जनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

माषेनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवा-
दोऽयम् । अत्र के चिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । जनश-
ब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीया-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

* मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥

पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुड-
धानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव
ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रे राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐ-
कार्थ्यमापन्नः ॥

* नजो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥

सम्पाद्याद्वयार्थे तद्धितान्तात्रजो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परोऽन्तोदात्ताः ।
कर्णवेष्टकाभ्यां संपादितं कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकि-
कम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवा-
त्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नजः किम् । गर्दभरथमर्हति
गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्यो-
ऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्व्युच्यते ।
तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादितं मुख-
मिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीय अपा-
णिनीयः । तद्धितः किम् । बोढुमर्हति बोढा । न बोढाऽबोढा ॥

* ययतोश्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नजो गुणप्रतिषेधप्रविषयात्पर-
स्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अ-
दन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रति-
षेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति ।
नेह । अवामदेयम् ॥

अच्छ्कावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥

अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः ।
न शक्तः । अत्रिलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे
त्येष । अन्योऽयं पचादपचः ॥

आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥

नञःपरावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोती
माक्रोश्यते । अत्रिलिखः ॥

* संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥

* कृत्योर्केष्वाच्चावोदयश्च † । ६ । २ । १६० ॥

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः ।
अनलङ्कुरिष्णुः । इष्णुज्यहणे विष्णुचो द्युनुबन्धकस्यापि ग्रहणमि
धानसामर्थ्यात् । अनाद्यम्बविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः
राजाहोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥

* विभाषा तृन्नन्ततीक्ष्णागुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥

तृन् । अकर्ता । अन्न । अनचम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पत्ते अज्ययस्वर

* बहुव्रीहाविदमेतत्तद्गः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीय
तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति
भागात्समासः । इदमेतत्तद्गः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः क्रि
तानि बह्वन्यस्य तद्गः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां
इदंप्रथमाः । द्वयागणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते
थमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपिपूर्वमन्तोद
इदम्प्रथमकः ॥ बहुव्रीहावित्यधिकारः ॥

* संख्यायास्तनः । ६ । २ । १६३ ॥

बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । त्रस्तना । सख्यायाः किम् । द
यस्तना । स्तनः किम् । द्विगिराः ॥

* विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ॥

† चारु, साधु, योधिकि, अनङ्गमेजय, यटान्य, शकम्मात्, "यत्तमान, यधमान,
आण, धियमाण, क्रीयमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम्", यिकारमन्त्रे छ
ग्रहयति, ग्रहयतिक, राजान्तेग्रहयति, इति चार्वादिः ॥

द्विस्सनं करोति ॥

* संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां क्रिम् । प्रियमित्रः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

* व्यवयिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स व-
स्त्रान्तरम् । व्यवधायिनः क्रिम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥

* मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥

गौरमुखः । स्वाङ्गं क्रिम् । दीर्घमुखा शाला ॥

* नाऽव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्यूलमुखः । मुष्टिमुखः ।
पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोच्चा । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमान-
लक्षणोपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥

* निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रता-
लितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेतिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
गतिस्वरोपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥

* जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्लोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ ।
२ । १७० ॥

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति क्रिम् ।
पुल्लजातः । अनाच्छादनात्क्रिम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति क्रिम् । कुण्डकृतः ।
कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्वाज्जापकाच्चिष्टान्तस्य परनिपातः ॥

* वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः ।
मासजातः ॥

* नञ्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ॥

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः ॥

† सुख, दुःख, तृप्, रुद्ध, अन्न, आस, अलीक, प्रतीप, कदण, कृपण, सोढ, इति
सुखादिः ॥

* कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ॥

नञ्सुध्यामुत्तरं पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुः । सुकुमारीकः ॥

* ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ॥

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्सुध्यां बहुव्रीहौ । अत्रीहि-
कः । सुमात्रकः । पूर्वमित्यनुवर्तते । पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थ-
म् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्ते न कपि पूर्वमिति । अब्रह्मकः । कबन्तस्यैवान्तो-
दात्तम् ॥

* बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् ।
बहुव्रीहिकः । बहुमित्रः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोस्य स बहुमानः ॥

* न गुणादयोवयवाः † । ६ । २ । १७६ ॥

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः । बहुव्रीहौ । बहुगु-
णा रज्जुः । बहुत्तरं पदम् । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः कि-
म् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥

* उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६ । २ । १७७ ॥

प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।
स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृत्तः । ध्रुवं किम् । उद्धाहुः । अपर्शु किम् । विपर्शुः ॥

* वनं समासे । ६ । २ । १७८ ॥

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥

* अन्तः । ६ । २ । १७९ ॥

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥

* अन्तश्च । ६ । २ । १८० ॥

उपसर्गादन्तःशब्दोन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥

* न निविभ्याम् । ६ । २ । १८१ ॥

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितः ॥

* परेरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ॥

† गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम, इति गुणादिराकृतिगणः ॥

परैः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदा-
त्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥

* प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ॥

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥

* निरुदकादीनि † च । ६ । २ । १८४ ॥

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥

* अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ॥

अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमितिसिद्धे बहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ।
अभिमुखा शाला ॥

* अपाच्च । ६ । २ । १८६ ॥

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* स्फिगपूतवीणाऽज्जोऽध्वकुत्तिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८७ ॥

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अ-
ज्जस् । अपाज्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् ।
एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुत्तिः । सीरनाम । अपसीरम् ।
अपहलम् । नाम । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुत्तिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वा-
ङ्गार्थं च ॥ * ॥

* अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ॥

अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं कि-
म् । अधिकरणम् ॥

* अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ॥

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठ-
म् । पूर्वप्रदार्थप्रधानः प्रादिसमाप्तः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तर-
प्रदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अग्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो-
नुज्येष्ठः ॥

* पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः । ६ । २ ॥ १९० ॥

† निरुदक, निरुपल, निर्मलिक, निर्मशक, निष्कालक, निष्कालिक, निष्पेष, दुस्तरौप,
निस्तरौप, निस्तरौक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, परेर्हस्तपादकोशकर्षाः, निरुदकादि-
राक्षतिगणः ॥

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽ
यः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

* अतेरकृत्यदे । ६ । २ । १६१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः ।
गायत्री । अकृत्यदे किम् । अतिकारः ॥ अतेधांतुलोप इति वाच्यम् ॥
इह मा भूत् । शोभने गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः
मतिकारकः ॥

* नेरनिधाने । ६ । २ । १६२ ॥

निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः ।
न्यत्तम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥

* प्रतेरंश्वादयस्तात्पुरुषे † । ६ । २ । १६३ ॥

प्रतेः परंश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतेः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ।
राजा । समासान्तस्यानित्यत्वाच्च टच् ॥

* उपाद् ह्युज्जिनमगौरादयः ‡ । ६ । २ । १६४ ॥

उपात्परं यत् दृक्क्रमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे ॥
उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः ।
तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥

* सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १६५ ॥

सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा
तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्रास्त्रणः । अवक्षेपणे किम् ।

* विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १६६ ॥

उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते
उत्पुच्छस्तदा यायादिस्थरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
मुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥

* द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १६७ ॥

आभ्यां परेष्वेवन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय ।
द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्वित्यङ्गतसमासान्त एव

† अंशु, जन, राजन्, उद्ग, व्येटक, अजिर, आढा, अयण, कतिका, अर्धपुर, श्वादिः ॥

‡ गौर, तेष, तेल, नेट, नाट, जिह्वा, क्षण, कन्या, गुध कन्य, पात्र, इति

तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तो अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञा-
पकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि
बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः ।
त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोरमूर्धा
द्विमूर्धा ॥

* सक्थं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १६८ ॥

गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य
पचश्चित्त्वाच्चित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

* परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १६९ ॥

छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अज्जिसक्थमालभेत । अज
वार्तिकम् ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ - ॥

इति । तुविजाता उरुतया । परान्तः । नि येन मुष्टिहृत्यया । यस्मिन्नक्षः ।
पूर्वान्तः । विश्वायुर्देहि ॥

॥ इति समासस्वराः ॥

* तिङो गोत्रादीनि । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २० ॥

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति
गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यापनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययहणं
पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् ।
गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सति किम् । खनति गोत्रं समेत्य
कूपम् ॥

* तिङुतिङः । ८ । १ । २८ ॥

अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे ॥

* न लुट् । ८ । १ । २९ ॥

† गोत्र, सुव, प्रवचन, प्रवचन, पयन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यापन, प्रवचन, विच-
क्षण, अवचक्षण, स्याध्याय, भूयिष्ठ, धानाम, इति गोत्रादिः ॥

लुङन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥

* निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यच्चयुक्तम् । ८ । १ ।

एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वं त्वम् । युवा यदी
कुविदङ्ग आसन् । अचित्तिभिश्चक्रमा कच्चित् । पुत्रासौ यत्र पितरो

* नह प्रत्यारम्भे । ८ । १ । ३१ ॥

नहेत्यनेनयुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्य
नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छति

* सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ॥

सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् ।
मिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

* अङ्गाऽप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये
अङ्ग कूजति वृषलः । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥

* हि च । ८ । १ । ३४ ॥

हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि ष्या याति । आ हि इहन्त

* छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ॥

हीत्यनेनयुक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो
ति । पाप्मानं चैनं पुनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥

* यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ॥

आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यथा चित्कण्वमाहतम् ॥

* पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्प्रचति शे
यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावदुद्धे । अनन्तर किम् ।
वदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

* उपसर्गव्यवेतं च । ८ । १ । ३८ ॥

पूर्वणानन्तरमित्युक्त उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रचति शोभ
अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदतः प्रचति शोभनम् ॥

* तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥

एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु

* अहो च । ८ । १ । ४० ॥

एतद्व्योमेनानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥

* शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥

* पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥

पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं त्वरायाम् । अधीप्स्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । न तेन स्म पुराधीयते । चिराती-
तेत्र पुरा ॥

* नन्वित्यनुज्ञेयणायाम् । ८ । १ । ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥

* किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं प-
चत्यूपयान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ॥

* लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥

किमोपयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥

* एहिमन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृङित्यनेनैवसिद्धे नियमा-
र्थोपमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहिमन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥

* जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥

अविद्यमानं पूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥

* क्लिप्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्क्लिप्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । बि-

भक्त्यन्तं इतरदतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिदुङ्क्ते । कतरश्चित् ।
कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किं चित्पठति ॥

* आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४६ ॥

आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो
वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव
आहो भुङ्क्ते ॥

* शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥

आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥

* गत्यर्थलोटा लृण चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥

गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव
लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रा-
मेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽनम् । लोटा किम् ।
आगच्छेद्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् ।
न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् ।
आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा
स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥

* लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति
किम् । पच देवोदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि ।
न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रह-
णात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

* विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्र-
विश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आग-
च्छानि देव ग्रामं प्रशासानि ॥

* हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्ग-

मित्येव । इना क्रु । निष तैर्यदिति निघातप्रतिषेधः । अनु मं किम् । इन्त
भुञ्जावहे ॥

* आम् एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ४५ ॥

आम् परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्ता ३ ।
एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति
देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचमि देवदत्तः ॥

* यद्वितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ४६ ॥

तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्याम्यामि
तु ते । निषातैर्यदिति द्विचेति तुपश्येति च मिद्वे निषमार्थमिदम् । एतैरेव
परभूतयोगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावेदि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य
लोङन्तस्य निघातो भवति ॥

* चनचिदिवगोचदितद्वितामेडितेऋगतेः । ८ । १ । ४७ ॥

गपु पट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति
चित् । देवः पचनीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिक्ल्पम् । देवः
पचतिपन्ननि । अगतेः किम् । देवः अपचति चन ॥

* चादिपु च । ८ । १ । ४८ ॥

चवाहाहैवेपु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च । यादति च
अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रयादति च । प्रथमस्य चवायोगे इति
निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥

* चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ४९ ॥

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । गश्च चारयति धीणां
वा वादयति । इतो व सातिमीमहे । उत्तरवाक्येयोरनुपञ्जनीयं तिङन्तापेव-
येयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थं प्रथमाग्रहणं
द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥

* हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥

हयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन
याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥

* अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां

च । त्वमहं ग्रामं गच्छ त्वमहं रथेनारण्यं गच्छ । क्षिपायां स्वयमहं याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥

* चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥

च अहं एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इह स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव क्वेव भोक्ष्यसे । न क्वचि अनवकृतावेव ॥

* चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥

चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता । इन्द्र वाजेषु नो ५ लोपे । शुक्ला व्रीहयोभवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । ५ जेत । यवैर्यजेत ॥

* वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥

अहर्वै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ॥

* एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम् । ८ । १ । ६५ ॥

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्ति । समर्थोभ्यां किम् । देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥

* यदृत्तान्नित्यम् । ८ । १ । ६६ ॥

यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । युर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥

* पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः† । ८ । १ । ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । णाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकाः ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद ष्यते ॥ नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव ॥

† काष्ठा, दारुण, अमातापुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत घोर, सुख, कल्याण, अनुक्त, इति काष्ठादिः ॥

पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादियद्वहणमिति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे काष्ठादिभ्य इति क्षिप्तमिति कैयटः ॥

ग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्रप्रकरणे
पञ्चमीनिर्देशेपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ॥

* सगतिरपि तिङ् । ८ । १ । ६८ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति ।
तिङ्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदितिनिषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगति-
ग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह ।
यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ॥

* कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६९ ॥

कुत्सने च सुब्रन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति । प्र-
पचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि
किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सने
इति वाच्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचतिपूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चा-
नुबन्ध इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनायं च कारकानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ वा
बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ * ॥ पचन्तिपूति ॥

* गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ॥

अनुदात्तः । अभ्युदुरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् ।
आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥

* तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ॥

गतिरुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्य-
था हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् ।
प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥

॥ इतितिङन्तस्वराः ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । अग्निमील इति । प्रथमा
चक्र । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपत्ते फिप् इत्यन्तोदात्तः । व्युत्पत्तौ तु निप्र-
त्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्वं इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदा-
त्तेनेत्युदात्तः । ईके । तिङ्तिङ् इति निघातः । संहितायां तूदात्तादनुदात्त-
स्येतीकारः स्वरितः । स्वरितात्संहितायामिति केद्वत्यस्य प्रचयापरपर्याया एक-
श्रुतिः । पुरः शब्देऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावशाणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दो-

पि धाजो निष्ठायां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरौष्य-
 यमिति गतिसंज्ञायां कुगतीतिसमासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोषपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादि-
 स्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरः-
 शब्दोक्कारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदा-
 त्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् ।
 देवः । प्रचाद्यच् फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेणवान्तोदात्तः । ऋत्विक्कुब्ज-
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदा-
 त्तः । रत्नशब्दे नन्विषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समास-
 स्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स्वरि-
 तप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भुवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्षिप्या ॥

॥ लिङ्गानुशासनम् ॥

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे ण्ते ॥ अकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृन-
नन्दरः ॥ अकारान्ता ण्ते पञ्चव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिसप्तकस्यैव ङीष्निषेधेन
कर्त्तव्यादेर्ङीप् ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेपि
प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्दन्तत्वाभावात् ॥ अभ्युप्रत्ययान्तो धातुः ॥ अनिप्रत्ययान्त
ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अविनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
देवयतेः क्षिप् द्यूः विगेष्यलिङ्गः ॥ अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च ॥ इयमयं वा
अशनिः ॥ मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ।
भूमिः । लानिः ॥ वद्विदृण्यनयः पुंसि ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ श्राणियोन्यर्मयः पुंसि
च ॥ इयमयं वा श्राणिः ॥ क्तिन्नन्तः ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि ॥ ईकारान्तश्च ॥
ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लत्मीः । ऊडावन्तश्च ॥ कुरुः । विद्या ॥ ध्वन्तमेका-
क्षरम् ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ विंशत्यादिरानयतेः ॥ इयं
विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः ।
नवतिः ॥ दुन्दुभिरक्षेपु ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेपु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्य-
विगेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ नाभिरक्षत्रिये ॥ इयं नाभिः ॥ उभावन्त्यत्र पुंसि ॥
दुन्दुभिर्नाभिरक्षेत्रविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कयं तर्हि
समुल्लसत्यङ्गुत्रपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते ।
दृढा भक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्यं नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु ।
लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीदं साधु । अत एव
नाभिर्मुष्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां
कस्तूरिकामद इति मेदिनिः । रभसोप्याह । मुग्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि
प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवं-
विधे यत्रापि बोध्यम् ॥ तलन्तः ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्रस्य भावः शुक्ल-
ता । क्षात्रगण्य कर्म क्षात्रगता । यामस्य समूहे यामता । देव एव दे-
वता ॥ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदाम-
नो । सरश्चिन्दा । लता वल्ली । वनिता योतिः ॥ यादो नपुंसकम् ॥
यादःशब्दः सारिद्रावर्कापि क्लीबं स्यात् ॥ भाःसुकृष्णद्विगुणगुणानहः ॥ एते
स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ॥ स्यूणाणं नपुंसके च ॥ ण्ते स्त्रियां क्लीबे च
स्तः । स्यूणा । स्यूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्यूणा काष्ठमर्थो ह्रिकार्णकाः ।

स्यात् । यज्ञः । यन्नः ॥ याज्ञा स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ क्यन्तो घुः ॥
 किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् ।
 दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्बीजम् ॥ इषुधिः स्त्री च ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां
 पुंसि च ॥ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखट्वशरपङ्का-
 मिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा
 क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखाः कररुहः । केशाः
 शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः ।
 खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ त्रिविष्टपत्रि-
 भुवने नपुंसके ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया
 पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ द्वौः स्त्रियाम् ॥ द्वौदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥
 द्वुब्राह्म स्त्रियां च ॥ चात्पुंसि ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ।
 त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ नान्तः ॥ अयं पुंसि । राजा ।
 तन्ना । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । मन्द्वचकोकर्तरीति नपुंसकप्रक-
 रणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि ॥ क्रतुरध्वरः ।
 पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रमदः । मेघो नीरदः । अभ्रं
 नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ उकारान्तः ॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः ।
 इक्षुः । हनुर्हृष्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ॥ द्वयोः कपोलावयव
 इति मेदिनिः । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः । एवन्तार्तीयकविशेषवचनाना-
 क्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तंच । लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्व्या-
 धित इति । अन्यत्रापि ॥ धेनुरञ्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥
 समासे रञ्जुः पुंसि च । कर्कटरञ्ज्वा । कर्कटरञ्जुना ॥ श्मश्रुजानुवसुस्वाह-
 शुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥ वसु चार्थवाचि ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मुख-
 खाग्निधनाधिपेषु ॥ मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ।
 अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ रुत्वन्तः ॥ मेरुः । सेतुः ॥ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि
 नपुंसके ॥ रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ सक्तुर्नपुंसके च ॥
 चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु ॥ प्रायश्चरकारान्तः । रश्मिदिवसामिधानमिति व-
 क्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ कोपधः ॥ कोपधोऽकारान्तः
 पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः ॥ चिबुकशालूकप्रातिर्पादिकांशुकैल्मुकानि
 नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडा-
 कानिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककण्टकशण्डकपिटकतालकफलकप-
 लाकानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥

टोपधः ॥ टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥
 टवटवीटशृङ्गाटकण्टलोष्ठानि नपुंसके ॥ किरीटमित्यादि ॥
 टर्कपटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । कुटः ।
 णोपधः ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः
 लवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापण
 घणचरणवृषणविपाणचूर्णवृणानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ योपधः ॥
 काष्ठपृष्ठरिक्काक्यानि नपुंसके ॥ इदं काष्ठमित्यादि ॥ काष्ठा दिगर्थ
 याम् ॥ इमाः काष्ठाः ॥ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥ च ।
 अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ नोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । इनः ।
 जघनानि नतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुन
 निम्नचिह्नानि नपुंसके ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ मानयानाभिधाननलिनपुलिन
 शयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविम
 पुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ योपधः ॥ अदन्तः
 यूपः । दं पः । सर्पः ॥ पापरूपोऽपतल्पशिल्पपुष्पशयसमीपान्तर
 सके ॥ इदं पापमित्यादि ॥ शूर्पकुतपकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च
 शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ भोपधः ॥ स्तम्भः । कुम्भः ॥ तलभं नपुं
 पूर्वस्यापवादः ॥ जृम्भं नपुंसके च ॥ जृम्भम् । भृम्भः ॥ भोपधः ॥
 मः ॥ रुक्नसिध्ययुमेधगुल्माध्यात्सकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ इदं रुक्न
 टि ॥ संयामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्गमानि नपुंसके च ॥ चा
 अयं संयामः । इदं संयामम् ॥ योपधः ॥ समयः । हयः ॥
 न्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ स्पष्टम् ॥ गोमयकषायमलयान्वयाव्यया
 सके च ॥ गोमयः । गोमयम् ॥ रोपधः ॥ दुरः । अङ्कुरः ॥ द्वार
 क्लवक्लवप्रक्षिप्रतुद्रनारतीरदूरकृरंध्राश्वभ्रीरगभीररूरवित्तित्रकेयूरके
 रशरारकन्दरमन्दरपञ्जरजठराजिरवैरचामरुष् ॥ कुटीरपुली
 काश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रतत्रत्तेत्रमित्रकलत्रचित्रसूत्रवक्त्रनेत्रगो
 त्रभन्त्रास्त्रशास्त्रवस्त्रपनपात्रकृत्राणि नपुंसके ॥ इदं द्वारमित्यादि ॥
 देवतायाम् ॥ इदं शुक्लं रेतः ॥ चक्रवज्जान्धकारसारवारपारक्षीरतोम
 रमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । चक्रः ।
 द्वि ॥ योपधः ॥ वृषः । वृक्षः ॥ शिरीषर्जिषाम्बरीषपीयूषपुरीषकि
 ल्लाषाणि नपुंसके ॥ यूपकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि
 यूपः । इदं यूपमित्यादि ॥ सोपधः ॥ वत्सः । वायसः । महानसः ॥

विसृज्यसाहसानि नपुंसके ॥ चमससरसनिर्यासोपवासकर्पासवासमासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च ॥ अयं चमसः इत्यादि ॥ कंसं च प्राणिनि ॥
कंसोस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु । कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ रश्मिदि-
वसाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घसः ॥ दी-
धितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥
मानाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । कुडवः प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके
च ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ॥ खारीमानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी । इयं
मानिका ॥ दाराक्षतलाजासूना बहुत्व च ॥ इमे दाराः ॥ नाड्यपजनोपपदा-
नि व्रणाङ्गपदानि ॥ यथासंख्य नाड्याङ्गपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं
नाडीव्रणः । अयाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेपि स्त्रीबत्वनिवृत्त्यर्थं
सूत्रम् ॥ मरुद्भूतत्वरट् त्वजः ॥ अयं मरुत् ॥ अपिराशिदृतिग्रन्थिक्लिमिध्वनि-
बलिकौलिमौलिरविक्रविक्रपिमुनयः ॥ एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ ध्वजग-
तमुज्जपुज्जाः ॥ एते पुंसि ॥ स्तुक्नुत्तान्तवातवातदूतधूर्तसूतचूतमूहूर्ताः ॥
एते पुंसि । अमरस्तु मूहूर्तास्त्रियामित्याह ॥ षण्डमण्डकरण्डभरणवरण्ड-
तुण्डगण्डमुण्डपापण्डशिखण्डाः ॥ अयं षण्डः ॥ वंशाशपुरोडाशः ॥ अयं
वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे
पुरोडाशपुरोडाशात्पठन्नितिविकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपात-
नात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । पुरोडाशभुजामिष्टमिति मा-
घः ॥ इदकन्दकुन्दकुन्दुदशब्दाः ॥ अयं इदः ॥ अर्घपथिमथृभुक्तिस्तम्बनित-
म्बपृगाः ॥ अयमर्घः ॥ पल्लवपल्लवकफरेफकटार्हानिर्व्यूहमठर गितरङ्गतुरङ्ग-
जन्यस्वत्यष्टदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ॥ अयं पल्लव इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिदुत्तिव-
स्तिपाण्यज्जलयः ॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥

॥ इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारेयम् । भावे ल्युङन्तः । हसनम् । भावे क्तिप् ।
पचनेशिः । नध्यवश्चनः कुठारः ॥ निष्ठा च ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं स्त्रीलं
प्यात् । हश्चित् । गीतम् ॥ त्वष्ट्रजो तद्वितौ ॥ शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् ।
प्यजः पितृवधमर्थ्यात्तत्त्वे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामय्यम् । साम-
यो । औचिन्त्यम् । औचिती ॥ कर्मणि च बाह्यणादिगुणवचनेभ्यः ॥ बाह्य-
ण्यर्थे कर्म बाह्यमर्थम् ॥ यद्वाठयगजधुञ्जकाश्च भावकर्मणि ॥ एतदन्तानि

क्लीबानि । स्तेनाद्वन्नलोपश्च । स्तेयम् । सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञात्या-
 टक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् । प्राणभृज्जा-
 तिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योञ् । औष्ठम् । हायनान्तयुवादिभ्योण् । द्वैहाय-
 नम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुज् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्क्तः । अक्वावा-
 कीयम् ॥ अव्ययीभावः ॥ अधिस्त्रि ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥ पाणिपादम् ॥ अभा-
 षायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ॥ स्पष्टम् ॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥ अ-
 धिकारोयम् ॥ अनल्पे ह्याया ॥ शरच्छायम् ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥ इ-
 नसभमित्यादि ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च परवत् ॥ अन्यस्त-
 त्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ अपथपुण्याहे नपुंसके ॥
 संख्यापूर्वा रात्रिः ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ॥ द्विगुः स्त्रियां
 च ॥ व्यवस्यया । पञ्चपूली । त्रिभुवनम् ॥ इसुसन्तः ॥ हविः । धनुः ॥
 अर्चिः स्त्रियां च ॥ इसन्तत्वेपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् ॥ इयमिदं
 वा अर्चिः ॥ कृदिः स्त्रियामेव ॥ इयं कृदिः । क्वाद्यतेऽनेनेति क्देश्चुरादि-
 ग्यन्तार्दार्विशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं कृदिरित्य-
 मरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छ्रदिपः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेत्याः ॥
 मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकामुर्कविवरजलहलधनात्राभिधानानि ॥ एतैषा-
 ण्यकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् ।
 वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कामुर्कं शरासनम् । विवरं
 विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्या-
 पवादानाह त्रिसूत्र्या ॥ सीराथैदनाः पुंसि ॥ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि
 च ॥ वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥
 अटवी स्त्रियाम् ॥ लोपंधः ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ तूलोपलतालकुसूल-
 तरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ॥ अयं तूलः । शीलमूलमङ्गलसालकमलतल-
 मुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च ॥ चात्
 क्लीबे । शीलमित्यादि ॥ शतादिः संख्या ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरि-
 ति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ श-
 तायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ लक्षा कोटिः स्त्रि-
 याम् ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेपि
 लक्षम् ॥ सहस्रः पुंसि ॥ सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ मन्द्व्यचक्रोर्कर्तरि ॥ मन्त्र-
 त्ययान्तो द्व्यचक्रः पुंसि स्यात् । चात् क्लीबो न तु कर्तरि । वर्मा । वर्म ।
 द्व्यचक्रः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा ॥

ब्रह्मन् पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥
मन्दूचक इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ असन्तो दूचकः ॥ यशः । मनः । तपः ।
दूचकः किम् । चन्द्रमाः ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥ एता अप्सरसः । प्राये-
णायं बहुवचनान्तः ॥ शत्रन्तः ॥ पन्नम् । कुत्रम् ॥ यात्रामात्राभस्तादंष्ट्रावरत्राः
स्त्रियामेव ॥ भृत्रामित्रकात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि ॥ अयं भृत्रः । न
मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे
चेति च । यत्तु द्विषोमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक
इत्रच् । अमैरमित्रं मित्रस्य व्ययैदित्यादौ मध्येदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्स-
मासेष्वेवम् । परवलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसू-
त्रापार्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्धावनमपि नञोजरमरमित्रवृता इतिषाष्ट-
सूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ पन्नपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ ब-
लकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि ॥ बलं वीर्यम् ॥ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि
च ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह ॥ वा
पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रे तु पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिय-
न्या मतान्तरेण नेयः ॥ आहवसंयामौ पुंसि ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ फल-
जातिः ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥
वृक्षजातिः ॥ स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ विपञ्जगत्सकृत्तृणत्पृष-
त्तृशकृद्वृक्षदुदश्वितः ॥ एते क्लीबाः स्युः । नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्त-
पित्तव्रतर्जतवृत्तपलितानि ॥ आद्रकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यद्यास्या-
स्पदाकाशकृण्वबीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् ।
दैवः ॥ धान्याज्यसस्यरूप्यापण्यवर्ण्यधृष्यहव्यक्रव्यकाव्यसत्यापत्यमल्यशिक्य-
कुड्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि ॥ दृन्दुबर्हदुःखवडिशपिच्छकुटुम्ब-
वरशरवृन्दारकाणि ॥ अक्षमि- ये ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोपम् ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्वलितु-
मसिमरीचयः ॥ इयमयं वा गौः ॥ मन्युसीधुर्कन्धुकिष्कुण्डुरेणवः ॥
इयमयं वा मन्युः ॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च त्रिलिङ्गमित्यर्थः । षट् ।
पटुः । पट्टी ॥ अपत्यार्थतद्विते ॥ औपगवः । औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुत्रपुंसकयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ घृतभूतमुस्तद्वेलिते । पुत्रः बाणः
लोहिताः ॥ अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्पदृढाः ॥
शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ व्रजकुञ्जकुयकूर्चप्रस्यदर्पोर्धार्धचर्मपुच्छाः ॥ अयं व्रज
इदं व्रजम् ॥ कबन्धोपधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धव
शर्वाकाशाङ्कुशकुलिशाः ॥ एते पुत्रपुंसकयोः स्युः । कुशो रामसुते
योक्ते धीपेकुशं जले इतिविश्वः । शलाकावार्चा तु स्त्रियाम् । तथा
जनपदादिसूत्रेणायोर्विकारे ङीप् । कुशी । दारुणि तु टापा कुशा च
स्पत्याः स्य ता मा यातेति श्रुतिः । अतः कृकमीतिसूत्रे कुशाः ॥
गश्च । व्याससूत्रे च । हानौतूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति ।
शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थितं
च्छन्दइत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामनीयन्यः प्रैठिवाद्यमात्रपर इति विभ
नीयं बहुश्रुतैः ॥ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदास्तुदककुदाश्च ॥

॥ इति पुत्रपुंसकाधिकारः ॥

अवशिष्टलिङ्गमव्ययम् ॥ कतिपुष्पदस्नदः ॥ पणान्ता संख्या वि
परवत् ॥ एकः पुष्पः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ गुणवचनं च ॥ शुक्लः ५८
शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ कृत्याश्च ॥ करणा ॥ करणाधि-करणयोश्च
च ॥ सर्वादीनिसर्वनामानि ॥ स्पष्टार्थं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृ
समाप्ता ॥

सुद्रासंपादनादिकार्यं क्षीरसागरोपनामकश्रीयुतपण्डितरामकृष्णशर्मणाका



